

Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы

**«ҚАЗАҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫ» РБҚ
ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ**

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»** атты
халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
материалдары

22 желтоқсан 2021 жыл

Материалы

международной научно-методической конференции
**«ПРАВОВЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА»**
посвященной к 30-летию Независимости Республики Казахстан

22 декабря 2021 года

Materials

of the international scientific and methodological conference
**«LEGAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MODERN
KAZAKHSTAN SOCIETY»** dedicated to the 30th anniversary of
Independence of the Republic of Kazakhstan

22 December, 2021

Алматы, 2021

УДК 340 (069)
ББК 67.0
Қ 17

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Сапарбаев Ә.Ж. - экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Қайнар» академиясы Ғылыми істер жөніндегі проректоры

Қалағанов Б.Қ. - заң ғылымдарының кандидаты, профессор

Омарова С.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қайнар академиясы, Халықаралық қатынастар және серіктестіктер жөніндегі проректоры

Перленбетов М.Ә.- психология ғылымдарының докторы, профессор, «Қазақ психологиялық қоғамының» Президенті

Апахәев Н.Ж. - заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Көмекбаева Л.К. - психология ғылымдарының кандидаты, доцент

Жауапты редакторлар:

Еркінбекова М. - психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қайнар академиясы, психология, педагогика және әлеуметтік пәндер кафедрасының меңгерушісі

Калкаева Н. - заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

ISBN 978-601-211-348-8

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «ҚАЗІРГІ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары//Материалы международной научно-методической конференции «ПРАВОВЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА» посвященной к 30-летию Независимости Республики Казахстан – Алматы, 2021 г. – 258 с.

МАЗМҰНЫ

Секция – 1. ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ОБЪЕКТИВНОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА	
Абилезов Е.Т. - КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФОРМАЛЬДІ - ЛОГИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	5
Алимжанова А.С., Тұратай М. - РОДОВАЯ ПОДСУДНОСТЬ, КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ ПОДСУДНОСТИ ГРАЖДАНСКИХ ДЕЛ	10
Амреева И.С., Альшуразова А.А. - ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОҒАМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ РОЛІ	16
Апахаев Н.Ж., Копбаев Д.З. - ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫНЫҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕГІ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ӨКІЛЕТТІКТЕРІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	20
Әмір Р.Р. - ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ПОРНОГРАФИЯ АЙНАЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ	25
Ашимбаев Д.А. - ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БУЛЛИНГА СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	28
Баймахан Р.М. - ГОСУДАРСТВО КАК ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВЛАСТИ	32
Баимбетов Н.С. - ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ, КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА	38
Бидайшиева А.Б., Досымжанқызы А.Д. - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МӘСЕЛЕЛЕРІ	42
Бидайшиева А.Б., Досымжанқызы А.Д. - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПАРАСАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ТҮСІНГІ МЕН ҚАЖЕТТІЛІГІ	46
Бимбет А.Б. - ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ АЛДЫН АЛУ - ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ	51
Досыбеков Н.С. - ҚЫЛЫМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРМЕН КҮРЕСУДЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ПСИХОЛОГИЯСЫ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	55
Сакиева Р.С., Ерболатқызы Б. - ЖАСТАР ЖӘНЕ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	59
Ерболатқызы Б., Досымжанқызы А.Д. - БАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТЫРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ	65
Жандыкеева Г.Е., Курбанбай Н.Б. - МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОРГАНОВ С СУБЪЕКТАМИ ПРОБАЦИИ	68
Жандыкеева Г.Е., Курбанбай Н.Б. - ПРОБЛЕМЫ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА В СФЕРЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОБАЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	74
Жантайлақ Н.Ж. - К ВОПРОСУ О ПРИНЦИПАХ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА И ИХ СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ	77
Жантайлақ Н.Ж. - КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА	84
Жетписбаев Б.А. - О МЕТОДАХ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ДЕЛИКТНОГО ПРАВА	91
Жиенғалиева А.А. - ҚЫЛЫМЫСТЫҢ АРАНДАТУШЫЛЫҚ ТҮСІНГІ	97
Калкаева Н.Б. - КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ӨРЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ	101
Копбаев Д.З., Апахаев Н.Ж., Мамытбаева В.Г. - ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫНЫҢ КҮЗЕТПЕН ҰСТАУҒА САНКЦИЯ БЕРУІ ЖӘНЕ ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША АРАЛАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	104

Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы

Ерболатқызы Б., Досымжанқызы А.Д. - БАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТЫРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ	111
Ковтун Н.А. - НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ	114
Конарбаева М.М. - ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО РЕАЛИЗАЦИИ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА	117
Манап Р.Қ. - УГОЛОВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БОРЬБЫ С НАРКОБОРОТОМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	122
Махаметқызы С. - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕДИАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	127
Мушекенов М.М. - ЖОЛ-КӨЛІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ	130
Османова Г.Ж., Османова З.Ж. - СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ - ЗАҢГЕРДІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНІҢ БІР БӨЛІМІ РЕТІНДЕ	134
Тлебаева Г.М., Суркова С.С. - ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ ПРАВА С ПОЗИЦИИ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ ГЕРМЕНЕВТИКИ	138
Төлегенов А.Т. - БАСҚАРУ НЫСАНЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТ ФОРМАЛАРЫНЫҢ БАСҚА ЭЛЕМЕНТТЕРІМЕН АРАҚАТЫНАСЫ	141
Утеева А.Б. - АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМА БОЙЫНША ФРАНЧАЙЗИНГТЕГІ ФИРМАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЖӘНЕ ТАУАРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	145
Шалабаева Ж.С. - СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ	151
Жакенов Қ.Ш. - ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ РӨЛІ	155
Секция – 2. ОСНОВНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: АНАЛИЗ, ПУТИ РЕШЕНИЯ	
Оразбекова А.Р., Мухаметкаримова Ж.К. - ПРОБЛЕМА СУИЦИДА В ТРАНЗИТНОМ ОБЩЕСТВЕ	159
Христофорова В.К. - ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА	164
Жалилова С.М. - ПРОБЛЕМА ВЫБОРА ПРОФЕССИИ СОВРЕМЕННЫМИ СТАРШЕКЛАССНИКАМИ	168
Талет А.Н., Тоқсанбаева Н.К. - ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ӘРТҮРЛІ ҚАУІПТЕРІ БАР ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ КОПИНГ-МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	173
Сағатбек А.Р., Токкулинова Г.К. - ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ПСИХОЛОГОВ	176
Перленбетов М.А., Давлетова А.А., Есимбекова А.К., Қуандықова Б.Ж. - ПРЕВЕНЦИЯ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО И ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	179
Салимова Г., Салимова К.Б. - ТОП ҚЫСЫМЫНДАҒЫ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ КОНФОРМДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН, МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ	182
Матаева Г. - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ БАЛА МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫНЫҢ АУЫТҚУ МӘСЕЛЕСІ	186
Матаева Г. - АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛІНУ ЖАҒДАЙЫ	189
Бекпауов Д.М. - ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС - АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІНІҢ БІРІ	192
Еркинбекова М.А. - СУИЦИДКЕ БЕЙІМ АДАМДАРҒА АРНАЛҒАН ТЕРАПИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР ЖҮРГІЗУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	195
Кисляков П.А., Шмелева Е.А. - ВЗАИМОПОМОЩЬ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС БЕЗОПАСНОСТИ	199

Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы

ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА	
White T., Sapabekova Z.K. - A TRANSACTIONAL ANALYSIS PERSPECTIVE ON SUICIDE RISK ASSESSMENT	202
Секция – 4. НЕПРЕРЫВНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕНАПРАВЛЕННОГО ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ	
Асылханова М.А. - ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫМЕН ТАРИХИ ДАМУЫ	207
Қошалиева А.А. - МАТЕМАТИКА ПӘНІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІКТІ ДАМУҒА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС СТИЛДЕРІНІҢ ӘСЕРІ	211
Касеналиева А.А. - ШЕТЕЛ ТІЛІН - ОҚЫТУДЫҢ БАСТЫ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ	214
Бижанова Г.А. - АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ НАҚТЫЛЫҒЫМЕН ТИІМДІЛІГІН РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ СЫН ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ	217
Джумагулова Г.А. - ТАРИХ ПӘНІНЕН ҰБТ –ҒА ОҚУШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН КӨТЕРУ ЖОЛДАРЫ	221
Нұрманова Г.Т. - БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЛАРЫН ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕРІ ӘСЕРЛЕРІН ТАЛДАУ	223
Омарова Р.Т. - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	226
Узенбаева Н.Ж. - БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАБІЛЕТІ МЕН ДАРЫНДЫЛЫҒЫН МҰҒАЛІМ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ	230
Садықбекова Т.Р. - БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ЕПТІЛІГІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	233
Толепбаева К.А. - ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ӨЗІНДІК САНА – СЕЗІМІН ДАМУ	237
Түлебаев Т.Д. - МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ҰЛТТЫҚ БІРІҢҒАЙ ТЕСТТЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ	240
Кургасбекова Э.Д. - ФИЗИКА ПӘНІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕМЕНІ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	244
Мырзатаева Р.Д. - БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМІНІҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ЕПТІЛІГІН ДАМУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ӘСЕРІ	247
Сатибаев А.Қ. - БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	252
Сайтбаева М.А. - ӘДЕБИЕТ ПӘНІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АРҚЫЛЫ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	255

СЕКЦИЯ 1. ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ОБЪЕКТИВНОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФОРМАЛЬДІ - ЛОГИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Абилезов Естай Токтасынович

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ, ҚР ІІМ М. Есболатов
атындағы Алматы академиясы)

***Анотация:** Мақалада, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері және оның формальді - логикалық құрылымы мәселесі қарастырылады. Кәмелетке толмағандардың жас ерекшеліктері ескеру сұрақтары талқыға салынады. Жаза тағайындаудағы тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолдану сұрақтары өңделеді. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері және оның формальді - логикалық құрылымы бойынша ұсыныстар талданады. Оларды басқа да заңгерлердің көзқарастарымен салыстырмалы тұрғыда сипаттайды.*

***Түйін сөздер:** кәмелетке толмағандар, жас ерекшеліктері, қылмыстық заң, қылмыстық құқық бұзушылық, тәрбиелеу, бас бостандығын шектеу, шартты соттау.*

Қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік келеңсіз өзгерістердің туындауы, жаңа криминогендік факторлар, кәмелетке толмағандардың теріс қылықтары, олардың жауапкершілігін реттейтін қылмыстық заңнамадағы өзгерістерге байланысты кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығы үшін жауаптылық белгілеудің ерекшеліктері де ескерілетін мән-жәйлар.

Қылмыстық-құқықтық тәсілдермен кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері және оның формальді - логикалық құрылымын зерттеудің қажеттілігі туындап отыр.

Қылмыстық заңдағы кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасы туралы мәселенің формальді-логикалық құрылымын анықтау өзінің өзектілігін жоғалтпаған. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасы туралы мәселелер, Қазақстан Республикасы ҚК-нің тарауларының бірінде орын алған, яғни ол әділеттілік қағидаттарына сәйкес 1990 жылғы 15 қазанда Біріккен Ұлттар Ұйымының бас ассамблеясының келісімімен мақұлданған және күшіне енген «Балалардың құқықтарын туралы» Конвенциясымен сәйкестендірілген.

Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауы олардың психологиялық өсуі ерекшеліктерінен, қоршаған ортаның теріс себеп-жағдайының әсерінен, тиесілі қамқорлықтың жоқтығы, тәрбиесіз қалуы салдарынан немесе т.б. түрлі факторлар салдарынан пайда болады.

Мемлекет кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алуда жасөспірімдерді қадағалаусыз қалдырумен қатар ересектердің құқық бұзушылық әрекеттерінің жасөспірімдерге кері әсер беруі сияқты жәйттермен күресуде. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тартудың мәселелері өзіне тән тарихи даму ерекшеліктеріне ие екендігі де белгілі.

Мысалы, Профессор С.Л. Фукс осы жәйттерге байланысты былай деген: 15 жасқа толмаған адамдарды қылмыстық жауаптылықтан босату ұрлық пен кісі өлтіруден басқа, олардың өздері істеген іс-әрекеттеріне жауап бере алмайтындығында емес, керісінше

олардың жасаған қылмысы үшін айып төлеуге шамасы келмейтіндігіне келіп тірелген, яғни көп жағдайларда жазаның мұндай түрлері ескертулер жасау, сөгіс (бетке басу) жасауға соқтырған [1].

Қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйелерін РСФСР-дің Қылмыстық кодексіндегі толықтырулар мен өзгертулерден табуға болады, олар қазақ жерінде іске асырылды. Ауылдың құқықтық сана сезім дәрежесін және қарапайым көшпенді халықтың жағдайларын, олардың өмір сүру шарттарын ескере отырып, Қазақстанның ОАК өзінің III сессиясында кәмелетке толмаған қазақтарды қылмыстық жауаптылыққа тартудың ерекше шарттарын бекітті. Қылмыстық жаза көбіне 14 жасқа толмағандарға қолданылмады. Басқа ұлттардың кәмелетке толмағандарына қатысты 14 жастан 16 жасқа дейін жауаптылық белгіленді [1]. Әрине сол уақытқа сәйкес мұндай нормалардың қабылдануы, өз алдына маңыздылыққа ие болған еді.

Қазақстан аумағында қолданылған Ресейдің 1926-жылғы Қылмыстық кодексі қылмыстық жауаптылықты белгілейтін жас шамасын былайша анықтады:

- «Дәрігерлік-педагогтік сипаттағы әлеуметтік қорғау шараларын қолдануға болатын 14 жасқа дейінгі жасөспірімдерге, соттық-түзету сипатындағы әлеуметтік қорғау шараларын қолдануға болмайды»;

- 14 жастан 16 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың ісі жөніндегі комиссия, егер дәрігерлік педагогтік сипаттағы әлеуметтік қорғау шараларын қолдану мүмкін емес деп тапса ғана соттық-түзету сипатындағы әлеуметтік қорғау шараларын қолданады.

Бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасының ҚК-сі бойынша қылмыстық жауаптылыққа, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған он алты жасқа толған есі дұрыс адам тартылады. Бұдан бөлек, қылмыстық заңнамада кейбір қылмыстар үшін жауаптылық он төрт жастан бастап белгіленген. Атап айтқанда: адам өлтіргені (99-бап), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені (106-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіргені (107-баптың екінші бөлігі), зорлағаны (120-бап), сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап), адам ұрлағаны (125-бап), халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға немесе ұйымдарға шабуыл жасағаны (173-бап), әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздырғаны (174-бап), Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының өміріне қолсұғушылық (177-бап), Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық (178-бап), диверсия (184-бап), ұрлық (188-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), тонау (191-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), қарақшылық (192-бап), қорқытып алушылық (194-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алғаны (200-баптың екінші, үшінші және төртінші бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде бөтеннің мүлкін қасақана жойғаны немесе бүлдіргені (202-баптың екінші және үшінші бөліктері), терроризм актісі (255-бап), терроризмді насихаттағаны немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақырғаны (256-бап), террористік топ құрғаны, оған басшылық еткені және оның әрекетіне қатысқаны (257-баптың бірінші және екінші бөліктері), террористік немесе экстремистік әрекетті қаржыландырғаны және терроризмге не экстремизмге өзге де дем берушілік (258-бап), адамды кепілге алғаны (261-бап), ғимараттарға, құрылыстарға, қатынас және байланыс құралдарына шабуыл жасағаны немесе оларды басып алғаны (269-бап), терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлағаны (273-бап), қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқырғаны не қорқытып алғаны (291-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде бұзақылық жасағаны (293-баптың екінші және үшінші бөліктері), тағылық (294-бап), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқырғаны не қорқытып алғаны (298-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде өлген адамдардың мәйіттерін және олар жерленген жерлерді қорлағаны (314-баптың екінші бөлігі) және көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыз еткені (350-бап) үшін қылмыстық жауаптылыққа жатады [2].

Көріп отырғанымыздай кәмелетке толмағандар арасында қылмыстылық деңгейінің бірқатар латенттілігі бар екенін түсінеміз. Мұның өзі, жауаптылықты анықтауда бірқатар қиындықтарға соқтырады.

Тәжірибе көрсеткендей кәмелетке толмағандар арасында елімізде, қылмыстың басым көпшілігі мүліктік қылмыстармен, зорлаумен байланысты, аса қатыгездікпен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар, спирттік ішімдіктерге, есірткі заттарға әуес болумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың да түрлері кездеседі. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар көбінесе топтасқан түрде, яғни ересек адамдардың ықпалымен жасалады.

ҚК-тің 80-бабына сәйкес кәмелетке толмағандар деп қылмыс жасаған кезге қарай жасы 14-ке толған, бірақ 18-ге толмаған адамдар танылады. Заң шығарушы қылмыстық жауаптылық туындайтын ең төменгі жасты белгілей отырып, кәмелетке толмағанды сол жасты өзінің іс-әрекетіне жауап береді және қылмыстық жазаны сезіне алады деп анықтаған [2].

Осыған байланысты заң шығарушы «кәмелетке толмаған» деген терминге анықтама беріп отыр. Ал бұл қылмыстық жауаптылықтың нормасын дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. КСРО Жоғары Сотының 1976 жылғы 3 желтоқсандағы №16 қаулысының 6-тармағында, Соттардың, кәмелетке толмағандардың қылмысы және кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тартуы туралы мәселелерді тәжірибеде дұрыс қолдануы туралы былайша түсініктеме берген, «сот кәмелетке толмағандардың жасын дәл анықтауда шаралар қолдануға міндетті (күні, айы, туған жылы).

Жасөспірім туған күні емес келесі, ертеңіндегі күннен бастап белгілі бір жасқа толды деп саналады. Сот-медициналық сараптама жасты анықтау кезінде, сотталушының туылған күнін сол жылдың соңғы күнімен белгілейді; жастың ең төменгі немесе ең жоғарғы шегін/жылды анықтауда, сот сараптаманың қорытындысымен анықталған төменгі жас мөлшерін белгілейді.

Кәмелетке толмағандардың жас ерекшеліктерін ескере отырып оларға жаза тағайындау барысында ең алдымен тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолданады. Тәжірибе кәмелетке толмағандарға бірінші рет қылмыс жасағандығы үшін, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолданудың тиімді емес екендігін дәлелдеді [3].

Кәмелетке толмағандарға қолданылатын жазалардың мазмұны өзіне тән арнаулы белгілерге ие. Айыппұл, ҚК-тің 81-бабының 3-бөлігіне сәйкес, айыппұл кәмелетке толмаған сотталған адамның дербес табысы немесе өндіріп алуға жарайтын мүлкі болған жағдайда ғана тағайындалады. Айыппұл айлық есептік көрсеткіштің оннан екі жүз елуге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

Көріп отырғанымыздай, ересек адамдарға қарағанда (ҚК-тің 40-бабының 2-бөлігі), кәмелетке толмағандарға айыппұлдың төмендетілген мөлшері белгіленген, сонда да мұнымен қатар ҚК-тің 40-бабының 2-бөлігінің шарттары сақталады, айыппұл мөлшерін жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығын және сотталған адамның мүліктік жағдайын ескере отырып, сот айқындайды.

Айыппұл қылмыстық теріс қылықтар үшін – айлық есептік көрсеткіштің жиырма бестен бес жүзге дейінгі шегінде, қылмыстар үшін – айлық есептік көрсеткіштің бес жүзден он мыңға дейінгі шегінде, ал осы Кодекстің 245 (үшінші бөлігінде), 253 (екінші, үшінші, бесінші, алтыншы бөліктерінде), 307 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 366, 367 және 368-баптарында көзделген қылмыстар үшін осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабының санкциясында белгіленген мөлшерде белгіленеді.

Кәмелетке толмағандарға белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру 1 жылдан 2 жылға дейінгі мерзімге тағайындалады және жазаның осы түрі бар заңды негізде белгілі бір қызметпен айналыса жүріп, қылмыстық жазаға әкеп соқтыратын әрекеттерді істеген жағдайларда ғана пайдаланады.

Қоғамдық жұмысқа тарту жазаның жаңа түрі болып табылады және де Қоғамдық жұмыстарға тарту қырық сағаттан бір жүз елу сағатқа дейінгі мерзімге тағайындалады, ол

кәмелетке толмаған адамның қолынан келетін жұмыстарды орындауы болып табылады және ол оны оқудан немесе негізгі жұмысынан бос уақытында орындайды. Он алты жасқа дейінгі адамдардың бұл жаза түрін орындау ұзақтығы - күніне екі сағаттан, ал он алтыдан он сегіз жасқа дейінгі адамдар үшін күніне үш сағаттан аспауы керек.

Түзеу жұмыстары сот үкім шығарған кезде 16 жасқа жеткен кәмелетке толмаған сотталған адамдарға, дербес табысы немесе өзге тұрақты кірісі бар кәмелетке толмағандарға айлық есептік көрсеткіштің оннан екі жүз елуге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.

Кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру - он жылдан аспайтын, ал ауырлататын мән-жайлар кезінде адам өлтіргені немесе терроризм актісі үшін не қылмыстық құқық бұзушылықтардың біреуі ауырлататын мән-жайлар кезінде адам өлтіру немесе терроризм болып табылатын олардың жиынтығы бойынша он екі жылдан аспайтын мерзімге тағайындалуы мүмкін. Онша ауыр емес қылмыс немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес ауырлығы орташа қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

Кәмелетке толмағандар бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуді ересек адамдардан бөлек колонияларда өтейді. Колония екі топқа бөлінеді: бас бостандығынан айыруға бірінші рет сотталған еркек жынысты кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ әйел жынысты кәмелетке толмағандардың - жалпы режимдегі тәрбиелеу колониялары; бұрын бас бостандығынан айыру жазасын өтеген еркек жынысты кәмелетке толмағандар – жазасын күшейтілген режимдегі тәрбиелеу колонияларында өтейді. Қоғамдық қауіптілік сипатына және дәрежесіне, кінәлі адамның жеке басына және басқа да мән-жайларға қарай сот қабылдаған шешімнің себебін көрсете отырып, еркек жынысты кәмелетке толмай сотталған адамның бас бостандығынан айыруды жалпы режимдегі тәрбиелеу колониясында өтеуін тағайындауы мүмкін.

ҚК-тің 53-бабы 1-бөлімі 2-бөлімшесінде «кінәлінің кәмелетке толмауы» қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар болып табылады. Осы көрсетілген мән-жайлардан басқа, оның өмірі мен тәрбиесінің жағдайлары, психикалық даму деңгейі, жеке басының өзге де ерекшеліктері, сондай-ақ оған жасы үлкен адамдардың ықпалы да ескеріледі.

Кәмелетке толмаған адамға жаза тағайындау кезінде, қылмыстық заңда көзделген мән-жайлардан басқа, оның өмірі мен тәрбиесінің жағдайлары, психикалық даму деңгейі, жеке басының өзге де ерекшеліктері, сондай-ақ оған жасы жағынан үлкен адамдардың ықпалы ескеріледі.

Сот кәмелетке толмаған адамға тәрбиелік ықпалы бар мынадай мәжбүрлеу шараларын тағайындауы мүмкін. Оларды былайша қарастырамыз:

1. Ескерту кәмелетке толмаған адамға оның іс-әрекетімен келтірілген зиянды және осы Кодексте көзделген құқық бұзушылықтарды қайталап жасаудың зардаптарын түсіндіруден тұрады.

2. Қадағалауға беру ата-аналарына немесе оларды алмастыратын адамдарға не мамандандырылған мемлекеттік органға кәмелетке толмаған адамға тәрбиелік ықпал ету және оның мінез-құлқын бақылау жөнінде міндеттер жүктеуден тұрады.

3. Келтірілген зиянды қалпына келтіру міндеті кәмелетке толмаған адамның мүліктік жағдайы және оның тиісті еңбек дағдыларының болуы ескеріле отырып жүктеледі.

4. Кәмелетке толмаған адамның бос уақытын шектеу және оның мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу белгілі бір орындарға баруға, бос уақыттың белгілі бір нысанын, оның ішінде механикалық көлік құралын басқаруға байланысты нысанын пайдалануға тыйым салуды, тәуліктің белгілі бір уақытынан кейін үйден тыс жерде болуын, мамандандырылған мемлекеттік органның рұқсатынсыз басқа жерлерге баруын шектеуді көздеуі мүмкін. Кәмелетке толмаған адамға білім беру мекемесіне қайта оралу, оқуын

жалғастыру немесе аяқтау не мамандандырылған мемлекеттік органның көмегімен жұмысқа орналасу талабы да қойылуы мүмкін. Осы тізбе толық болып табылмайды.

5. Алты айдан екі жылға дейінгі мерзімге ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарына орналастыруды сот қасақана ауырлығы орташа қылмыс немесе ауыр қылмыс жасаған кәмелетке толмаған адамға тағайындауы мүмкін. Аталған ұйымдарда болу адамның кәмелетке толуына байланысты, сондай-ақ егер түзетуді қамтамасыз ететін мамандандырылған мемлекеттік органның қорытындысы негізінде сот кәмелетке толмаған адам өзінің түзелуі үшін бұдан әрі бұл шараны қолдануды қажет етпейді деген түйінге келсе, мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін.

6. Ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарында болуды осы баптың бесінші бөлігінде көзделген мерзім өткеннен кейін ұзартуға тек кәмелетке толмаған адамның жалпы білім беретін немесе кәсіптік даярлығын аяқтауы қажет болған жағдайда ғана жол беріледі, бірақ ол кәмелетке толғаннан аспауы керек.

Кәмелетке толмағандарды жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың белгілі бір анықталған ерекшеліктері ҚК-тің 84-бабында белгіленген. Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату кәмелетке толмаған жаста қылмыс жасап бас бостандығынан айыруға немесе түзеу жұмыстарына сотталған адамдарға:

а) кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмысы үшін тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен бірін;

б) ауыр қылмысы үшін сот тағайындаған жазаның кемінде жартысын;

в) аса ауыр қылмысы үшін сот тағайындаған жаза мерзімінің кемінде үштен екісін нақты өтегеннен кейін қолданылуы мүмкін.

Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың негізі болып, соттың адамның түзелуі үшін тағайындалған жазаны толық өтеуді қажет етпегендігі. Ересек адамдарға қарағанда, кәмелетке толмағандарға қолданылатын жазаны өтеуден мерзімінен бұрын - шартты түрде босатуда, заң қылмыс санаттарына байланысты жазаны өтеудің ең төменгі мерзімін белгілейді. Мұндай төменгі мерзімді белгілеу әрине өз орнын тапқан.

Жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды кәмелетке толмағандарға қолданған жағдайларда ҚК-тің 70-бабының 7-бөлігіндегі талаптар қолданылады.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылықтан немесе жазаны өтеуден босату кезінде қылмыстық жауаптылыққа тартудың немесе айыптау үкімінің ескіру мерзімдері тең жартысына қысқартылады.

Он сегіз жасқа толғанға дейін қылмыс жасаған адамдар үшін сотталғандықты жою мерзімдері қысқартылады және олар тиісінше:

1) бас бостандығынан айыруға қарағанда жазаның неғұрлым жеңіл түрлерін өтегеннен кейін - төрт айға;

2) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтегеннен кейін - бір жылға;

3) ауыр қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтегеннен кейін - екі жылға;

4) аса ауыр қылмыс үшін бас бостандығынан айыруды өтегеннен кейін үш жылға тең болады.

Он сегіз бен жиырма бір жас аралығындағы қылмыс жасаған адамдарға жасаған іс-әрекетінің сипатын және жеке басын ескере отырып, сот айрықша жағдайларда, оларды ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарына орналастыруды қоспағанда, осы бөлімнің ережелерін қолдана алады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере келе, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасы туралы мәселенің формальді-логикалық құрылымы бойынша біз мынадай қорытынды жасаймыз:

1) кәмелетке толмағандармен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалатын жазаның нақты шегін анықтау;

2) кәмелеттік толмағандарға сот үкім шығару сәтінде оның жас ерекшеліктеріне байланысты тағайындалатын жазаның түрін дұрыс анықтаудың қажеттілігі;

3) Қылмыстық заңның мәні бойынша кәмелетке толмағандарды арнайы тәрбиелеу мекемесіне орналастыру қылмыстық – құқықтық сипаттағы шара ретінде саналады;

4) тәрбиелеу мекемесіне орналастыру қылмыстық жауаптылықтың құрамалы бөлігі ретінде танылмауы тиіс.

Қылмыстық заңдағы жауаптылықты белгілеудің мәселесін талқылаудың қиынға тусуі оның құрылысының күрделілігімен байланыстырылады. Заң шығару саласындағы формальді-логикалық ережені сақтау, соңғы шарт деп белгіленгенімен бірінші кезекте көңіл аударатын жайт болып оның толықтай жүзеге асырылмауы танылады.

Заң шығару саласында жауаптылық пен жаза тағайындаудың мазмұнын белгілі бір деңгейде терең сараптау кезінде оның ақауын байқауға болады. Осындай толықсыздықтарды қалпына келтіру заң шығарудың бастапқы сатысында – заңға енгізілген өзгерістің қатысты шешімін өңдеу шешімін табумен байланыстырылады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасы туралы мәселенің формальді-логикалық құрылымы шешу құқықтық шығармашылықтың алдыңғы сатыларында – яғни заңның мазмұнымен сәйкестендірілген өзгерістер енгізу барысында орын алуы тиіс.

Міне осындай негіздердің түйінделуіне байланысты біздер, заң жобасын дайындаудағы қылмыстық-құқықтық қарама қайшылықтар мен логикалық толықтықты қамтамасыз етуде жаңа бағыттардың қажет екендігін аңғарамыз. Олардың шешілуі тәжірибеде негізді қалыптасқан қарым-қатынастардың ерекшеліктерін ескере отырып іске асырылуы тиіс, ал кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасы туралы мәселеге формальді-логикалық сараптама жасау, заңшығарушылық ісіндегі маңызды ажырамас элементтерінің бірі болуы қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Культелеев Т. Уголовное обычное право казахов. - Алматы: Дәуір, 2004. - 312 с.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
3. Алауханов Е.О. Қылмыстық құқық (жалпы бөлім). Оқулық. Алматы: ҚР Құқықтық сараптама және халықаралық ғылыми зерттеулер орталығы, 2009. – 456 б.

РОДОВАЯ ПОДСУДНОСТЬ, КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ ПОДСУДНОСТИ ГРАЖДАНСКИХ ДЕЛ

Алимжанова Акмарал Сабитовна

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Қайнар Академиясы)

Тұратай Милана

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Қайнар Академиясы)

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы разграничения компетенции между судами разного уровня по рассмотрению и разрешению дел по первой инстанции в зависимости от рода (характера) дел по «вертикали»;

Ключевые слова: родовая подсудность, предметный, истца, ответчика, соучастников.

В условиях построения и осуществления системы государственной власти на принципах разделения властей подведомственность играет роль рабочего юридического механизма, позволяющего реализовать данное положение в государственно-правовом

строительстве. Ведь недостаточно провозгласить начала разделения властей, необходимо и реально воплотить его в законодательство и юридическую практику всех государственных органов с помощью правовых критериев.

Правовой статус гражданина, а также других субъектов казахстанского права включает в себя множество разнообразных прав и обязанностей, закрепленных правовыми нормами. Государство стремится обеспечить всемерную защиту субъективных прав.

Подведомственность в гражданском процессе имеет задачей точное определение круга гражданских дел, разрешение которых законом отнесено к компетенции определенного государственного органа или общественной организации.

Понятие подсудности необходимо отличать от понятия подведомственности. Нормы о подсудности определяют компетенцию конкретных судов внутри судебной системы по рассмотрению и разрешению гражданских дел.

Нормы же о подведомственности разграничивают компетенцию судов общей юрисдикции от иных судов (арбитражных, третейских), а также других государственных органов и организаций, имеющих право рассматривать и разрешать те или иные вопросы права.

Таким образом, подсудность - это институт (совокупность правовых норм), регулирующий относимость подведомственным судам дел к ведению конкретного суда судебной системы для рассмотрения по первой инстанции [1, с. 321].

При возбуждении гражданских дел (принятии заявлений судьей) важно правильно определять как подведомственность дела, так и его подсудность.

Условием возникновения гражданского процесса по конкретному спору является решение судьей двусторонней задачи:

1) относится ли разрешение конкретного спора к ведению суда (подведомственность)

2) какой конкретно суд обязан рассматривать данное дело (подсудность) [2].

В Конституции РК предусматривается возможность передачи Президентом РК спора между органами государственной власти РК и органами государственной власти областей РК, а также между органами государственной власти областей РК на рассмотрение соответствующего суда. В Конституции РК не конкретизировано, в какой суд передается данный спор.

В Конституции РК закреплена общая норма подсудности дел судам. В ней говорится, что "никто не может быть лишен права на рассмотрение его дела в том суде и тем судьей, к подсудности которых оно отнесено законом". В развитие данной конституционной нормы применительно к родовой подсудности дел судам областей Республики закреплено право этих судов принимать к своему производству дела только по просьбе сторон. Вышестоящие суды не имеют права при отсутствии ходатайства сторон, их просьб и при наличии возражения какой-либо из сторон (истца, ответчика, соучастников) изымать дела из нижестоящих судов и принимать их к своему производству.

Существовавшая практика вышестоящих судов в случае отмены решений в кассационном или надзорном порядке принимать сложные дела к своему производству по первой инстанции при отсутствии просьб обеих сторон не соответствует в настоящее время Конституции РК.

В процессуальной науке выделяет два вида подсудности:

1) родовую (предметную)- разграничение компетенции между судами разного уровня по рассмотрению и разрешению дел по первой инстанции в зависимости от рода (характера) дел по «вертикали»;

2) территориальную (пространственную)- в соответствии с территориальной юрисдикцией одноуровневых судов по «горизонтали».

Правовым последствием несоблюдения правил подсудности является возвращение искового заявления при возбуждении гражданского судопроизводства либо передача дела в надлежащий по подсудности суд.

В случае принятия дела судом к производству с соблюдением правил подсудности он обязан рассмотреть его по существу даже при изменении подсудности (например, изменении места жительства ответчика). Лишь в определенных в законе случаях принятое с соблюдением правил подсудности дело может быть передано на рассмотрение другого суда.

Родовая (предметная) подсудность устанавливает правила разграничения полномочий судов общей юрисдикции разного уровня (звена) по рассмотрению и разрешению ими дел по первой инстанции.

Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан не устанавливает единого четкого критерия по разграничению родовой подсудности, указывая в качестве таковых характер дела, субъектный состав участников спора, цену иска и т.п.

Большая часть гражданских дел рассматривается по первой инстанции районными (городскими) судами. Их родовая подсудность определена ГПК РК по остаточному принципу, т.е. районные (городские) суды рассматривают все гражданские дела, не отнесенные конституционным законом к родовой подсудности судов другого уровня (звена).

Родовая подсудность определяется характером (родом) дела, предметом спора, в том числе субъектным составом материального правоотношения.

По родовой подсудности происходит отграничение компетенции судей от районных судов по рассмотрению дел по первой инстанции, а районных судов от компетенции Верховного Суда Республики Казахстан.

В ранее изданных учебниках с учетом гражданского процессуального законодательства того времени утверждалось, что поскольку основная масса гражданских дел разрешалась районными судами, а вышестоящий суд имел право изъять любое гражданское дело для рассмотрения по первой инстанции из нижестоящего суда, то понятие родовой подсудности утратило свое значение.

В настоящее время правовое регулирование подсудности существенно изменилось. Принципиально изменилось правило об изъятии дел вышестоящими судами из нижестоящих судов.

Родовая подсудность в современных условиях является действующим видом подсудности.

Родовая подсудность определяется характером (родом) дела, предметом спора, в том числе субъектным составом материального правоотношения.

По родовой подсудности происходит отграничение компетенции судей от районных судов по рассмотрению дел по первой инстанции, районных судов от компетенции Верховного Суда Республики Казахстан.

Ю.К. Осипов дает следующее определение родовой подсудности: «Родовой, или предметной, подсудностью называют компетенцию судов, относящихся к различным звеньям судебной системы, на рассмотрение дел в зависимости от рода спора».

Нормы предусматривающие родовую подсудность определяются 27-30 статьями Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан.

Общее правило родовой подсудности состоит в том, что большинство гражданских дел рассматривается и разрешается районными судами, за исключением дел, отнесенных различными законодательными актами Верховного Суда Республики Казахстан (дела, предусмотренные пунктом 8 статьи 59 и пунктом 3 статьи 66 Конституционного закона Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан», а также пунктом 5 статьи 13 Конституционного закона Республики Казахстан «О республиканском референдуме»).

Районные и приравненные к ним суды образуются, реорганизуются, переименовываются и упраздняются Президентом Республики Казахстан по

представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом.

Президент Республики Казахстан может образовать в нескольких административно-территориальных единицах один районный суд или в одной административно-территориальной единице несколько районных судов. Общее число судей для районных судов утверждает Президент Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом. Количество судей для каждого районного суда устанавливается Председателем Верховного Суда по согласованию с Высшим Судебным Советом на основании представления уполномоченного органа по организационному и материально-техническому обеспечению деятельности Верховного Суда, местных и других судов (далее - уполномоченный орган). Районный суд состоит из председателя и судей, назначаемых в установленном Конституцией и настоящим Конституционным законом порядке. Если по штату в районном суде предусмотрен один судья (односоставный суд), он осуществляет полномочия председателя этого суда. Районный суд является судом первой инстанции.

Перечень гражданских дел, рассматриваемых районными и приравненными судами очень велик.

Гражданские дела, которые принадлежат подсудности районным и приравненным судам, можно поделить на три следующих категорий:

- 1) дела, по спорам, возникающим из гражданских, семейных, трудовых и земельных правоотношений;
- 2) дела особого искового производства;
- 3) дела особого производства.

Вторым звеном судебной системы Республики Казахстан, являются областные и приравненные к ним суды.

Областные и приравненные к ним суды образуются, реорганизуются, переименовываются и упраздняются Президентом Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом. Общее число судей областных судов утверждает Президент Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом. Количество судей для каждого областного суда устанавливается Председателем Верховного Суда по согласованию с Высшим Судебным Советом на основании представления уполномоченного органа. Областной суд состоит из председателя и судей. В областном суде создаются судебные коллегии и могут создаваться специализированные составы [3].

В ранее изданных учебниках с учетом гражданского процессуального законодательства того времени утверждалось, что поскольку основная масса гражданских дел разрешалась районными судами, а вышестоящий суд имел право изъять любое гражданское дело для рассмотрения по первой инстанции из нижестоящего суда, то понятие родовой подсудности утратило свое значение.

В настоящее время правовое регулирование подсудности существенно изменилось.

Принципиально изменилось правило об изъятии дел вышестоящими судами из нижестоящих судов. Согласно Конституции РК никто не может быть лишен права на рассмотрение его дела в том суде и тем судьей, к подсудности которых оно отнесено законом.

Родовая подсудность в современных условиях является действующим видом подсудности.

В качестве признака определения подсудности, кроме рода, дела выступает также территория, на которой функционирует конкретный суд. Признак территории функционирования суда позволяет определять, какому из однородных судов (из множества районных либо судов субъектов Федерации) подсудно данное дело.

Этот вид подсудности называется территориальной (местной) подсудностью. Правила территориальной (местной)- подсудности позволяют распределять гражданские дела для рассмотрения по первой инстанции между однородными судами. В теории гражданского процессуального права территориальную подсудность разделяют на подвиды: общая территориальная подсудность, подсудность по выбору истца (альтернативная), исключительная подсудность, договорная подсудность и подсудность по связи исковых требований.

Общее правило родовой подсудности состоит в том, что большинство гражданских дел рассматривается и разрешается районными судами, за исключением дел, отнесенных различными законодательными актами Верховного Суда Республики Казахстан.

Родовая подсудность определяется характером (родом) дела, предметом спора, в том числе субъектным составом материального правоотношения.

По родовой подсудности происходит отграничение компетенции судей от районных судов по рассмотрению дел по первой инстанции, районных судов от компетенции Верховного Суда Республики Казахстан.

В ранее изданных учебниках с учетом гражданского процессуального законодательства того времени утверждалось, что поскольку основная масса гражданских дел разрешалась районными судами, а вышестоящий суд имел право изъять любое гражданское дело для рассмотрения по первой инстанции из нижестоящего суда, то понятие родовой подсудности утратило свое значение.

В настоящее время правовое регулирование подсудности существенно изменилось.

Принципиально изменилось правило об изъятии дел вышестоящими судами из нижестоящих судов. Согласно Конституции РК никто не может быть лишен права на рассмотрение его дела в том суде и тем судьей, к подсудности которых оно отнесено законом.

Родовая подсудность в современных условиях является действующим видом подсудности.

В качестве признака определения подсудности, кроме рода, дела выступает также территория, на которой функционирует конкретный суд. Признак территории функционирования суда позволяет определять, какому из однородных судов подсудно данное дело.

О родовой подсудности писали очень многие ученые-процессуалисты, такие как Н.И. Авдеенко, З.Х. Баймолдина, Т.П. Ерохина, Г.А. Жилин, В.Н. Захаров, У.К. Ихсанов, Н.М. Коршунов, Ю.Л. Мареев, Ю.К. Осипов, Т.М. Яблочков и др.

Ю.К. Осипов дает следующее определение родовой подсудности: «Родовой, или предметной, подсудностью называют компетенцию судов, относящихся к различным звеньям судебной системы, на рассмотрение дел в зависимости от рода спора» [4, с. 92].

Нормы предусматривающие родовую подсудность определяются 27-30 статьями Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан.

Общее правило родовой подсудности состоит в том, что большинство гражданских дел рассматривается и разрешается районными судами, за исключением дел, отнесенных различными законодательными актами Верховного Суда Республики Казахстан (дела, предусмотренные пунктом 8 статьи 59 и пунктом 3 статьи 66 Конституционного закона Республики Казахстан «О выборах в Республике Казахстан», а также пунктом 5 статьи 13 Конституционного закона Республики Казахстан «О республиканском референдуме»).

Районные и приравненные к ним суды образуются, реорганизуются, переименовываются и упраздняются Президентом Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом.

Президент Республики Казахстан может образовать в нескольких административно-территориальных единицах один районный суд или в одной административно-территориальной единице несколько районных судов. Общее число

судей для районных судов утверждает Президент Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом. Количество судей для каждого районного суда устанавливается Председателем Верховного Суда по согласованию с Высшим Судебным Советом на основании представления уполномоченного органа по организационному и материально-техническому обеспечению деятельности Верховного Суда, местных и других судов (далее - уполномоченный орган). Районный суд состоит из председателя и судей, назначаемых в установленном Конституцией и настоящим Конституционным законом порядке. Если по штату в районном суде предусмотрен один судья (односоставный суд), он осуществляет полномочия председателя этого суда. Районный суд является судом первой инстанции.

Перечень гражданских дел, рассматриваемых районными и приравненными судами очень велик.

Гражданские дела, которые принадлежат подсудности районным и приравненным судам, можно поделить на три следующих категорий:

- 4) дела, по спорам, возникающим из гражданских, семейных, трудовых и земельных правоотношений;
- 5) дела особого искового производства;
- 6) дела особого производства.

Вторым звеном судебной системы Республики Казахстан, являются областные и приравненные к ним суды.

Областные и приравненные к ним суды образуются, реорганизуются, переименовываются и упраздняются Президентом Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом. Общее число судей областных судов утверждает Президент Республики Казахстан по представлению Председателя Верховного Суда, согласованному с Высшим Судебным Советом. Количество судей для каждого областного суда устанавливается Председателем Верховного Суда по согласованию с Высшим Судебным Советом на основании представления уполномоченного органа. Областной суд состоит из председателя и судей. В областном суде создаются судебные коллегии и могут создаваться специализированные составы.

Дела по искам лиц, постоянно проживающих за пределами РК, на неправомерные действия должностных лиц дипломатических представительств или консульских учреждений РК рассматриваются Алматинским городским судом.

Верховный Суд Республики Казахстан рассматривает по первой инстанции дела:

- 1) об оспаривании нормативных актов Президента РК, Правительства РК;
- 2) об оспаривании нормативных актов федеральных министерств и ведомств, касающихся прав и свобод граждан;
- 3) об оспаривании постановлений о прекращении полномочий судей;
- 4) о приостановлении и прекращении деятельности общеказахстанских и международных общественных объединений;
- 5) об оспаривании решений и действий (бездействия) Центральной избирательной комиссии РК по подготовке и проведению референдума РК, выборов Президента РК;
- 6) по разрешению споров, переданных ему Президентом РК в соответствии с Конституции РК.

Не относится к компетенции Конституционного Совета РК рассмотрение вопросов соответствия Конституции РК и другим законам нормативных актов министерств и ведомств РК, касающихся прав и свобод граждан. Заинтересованные лица, чьи права и свободы затрагиваются актами нормативного характера обще казахстанских министерств и ведомств, могут оспаривать соответствие этих актов Конституции РК и другим конституционным и республиканскими законам РК в Верховном Суде РК.

В Конституции РК предусматривается возможность передачи Президентом РК спора между органами государственной власти РК и органами государственной власти областей РК, а также между органами государственной власти областей РК на рассмотрение соответствующего суда. В Конституции РК не конкретизировано, в какой суд передается данный спор.

В Конституции РК закреплена общая норма подсудности дел судам. В ней говорится, что "никто не может быть лишен права на рассмотрение его дела в том суде и тем судьей, к подсудности которых оно отнесено законом". В развитие данной конституционной нормы применительно к родовой подсудности дел судам областей Республики закреплено право этих судов принимать к своему производству дела только по просьбе сторон. Вышестоящие суды не имеют права при отсутствии ходатайства сторон, их просьб и при наличии возражения какой-либо из стороны (истца, ответчика, соучастников) изымать дела из нижестоящих судов и принимать их к своему производству.

Существовавшая практика вышестоящих судов в случае отмены решений в кассационном или надзорном порядке принимать сложные дела к своему производству по первой инстанции при отсутствии просьбы обеих сторон не соответствует в настоящее время Конституции РК.

Список использованной литературы

- 1 Сборник документов по международному праву / Под общ. ред. К.К. Токаева. - Алматы: САК, 1998. – Т.1. –575 с.-321 с.
- 2 Конституция Республики Казахстан, 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями).- 35 с.
- 3 Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 июля 1999 года № 411-1.– 175 с.
- 4 Устав гражданского судопроизводства с позднейшими узаконениями и объяснениями по решениям Гражданских Кассационных Дел Правительствующего Сената по 1899 год включительно / Под ред. С.И. Гальперина. - Екатеринославль: Типография Л.М. Ротенберга, 1915. – 463 с.-92 с.

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОҒАМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ РОЛІ

Амреева И.С.

(Қазақстан республикасы, Алматы қ, Қайнар Академиясы)

Альшуразова А.А.

(Қазақстан республикасы, Шымкент қ, М.Әуезов атындағы ОҚУ)

***Аңдатпа:** Құқықтық мемлекеттілік биліктің бөлінуінсіз мүмкін емес, өйткені дәл осы тежеу мен тепе-теңдіктің өркениетті адамзат ойлап тапқан жүйесі қоғамды билікті тартып алу әрекеттерінен, теріс пайдаланудан қорғауға мүмкіндік береді. Қазір адамдардың көпшілігі өз құқықтарын түсінбейді, оларға жасалған қол сұғушылықтарды байқамайды, басқа азаматтардың құқықтарына өздері оңай қол сұғады. Азаматтық қоғам – өз даралығын және шығармашылық бастамасын еркін білдіретін тең құқылы адамдар қоғамы.*

***Түйін сөздер:** азаматтық қоғам, корпорация, виктимділік, криминогендік.*

Қазіргі таңда еліміздің экономикасында, саясатта және әлеуметтік салада елеулі өзгерістер орын алуда. Адамдардың санасы өзгереді, басқа құндылықтар пайда болады: еркіндік, мүмкіндіктер теңдігі, демократия. Осы өзгерістердің барлығының аясында

ғылыми әдебиеттерде «азаматтық қоғам» деп аталатын қоғам түрін қалыптастыруға қызығушылық әбден заңды.

Құқықтық мемлекет – дамыған демократиялық институттар әрекет ететін, азаматтар мен олардың ұйымдарының өзін-өзі басқаруы, бастамасы мен белсенділігі орын алатын қоғамдық өмірдің салаларын, азаматтық қоғамның саяси қалыптасуы. Бұл сала биліктің ерікті реттеулерінен заңдармен қорғалған. Мұндай мемлекетте адам мен қоғамның құқықтары мен бостандықтары сақталады; заңның мемлекет алдында басымдығы бар; соттың тәуелсіздігі азаматтың мемлекетпен қарым-қатынасындағы қорғаушысы ретінде танылады және құрметтеледі. Халық белгілі бір өзін-өзі реттеу қабілетімен, жалпы ережелер мен мүдделерге бағынуға дайындығымен сипатталады [1. 45 б]

Азаматтық қоғам – өз даралығын және шығармашылық бастамасын еркін білдіретін тең құқылы адамдар қоғамы [2, 34 б.] Демек, азаматтық қоғам – әлеуметтік дамудың идеалды үлгісі. Бұл азаматтық, саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени кең құқықтарға ие, мемлекеттік басқаруға белсенді түрде қатысатын және олардың әртүрлі қажеттіліктерін еркін қанағаттандыратын еркін адамдардың бірлестігі. Демократиялық, құқықтық мемлекетті қалыптастыру мәселелері бірінші орынға жас тұлғаның саналы іс-әрекет субъектісі ретінде қалыптасуы міндетін қояды. Азаматтық қоғамды қалыптастырудың құрамдас элементтерінің бірі жастардың құқықтық және құқық қорғау мәдениеті болып табылады. Қазіргі кезең өскелең ұрпақтың құқықтық тәрбиесінің сөзсіз жоғары деңгейін талап етеді. Қоғам мен мемлекетті болашақта басқару жастардың құқықтық санасының деңгейіне байланысты.

Құқықтық мемлекетте билікті бөлу принципі жүзеге асырылады. Кеңестік заң ғылымы «жұмыс істейтін корпорация» ретіндегі мемлекеттік биліктің механизмі туралы маркстік тезиске – заңдарды бір мезгілде заң шығарушы да, орындаушы да болды. Билік оны жүзеге асыру үшін құрылымдық-функционалдық «кілтпен» сипатталатын еңбек бөлінісі тұрғысынан қарастырылды. Заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарын бөлек зерделеудің орындылығы жоққа шығарылды [3,24].

Құқықтық мемлекеттілік биліктің бөлінуінсіз мүмкін емес, өйткені дәл осы тежеу мен тепе-теңдіктің өркениетті адамзат ойлап тапқан жүйесі қоғамды билікті тартып алу әрекеттерінен, теріс пайдаланудан қорғауға мүмкіндік береді. Қазір адамдардың көпшілігі өз құқықтарын түсінбейді, оларға жасалған қол сұғушылықтарды байқамайды, басқа азаматтардың құқықтарына өздері оңай қол сұғады. Нақты қоғам, әдетте, тұрақтылығын сақтай отырып, қоғамдық санада әртүрлі құндылық идеяларының адасып, соқтығысуы, өзара әрекеттесу және күресуіне байланысты қозғалады және өзгереді, олардың әрқайсысының өз қорғаушылары бар, ол үшін бұрын күресуге дайын. жеңіспен аяқталды және дәл осы идея «мүмкін болатын ең жақсы әлеуметтік әлемді», яғни адамзат пайда болғаннан бері санасыз түрде ұмтылған «нақты» қоғамды құрудың басты идеясы екеніне шын жүректен сенімді. Бүгінгі біз үшін мұндай қоғам азаматтық қоғам, яғни мемлекеттің іс-әрекетін шектейтін және бақылайтын, билікті бөлу механизмі арқылы барлық азаматтардың заң алдында теңдігін және басымдылығын қамтамасыз ететін еркін азаматтардың бірлестігі болып табылады. заң. Жастардың құқықтық мәдениетінің төмендеуін жастар ортасындағы қылмыстылық, экстремистік көріністердің таралуы көрсеткіштері растайды. Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның арақатынасы мәселесі соңғы жылдары көбірек назар аударып келеді. Қайта құрудан кейінгі кезеңде демократия мемлекет пен қоғамның мүдделері әрқашан сәйкес келе бермейтінін көрсетті, бұл балама шешімді қажет ететін қайшылықтардың өршуін тудырады. Осыған байланысты азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың даму болашағы, сондай-ақ олардың мүмкін болатын жолдары қызығушылық тудырады. Ғылыми зерттеулер азаматтық қоғам жастар бірлестіктері, мемлекеттік және құқықтық институттардың араласуынсыз ашық өзара әрекеттесетін жерде пайда болатынын мойындайды. Сонымен бірге азаматтық қоғам еліміздің мемлекеттік билігімен үздіксіз

органикалық байланыста. Қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу мемлекеттік басқарудағы ең маңызды әдіс. Бірақ құқық пен заң арасында қарама-қайшылық бар. Заң қоғамындағы белгілі-бір топтың ғана мүддесін қорғайды. Қазақстандық заңгер ғалымдар Құқықтың дамуының негізгі үш кезеңін көрсетуге болады деп санайды. Біріншісі, құқықтың пайда болуы, бұл енді экономикасы қалыптаса бастаған қоғамға тән. Екіншісі кезең, өндіріс экономикасының әртүрлі формалары бар қоғамға тән. Үшінші кезең, ерте мемлекеттік құрылымдарда кодекске жазылған құқығы бар қоғамға тән. Олар құқықтың пайда болғанын мына белгілерінен көреді: әлеуметтілігі, нормативтілігі, міндеттілігі, бір қалыпқа келтірілуі, оны шығару процедурасының бар екендігі, институттылығы, объективтілігі [4, 38].

Қоғам өмірінің әртүрлі салаларын реттейтін көптеген заңдардың қабылдануы олардың әлеуметтік тәжірибеде нақты орындалуына әлі кепілдік бермейтіні бірте-бірте айқындала түсуде. Бұл жерде жеке және бұқаралық санада заңды сақтауға деген көзқарастың болуы, күнделікті өмірде құқықтық нормаларды басшылыққа алуға дайын болуы шешуші мәнге ие. Жастар тобында болған 10-15 жыл ішінде толыққанды тұлға ретінде дербес өмірге ену үшін білім алу, кәсіби дағдыларды меңгеру, құқықтары мен міндеттерін меңгеру, азаматтық-адамгершілік тәрбие курсынан өту қажет деп санаймыз. Тек нақты батыл қадамдарды жасау арқылы ғана Елбасымен бекітілген бағдарламалары бойынша виктимділіктің алдын аламыз, сонымен қатар криминогендік жайттардың пайызын тқмендетеміз. Барлық жерде құқықтық мемлекеттілікті қалыптастыру тәжірибесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Дегенмен, құқықтық қоғам құруда табысқа қол жеткізген елдер азаматтарының бостандыққа, шынайы заңға, өз құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге талпынғандығымен айқындалатын ортақ белгілерді атап өтуге болады. Құқықтық мемлекеттің қалыптасуы сол немесе басқа дәрежеде осыған қажетті жағдайлардың болуымен байланысты. Олардың ішінде экономиканың, мәдениеттің, адамгершіліктің, қоғамның рухани әлеуетінің жеткілікті жоғары дамуының маңызы зор. Құқықтық мемлекет – құқықтық принциптерге негізделген және заңға бағынатын мемлекет. Мемлекет өзін құқықпен шектейді, құқықтың өзінен артықшылығын мойындайды. Ол мемлекеттің туындысы ретінде емес, жоғары дербес қоғамдық күш ретінде қабылданады. Мұнда жалпы қабылданған принциптер мен әлеуметтік құндылықтарды объективті ететін құқықтық заңдардың үстемдігі принципі жұмыс істейді. Соңғылары жалпыға танылған халықаралық құқықтық стандарттар болып табылады. Оларды қамтамасыз ететін заңдар заңды, яғни. ізгілікті, қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын, демократиялық құрылымдық реттеуге сәйкес қабылданған. Құқықтық заңдардың үстемдігі – құқықтық мемлекеттіліктің күші. Оларды халықтың жиынтық еркін білдіруге шақырылған мемлекеттік органдар қабылдайды, сондықтан басқа нормативтік құқықтық актілерден басымдылыққа ие. Құқықтық мемлекет биліктің бөліну принципін жүзеге асырумен, заң шығару тармағының жоғары беделімен, соттық қорғаудың болуымен қамтамасыз етіледі. Заңның орындалуы мен оны жүзеге асыру тетіктерін қамтамасыз етудің де маңызы зор. Демократияның деңгейі мен құқықтық мемлекеттің тиімділігін өлшеудің критерийі мемлекет адам үшін болған кезде және оның негізгі мақсатын оның құқықтары мен мүдделерін жүзеге асыруда көргенде осындай тәртіпті орнату болып табылады. Жеке тұлғаның мүдделерін мемлекеттік және қоғамдық құқықтық қорғаудың жоғары дәрежесі азаматтық қоғамның жалпы жағдайы мен дамуының белгілерінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Азаматтық қоғам институтының бірте-бірте қалыптасуы жеке тұлғалардың іс-әрекетінен емес, ұйымдасқан топтардың, бірлестіктердің, мекемелердің, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және басқа да қоғамдық құрылымдардың өзара әрекетінен қалыптасады. Бұл жағдайда қоғамдық және қоғамдық-саяси ұйымдардың маңызы зор. Кеңес заманында балалар мен жастардың негізгі бөлігін комсомол, пионер және басқа ұйымдардың мүшелері құрады. Бұл ұйымдар өз мүшелерін қоғамдық-саяси өмірге тартуға мүмкіндік алды, жастардың мәселелерін шешуге қоғамдық ықпалдың күшін пайдаланды. Азаматтық қоғам

тұрғысынан ерекше маңыздысы – олардың өкілдері барлық деңгейдегі заң шығарушы органдарға, билеуші партия комитеттерінің құрамына сайланды және бұл барлық деңгейде жүзеге асырылды. Алайда, олардың арасында өз мүдделерін жүзеге асыру үшін жастардың өздері құрған бірлестіктер өте аз. Бұл ұйымдардың қызметі көбінесе бұқаралық ақпарат құралдарының назарын аударуға бағытталған әрекеттермен шектеледі. Олардың басым көпшілігі жетекші саяси партиялардың жастар филиалдары, немесе кейбір нақты саяси мәселелерді шешу үшін аға ұрпақ жасаған саяси жобалар. Сонымен, Қазақстанда құқықтық, әлеуметтік, демократиялық мемлекет құру, сондай-ақ азаматтық қоғамды дамыту үшін жас ұрпақтың құқықтық тәрбиесіне ықпал ету қажет. Азаматтық, соның ішінде жастар қоғамның қалыптасуы әлеуметтік-мәдени эволюцияның табиғи кезеңдерінің бірі болып табылады, оның дамыған өнеркәсібі, қызмет көрсету саласы, нарықтық экономикасы және қазіргі заманғы басқару формасы бар өркениет құру. Азаматтық қоғам мен мемлекеттік органдардың өзара әрекеттесуінің құқықтық механизмдерін зерттеу мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы қарым-қатынасты түсінудің негізгі нүктесі болып табылады. Көбінесе құқықтық реттеуді қажет ететіндердің қызмет салаларын анықтауда жетекші рөл азаматтық бірлестіктерге тиесілі. Көбінесе құқықтық реттеу қажеттілігі ғылым мен техниканың қазіргі даму қарқынын, сондай-ақ нарықтық қатынастардағы жаңа құбылыстарды ескере отырып, жеке құқықтың әртүрлі салаларында туындайды. Сәйкес идеялар мен қағидаларды жүзеге асыруда біреудің тәжірибесін осы мағынада соқыр көшірудің пайдасыздығын, ұлттық ерекшеліктер мен тарихи дәстүрлерді ескеру қажеттігін ұмытпау керек. Әрине, бір нәрсе – бүкіл адамзат үшін әмбебап сипат алған «ақиқаттарды» қабылдау болса, бір басқасы – белгілі бір елге ғана тән сәттер. Монтескьенің азаматтық заңдар олар үшін бекітілген халықтың ерекшеліктеріне сәйкес болуы керек, тек өте сирек жағдайларда бір халықтың заңдары екіншісіне қолайлы болуы мүмкін деген сөздерін еске түсіру орынды.

Бүгінде біз халықтың құқықтық сауатсыздығымен үнемі бетпе-бет келеміз. Оны жою қажет, оның үстіне бұл процесті жастардан бастау керек. Егер бірнеше жылдан кейін біз құқықтық мәселелерді еркін түсінетін, өз міндеттері мен құқықтарын, оларды жүзеге асыру және қорғау жолдарын білетін ұрпақ алғымыз келсе, Қазақстанда шын мәнінде құқықтық мемлекет құрғымыз келсе, жастар саясатына, жастарды құқықтық тәрбиелеуге көбірек көңіл бөлу. Қоғамның әлеуметтік-саяси өмірінде олардың мүдделерін білдіру, мемлекеттік басқаруға қатысу, жастар проблемаларын шешудегі басымдықтарды қолдау және жастардың конституциялық құқықтарын қорғау үшін әртүрлі жастар құрылымдарының – қоғамдық, саяси, мемлекеттік, кәсіби – жастар одағын құру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лейст О.Э., Мачин И.Ф. Гражданское общество и современное государство // Вестник Московского университета. Сер.11. Право. 1995. N 4.
2. Мелехин А.В. Теория государства и права: Учебник с учебно-методическими материалами. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 2009.- 190 с.
3. Сулейменов М. Право как система. - М.: Статут, 2016.- 180 с.
4. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. - Астана: Фолиант, 2007. - 336 б.

ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫНЫҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕГІ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ӨКІЛЕТТІКТЕРІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Апахаев Нурлан Жилкайдарович

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Копбаев Думан Зикиринович

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Аннотация Рассматривается вопрос о воссоздании в отечественном уголовном судопроизводстве института следственных судей с точки зрения возможности использовать его для решения системных проблем собирания доказательств на досудебных стадиях процесса. Автор анализирует модель следственного судьи. В публикации показаны привлекательные черты концепции следственного судьи, а также обозначены негативные моменты, которые может повлечь за собой ее внедрение в судопроизводство. Следственные судьи способны привнести в отечественное уголовное судопроизводство элементы состязательности. Они будут действовать независимо, осуществляя контроль за досудебными стадиями процесса и оказывая сторонам эффективное содействие в собирании доказательств.

Ключевые слова: Судья, судебный процесс, расследование, власть, закон, уголовный процесс.

Қылмыстық сот өндірісін реформалау нәтижесінде 2015 жылдан бастап Қазақстан Республикасындағы сот ісін жүргізуде қылмыстық процесстің жаңа субъекті – тергеу судьясы пайда болды, ол қылмыстық сот ісін жүргізудегі тұлғалардың құқықтары, еркіндіктері мен заңды мүдделерінің сақталуына сот бақылауын жүзеге асырады (ҚР ҚПК 54-бабы 3-бөлім)[1]. Алайда заң шығарушы жаңалықтары сотқа дейінгі тергеу қатысушылары арасында туындайтын құқықтық дауларды шешу және қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шараларына санкция беру және мерзімін ұзарту мәселелеріне ғана емес, қылмыстық істер бойынша дәлелдеу саласына да қатысты болды. Бірінші кезекте бұл қылмыстық қудалау органының қорғаушы адвокаттың дәлелдік ақпарат алу (ҚР ҚПК 55-бабы 2-бөлім, 6, 7, 8-тармақтар) туралы негізді өтінішін қылмыстық қудалау органы кері қайтарған жағдайда оған құқықтық көмек көрсетуге, сотқа дейінгі тергеу органдарына азаматтардың конституциялық құқықтары мен мүдделеріне қатысты жекелеген тергеу іс қимылдарын жүргізуге рұқсат беруге байланысты(ҚР ҚПК 55-бабы, 1-бөлім 13, 14, 15, 13-тармақтар), екіншіден сол органдар алған ақпаратты сот дәлелдеріне түрлендіру мүмкіндігіне қатысты (мысалы, куәгердің, жәбірленушінің жауаптарын сақтау арқылы – ҚР ҚПК 217-бабы). Құқық қолдану тәжірибесінде заңнамалық жаңалықтарды іске асыру тәжірибесі қазақстандық ғалымдардан сот ісін жүргізудің жаңа институттарын қолдану тәртібі мен мазмұнын нақтылауды, олардың сотқа дейінгі тергеу тәртібін реттейтін қолданыстағы қылмыстық-процесстік нормалармен үйлесімін анықтауды талап етіп отыр. Бұл әділ сот жүйесіндегі сот бақылауының орны және тергеу судьясының қылмыстық істер бойынша дәлелдеуге араласу шектері туралы мәселені шешуге байланысты өте маңызды, себебі тергеу судьясының өкілеттіліктері оның концептуалдық қолданылу мақсатын анықтайды. Мәселе тұйыққа тірелді: егер әділ соттың негізгі мақсаты әділ сот үкімін шығару арқылы кінәлі немесе кінәсіздігін анықтау туралы дауды шешу болса, онда тергеу судьясы өкілеттіліктерін, оның ішінде алдын ала тергеу немесе жауап алу кезіндегі дәлелдерді алу немесе бекітуге байланысты өкілеттіліктерін әділ сот қызметіне жатқызуға бола ма. Сол себепті қылмыстық процесстік теорияда ұзақ уақыт бойы сот бақылауын әділ сотқа және оны тек бірінші инстанция соты шешімінің негізділігі мен заңдылығын сотта тексеруге қатысты жүзеге асырудың ерекше формасына жатқызатын көзқарас ұзақ уақыт басты орында тұрды, себебі әділ сот сот талқылауында

дәлелдерді тікелей зерттеуді және оларға соттың бейтарап баға беруін талап етеді. Осының салдарынан сот тергеуінде дәлелдерді зерттеусіз негізді үкім шығарылатын әділ сот болмайтыны сияқты, сотқа дейінгі іс жүргізуде сотталушыға тағылатын айыпты мәні бойынша шешу түріндегі процесстік жұмыс деп сипатталатын да әділ сот болуы мүмкін емес делінді. Аталған қағидаға дәлел ретінде келесідей пайымдаулар келтірілді:

Біріншіден, сот бақылауын жүзеге асыру барысында туындайтын құқықтық қатынастарда сот тәуелсіз арбитр ретінде шешетін тараптар арасындағы құқықтық дау жоқ [2].

Екіншіден, сот бақылауы тәртібінде қабылданатын шешімдер әділ сот үкімінің қаулысын қамтамасыз етіп, тек көмекші жүктеме болады [3].

Үшіншіден, сот бақылауы нәтижелері бойынша сот қабылдайтын шешімдерде әділ сот актісі болмайды [4].

Алайда қазақстандық қылмыстық процеске тергеу судьясы процесстік фигурасының қосылуымен бірге жағдай өзгерді, өйткені сот бақылауы сотқа дейінгі кезеңге де қолданыла бастады. Сондықтан да заң тұрғысынан (ҚР ҚПК 11-бабы 1-бөлім және ҚР Конституциясы 75-бап 1-бөлім) ол сот билігін іске асырудың негізгі әдісі ретінде, әділ сот қызметінің міндетті элементтерінің бірі ролін атқарады.

М.Ч. Қоғамовтың пікірі бойынша, ҚР ҚПК дербес 56-бапты енгізу ол жерде «...тергеу судьясы өкілеттіліктерін іске асырудың жалпы тәсілдемелерін реттейтін қағидалардың болуымен байланысты. Ережелерді енгізу тергеу судьясының процесстік жұмысының істі мәні бойынша шешетін сотқа бағытталған бас сот талқылауының жалпы ережелерінде қамтылмауымен байланысты (ҚПК 42-тарауы). Негіздеудің бір ғана мағынасы бар – «дәлелмен растау». Сондықтан да бұл мәселе бойынша дәл тергеу судьясының қажеттіліктері үшін арнайы норманың пайда болғаны заңдылық...» [5].

ҚР ҚПК сотқа дейінгі тергеуге сот бақылауын жүргізетін тергеу судьясының өкілеттіліктері оның мазмұнындағы мақсаттық бағытына байланысты бөлінеді. В.В. Ханнның пікірі бойынша, оларды төрт дербес топқа бөлуге болады:

1) Адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз ететін;

2) Қылмыстық қудалау қызметінің лайықты іске асырылуын қамтамасыз ететін;

3) Іс жағдайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу принциптерін және тараптардың жарыспалығы мен тең құқығы негізінде сот ісін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін;

4) Басқа да тергеу судьясының өкілеттіліктері [6].

Тергеу судьясы өкілеттіліктерінің ұсынылған жіктелісінің негізінде әділ сот қызметін қамтамасыз ету жатыр, сондықтан да мұндай болу шартты сипатқа ие, себебі тергеу судьясының барлық жұмыс бағыттары көбіне бір-бірімен ұштасып жатады. Біз жалпы аталған позициямен келісеміз, бірақ өкілеттіліктердің үшінші тобы жіктеуде ұсынылған қылмыстық процесс принциптерін іске асыруға емес, тергеудің лайықты барысын қамтамасыз етуге бағытталған деп ойлаймыз. Қандай да бір топқа жатқызылатын өкілеттіліктер тізімінде де алшақтықтар бар. С.А. Адилов жұмыс бағытының әр жеке тобына қатысты тергеу судьясы өкілеттілігінің төрт түрін атайды:

1) Сотқа дейінгі іс жүргізу органдарының шешімдеріне сот санкциясын беру арқылы сотқа дейінгі тергеу қатысушыларының конституциялық құқықтары мен еркіндіктерінің сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз етеді;

2) Жекелеген тергеу іс қимылдарын жүргізуге рұқсат беру арқылы қылмыстық қудалау қызметін лайықты іске асыруды қамтамасыз етеді;

3) Сотқа дейінгі іс жүргізудің, оның ішінде оның қатысушыларының өзін-өзі лайықты ұстауы аясында жақсы өтуін қамтамасыз етеді;

4) Өзіне берілген материалдардың жарамдылығы немесе жарамсыздығына қатысты ішкі сенімді қалыптастыру мен іс жағдайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеуді іске асыруды қамтамасыз ететін тергеу судьясының басқа да өкілеттіліктері [7].

Сонымен, бірінші өкілеттіліктер тобы сот бақылауы құралдарымен ҚР Конституциясында кепілдік берілген сотқа дейінгі тергеуге қатысушылардың құқықтары мен еркіндіктерін сақтауға және қорғауға бағытталған. Бұл топқа кіретін өкілеттіліктер ҚР ҚПК 55-бабының 1-бөлімімен реттеледі, жеке еркіндік, тұлғаға қол сұғылмаушылық, еңбек құқығы мен қозғалыс еркіндігін (оның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы халықаралық серіктестік аясында тергеу судьясының қатысуымен) қамтамасыз етеді. Бұл өкілеттіліктерің мазмұны қозғалыс еркіндігін, не болмаса ақшалай қаражатты немесе басқа да материалдық игіліктерді пайдалану еркіндігін шектейтін қылмыстық-мәжбүрлеу шараларына санкция беру бойынша тергеушінің жұмысымен анықталады. Тәжірибе жүзінде тергеу судьяларының негізгі жұмыс бөлігін осы топ құрайды. Сот санкциясының қалыптасқан тәжірибесін ескере отырып, 2014 жылғы ҚР ҚПК енгізген жаңа процедуралар айтарлықтай қиындық туғызбайды. Алайда бұлтартпау шарасына сот санкциясын беру барысында кейбір тергеу судьялары оларды қолданудың қылмыстық-процесстік негіздерін дұрыс түсіндірмейді, бұл өз кезегінде қабылданған шешімдерге қатысты апелляциялық инстанцияға шағымдар түсуіне алып келеді.

Аталған институттың тиімділігін оның сотқа дейінгі тергеу тәжірибесіне берік орныққанынан байқауға болады. 2020 жылдың өзінде Астана қаласының соттары куәгерлер мен жәбірленушілердің жауаптарын сақтау туралы 100 (99%) қараған, олардың ішінде қанағаттандырылғаны - 96 (95%), кері қайтарылғаны 4 (4%)[8]. Егер тергеу судьясы жауаптарды сақтау туралы өтінішті негізсіз десе, онда ол куәгерден, жәбірленушіден жеке өзі жауап алады және сот отырысы хаттамасына өзі және хатшы қол қояды. Жауаптарды сақтауға қатысушылар сот отырысының хаттамасын алып, қол қойғаннан кейін бес тәулік ішінде өз ескертпелерін енгізе алады. Бұл ескертпелерді тергеу судьясы келген күні қарайды, нәтижелері бойынша оларды қабылдайды немесе кері қайтарады. Аталған талаптар орындалғаннан кейін, тергеу судьясының қаулысымен бірге барлық материалдар қылмыстық істі жүргізген тұлғаға беру үшін прокурорға жіберіледі (ҚР ҚПК 217-бабы 4, 5-бөлім).

Осылайша тергеу судьясының бұрын алған жауаптарды сақтау процедурасы сотқа дейінгі іс жүргізуге қатысушыларға өз жұмысында «даусыз», сенімділігіне ешқандай тарап күмән келтірмейтін дәлелдерді пайдалануға мүмкіндік береді. Өйткені тергеу судьясы әрі қарай іс жүргізуге қатысы жоқ тәуелсіз сот билігінің өкілі ретінде объективті, бейтарап түрде тергеуші, жауап алушы алған жауаптардың жарамдылығына, тараптардың пікірін ескеру және айқас жауап алу арқылы сенімділігіне баға бере алады (жарыспалық процессте қарастырылғандай).

А.Л. Хан, А.Ж. Тяжина сияқты қазақстанды процессуалистер дұрыс айтып кеткендей, жауаптарды сақтау тергеу іс қимылына және шешімге бас сот талқылауында күмән келтіру себептерін жояды[9].

Оған қоса куәлердің, жәбірленушінің жауаптарын сақтау процедурасы халықаралық құқықтың жалпыға ортақ құқықтық стандарттарына толықтай сай келеді. Нақтырақ айтқанда, М.А. Никонов тұжырымы бойынша, Адам құқықтары бойынша ЕВАПБа Соты алдын ала тергеудегі куәгерлерден жауап алу хаттамаларымен салыстырғанда сотта берілген жауаптарға көбірек көңіл бөлуді ұсынады, өйткені сот талқылауы тараптардың қатысуымен бірге оларға тәуелсіз және объективті баға беруді қамтамасыз етеді, ал алдын ала тергеуде жауап алу ең алдымен айыптаушы тараптың өз позициясын қорғау үшін ақпарат жинауы болады[10].

Осыған ұқсас талап 17.07.1998 жылғы Халықаралық қылмыстық соттың Рим статутының 74-бап 2-бөлімінде де бар, оған сәйкес сот өз шешімін өзіне берілген және сот талқылауы барысында қаралған дәлелдерге негіздей алады. Аталған ережені тергеу судьясы жауаптарды сақтау кезінде алған дәлелдерге де қолдануға болады деп ойлаймыз. ҚР ҚПК 217-бабының 3 және 4-бөлімдеріне сәйкес, жауаптарды сақтауға оларды сақтауға мүдделі қатысушылар: прокурор, күдікті (болған жағдайда), оның адвокаты, қажет болған

жағдайда ҚР ҚПК 347, 369, 370, 371-баптарында қарастырылған сот тергеуі процедураларына сәйкес басқа да тұлғалар қатыса алады.

Айтылған жағдайлар тергеу судьясы жауаптарды сақтау процедурасын қолдану арқылы бір мезетте шеше алатын үш міндетті атауға мүмкіндік беріп отыр.

Біріншіден, күдіктіге өзін қорғау құқығын пайдалану және куәгерлердің, жәбірленушілердің жауаптарының сенімділігіне көз жеткізуге мүмкіндік береді (егер бұл аталған қатысушылардың қауіпсіздігіне әсер етпесе);

Екіншіден, көзбе-көз кездестіру қажеттілігін жояды, себебі мүдделі қатысушылар (тергеу судьясы рұқсатымен) нақтылау сұрақтарын қоя алады;

Үшіншіден, дәлелдер жойылып немесе жоғалмайды, өзгеріссіз күйінде сақталады [9. 192-бет].

Тергеу судьясы өкілеттіліктерінің соңғы тобына ҚР ҚПК қарастырылған басқа да өкілеттіліктер кіреді (ҚР ҚПК 56-бабы және 55-бабы 2-бөлім 9-тармақ). Олардың негізгі бөлігі тергеу судьясының іс жағдайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеуі принципін іске асыруға бағытталған (ҚР ҚПК 24-бабы). Аталған өкілеттіліктер аясында ол берілген материалдардың жарамдылығы немесе жарамсыздығы туралы өзінің ішкі сенімін қалыптастыруға бағытталған әрекеттер жасауға құқылы. Осы мақсатта тергеу судьясы тергеушіден, жауап алушыдан зерттеу үшін қосымша материалдарды, не болмаса мәселенің мәнін анықтау үшін қажетті қылмыстық істің барлық материалдарын беруді талап ете алады. Егер ол жеткіліксіз болса, процесс қатысушыларын сот отырысына шақырып, оларды қылмыстық іс бойынша қажетті ақпаратты алуына болады (ҚР ҚПК 56-бабы 3-бөлім). Мысалы, тергеу судьясының міндетіне қадағалаушы прокурорға күдіктіні қинау және басқа да заңсыз әрекеттер жасау туралы күдіктінің мәлімдеген фактілерін тексеру немесе денесінде күш қолдану іздерінің бар-жоғын анықтауға тапсырма беру кіреді (ҚР ҚПК 56-бабы 5-бөлім). Тергеу судьясының мұндай фактілерді анықтауы қылмыстық іс материалдарын талап ету және тұтқындау кезінде алынған дәлелдермен танысуды, олардың дәлелдің жарамдылық ережелеріне сәйкестігін тексеруге алып келеді. Жүйелі сипаттағы ереже бұзушылықтар анықталған жағдайда, тергеуші заң бұзушылыққа жол берген тұлғалардың жауапкершілігі туралы мәселені шешу үшін жеке қаулы жіберуге құқылы (ҚР ҚПК 56-бабы 6-бөлім). Тергеу судьясының үкімі бойынша сот отырысы бейнебайланыс режимінде өтуі мүмкін (ҚР ҚПК 56-бабы 2-бөлім). Сот тексерісінің аталған механизмінің нәтижесінде жеке қаулы шығару қылмыстық процесстік кезеңдік құрылымының негізгі ережесін қамтамасыз етуге бағытталған, оған сәйкес келесі кезеңде анықталған кез-келген заңмен қарастырылған процедуралардың бұзылуы шешімнің күшін жояды немесе құқықты қалпына келтіру актіні жасауға алып келеді. Оған қоса тәуелсіз және бейтарап субъектінің сот бақылауы прокурордың, тергеушінің, жауап алушының жұмысындағы кемшіліктерді анықтап, оларды өзіне жүктелген міндеттерді лайықты атқаруға мәжбүрлейді. Әдетте тергеу судьясы өз өкілеттіліктерін жеке өзі, сот отырысын өткізбестен іске асырады. Алайда егер қалыптасқан жағдай тергеу судьясынан істің барлық жағдайларын мұқият зерттеуді талап етсе, бұл алдағы шешімнің заңдылығы мен негізділігін анықтауға байланысты болса, ол мұндай шешімге мүдделі барлық тұлғалар және прокурордың қатысуымен сот отырысын өткізу туралы қаулы шығаруға құқылы (ҚР ҚПК 56-бабы 2-бөлім).

Міндетті сот отырысын өткізуге заңда келесідей мәселелерді шешуге байланысты жағдайлар себеп болады делінген:

Қамауға алуға санкция беру; үй қамағына санкция беру;

Лауазымынан уақытша шеттетуге санкция беру, жақындауға тыйым салуға санкция беру;

Экстрадициялық тұтқындауға санкция беру;

Мүлікті бұғаттауға санкция беру;

Тез бұзылатын немесе қылмыстық іс шешілгенге дейін ұзақ сақтауға көп материалдық шығын кететін заттай дәлелдерді пайдалану туралы мәселені қарастыру;

Сот ісін жүргізу барысында жәбірленуші мен куәгердің жауаптарын сақтау.

Сот отырысының уақыты мен орны жайлы алдын ала қорғаушы тарап пен прокурорға хабарланады. Сот отырысының барысы мен нәтижелері міндетті түрде хаттамаға түсіріледі (ҚР ҚПК 56-бабы 2-бөлім).

Осылайша, тергеу судьясының өкілеттіліктері (ҚР ҚПК 55-бабы) тек қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шараларына санкция беру мен мерзімін ұзартуға негіздердің болуы мәселесін ғана емес, сонымен бірге сотқа дейінгі тергеу қатысушылары арасында туындайтын құқықтық дауларды шешуді, қылмыстық істер бойынша дәлелде саласына қатысты мәселелерді де қамтиды. Сондықтан да Қазақстан Республикасындағы сот бақылауының ерекшелігі берілген дәлелдерді сотта бекіту (сақтау процедурасы) және оларды тергеу судьясы арқылы алудың (жинау) заңмен бекітілген мүмкіндігінде ғана емес, сонымен бірге «Қамауға алу» бұлтартпау шарасына санкция беру кезінде қылмыстық іс материалдарын зерттеуден бөлек, тұлғаның қылмыстық құқық бұзушылық жасауға күдікті болу негіздерін тексеруде (ҚР ҚПК 148-бабы 3-бөлім), яғни сол сәттегі қылмыстық қудалау органы жинаған дәлелдерге құқықтық баға беруде. Бұл тергеу судьясына дәлелдеу саласындағы арнайы өкілеттіліктер беру Қазақстанда жаңа институт – сот бақылауы қызметін іске асыру кезінде, сотқа дейінгі тергеу барысында дәлелдерді соттық алу, бекіту және бағалаудың пайда болғанын білдіреді деген қорытындыны тағы бір мәрте растап отыр.

Біз тергеу судьясының өкілеттіліктерін келесідей негіздер бойынша жіктеуді ұсынамыз:

- Тек сәйкес негіздердің болуын ғана емес, сонымен бірге бұлтартпау шарасы сәтіндегі күдіктің (айыптың) дәлелденуін қарастыруды талап ететін, азаматтардың конституциялық құқықтарын шектейтін қылмыстық-процесстік мәжбүрлеу шаралары мен тергеу іс қимылдарына санкция беру;

- Айыптау мен қорғаушы тараптарға сот ісін жүргізудегі өз мақсаттарына жету үшін міндеттерін лайықты орындауына жағдай жасау;

- Жүргізілген тергеу қатысушыларының заңды мүдделері мен құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету және олардың арасында туындайтын қақтығысты жағдайларды шешу.

Қолданылу аясына байланысты:

- 1) Сотқа дейінгі іс жүргізу органдарының шешіміне сот санкциясын беру арқылы сотқа дейінгі тергеуге қатысушылардың конституциялық құқықтары мен еркіндіктерін сақтау және қорғауды қамтамасыз ететін;

- 2) Жекелеген тергеу іс қимылдарын жүргізуге рұқсат беру арқылы қылмыстық қудалау қызметін лайықты іске асыруды қамтамасыз ету;

- 3) Сотқа дейінгі іс жүргізудің лайықты барысын, оның қатысушыларын өздерін дұрыс ұстауын қамтамасыз ететін;

- 4) Іс жағдайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу принципін іске асыруды қамтамасыз ететін және өзіне берілген материалдардың жарамдылығы немесе жарамсыздығы туралы ішкі сенімін қалыптастыратын, сондай-ақ күдіктің негізділігін анықтайтын тергеу судьясының басқа да өкілеттіліктері.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ким К.В., Саду Д.Г., Рахимбеков К.Е. Следственный судья как участник уголовного процесса Учебное пособие. - Астана: КазГЮУ, 2015. - С.98
2. Рябцева Е.В. Судебная деятельность в уголовном процессе России. Ростов., 2006. - С. 12
3. Рыжих А.Н. Полномочия суда на досудебных стадиях уголовного процесса: Дис. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 2008. - С. 6
4. Азаров В.А. Функция судебного контроля в истории, теории и практике уголовного процесса России: монография / В.А. Азаров, И.Ю. Таричко - Омск: Омск. Гос. Ун-т, 2004. – С.133

5. Когамов М.Ч. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части (извлечения). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. - С. 35
6. Хан В.В. Полномочия следственного судьи в новой модели уголовного процесса Казахстана: сущность и классификация //Қазақстан Республикасы ПМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. 2014. №4 (41). - С. 99
7. Адилов С.А. Следственный судья в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан //Труды Академии Управления МВД России. 2017.№ 1 (4). - С. 119-125
8. <https://astana.sud.kz/rus/sub/smsud>
9. Хан А.Л., Тяжина А.Ж. О некоторых проблемах депонирования показаний потерпевшего и свидетеля в уголовном процессе Республики Казахстан//Актуальные вопросы современной науки: Мат-лы междунаро.науч.- практ. конф. - Караганда, 2016. С. 192-195
10. Никонов М.А. Условия справедливого судебного разбирательства как критерии оценки доказательственных материалов на предмет их допустимости: уголовно-процессуальный аспект // Российский ежегодник Европейской Конвенции по правам человека. № 1. М., 2015. - С. 281-307

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ПОРНОГРАФИЯ АЙНАЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әмір Райымбек Рашидұлы,

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., ҚР ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы)

***Аннотация.** Бұл мақалада порнографиялық материалдар мен заттардың трансшекаралық айналымы үшін жауапкершілікті нормативтік реттеудің тарихи аспектісі көрсетілген, құқық қорғау органдарының Қазақстан Республикасына порнографиялық материалдар мен заттарды әкелуге қарсы тұру тәжірибесі келтірілген.*

***Түйінді сөздер:** порнография, порнографиялық материалдар, қылмыстық істер, құқықтық жүйе, анықтама, сараптама.*

1923 жылғы әйгілі Женева конвенциясы порнография айналымына қарсы күресте халықаралық қауымдастықты тыйым салынған және жазаланатын әрекеттер қатарына біріктіруге бағытталған. Ол порнографиялық материалдар мен заттарды «әкелу, тасымалдау, шығару...» қарастырады, осы көпжақты халықаралық келісімге қатысушы мемлекеттерге ұлттық заңнамада порнографияның трансшекаралық айналымы бойынша әрекеттерді болдырмауға бағытталған нормаларды белгілеуді бұйырады. Бұл Конвенцияға КСРО 1935 жылы қосылды, оның нәтижесі сол кездегі РСФСР Қылмыстық кодексінің 1926 жылғы құрамына, сондай-ақ басқа одақтас республикалардың кодекстеріне, сол кезден бастап порнография айналымына бағытталған әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін нормаға қосылды.

КСРО-да порнографияны әкелуге осы Конвенцияға қосылғанға дейін де, одан кейін де кедендік ережелермен тыйым салынды, сол кезде кеден саласын реттейтін нормативтік құжаттар, сондай-ақ кеңес кеденшілерінің порнографияны әкелуді анықтауға және жолын кесуге қатысты қызметінің тарихи аспектілері туралы ғылыми зерттеулер, тіпті оны кеден шекарасы арқылы тасымалдауға тыйым салынды. [2, 74-78 б.; 3, 81-84 б.]. Сондықтан КСРО-ны 1926 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінің 1821-бабында көрсетілген Конвенцияға қосқаннан кейін порнографиялық материалдар мен заттарды "әкелу, тасымалдау, әкету" Конвенциясында жазылған қылмыстық іс-әрекеттер арасында неге қарастырылмағаны түсініксіз.

РСФСР Қылмыстық кодексінің 1821-1926 ж. осы норманың диспозициясында көрсетілген порнографиялық материалдар мен заттардың түрлерін "сату немесе тарату мақсатында сақтау" үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, тиісінше, өткізу мақсатында тасымалданатын көрсетілген материалдар мен заттарды КСРО-ға әкелу (не әкету) де осы әрекеттерге жатқызылды деген қорытынды жасауға болады. Тасымалдау осы материалдарды өзімен бірге сақтауды білдіреді. КСРО кеден шекарасы арқылы порнографиялық материалдарды немесе заттарды тарату мақсатынсыз өткізген кезде, олар кедендік ережелер аясында шекарадан өткен адамдардан алынды.

Келесі 1960 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінің қабылдануымен порнографияның трансшекаралық айналымына қарсы күреске баса назар аударылған жоқ, осы Кодекстің 228-бабында порнографияны таратуға бағытталған әрекеттері үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, порнографиялық материалдар мен заттарды тасымалдауға немесе оларды елге әкелуге (немесе одан шығаруға) тікелей жауапкершілік белгіленбеген. Осы Кодекстің 228-бабында көрсетілген материалдар мен заттарды сату немесе тарату мақсатында сақтағаны үшін жазаланушылықтың болуы 1926 ж. РСФСР Қылмыстық кодексінің 1821-бабындағыдай, порнографиялық материалдар мен заттарды кеден шекарасы арқылы өткізу фактілерін анықтауды құқықтық бағалау мәселелеріндегі жағдайдың ұқсастығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Айта кету керек, 1996 ж. қолданыстағы Қылмыстық кодекстің 242-бабы порнография айналымы саласындағы іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті күшейте отырып, бастапқы басылымда порнографиялық материалдар мен заттарды шекарадан өткізуге тікелей жауапкершілік қарастырылмаған. Айта кету керек, 1996 ж. қолданыстағы ҚР ҚК-нің 312-бабымен порнография айналымы саласындағы іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілік бекітілген, бастапқы редакцияда порнографиялық материалдар мен заттарды шекарадан өткізу үшін тікелей жауапкершілік қарастырылмаған. 2019 жылғы ақпанда ҚР ҚК 312-бабына елеулі өзгерістер енгізілді, соның арқасында осы норма порнографиялық материалдарды немесе заттарды тарату, көпшілік алдында көрсету немесе жарнамалау мақсатында ҚР Мемлекеттік шекарасы арқылы өткізу үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейді. Осы сәттен бастап кәметке толмағандар бейнеленген порнографиялық материалдарды немесе заттарды ҚР Мемлекеттік шекарасы арқылы өткізу енді ҚР ҚК 311-бабында да қылмыстық жауапкершілікті көздейді. Порнографияның трансшекаралық айналымына қарсы күрестің ерекшеліктері туралы айта отырып, бүгінгі таңда осы күресті жүзеге асыратын ведомстволар арасында ҚР ІІМ маңызды орын алатынын атап өткен жөн. Сондай-ақ трансшекаралық айналыммен күреске кеден органдары да тартылған.

Соңғы 10 жыл ішінде қазіргі заманғы телекоммуникациялық желілердің, әсіресе Интернет желісінің дамуына байланысты порнографияның трансшекаралық айналымына қарсы тұрудағы кеден органдарының рөлі айтарлықтай төмендегенін атап өткен авторлармен келіскен жөн [3, 81-84 беттер]. Бұл мәселенің әртүрлі зерттеулері көрсеткендей, егер өткен ғасырда порнографиялық материалдар мен заттарды елге әкелу немесе оларды әкету кедендік шекара арқылы іс жүзінде тасымалданған кезде ғана жүзеге асырылуы мүмкін болса, әдетте шекарадан өткен адамдардың немесе халықаралық пошта жөнелтілімдерінің ілеспе бағажында болса, қазір порнографияны трансшекаралық тарату интернет желісі арқылы жүзеге асырылады [2, 74-78 беттер; 3, 81-84 беттер].

Қазіргі уақытта кедендік шекара арқылы өткізу мақсатында өткізілетін порнографиялық материалдарды тасымалдауға тыйым салынады [5], тиісінше, жеке мақсаттар үшін тасымалдауға рұқсат етіледі. Мұнда айтылғандай, порнографиялық материалдарды кедендік шекара арқылы Интернет желісіне нақты жылжытудан трансшекаралық тарату ұйымдасқан қылмыстың бірқатар проблемаларын тудырды, онда порнографияны өндіруге және таратуға мамандандырылған қылмыстық топтардың мүшелері әртүрлі елдерде жиі кездеседі. Интернеттегі порнография айналымын анықтау мен жолын кесудің негізгі проблемалары ретінде кейбір авторлар: осы желіні пайдаланушылардың иесіздігі; ақпараттық ресурстарға қол жетімділік; Жеке материалдар

мен олардың иелерінің нақты орналасқан жерін анықтаудың қиындығы; анонимді төлем жүйелерінің болуы [6, 108-бет]. Егер интернет арқылы порнографияны трансшекаралық масштабта тарату туралы айтатын болсақ, онда бұл қылмыстық қызметпен айналысатын адамдарды басқа елде (немесе бірқатар елдерде) табу да қосылады. Интернетте порнографияны тарату порнографиялық материалдардың әдеттегі таралуына қарағанда анағұрлым қауіпті, сондықтан олардың біріншісі қарапайым порнографияның айналымы кезінде де (ҚР ҚК 312-бабының 2-бөлігінің «б» тармағы), кәмелетке толмағандар бейнеленген порнографиялық материалдардың айналымы кезінде де қатаң жазаланады (ҚР ҚК 312-бабының 2-бөлігі).

Авторлар өз еңбектерінде интернетте порнографияны таратуға бағытталған қылмыстық әрекеттердің ерекшелігін ерекше атап өткен, олардың ерекшелігі олардың әлеуметтік моральға қол сұғатын әлеуметтік қауіпті құбылыс қана емес, сонымен бірге жыныстық бостандыққа немесе жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы бағытталған қылмыстық әрекетті дайындау тәсілі болуы мүмкін. немесе тікелей жеке өмірдің бұзылуымен байланысты болуы мүмкін. Осыған байланысты порнографияны интернет желісі арқылы тарату кейбір адамдарда пайдакүнемдік себептерден, ал басқаларында жыныстық негізде жасалуы мүмкін [7, 78-бет].

2010 жылға қарай Интернет желісінде порнографияның таралуымен байланысты әлемдік жағдай өте қиын болды. Сонымен, сол кезде порнографияда жыл сайын шамамен 5 миллиард доллар пайда тапты. АҚШ. Әлемдегі барлық интернет-сайттардың сегізінші бөлігі-порнография, оның едәуір бөлігі – балалар бейнесі. Әр секунд сайын порнографияны бүкіл әлем бойынша 28 258 интернет-қолданушы қарап, 3 мың доллар жұмсады. [8].

Интернет арқылы порнографияның трансшекаралық таралуына қарсы күрестің ерекшеліктері мен проблемаларына назар аударып отырып, Қазақстанның құқық қорғау органдарының порнографияның мұндай айналымын анықтау және тоқтату қабілетіне ғана емес, сонымен қатар осы қылмыстық әрекеттерге қарсы күрес аясында әртүрлі елдердің құқық қорғау органдарының өзара әрекеттесу деңгейіне де назар аудару керек. Интернет кеңістігіндегі трансшекаралық порнография айналымын анықтау және жолын кесудің маңызды мәселелерінің бірі ҚР ПМ, соның салдарынан Ұлттық қауіпсіздік комитеті «балалар порнографиясы» деп аталатын (яғни, кәмелетке толмаған жастағы адамдар бейнеленген порнографиялық материалдар) айналымды анықтауға және жолын кесуге ғана мүдделі болып табылады [14]. Батыстың көптеген елдерінде бүгінгі таңда "қарапайым" порнографияның таралуы қылмыстық іс емес, тек кәмелетке толмағандар бейнеленген порнографиялық материалдарды жасау және тарату қылмыстық болып табылады. Трансшекаралық порнографияны таратумен (оның ішінде Интернет арқылы) күресу мәселесінде әртүрлі елдердің құқық қорғау мүдделері әртүрлі, өйткені кейбір елдер үшін (соның ішінде Қазақстан үшін) олар өзекті, бірақ бірқатар елдер үшін олар жоқ. Мұнда «балалар порнографиясын» жасау мен таратуға қарсы күреске қатысты бүкіл әлемдік қауымдастық бірауызды, сондықтан құқық қорғау органдарының бұл мәселеде мемлекетаралық өзара әрекеттесуі орын алады.

Бұл мәселеге қатысты шетелдік кеден органдарының оң тәжірибесін келтіре отырып, жаһандық көзқарастар ұсынылған еңбектер бар. Мысалы, Интернетте тыйым салынған ақпаратты таратумен, оның ішінде балалар порнографиясының айналымымен күресетін арнайы бөлімшелері бар АҚШ кеден органдарының тәжірибесі және АҚШ-тың басқа құқық қорғау органдарымен ғана емес, сонымен бірге басқа мемлекеттердің құқық қорғау органдарымен де өзара әрекеттеседі [20, 72-75 беттер]. Осы саладағы Қазақстандық кеден органдарының қызметіне қатысты бүгінгі күні бұл жай ғана мүмкін емес екенін атап өткен жөн, өйткені кеденшілердің құзыретіне Интернет желісінде тыйым салынған материалдардың таралуын бақылау құқығы болмаса, тауарларды іс жүзінде өткізудің заңдылығына кедендік бақылауды жүзеге асыру кіреді.

Осылайша, бүгінгі таңда порнографиялық материалдардың трансшекаралық айналымы, өткен ғасырдан айырмашылығы, осы өнімдерді таратушылардың осы материалдарды мемлекеттердің шекаралары арқылы іс жүзінде жылжытудан бас тарту арқылы, негізінен оларды интернетте таратуға көшу арқылы жаһандық түрде өзгерді деп қорытынды жасауға болады. Көрсетілген материалдарды интернет-кеңістікте трансшекаралық аспектіде порнографияның таралу мүмкіндіктері мен саны бойынша беру порнографиялық материалдар мен заттардың мемлекет шекарасы арқылы іс жүзінде орын ауыстыруымен салыстыруға келмейді.

Интернет желісіндегі порнографияның трансшекаралық айналымына қарсы күрестің тиімділігі үш негізгі бағытта көрінеді: 1) Интернеттің көмегімен жасалатын қылмыстарды анықтаумен және олардың жолын кесумен айналысатын ведомстволар бөлімшелерінің штат санын көбейтуде, сондай-ақ осы бөлімшелерді жоғары техникалық қамтамасыз етуді қолдауда; 2) Интернет желісінде порнографияның таралуын анықтаумен айналысатын ведомстволардың санын оларды ұлғайту жағына қарай қайта қарауда; 3) Интернет желісінде порнографияның таралуына қарсы күрес саласында түрлі мемлекеттердің құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылын жетілдіруде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Международная конвенция о пресечении обращения порнографических изданий и торговли ими (заключена в г. Женеве 12.09.1923) // СПС «КонсультантПлюс» Предупреждение преступлений и административных правонарушений органами внутренних дел / Под ред. В.Я. Кикотя, С.Я. Лебедева. М.:Юнити-дана, 2009

2. Насырова Э.М. Криминологическая и оперативно-розыскная профилактика уголовных правонарушений, совершаемых несовершеннолетними // Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – 2021-№5- С.52

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <https://online.zakon.kz>.

4. Миллеров Е.В. Проблемные стороны таможенных запретов на перемещение через таможенную границу товаров, противоречащих нравственности: история и современное состояние вопроса // Проблемы права. 2014. № 1 (44).

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БУЛЛИНГА СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Ашимбаев Дарын Азатович
(Республика Казахстан, г. Алматы, Академии Кайнар)

Аннотация. Насилие в сфере образования или школьный буллинг рассматривается в современном мире как серьезная социально-психолого-педагогическая проблема. В Казахстане до недавнего времени школьная травля вообще не рассматривалась как специфическая ситуация социального взаимодействия. Отдельные ее элементы описывались как «проявления агрессивности», «виктимизация», «низкий социальный статус в группе». Проявлениями травли специалисты расценивают оскорбления, угрозы, физическую агрессию, постоянную негативную оценку жертвы и её деятельности, отказ в доверии и [делегировании полномочий](#) и так далее. По статистическим данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан о детских суицидах за 2019 год показывает насколько сегодня тревожно данный факт. Согласно им, в прошлом году в стране было зарегистрировано 180 фактов суицида среди несовершеннолетних. 121 мальчик и 59 девочек добровольно ушли из жизни, потеряв к ней интерес. В том, числе 270 попыток самоубийства из них 81 является мальчиками.

Отсюда видно, что девочки чаще пытается себя убить. В Казахстане за 2019 годы было совершено 3,8 тысяч суицидов, среди стран СНГ находимся антирекордном первом месте.

Ключевые слова: буллинг, суицид, подростки, самоубийство, интернет буллинг, профилактическая беседа, криминология, виктимология, детерминация, уголовная ответственность.

Уважаемые участники, сегодня Казахстан как субъект международных отношений признан и призван стать правовым государством с установлением демократических устоев, светским направлением и социальными обязательствами. Однако, Казахстан полностью не утвердил незыблемые вышеназванные принципы в реальной жизни народа. Об этом доказывает множество юридических фактов, некоторые из них закончились для нашего народа трагическими событиями сопровождаемые человеческими жертвами и особо тяжкими уголовными правонарушениями. Участились суициды среди детей, насильственные и оскорбительные действия называемый «Буллинг» среди детей и Интернет Буллинг.

Насилие в сфере образования или школьный буллинг рассматривается в современном мире как серьезная социально-психолого-педагогическая проблема. В Казахстане до недавнего времени школьная травля вообще не рассматривалась как специфическая ситуация социального взаимодействия. Отдельные ее элементы описывались как «проявления агрессивности», «виктимизация», «низкий социальный статус в группе».

Проявлениями травли специалисты расценивают оскорбления, угрозы, физическую агрессию, постоянную негативную оценку жертвы и её деятельности, отказ в доверии и [делегировании полномочий](#) и так далее.

По статистическим данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан о детских суицидах за 2019 год показывает насколько сегодня тревожно данный факт. Согласно им, в прошлом году в стране было зарегистрировано 180 фактов суицида среди несовершеннолетних. 121 мальчик и 59 девочек добровольно ушли из жизни, потеряв к ней интерес. В том, числе 270 попыток самоубийства из них 81 является мальчиками. Отсюда видно, что девочки чаще пытается себя убить. В Казахстане за 2019 годы было совершено 3,8 тысяч суицидов, среди стран СНГ находимся антирекордном первом месте.

Причины и последствия такого поведения являются недоразвитость общества во всех сферах жизнедеятельности и неэффективное управление государственным аппаратом в социальной сфере и пробелы в законодательстве РК в сфере защиты прав несовершеннолетних.

Деятельность омбудсмена по правам человека и об омбудсмена по правам несовершеннолетних детей является на сегодня недостаточной. Считаю, что деятельность таких, символических организации в срочном порядке необходимо пересмотреть и реорганизовать в другой формат, в службу либо организацию с присвоением ей на законодательной основе широких полномочий с оперативным реагированием на малейшие сигналы о нарушениях прав несовершеннолетних детей и в целом человека. Применение оперативных мер реагирования эффективно может повлиять на уменьшение детского буллинга, травли и как следствие сокращения количества самоубийств.

Остановившись на правовой стороне вопроса, отмечено, что лицо совершившее буллинг в отношении сверстника в большинстве случаев остается безнаказанным. Некоторые школьные буллеры, почувствовав безнаказанность, воспринимают такое агрессивное поведение как норму и продолжают буллинг уже и во взрослом возрасте, либо подростки полностью не воспринимают в серьез своих действий подталкивающих в некоторых случаях жертву к самоубийству. Так буллинг из школ переходит в

университеты, из него рождается агрессивное поведение водителей на дорогах, травля или «моббинг» в рабочем коллективе, кибербуллинг, хулиганские действия на улице.

Применение только методов профилактических бесед учреждениях образования является неэффективным методом предупреждения буллинга. Не каждый в силу своих возрастных особенностей подросток осознает характер совершаемых им противоправных деяний, которые ведут к неисправимым последствиям.

И здесь я выражаю свое солидарность с мнением Женщины в защите прав - Халиды Ажигуловой, которая высказалась, что «Необходим законопроект, чтобы более эффективно защищать права детей и профилактировать ситуации, которые их нарушают». Например, в случае с буллингом, действующее законодательство содержит нормы об уголовной и административной ответственности за отдельные виды травли: за оскорбление, хулиганство, клевету, распространение информации о частной жизни. Однако это законодательство регулирует негативные последствия буллинга, когда вред ребенку уже причинен, но не сам процесс буллинга. Намного важнее не допустить случаев травли, чтобы избежать психологической или физической травмы, в том числе суицидальных поведений с летальным исходом.

Далее продолжая свое исследование, на мой взгляд, в целях не допущение пред буллинга и самоубийств среди несовершеннолетних, предлагаем внедрить к Уголовному кодексу и Кодексу РК «Об административных правонарушениях» понятие попытка доведения до самоубийства с привлечением лица к юридической ответственности. Таким образом, уже в законодательном порядке могли бы предупреждать и пресекать, потенциальных лиц склоняющих своих жертв к суициду. Тем самым, защитив лиц от агрессии и насилия предотвращая факт суицида либо факт наступления особо опасного преступного поведения как убийство.

Как мы наблюдаем, дела о суицидах несовершеннолетних и других граждан зачастую остаются на этапе регистрации факта в едином реестре досудебного расследования по статье 105 УК РК (Доведение до самоубийства). Дальнейшая информация о реальных делах, дошедших досудебного разбирательстваи вынесении окончательных приговоров по данной статье нам неизвестна, такие статистические данные в общем доступе отсутствуют и скорее всего не предусмотрены. Согласно диспозиции [статьи 105](#) УК обязательным условием ответственности за доведение до самоубийства является наличие угроз, систематического унижения человеческого достоинства, фактов жестокого обращения, травли или издевательств виновного над потерпевшим, причинной связи между этими действиями виновного и совершением потерпевшим самоубийства. Если при этом будет установлено, что потерпевший находился в материальной или иной зависимости от виновного, деяние надлежит квалифицировать по части второй [статьи 105](#) УК. Если же будет установлено, что вышеуказанные действия совершены в отношении несовершеннолетнего, деяние надлежит квалифицировать по части третьей [статьи 105](#) УК.

Субъективная сторона доведения до самоубийства характеризуется умыслом при совершении вышеуказанных действий и выражается в форме неосторожности к преступному результату. Когда вышеуказанные действия совершаются виновным с умыслом на причинение смерти потерпевшему путем доведения его до самоубийства и

он желает наступления такого результата, содеянное следует квалифицировать как умышленное убийство по соответствующей части [статьи 99 УК](#).

Хотя не все факты суицида совершаются от буллинга, поэтому мы должны четко разграничить эти проявления и только виновный человек должен нести ответственность по статье доведение до самоубийства или преднамеренная убийства.

При установлении, что виновный действовал с прямым или косвенным умыслом, осознавал противоправность своих действий, предвидел наступление общественно опасного последствия в виде смерти человека и желал этого (при прямом умысле) либо сознательно допускал такой исход своих действий и относился к этому безразлично (при косвенном умысле), деяние подлежит квалификации по соответствующей части [статьи 99 УК](#) (кроме случаев причинения смерти при обстоятельствах, предусмотренных [статьями 100, 101, 102, 103 УК](#)).

Если же установлено, что виновный при совершении умышленного уголовного правонарушения хотя и осознавал противоправность своих действий и предвидел возможность наступления смерти потерпевшему, но его отношение к такому последствию характеризуется неосторожностью, то действия виновного подлежат квалификации по части третьей [статьи 106 УК](#), предусматривающей ответственность за умышленное причинение тяжкого вреда здоровью, повлекшее наступление смерти по неосторожности.

Таким образом, действия лица совершившего буллинг могут переходить от неосторожности своего поведения предусмотренного по 105 статьи УК РК до умышленного убийства ст. 99 УК РК.

Поэтому, во всех школах и в других образовательных учреждениях кроме психолога, должны преподавать квалифицированные юристы, которые разъяснили бы ученикам неправомерность их поведения и правовую последствие такого поведения как буллинг или доведение до самоубийства, где им за такие правонарушения грозит до 15 лет лишения свободы.

Это не означает, что в школах образовательные программы не предусматривает такие вопросы, наоборот это означал бы по глубже раскрыть подростковые проблемы с детальным разъяснением вопроса и сформировали бы личностных качеств несовершеннолетних путем ознакомлением законодательными актами, тем самым, развивая личностных качеств подростка в области правой психологии и правовой сознаний.

Поэтому именно воспитательная работа по правовой культуре должно вестись с привлечением практикующих юристов, здесь хотел обратить внимание к цитатам великого мыслителя Иммануила Канта. «Два человеческих изобретения можно считать самыми трудными: это искусство управлять и искусство воспитывать», и действительно мы до сих пор воспитываемся на примере и образе жизни великих мыслителей как Иммануил Кант и Абай Кунанбайұлы.

Такие меры, направлены на реализацию один из главных правовых принципов, принципа законности, а так же предупреждение, предотвращение и не повторения таких фактов уже дальнейшим будущим.

Останавливаясь на этом вопросе, мы призываем все гражданское общества и граждане Казахстана относится друг к другу в духе братстве, и всегда в любой ситуации разрешить все вопросы в рамках закона и никогда не прибегать к насилие и агрессию.

Учитывая вышеизложенных фактов и руководствуясь внутреннему убеждению, делаю следующие выводы:

1) Создать государственную комиссию по вопросу суицидальных настроев граждан, в том числе несовершеннолетних с проведением мониторинга и анализа статистических баз государственных органов с наделением обязанности искоренением причины и последствия таких факторов.

2) Создать в специальных органах и квазигосударственных секторах контролирующие средства связи фильтр во всех интернет вещаниях по проявлениям в интернет ресурсах буллинга.

3) Внести изменение и дополнение в уголовное законодательство и предусмотреть уголовную ответственность в отношении лиц осуществляющих буллинг, умыслом которых могут быть двумя формами вины.

Завершая свой доклад хотел остановиться на словах Аристотеля: - Там, где отсутствует власть закона, нет места и какой-либо форме государственного строя. Закон должен властвовать над всем.

Список литературы:

- 1) Конституция Республики Казахстан, по состоянию на 2021 год, от 1995 года 30 августа.
- 2) Уголовный Кодекс РК, по состоянию на 2021 год, от 3 июля 2014 года.
- 3) Википедия Свободная Энциклопедия. (термины: Буллинг, Моббинг).
- 4) Статистические данные - Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 2019 год.
- 5) Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жылдың 30 тамызына қарай.
- 6) Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, 2014 жылдың 3 шілдесіне қарай.

ГОСУДАРСТВО КАК ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВЛАСТИ

Баймахан Рамазан Махсутович

(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

Аннотация: С обретением Республикой Казахстан независимости и выбором демократического пути развития с развитой рыночной экономикой перед государством встали задачи формирования нового государственного механизма, который бы способствовал осуществлению задачи и функций государства. В статье рассматриваются вопросы государства, элементов государства, системы государственной политики, направленной на эффективную организованность и функционирование всех сфер деятельности в Республике Казахстан. К основным правовым формам деятельности аппарата государства относятся правотворческая, правоисполнительная и правоохранительная деятельность. При этом правоохранительная деятельность понимается как деятельность по подготовке проектов нормативных актов, их принятию и изданию. Правоисполнительная деятельность понимается как деятельность по реализации юридических норм. Правоохранительная деятельность понимается как деятельность по контролю и надзору за соблюдением законов, привлечению виновных лиц к юридической ответственности. В данных работах дается анализ правового положения механизма государства, место и роль государственных органов в системе механизма государства. В условиях динамизма государственно-правовой жизни общества, возникающие новые социально-экономические и политические отношения вносят коррективы в общественную и государственную жизнь, в том числе в содержание правового статуса органов. Поэтому частая реорганизация государственных органов, влияет на содержание правового статуса органов в общем механизме государственной власти Республики Казахстан. В этой связи представляется необходимыми научно-теоретические исследования вопросов правового статуса органов в сфере государственного управления, опираясь при этом на действующую нормативную

правовую базу и, прежде всего на нормы Конституции. Кроме того, именно конституционная характеристика правового статуса всех без исключения государственных органов, нуждается на сегодняшнем этапе развития общества и государства в научно-теоретическом обобщении.

Ключевые слова: государство, механизм государства, государственная власть, государственный суверенитет.

Одним из самых актуальных проблем в юридической науке являются вопросы государственной власти, государства в целом. Как известно, существуют различные мнения, доктрины, теории, концепции относительно сущности государства. Все они едины в одном: государство является политическим институтом, политической организацией, имеющей самостоятельность, независимость, суверенитет. Государство есть порождение общества, есть свидетельство развитости общества.

При характеристике государства высказываются совершенно различные точки зрения. Укажем две противоположные точки зрения – классовую или марксистскую и теорию солидаризма, или теорию общественного блага. Согласно марксизма, государство есть продукт расслоения общества на антагонистические классы, оно выступает орудием господства имущих (эксплуататорских классов). Вторая концепция полагает, что государство преследует общие цели – достижение «общего блага», установления, регулирование взаимоотношений государства и народа, наций, социальных групп, человека. По мнению академика Сапарғалиева Г.С., если посмотреть на государство в историческом ракурсе, то указанные концепции не исключают друг друга.

Современное государство многогранно, что, безусловно требует методологического обоснования его понятия, а также обоснования его роли и назначения в обществе. Обратимся к высказываниям известных ученых.

Так, академик НАН РК Баймаханов М.Т., размышляя о необходимости переосмысления некоторых методологических вопросов теории государства и права, подчеркивает: «Отечественная теория государства и права оказалась перед лицом коренной перестройки содержания и структуры научного знания, перед выбором направлений дальнейшего развития. Ныне она находится в режиме глубоких раздумий, активных поисков и выработки новой стратегии и тактики. Отдельные постулаты, бывшие у нее на вооружении в недавнем прошлом, решительно отбрасываются как непригодные, сковывающие научное творчество; другие подвергаются полному или частичному переосмыслению, но с сохранением их позитивного содержания; в тоже время начинают использоваться дополнительные постулаты, которых до сих пор наука активно не применяла. На этой основе будет формироваться новый облик теории государства и права как науки, которая окажется ближе к практике государственно-правового строительства, сможет благотворно влиять на него, в полной мере раскрыть свой творческий потенциал. Достижение этих целей возможно лишь при условии надежного состояния ее методологических основ».

Современное государство – более сложное явление, чем раньше. У него иные взаимосвязи с обществом, коллективом (разными коллективами социального характера и личностью, другие элементы суверенитета, другой характер регулятивной и арбитражной роли в обществе. Современное государство – это демократическое, светское, правовое государство, соответствующее и прежним общечеловеческим ценностям, (например, свобода), и новым ценностям XXI века (например, социальная справедливость). Оно не стесняет принципиальных направлений саморазвития общества, в то же время не позволяет разрастись саморазвитию до пределов, угрожающих анархией и распадом общества. Современное государство может иметь разные формы, от разных видов республики до парламентской анархии. Все эти формы объединяет общая цель современного государства – наилучшим образом служить человеку, всестороннему

развитию личности в условиях свободного плюралистического, постиндустриального, информационного общества.

Вопрос о сущности современного государства требует анализа различных представлений о государстве. Это возможно, используя историко-теоретический подход. Данный метод позволяет раскрыть идейное происхождение конструкций современного политического сознания. С его помощью обнаруживается изначальная разнородность представлений о государстве, рельефнее очерчиваются объяснительные возможности каждого из них. Если обратимся к идеям классиков политической мысли, то здесь наибольший интерес представляют взгляды Аристотеля – основоположника политической теории. По Аристотелю, государство есть некое множество определенным способом интегрированных и общающихся между собой людей. Стержень политического общения – «власть, в силу которой человек властвует над людьми себе подобными и свободными».

Аристотель воспринимал государство как коллективность особого рода, возникшую ради потребностей жизни, но существующую как самодовлеющее состояние ради достижения жизни благой. Первый учитель мира, автор «Политики» усматривал в такой коллективности не просто некоторое скопление людей, но союз, ассоциацию граждан – людей свободных и равных. Граждане в глазах Аристотеля – общинники одного государства. Практически всегда, когда Аристотель наблюдал государственность как некую наглядно данную вещь (пусть и социальную), собственные впечатления о ее конфигурации он резюмировал в формуле: государство есть совокупность граждан.

Из этого не вытекает, будто он не замечал существующие в государстве разные общественные группы, институты публичной власти, дифференциацию политических ролей (властвующие и подвластные), нормы и процедуры политической жизни и т.д. Однако аристотелевский взгляд на общий облик государства выделял в нем именно момент «союзности», целостности, слагаемой из всех без исключения его членов (граждан). Восприятие общего облика (организации) государства как единой гражданской общины, политического сообщества прочно закрепилось в истории европейской политической мысли. Обратим внимание на взгляды Аристотеля относительно роли государства в обществе. Так, по Аристотелю, государственность в высшей степени полезное установление: она, естественно, возникает «ради достижения благой жизни», «для самодовлеющего существования».

Аристотель рассматривает факты дурного применения власти в государстве, выделяет правильные и неправильные его формы. Но даже наихудшая из них, самая неправильная – тирания – не лишает государство позитивного социокультурного смысла. Государство в глазах Аристотеля никогда не предстает злом, антиценностью.

Последователем Аристотеля был Цицерон. С Аристотелем его сближает видение государства в образе политически организованного и действующего народа. В диалоге «О государстве» народ показан как объединение людей (граждан), связанных друг с другом «согласием в вопросах права и общностью интересов».

Цицерон различал несколько ступеней (форм) человеческого общежития, важнейшей он считал гражданскую общину. Из его трактата «Об обязанностях» следует, что гражданская община, которая соединяет в одно целое всех составляющих ее граждан (народ), и есть государство. Причина этого по Цицерону в том, что гражданская община обладает конститутивными признаками народа. Граждане имеют много общего, интегрирующего их. Принадлежащими к одной и той же гражданской общине их делают, в частности, «форум, храмы, портики, улицы, законы, права, правосудие, голосование».

Для Фомы Аквинского государство – неотъемлемый момент универсального, мирового порядка, творец и распорядитель которого – Бог. Одного этого лицемерия достаточно, чтобы считать государство объектом священным. Фоме Аквинскому ясно, что на великом множестве реальных государств почти (или совсем) невозможно разглядеть признаки священности. Эта ситуация вызывает сомнение в причастности подобных государств универсальному, мировому порядку, установленному и поддерживаемому

Богом. Снять такое сомнение призвана вводимая Фомой дифференциация тех слагаемых, которые в сумме составляют государственную власть. Первое и главнейшее среди них – сущность власти, т. е. отношения господства-подчинения, при которых воля лиц, занимающих вершину социальной иерархии, движет низшими слоями населения. Эти отношения заведены самим Богом. Следовательно, сущность государственной власти неизменно божественна. Второе слагаемое государственной власти – ее форма, т. е. происхождение, способы приобретения. Третье слагаемое – пользование государственной властью.

Фома Аквинский допускает (и признает), что приобретение и пользование государственной властью (деяния рук человеческих) могут быть плохими, несправедливыми: они могут являться даже злоупотреблениями ею, иными словами могут быть противными божественной воле.

В «Метафизических началах учения о праве» содержится фактически аналогичный по композиции портрет государства: «Государство (civitas) есть объединение людей под эгидой правовых законов». Здесь Кант И. подразумевает под государством добровольный союз свободных людей, объединенных общими началами управления, опирающихся на нравственные законы. Кантовская конструкция государства является идеальной с точки зрения высших нравственных требований, предъявляемых к человеческому сообществу. Здесь государство и общество признаются тождественными явлениями. Кант И. понимал государство как союз, объединение людей для обеспечения их благоденствия и защиты, при этом благо государства заключается в согласованности государственного устройства с правовыми принципами, объединяющего людей общей мерой их свободы с помощью категорического императива. Согласно Канту И. «государство – это объединение множества людей, подчиненных правовым законам».

Для большинства мыслителей присуще позитивная оценка роли государства. Обратимся к «Духу законов» Монтескье Ш. Он пишет: «Если бы я мог сделать так, чтобы люди получили новые основания полюбить свои обязанности, своего государя, свое отечество и свои законы, чтобы они почувствовали себя более счастливыми во всякой стране, при всяком правительстве... я счел бы себя счастливейшим из смертных».

Обратимся к точке зрения немецкого мыслителя Гегеля Ф. Он рассматривал государство не просто как благо, ценность, а как сверхценность. Для него — это «шестивие Бога в мире», «земнобожественное существо», «всеобщая и объективная свобода», «действительность конкретной свободы» и т.п. («Философия права»).

Государство - это есть определенная коллективность, ассоциация, создаваемая публично-властными отношениями и институтами. Это положение более всего было развито в работе Гегеля «Философия права». Здесь государство и право рассматриваются как формы объективации нравственной идеи, государство представляет собой живой общественный организм. Поэтому Гегель предлагает единство свободы, с одной стороны, индивида, гражданина, а с другой - государства. При этом их свободы не противостоят друг другу, а составляют органическую целостную свободу - свободу государственно-организованного народа (нации), включающую в себя свободу отдельных индивидов и сфер народной жизни. Государство по Гегелю «есть действительность нравственной идеи».

Краткий анализ приведенных высказываний наводит на мысль о том, что классики политической мысли подразумевали под государством не политический союз, а «союз людей», объединенных общностью интересов, свободой волеизъявления. Поэтому для них государство не было комплексом каких-то институтов, группой лиц, персоной, пребывающими вне этого политического сообщества. Тем не менее, государственность в их представлении не «раздваивается», а тем более не трансформируется в отдельную административно-политическую корпорацию.

Для понимания современного государства весьма важны политические идеи, возникшие в Западной Европе в XVI—XVIII веках. Именно в это время было положено

начало радикально иному восприятию государственности. Постепенно оно все чаще ассоциировалось с правителем и его приближенными, с институтами (органами) публичной власти, с корпусом чиновников, должностных лиц и т.д.

В казахстанской юридической науке вопросы понимания государства также являются предметом специального исследования в трудах Баймаханова М.Т., Матюхина А.А., Малиновского В.А., Сабикенова С.Н., Зиманова С.З., Сартаева С.С., Нурпеисова Е.К., Майлыбаева Б., Сафинова К., Нурпеисова Д. и др. Так, к примеру, Матюхин А., рассматривая проблемы государства и государственной власти, подчеркивает: «Если вернуться к вопросам правового государства и правопорядка, можно заметить, что сейчас на постсоветском пространстве даже неизвестно, какое государство строится, какой правопорядок утверждается, какие институты прививаются и пытаются культивироваться под видом правовых».

В новом тысячелетии поиск сущности государства продолжается. Это связано с появлением глобальных проблем, которые невозможно решать без вмешательства государства. По нашему мнению, современное государство должно быть рассмотрено в зависимости от уровня цивилизационной зрелости. При этом необходимо учесть, что характер его устройства и деятельности детерминирован многими факторами. В большой мере - социальными качествами, политико-правовой культурой, гражданско-нравственной (или безнравственной) позицией членов государства.

Современное государство есть не только машина, орудие, механизм принуждения, насилия, но и большая социальная и культурная ценность, сыгравшая значительную роль в становлении цивилизации. Государство несет с собой социальный порядок, стабильность. Этот культурологический подход к государству сегодня особенно значим, он определяет особую роль государства как хранителя прав и свобод человека и гражданина, демократических процессов, позволяющих обществу выжить в современных условиях глобальных кризисов экологического, демографического, энергетического, сырьевого и др. Как политическая власть государство способно влиять на направление деятельности людей, социальных групп, слоев, классов посредством экономических, идеологических и организационно-правовых воздействий, а так же с помощью авторитета, традиций, насилия.

Теоретическое исследование государства невозможно без обращения к признакам государства. На наш взгляд, современному государству присущи классические признаки государства и в тоже время можно вести речь об их некоторых особенностях. Рассмотрим данный вопрос подробнее. В учебной и научной литературе выделяют следующие признаки государства.

1. Территориальная организация населения и осуществление публичной власти в территориальных пределах или наличие территории и населения.

2. Наличие публичной (государственной) власти в лице законодательных, исполнительных и судебных органов.

3. Наличие специальных органов принуждения – правоохранительных органов.

4. Государственный суверенитет, т.е. независимость государства, как во внутренних, так и во внешних делах

5. Наличие права, законов.

6. Наличие налогов и налоговой системы

Рассмотрим современные проблемы признаков государства. Одной из актуальных проблем является территория государства. Территория государства включает в себя наземную, водную, воздушную и подземную территорию, а также территорию посольств, консульств, морских и воздушных судов, территорию космических кораблей и станций, действующих под флагом данного государства и другую территорию, принадлежащую государству. Территория государства – своего рода материальная база, без которой оно не может существовать. Это естественное (а не какое-либо иное, в том числе общественное) условие существования и функционирование государства. К примеру, сегодня актуальной

проблемой для Казахстана является разделение водной территории Каспийского моря. На сегодня правовой статус Каспийского моря не определен. Каспийский бассейн по своим запасам нефти и газа реально претендует на один из крупнейших нефтеносных районов мира. В настоящее время все страны прикаспийского региона, в т.ч. Казахстан и Азербайджан заинтересованы в сохранении своих суверенных прав над природными ресурсами каспийского шельфа.

На сегодняшний день выделяют три типа легитимной власти:

- рациональный, основанный на вере в законность существующего порядка;
- традиционный, основанный на вере в святость традиций и право властвовать тем, кто получил власть в силу этих традиций;
- харизматический, основанный на вере в сверхъестественность, героизм или еще какое-нибудь достоинство властителя и его власть.

Юридическим выражением легитимности власти является ее легальность. Легальность можно трактовать как нормативность, способность власти реализовываться в нормативных правовых актах государства и действовать в рамках законности. В этой связи следует различать эти близкие, но не тождественные понятия: "легитимность" и "легальность". Если "первое из них носит оценочный, этический и политический характер, второе - юридический и этически нейтральный. Любая власть, издающая законы, даже самые непопулярные, и обеспечивающая их осуществление, - легальна. В то же время она может быть нелегитимной, т.е. не приниматься народом, издавать законы по-своему усмотрению и использовать их как орудие организованного насилия.

Современное понятие государства имеет многовариантный характер. В самом общем смысле государство – есть определенное объединение людей, сообщество, проистекающее из необходимости жить вместе на определенной территории (в государственных границах). Но государство – это не просто объединение, а политическое объединение, которое регулирует различные интересы методом власти и подчинения. Государству – организации, как и всякому объединению, в какой-то мере присущи элементы добровольности, но все-таки государство строится главным образом на основе обязательности. Все лица, находящиеся на государственной территории, независимо от того, желают они или нет, должны подчиняться власти этой организации, соблюдать законы государства. За нарушение законов все лица могут быть привлечены к юридической ответственности.

Сегодня понятие государства должно пониматься как союз или политическое объединение людей, проистекающее из необходимости жить вместе на определенной территории (в государственных границах). При этом главным объединяющим началом является обязательность граждан государства исполнять нормативные требования, изложенные в национальных законодательных актах. Для самого государства как политического органа особое значение приобретает приоритет международного права, международных договоров, что нашло прямое отражение в конституционной норме нашей страны.

Список литературы

1. Токаев К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы, 2000
2. Назарбаев Н. Выступление на саммите тысячелетия в ООН // Казахстанская правда. – 12 декабря 2000 г.
3. Джунусов М.С. Суверенитет как социальный феномен. – М., 1994. – 120 с.
4. Козлихин И.Ю. Идея правового государства: история и современность. – СПб., 1993.
5. Зиманов С.З. О понятиях в теории государства и права // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. – М., 1974
6. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. – Алматы, 2003.

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ, КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Баимбетов Н.С

(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются возможные пути решения проблемы продовольственной безопасности как элемента национальной безопасности. Продовольственная безопасность, представляет собой, совокупность внутренних и внешних факторов, обеспечивающих эффективный рост национальной экономики, одним из критериев, которого является продовольственная безопасность, в целях обеспечения граждан Республики Казахстан безопасными условиями в сфере продовольствия, а также условиями гарантирующими защиту общества, государства от неблагоприятных факторов в сфере продовольствия.*

***Ключевые слова:** продовольственная безопасность, национальная безопасность, агропромышленный комплекс, государственные ресурсы, экономическая безопасность.*

В законодательстве о продовольственной безопасности дано четкое определение термина «продовольственная безопасность», так продовольственная безопасность – это состояние экономики, при котором государство способно обеспечить физическую и экономическую доступность населению качественных продовольственных товаров, достаточным для удовлетворения физиологических норм потребления и демографического роста.[1] Согласно определению продовольственная безопасность тесно связана с экономической безопасностью, т.е с состоянием национальной экономики Республики Казахстан[1]. Продовольственная безопасность как составляющая экономической безопасности напрямую зависит от производственных субъектов на региональном и национальном уровнях. Проблема обеспечения населения страны качественными и безопасными продовольственными товарами, является основой обеспечения экономической безопасности государства. Важными составными элементами в обеспечении продовольственной безопасности являются:

1. Наличие и доступность качественных продовольственных товаров для населения
2. Формирование, обновление и пополнение государственных ресурсов продовольственных товаров
3. Создание равной конкурентной среды на внутреннем рынке отечественных и зарубежных товаропроизводителей
4. Наличие мощного агропромышленного комплекса

Одним из важных направлений в формировании благоприятной экономической среды и обеспечении продовольственной безопасности является диверсификация экономики и осуществление инновационных систем в индустриализации страны. С целью развития экономического благосостояния необходимо внедрение эффективных технологий для повышения конкурентоспособности отечественной продукции. На данный момент являясь членом таможенного союза и участвуя в интеграционных проектах Республика Казахстан принимает все меры по обеспечению ускоренного роста экономики, и целесообразность этих мер будет определяться по результатам анализа экономического благосостояния в целом. На сегодняшний день важно определить правильную методологию оценки угроз продовольственной безопасности, это позволит своевременно и адекватно реагировать на выявленные угрозы в продовольственном секторе.

Следуя из определения понятия продовольственной безопасности одним из условий обеспечения продовольственной безопасности является физическая и экономическая доступность продуктов питания для населения. Физическую доступность

определяет реальное не только наличие необходимого ассортимента продовольствия на территории страны, но возможность их производить[2].

По данным департамента статистики за последние пять лет денежные доходы казахстанцев выросли в 1,7 раза, составив в 2011 году 350 141 тенге в год в среднем на душу населения [4,с.4]. Основным источником денежных доходов остается доход от трудовой деятельности (80,7%), седьмая часть которого приходится на доход от самостоятельной занятости и предпринимательской деятельности. 15,0% денежного дохода населения представляют доходы, полученные в виде социальных трансфертов, 78,7% из них составляют пенсии. В связи с ростом доходов непропорционально выросли и потребительские расходы Казахстанцев выросли в 5,7 раза, составив 323 536 тенге, при этом наибольшие темпы роста отмечены среди расходов на непродовольственные товары и платные услуги (6,6 и 6,1 раза соответственно). Так за период с 2001 по 2011 годы расходы населения на продовольственные товары возросли в 5 раз и составили 157 тысяч тенге в год в среднем на душу населения. Из них по данным статистики 87-90% приходится на продукты питания и безалкогольные напитки, оставшиеся 13-10% - на питание вне дома, покупку алкоголя и табачных изделий. Однако, несмотря на лидирующие позиции расходов, на продовольственные товары в структуре потребительских расходов их доля за 11 лет сократилась с 54,4 до 48,5%[4].

Уровень жизни населения напрямую зависит от реализации потребностей материальных благ. Способность реализации потребности в продовольственных товарах и продуктах питания во многом определяют уровень благосостояния граждан и их экономическую безопасность. Иначе говоря финансовые возможности населения обеспечивающие физическую доступность к продовольственным товарам являются основным фактором в обеспечении продовольственной безопасности. Еще одним характерным признаком продовольственной безопасности является уровень продовольственного самообеспечения. Концепция самообеспечения включает в себя: рациональное размещение производства, уровень используемых технологий, социальную и политическую стабильность и качество окружающей природной среды[3].

Необходимо принять меры по совершенствованию системы экономических отношений в сфере производства, закупа, дальнейшей переработки, складирования, транспортировки и реализации сельскохозяйственной продукции так как это является стратегически важным аспектом в решении проблемы продовольственной безопасности.

Принципами продовольственной безопасности являются:

1. Обеспечение физической и экономической доступности населения продовольственных товаров
2. Защита прав и развитие отечественного товаропроизводителя
3. Соответствия отечественных и ввозимых товаров международным стандартам качества
4. Обеспечение честной конкуренции на внутреннем рынке страны
5. Прогнозирование, выявление и предотвращение внутренних и внешних угроз незаконной конкуренции на отечественном рынке

Осуществление вышеизложенных принципов напрямую зависит от обеспечения необходимого объема отечественного производства, и формирования государственного продовольственного резерва. Именно расширение конкурентоспособных отечественных производств и расширение материально-технической базы сельского хозяйства может оградить нашу страну от усиления импортной зависимости, а следовательно и экономической зависимости от других стран.

В этой связи хочется отметить вклад президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в обеспечении стабильности экономики нашей страны как основы продовольственной безопасности, которая в свою очередь является неотъемлемым элементом национальной безопасности Республики Казахстан. В своем Указе, «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» указал семь

долгосрочных приоритетов: национальная безопасность; внутривополитическая стабильность и консолидация общества; экономический рост, базирующийся на открытой рыночной экономике с высоким уровнем иностранных инвестиций и внутренних сбережений; здоровье, образование и благополучие граждан Казахстана; энергетические ресурсы; инфраструктура, в особенности транспорт и связь; профессиональное государство. Эти приоритеты стали основой для разработки конкретных планов действий по дальнейшему развитию страны [5]. Одними из основных направлений развития и безопасности Казахстана являются: Улучшение бизнес- среды, формирование надежной правовой среды, ускорение диверсификации экономики, развитие агропромышленного комплекса. В этой связи для улучшения бизнес – среды планируется: установить оптимальные рамки административных процедур, повысить прозрачность их осуществления, снизить влияния бюрократии и коррупции на важные аспекты делового климата в Казахстане[5]. Все это направлено на увеличение доли Казахстанских товаропроизводителей для минимизации степени уязвимости экономики государства от внешних отрицательных факторов. результаты проведенного статистического анализа позволяют сделать вывод о том, что на рост объема валовой продукции растениеводства и животноводства оказывают существенное влияние такие факторы, как инвестиции в основной капитал и затраты на производство продукции, и без финансовой поддержки государства продовольственная безопасность Казахстана на макроуровне находится под угрозой.

Продовольственная безопасность, являясь неотъемлемым элементом национальной безопасности во многом также зависит от государственных ресурсов, направленных на недопущение дисбаланса в рыночной, производственной и социальной среде страны. Формирование государственных ресурсов по всем видам продовольственных товаров, государственных ресурсов зерна и других стратегически важных продуктов сельского хозяйства в нужных объемах в зависимости от потребности населения, способно обеспечить продовольственную безопасность. Проблемы продовольственной безопасности требуют также глубинных исследований в области сельского хозяйства. Скоординированная работа в области биотехнологий направленные на улучшение сельскохозяйственных культур, инновационные стратегии в сфере переработки и производства в сельском хозяйстве, стимулирование внедрения новых технологий в пищевой промышленности и привлечением инвестиций в научно-исследовательские проекты в этой сфере могут служить гарантом продовольственной безопасности Республики Казахстан.

Изучая зарубежный опыт, следует отметить, что отдельной стратегии экономической безопасности или концепции, закона не существует. За рубежом экономическая безопасность рассматривается в составе национальной безопасности. Следует отметить, что в государствах СНГ может существовать отдельная концепция, стратегия экономической безопасности. Исходя из вышеизложенного хочется отметить следующее для обеспечения продовольственной безопасности необходимо: развитие товаро - производительной составляющей в том числе создание крупных логистических центров, создание мощной мониторинговой системы за качеством товаров поступающих на внутренний рынок. Современное состояние национальных экономик государств мира характеризуется процессами глобализации, которые вызывают их взаимозависимость и взаимовлияние, из-за чего они подвержены глобальному финансовому кризису. Данные процессы неизбежны в условиях открытости национальной экономики, при этом понятие экономической безопасности вступает с ней в противодействие. В данных условиях своевременное обнаружение и локализация деструктивных явлений, которые способны превратиться в угрозы экономической безопасности, считаются первостепенной задачей государства.

Понятие и сущность экономической безопасности государства является объектом научных дискуссии на протяжении многих лет, ими даются ее авторские определения

разными учеными, обсуждаются и выявляются основные ее угрозы, составные элементы. По нашему мнению, самым важным в обеспечении экономической безопасности государства является обеспечение экономической безопасности человека. Он и его потребность в безопасности является системообразующим фактором в системе экономической безопасности. На основе трактовок, данных различными авторам, определениями в законодательных актах различных государств, нами предлагается следующее определение экономической безопасности.

Необходимо отметить, что в целях решения проблем в сфере продовольственной безопасности неизбежно разработка и внедрение мер государственного управления и регулирования, в виде принятия государственных программ на краткосрочную и долгосрочную перспективу. Также государственный механизм регулирования доходов некоторых групп населения, в целях достижения баланса и недопущения социального недовольства, причиной которого может стать нехватка продовольствия, при наличии ресурсов. Следовательно, развитие инфраструктуры АПК, являясь главной вектором государственной политики в сфере продовольственной безопасности, отражает уровень национальной безопасности страны.

Литература

1. Закон Республики Казахстан от 26 июня 1998 года №233-1 «О национальной безопасности Республики Казахстан»
2. Государственное регулирование агропромышленного комплекса Казахстана как основа обеспечения национальной продовольственной безопасности Кайгородцев А.А. Проблемы современной экономики, N 3/4 (19/20), 2006
3. Указ президента Казахстана «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» от 1 февраля 2010 года.
4. «Мониторинг потребления и доходов населения в Республике Казахстан» Департамент статистики труда и уровня жизни 2012 год
5. Указ Президента Республики Казахстан «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» от 1 февраля 2010 года.
6. Закон Республики Казахстан «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» (с изменениями и дополнениями) по состоянию на 10.01.2011 г
7. Бакаев Л.К. Национальная безопасность Республики Казахстан. – Астана: Елорда, 2000. – 160 с.
8. Busse M., Nefeker C. Political risk, institutions and foreign direct investment // European Journal of Political Economy. – 2006. – Vol. 23(2). – P. 397-415.
9. Баймуратов У.Б. Национальная экономическая система. – Алматы: Ғылым, 2000. – 536 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бидайшиева А.Б.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

Досымжанқызы А.Д.

(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Торайғыров университеті)

***Аңдатпа:** Қазақстанда қоғамдық-саяси жүйесінің қазіргі заманғы дамуы жағдайында ерекше өзектілікке ие жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің үйлестіру, тепе-теңдігін қамтамасыз ету мәселесі, оның шешімі мемлекет пен қоғам арасындағы өзара бағытталған қатынастардың даму деңгейіне байланысты болып отыр. Қабілетті қоғамды қалыптастыру мемлекеттік саясатының маңызды стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады. Мемлекет алдындағы тұрған міндеттерді демократия мен азаматтық қоғамды дамытпай, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етпей және мемлекеттің өзін тиімді ұйымдастырмайынша шешу мүмкін емес.*

***Түйінді сөздер:** құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, Конституция, демократия, құқық, кепілдіктер, зайырлы мемлекет, нормативтік актілер, міндеттер, бостандықтар.*

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Сонымен қатар барлық заңдар, Республика қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады.

Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі.

2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

3. Республиканың азаматы өзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқарады.

4. Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республикада азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады.

5. Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс [1].

Құқықтық мемлекеттің негізгі міндеті – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Азаматтық қоғам жеке адам мен билік арасындағы негізгі делдал болып табылады. Азаматтық қоғам – бұл азаматтың құқықтары мен бостандықтарының даусыз орындалуына кепілдік беретін және оның орнына өз міндеттерін орындауды талап ететін қоғам болып табылады. Азаматтық қоғамда Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі, әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы, заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең, әркімнің өмір сүруге құқығы бар, әркім өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар,

адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды, әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы, сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі, әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар, Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқығы бар, қоғамдық бірлестіктердің қызметі заңмен реттеледі, Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқығы бар.

Сонымен қатар азаматтық қоғамда азаматтардың құқтарын жүзеге асыру барысында көптеген міндеттемелер туындайды. Мысалы айтатын болсақ заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады, Қазақстан Республикасын қорғау - оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті, тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті, табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті және т.б.

Азаматтық қоғам мемлекетке демократиялық институттар арқылы әсер етеді. Бұл адам құқықтарын қорғау, лауазымды тұлғалардың ашықтығы мен жауапкершілігі туралы заңдардың қабылдануымен байланысты.

Саяси партиялар азаматтарға өз билігін еркін сайлауда өзгертуге мүмкіндік береді. Ал қоғамдық қозғалыстар олардың тілектерін жеткізуге және мемлекеттің мәселелерді шешуіне ықпал етеді. Сонымен бірге азаматтық қоғам жеке адамдар мен топтардың мүдделерін қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғамға көлденең байланыстар тән – бағыну емес, ынтымақ пен бәсекелестік байланыстар басым. Сондықтан да құқықтық мемлекетте билік пен азаматтық қоғам бірін-бірі толықтырады, қарсылық көрсетпейді. Азаматтық қоғам адамдардың күнделікті мүдделерін жүзеге асырады. Ол жеке тұлғаның және топтардың өзін-өзі жүзеге асыруына, қажеттіліктерін қанағаттандыруға жағдай жасайды.

Құқықтық мемлекеттің қазіргі концепциялары неміс философы Канттың (1724-1804), француз ағартушысы және заңгері Монтескьенің (1689-1755) және 18-19 ғасырлардағы Гуго Гроций, Спиноза, Дж.Локк, Денис Дидро, Дж.-Дж. Руссо секілді басқа да еуропалық педагогтардың идеяларына негізделген. Бұл ғалымдар абсолютизм дәуіріндегі полициялық, бюрократиялық жағдайды (Кант оны озбырлық жағдайы деп атаған) ажырамас құқықтары бар автономды тұлға идеясына негізделген құқықтық мемлекетпен алмастырылуы керек деп есептеді. Канттың ойынша, мемлекеттің мақсаты әрбір субъектінің игілігі де, бақыты да емес, мемлекеттік құрылымның құқық принциптеріне барынша сәйкестік жағдайы болып табылады.

Құқықтық мемлекетте жеке адам мен мемлекеттік билік арасындағы қарым-қатынас абсолютистік мемлекетке қарағанда түбегейлі ерекшеленеді, өйткені құқықтық мемлекет мемлекеттік биліктің шектелуімен, оның заңмен және құқықтық байланысымен сипатталады. Құқықтық мемлекеттің ойдағыдай қалыптасуы мен жұмыс істеуі үшін қалыптасқан жағдайлар мен алғышарттардың қатарында елімізде азаматтық қоғамның болуын атап өткен жөн.

Отандық және шетелдік әдебиеттерде азаматтық қоғам түсінігі және оның мемлекетпен қарым-қатынасының сипаты туралы әртүрлі ой пікірлер бар, кейде қарама-қайшы пікірлер де кездеседі. Көбінесе, мысалы, азаматтық қоғам мемлекетке қарсы тұру жүйесі және «белгілі бір әлеуметтік топтар мен индивидтердің көзқарастары, мүдделері мен көзқарастары үшін бәсекелестік» ретінде жеке және қоғамдық мүдделермен байланысты әртүрлі қоғамдық бірлестіктер мен қозғалыстардың кешені ретінде түсініледі. , «экономикалық өзара тәуелділіктер», сондай-ақ құқықтық және заңсыз ережелер мен әдет-ғұрыптар. Азаматтық қоғамның құрамдас бөліктерінің арасында, ең алдымен, клубтар, университеттер, шіркеулер, отбасылар, бизнес-ассоциациялар және т.б. сияқты бірлестіктер бар. Олардың барлығы бір-біріне қатысты салыстырмалы тәуелсіздікке, сондай-ақ мемлекеттен тәуелсіздікке ие. Кейбір авторлардың бірқатар көзқарастары

бойынша «азаматтық қоғам патшалығы» кез келген саяси байланыстар мен қатынастарды, сондай-ақ «мемлекеттік институттарды» жоққа шығарады.

«Азаматтық қоғам» термині және ол белгілеген ұғым Аристотельге тиесілі. Ол азаматтардың жиынтығы, азаматтық қоғам туралы айтады, ол дұрыс мемлекетте («саясат») ғана мүмкін болады, онда азаматтар деп танылған адамдар «қоғамдық өмірдің барлық игілігіне тең қатысу» және «мемлекет мүддесі үшін» әрекет ету ортақ игілік» деген. Аристотель мемлекетті азаматтық қоғаммен сәйкестендірмеді, бірақ оларды анық қарама-қарсы қоймады, өйткені ежелгі полицияның әлеуметтік өміріндегі бірінің және екіншісінің әртүрлі жақтары тығыз байланыста болды. Сонымен қатар, атап өткендей, ол азаматтық қоғамды кемел демократиялық организм ретінде саясатпен ғана үйлесімді деп санады, өйткені ежелгі саясат принципі: мемлекеттік органдардың сайлануы мен есеп беруі, өкілеттік мерзімі, биліктің бөлінуі, сөз, баспасөз бостандығы, еркіндік. шегінде және ол үшін қозғалыс, мемлекеттің жеке қатынастарға араласпауы, азаматтардың заң алдындағы теңдігі.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуы – адамзат, мемлекет және құқық тарихындағы ерекше кезең. Мемлекеттен өзгеше қоғам әрқашан болған, бірақ ол азаматтық қоғам болған емес. Соңғысы мемлекеттің әлеуметтік құрылымдардан бөлінуі, оның қоғамдық өмірдің салыстырмалы түрде тәуелсіз саласына оқшаулануы және сонымен бірге бірқатар қоғамдық қатынастардың «ұлтсыздануы» процесінде және нәтижесінде туындайды. Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуы процесінде қазіргі құқық пен мемлекет қалыптасты.

Мемлекетсіз (мемлекеттік органдарсыз және мемлекеттік билікті басқа институттар) азаматтық қоғам (оның институттары) қазіргі заманауи түсінікте болмаушы еді. Азаматтық қоғам күш пен дамуға дәл қарым-қатынас бағытында даму (әріптес пен сұхбат) немесе мемлекетпен қарама-қайшылықта (дау дамайда) ие болады, бұл мемлекеттік қоғам әзінің мықты және саяси режимдегі ұлттық жүйеге тәуелді емес заңдары бойынша қызмет етеді дегенді білдірмейді. Сонымен қатар егер азаматтық қоғамға саяси әдістер арқылы оған тәртіп орнатып отырмаса, ол азаматтық болып қала алмайды [2].

Мемлекетте заңды жоғарғы билік арқылы басқарылатын мемлекетмемлекеттік билік бола алады, азаматтық қоғамның әзінен болатын әділетсіздікке нәтижелі қорған бола алады және оның жалпы саяси қауымдастықта жеке қызығушылықтарын жинақтай алады. Азаматтық қоғамның пікірінше «жоғарыдан» бастамашылық ете алады, бірақ директивті нұсқау жасай алмайды, болмаса мемлекетте экономикалық қарым-қатынаста дамитын азаматтық қоғамның негізінде экономика динамизмі орналасқан [3]. Азаматтық қоғам институттарының дамуы үшін мемлекет бұл процестің жасампаздық сипатта өрбуіне, азаматтардың саяси белсенділік танытуына қажетті жағдайлар жасап, қолдауы қажет. Бұл тұрғыда Қазақстан Президентінің Ел халқына жолдауындағы тапсырмасына сәйкес Қазақстан Республикасында үкіметтік емес ұйымдарға қолдау жасаудың мемлекеттік тұжырымдамасы жасалған. Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасуы қоғам өмірін демократияландыру мен құқықтық мемлекет қалыптасуының алғышарты екенін ескерсек, оны мемлекеттік саясат деңгейіне көтеретін уақыт келген сияқты. Яғни үкіметтік емес ұйымдарға қолдау көрсетудің мемлекеттік тұжырымдамасы жасалып қана қоймай, Президент жанындағы Демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық комиссияның өкілеттілігін кеңейтіп, азаматтық қоғамды қалыптастыру мен оның институттарын шынайы дамыту мемлекеттік саясаттың бір бұтағына айналуы тиіс. Азаматтық қоғам — мемлекеттік құрылымнан тыс қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық және мәдени рухани қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Осы қатынасқа қатысушылардың табиғи және азаматтық құқықтарын, бостандығы мен міндеттерін автономиялы даму жолы қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғамда үзіліссіз болмайды, уақыты шектелмейді, аумақтық — аймаққа бөлінбейді, мемлекеттің барлық аумағын, халқын біріктіреді [4].

Қазақстанда құқықтық мемлекет құру процесі 30 жыл бойы жүргізіліп отыр. 1991 жылдың 16 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы қабылданды. Осы уақыттан бастап республика егеменді, демократиялық мемлекет мәртебесіне ие болып, өз территориясында өкімет билігін толық иеленіп, ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп, жүргізе бастады. Бұл мақсатқа серпіліс көбіне билік пен халықтың алдында тұрған бірқатар міндеттерді шешуге байланысты болады: мемлекеттік билікті нығайту, азаматтық институтты дамыту, әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын ұстану. 90-жылдардың басында орын алған көптеген демократиялық қайта құрулар процесінде ҚР шегінді күрделі де ұзақ даму жолында азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет құру. 1993 жылғы Конституция Қазақстанды демократиялық деп жариялады сонымен қатар мемлекеттік заң үстемдігімен республикалық басқару нысанын айқындады. Бірақ біздің мемлекетіміз шынымен құқықтық мемлекет па?

Құқықтың әлеуметтік институт ретіндегі маңызы оның қоғамдық қатынастарды реттеудегі белгіленген мақсатынан тұрады. Құқықтық мемлекет құру идеясы қазіргі құқықтық сананың орталығында тұр. Заманауи құқықтық мемлекет құрудың негізі барлық өкілеттіктердің шоғырлануын болдырмас үшін әртүрлі мемлекеттік органдар арасында билік өкілеттіктері теңгерімді болуы үшін билікті бөлу принципін жүзеге асыру болып табылады [5].

Құқықтық мемлекеттің дамуының маңызды мәселелерінің бірі – еліміздегі заңдылықтың өрескел бұзылуы.

Құқықтық мемлекет құрудың басты катализаторы – ел экономикасының жоғары деңгейде дамуы. Шағын кәсіпкерлікте әлі де толық еркіндік жоқ. Кәсіпкер экономикалық салада өзінің күші мен мүмкіндігін сезіне алмайды, бұл оның еркіндігін ашуға мүмкіндік бермейді. Құқықтық мемлекеттің жалпы белгілеріне, біріншіден, қоғамның барлық салаларында заңның үстемдігі жатады, яғни құқықтық құндылықтар жүйесінде құқық халықтың құқықтарын білдірудің, бостандықты ұйымдастырудың және қорғаудың ең жоғары нысаны ретінде танылады.

Біздің ойымызша 30 жылда құқықтық мемлекет құру мүмкін емес екенін түсіну керек. Бұл тиісті алғышарттарды, атап айтқанда дағдыларды, қажеттіліктерді және дамытуды талап етеді олардың мемлекеттік және қоғамдық істерді басқаруға саналы қатысуы үшін жеткілікті жоғары құзыреттілік; құқықтық тәртіп, мызғымас заңдылық пен конституциялық қоғамда тұрақты болуы; қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларында пікірлер мен пайымдаулардың плюрализмі принципін бекіту; орталықта және жергілікті деңгейде халықтың өзін-өзі басқару жүйесін дамыту; экономика, саясат саласындағы дәйекті кеңею, мәдениет, ғылым, қоғам өмірінің әлеуметтік саласында, шынайы демократия принциптері; бірыңғай дәйекті заңнаманы құру, дамыған азаматтық қоғамды қалыптастыру арқылы қол жеткізу мүмкін.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы және дамуы бірнеше ғасырларды қамтиды. Бұл процесс әлі күнге дейін аяқталған жоқ.

Осы жоғарыда айтылып кеткен ойшыл-ғалымдардың азаматтық қоғам туралы ой-пікірлері сан-алуан болғандығын ашып көрсетіп шығу, көптеген мүмкіндіктерге әкеліп соқтырады.

Біз өткен ғасырдағы ірі ғылымдардың пікірін келтіріп отырған себебіміз азаматтық қоғам мәселесі сол кездегі өмірдің объективтік даму процессінің алдына қойған талабы болғандығын ашып көрсету. Сол себепті Кант, Гегель мен Маркс тағы басқа ғалымдар азаматтық қоғамды біраз зерттеп, құнды теориялық ғылыми мұра қалдырып кетті.

Азаматтық қоғамның құрылымы қоғамдағы өзінің табиғи мүдде — мақсаттарына сәйкес ұрушы, реттеп, басқарушы — адам. Адам қоғам құрылымының негізгі элементі — дінгегі. Адамдардың бірлестіктері, ұйымдары, одақтары, еңбек ұжымдары, саяси партиялары, мемлекет, олардың арақатынастары — азаматтық қоғамның элементтері [4].

Азаматтық қоғам институттарын дамытудың құқықтық негіздерін айқындау бүгінгі заман талабы болып есептеледі. Себебі, азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін ең алдымен жоғарғы деңгейде қабылданған заңдар жүйесі толыққанды болуы тиіс, сонымен қатар мемлекеттің азаматтары өздерін құқықтық саналы мәдениетті тұлға ретінде қалыптастыруы керек, тек сонда ғана алдымызға қойған мақсатқа жетуге болады. Азаматтық қоғамның мемлекетке қатысты тәуелсіз маңыздылығын елемей оның әлеуметтік құндылығын елемей дегенді білдіреді, бұл жағымсыз салдарларға әкелуі мүмкін.

Кеңестік тоталитаризмнің агрессивті атрибуттары (қоғамдар мүдделерінен таптық мүдделердің басымдығы, таптық күрес, меншікті ұлттандыру, жеке адамның ішкі құндылығын білмеу және т.б.) азаматтық қоғамды мемлекетпен жойылып жіберді. Нәтижесінде адам тұлға ретінде қабылданбады, табиғи құқықтар мен бостандықтар маңызын жоғалтты.

Азаматтық қоғам әлі де болса құқықтық мемлекет қағидаттары мен нормаларының бұзылуына шыдамдылық танытып, оларды мемлекеттік, экономикалық және әлеуметтік шешімдерді қабылдау мен жүзеге асырудың ең маңызды критерийі деп санамайды.

Нормативтік үлгілерден ауытқу өлшемі заңдылықтың қалыпты деңгейінен анық асып түседі. Құқықтық мемлекет идеясы адамның және қоғамның әділетті мемлекет туралы тұрақты қажеттіліктері мен идеяларын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.
2. Гражданское общество: истоки и современность СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. С. 10
3. Азаматтық қоғам институттарының конституциялық құқықтық негізінде қалыптасуы. Изтаева В.А. Сілт:1 Сау:1 Үіл:2017 35- 42 ISSN:2564-6583
4. <https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/>
5. Чашин А. Н. Теория государства и права: учебник / 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Эксмо, 2019. С. 406.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПАРАСАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ТҮСІНІГІ МЕН ҚАЖЕТТІЛІГІ

Бидайшиева А.Б.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы)

Досымжанқызы А.Д.

(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Торайғыров университеті)

Аңдатпа: Құқықтық тәрбие – бұл азаматтар арасында және қоғамда құқықтық мәдениетті қалыптастыру. Құқықтық тәрбие біздің құқықтық жүйемізде болуы қажет ізгі қоғамның қажеттіліктеріне, мүдделері мен құндылықтарына сәйкес келетін мінез-құлықты қамтамасыз етуге арналған. Халқымыздың құқықтық мәдениетін арттыру жұмысы мәселелері мемлекеттік саясат дәрежесіне көтерілді. Азаматтық қоғам жолында жүргізіліп жатқан реформалар ең алдымен жастардың мүдделеріне жауап беруі тиіс, сондықтан оның саяси-құқықтық, рухани тәрбиесіне ерекше көңіл бөлінуі қажет. Құқықтық білімі бар, оны іс жүзінде қолдана білген адам мәдениетті де білімді деген сенім жастардың санасынан орын алуы керек.

Түйін сөздер: Құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық тәрбие, азаматтық қоғам, Конституция, құқықтық мемлекет, қағидалар, нигилизм, адам құқықтары, норма, саясат.

Құқықтық тәрбие дегеніміз – құқықтық мәдениетті, құқықтық мұраттарды, құқықтық тәжірибені және қоғамдағы қайшылықтарды шешудің тетіктерін ұрпақтан ұрпаққа аудару (беру) бойынша мақсатты қызмет. Құқықтық тәрбие адамның құқықтық санасын және соның нәтижесінде жалпы қоғамның құқықтық мәдениетін дамытуға бағытталған.

Бүгінгі таңда азаматтардың қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында белгілі бір жетістіктерге жетуі және халықтың әл-ауқатының өсуі тікелей білім деңгейінің, сонымен қатар құқықтық білімнің артуы есебінен болуы мүмкін. Осы орайда халықтың барлық бұқарасын, әсіресе өсіп келе жатқан ұрпақтың құқықтық тәрбиелеуіне көңіл бөлу қажет.

Бұл саладағы басты құрал болып табылатын – құқықтық тәрбие!

Биыл Тәуелсіздігімізге 30 жыл толып отыр. Көптеген халықтар үшін бұл кезең қиындықтар мен жеңістерге, дағдарыстар мен жетістіктерге толы тұтас дәуірді қамтыды.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы қабылданып, онда әлемнің дамыған отыз елінің қатарына қосылу мақсаты айқындалды. Осы белгілегін мақсаттарға қол жеткізу үшін біз әділ қоғам мен тиімді мемлекет құрудамыз. Құқықтық мемлекетті құру және оның қызмет етуі қоғамының құқықтық тәрбиесіз мүмкін емес. Себебі құқықтық мемлекет – өзінің азаматтарының құқығы бұзылуына жол бермеуді және оған қоғамдық мекеме тарапынан тигізілген залалдың құнын өтеп алуды қарастыратын мемлекет және ондағы басты принцип - құқық үстемдігі.

Құқықтық тәрбие ретінде әлемдік және ұлттық құқықтық мәдениет құндылықтарын білдіретін саяси-құқықтық идеяларды, нормаларды, қағидаларды қалыптастыруға бағытталған шаралар жүйесі әрекет етеді. Басқаша айтқанда, құқықтық тәрбие – бұл азаматтар арасында және қоғамда құқықтық мәдениетті қалыптастыру. Бұл процесті мемлекеттік органдар, лауазымды тұлғалар, оқу орындары, жалпы қоғам жүзеге асырады.

Құқықтық тәрбиенің мазмұны – адамдарды мемлекет және құқық, заңдылық, жеке адамның құқықтары мен бостандықтары туралы білімдермен таныстыру, құқықтық доктриналардың, доктриналардың мәнін түсіну, азаматтардың заңға бағыну мінез-құлқына тұрақты бағдарын дамыту. Әрине, моральдық нормаларда негізі мен бастауы бар кейбір құқықтық құндылықтарды жеке адам әртүрлі әлеуметтік тәжірибелер процесінде игереді. Дегенмен, құқықтық тәрбиенің мақсаты – «әрбір адамның санасы мен сезіміне құқықтық құндылықтарды жеткізу үшін арнайы құрал жасау» [1, с.570].

Құқықтық оқыту іс-шараларының жүйесіне мемлекеттік және қоғамдық органдар коммерциялық және бюджеттік негізде жүргізетін арнайы заң курстарының, мектептердің, семинарлардың жұмысы кіреді. Құқықтық тәрбиенің міндеті – халықты құқықтық қорғау деңгейі, демек, құқықтық мәдениет деңгейі біздің елге қарағанда жоғары болған елдердің үлгілері мен идеалдарымен, құқықтық тәжірибесімен және дәстүрлерімен таныстыру. Өкінішке орай, қазіргі уақытта құқықтық тәрбиенің құндылығы, эмоционалдық әсері нақты заң тәжірибесімен өте шектеулі, өйткені адамды осы қоғам адамдарының санасында және қызметінде жоқ құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелеу мүмкін емес және басқа елдердің тәжірибесін Қазақстанда қолдануға әрдайым қиындық туғызады.

Халықтық педагогиканың жас ұрпақты тәрбиелеуде көптеген құралдары, әдістері мен тәсілдері болды. Әсіресе, халық ауыз әдебиетінің барлық жанрлары оқу-ағарту ісінде кеңінен пайдаланылды. «Әке – баласына төреші» – дейді халық даналығы [2].

Құқықтың тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты дарытудың асыл міндеттерін атқарады. Мемлекетіміз жастарға құқықтың тәрбие беру ісіне үнемі маңыз

беріп келеді. Қазақстан заңдарына терең құрмет сезімін қалыптастыру, оларды сөзсіз сақтау және орындау - ұзақ уақыт тәрбие жұмысын жүргізудің жемісі. Көбіне құқықтық сананың төмендегі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін жөнді түсінбеушілік қоғамға жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды жеткізу, жеткізіп қана өоймай оның күнделікті мінез-құлық нормасына айналдыру үшін күресу құқықтық тәрбиенің міндеті болып табылады.

Құқықтың тәрбие негізі отбасынан басталады. Қоғамдағы тәртіпсіздік пен қылмыстың көзі - маскүнемдік. Азғындықтың құзына итермелейтін жағдайлардың алғышарты осыдан басталады. Мектеп жасындағы жастар арасында бұл теріс құбылыстың орын алып отырғаны жасырын емес.

Нұрсұлтан Назарбаев "Қазақстан - 2030" стратегиялық бағдарламасында Отан қорғау мен оның қауіпсіздігіне ерекше мән бергені мәлім. Қарулы күштерінің бір тармағы ретінде ішкі әскердің де іргетасы қаланды. Ішкі әскер барлық қазақстандықтардың, қарапайым азаматтардың мүддесін қорғаушы - құқықтың тәртіп әскері. Бұл мектеп, отбасы және қоғам жұртшылығының құқықтық тәрбие жұмысын жүргізудегі басты бағытының бірі - оқушылар арасында заң тәртібін бұзушылықтың алдын алу шараларын жүргізуге кең жол ашып отыр.

Адамның құқықтық мәдениеті — күрделі психологиялық құбылыс. Бұл құбылыс қоғамның, мемлекеттің көптеген маңызды салаларында көрінеді. Ең бастысы адамгершілікті адам тұлғасының сапалық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал жасайтын тәрбие құралдарының бірі - орынды тәртіп және мінез-құлық тәрбиесінің жоғары деңгейінде болуы. Сонымен адамның құқықтық мәдениеті дегеніміз - орынды тәртіп пен мінез-құлық, жан-жақты құқықтың білімдерімен заңды құрметтеу, құқықты қорғау іс-әрекетінің терең бірлігі.

Саналы тәртіп пен мінез-құлықтарды құқықтың мәдениеттің іргетасы деп қарасақ, ол көркемөнер мәдениетімен қатынастар, сезімдер деңгейінде тікелей байланысады. Сезімдер әлемі эстетикалық қатынастарда негізгі рөл ойнайды. Әдебиет пен өнер бізге көркем бейнелерімен әсер етеді, оларды сезім арқылы қабылдаймыз. Өнердің көмегімен, әсіресе, өдебиет арқылы әлемді, қоғамдық қатынастарды танимыз.

Еліміздің Конституциясында — Қазақстан Республикасы еліміздің демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет есебінде орнықтыратыны мәлімделген. Ол мемлекетіміз үшін биік мақсат болып табылады. Сонымен қатар, Елім із Қазақстанның Конституциясының алғашқы бабында: «Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», — деп жазылған [3].

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуының ең негізгі бастамаларының бірі болып – азаматтардың құқықтық білімін одан әрі жетілдіру, құқықтық мәдениетін негіздендіру, әсіресе оның құрамдас бөлшегі – адам құқығының мәдениеті болып табылады.

Адам құқықтары жөніндегі ақпаратпен жүйелі қамтамасыздандыру қажеттілігі маңызды екендігін егер де ескеретін болсақ, онда осы салада адам құқығы мәдениетін құрастыруда да қажетті құралдың бірі – білім беру ұйымдары деп айтсақ қателеспейміз. Осы орайда «Адам құқығы жөнінде айтқан уақытта бүгін біз адам мен мемлекеттің арасындағы өзара қатынасын айтамыз», - дейді М.Новицкий» [4].

Азамат пен мемлекеттің ара – қатынасы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам концепциясына сәйкес жетілуде. Мемлекет пен адам құқығының ортасындағы өзара байланыстылығы және ішінара негізділігі құқықтық мемлекеттің негізгі мақсаты адам және азаматтың құқықтарын қамтамасыздандыру екендігін де көре аламыз.

Қоғам белгілі бір тәртіпке негізделіп, жетіліп, өмір сүреді. Қоғамдағы тәртіп алуан әлеуметтік нормалардың, адамдардың мінез — құлқын тәртіпке келтіретін принциптердің әсерімен, демек күшімен орнатылады . Құқықтық нормаларды жүзеге асыру кезінде құқықтық тәртіпорнығатыны, алқұқытық нормалар негізінен заңнан нәр алып нақты

күқықтар мен міндеттер жүктейтіні түсінікті. Мемлекетіміздің заңдарын сақтау, оларға мойынсыну- жауапкершілікті, түсіністікті, заңдарды білуді және оған тиісінше мінез-құлық пен іс-қимылдарды үйлестіруді міндет етеді [5].

Қоғамның ең көкейкесті мәселелерінің бірі болып - қылмыстың, күқық бұзушылықтың алдын алу болып табылады. Оны қазіргі таңда бүкіл деңгейдегі шенеуніктерден бастап, күқық қорғау органдары қызметкерлері, ұстаздар, ата-аналар да түсінуде. Күқық бұзушылық жөнінде «Күқық бұзушылық дегеніміз - адамның қоғамға, мемлекетке немесе жеке тұлғаға зиян келтіретін, оның заң алдындағы жауаптылыққа апаратын күқыққа қайшы әрекеті немесе әрекетсіздігі», — деп көрсетілген [6, 1816]

Жастар арасында күқық бұзушылықтың алдын алуға, қоғамдық тәртіпті сақтауға, заңды жауапкершілікті түсінуге өз үлесін қосатын, көмектесетін субъектілердің бірі — оқу орындары болып табылады. Оқу орнында жасөспірімнің азаматтық, патриоттық, адамгершілік, салауаттық, күқықтық, мәдени тағы да басқа да қасиеттерін жетілдіру және қалыптастыру процесі іске асырылады. Осы ұжым мүшелеріне үлкен жауапкершілік пен міндет жүктейді. Күқық бұзушылық пен келеңсіз жағдайларды барша болдырмау және алдын алу, оның зияндылығы мен қауіптілігін түсіндіруде — жас ұрпаққа күқықтық тәрбие беру, оның мақсат - міндеттерін дұрыс түсіндірудің қажеттілігі ерекше болып табылады. Күқықтық тәрбие беру әртүрлі тәрбиелеудің маңызды бір саласы. «Күқықтық тәрбие мақсаты - оқушыларда күқықтық мәдениет пен күқықтық әрекет - қылық қалыптастырып, оларды күқықтық заңдылық талаптарын түсінуге әрі мойындауға баулу», — деп айтылған [7, 1636].

Көп ұлтты тәуелсіз мемлекетті нығайту, жас ұрпаққа адамгершілік, патриоттық, азаматтық тәрбие беру біздің барлығымызға міндет екенін өмірдің өзі айғақтап отыр. Күқықтық тәрбиені оқытушылар қауымы ата - аналармен, күқық қорғау органдары жұмыскерлерімен және т.б. ұйымдармен бірлесіп іске асырса сонда, нәтижелі болады. Оқу орны мен жанұяда балалар әлеуметтік іс-қимылдың тұңғыш мінез - құлықын қалыптастырып адамгершілік, әдеп, заңды мінез-құлық, дұрыс іс - әрекет, күқықтық нормаларды игере бастайды. Әлеуметтік нормалардың басты маңызды түрі болып саналатын әдептік нормалардың күқықтық келбеті болмағанымен, оның ережелеріне сусындап өскен бала сөзсіз қоғамға зиян келтірмейді, керісінше, өмірдегі өзінің орнын тауып, елжанды, саналы азамат болып қалыптасады. Әдептік нормалар күқықтық нормаларға негіз, арқау болып, нақты бір деңгейде адамның ар-ұятын, намысын негіздеуге, қоғамдық тәртіпті сақтауға себеп болады. «Күқықтық нормалардың басым көпшілігі әдептік нормалардан нәр алады, оларға арқа сүйейді. Неғұрлым күқықтық нормаларға әдептік нормалар арқау болса, соғұрлым заңдардың әділеттілік, адамгершілік мәні жоғары болады» [8, 1976].

Күқықтық мәдениеттің жеткіліксіз деңгейі, елдегі әлеуметтік-саяси және экономикалық дағдарыс Қазақстанда заң мен мемлекетке деген сенімнің тұрақты түрде төмендеуіне әкеледі. Сондықтан өмірлік жоспар мәселелерінен кейін күқықтық тәрбие мен күқықтық мәдениет уақытша сипатқа ие болып, адамдардың көпшілігі үшін өзінің маңыздылығы мен өзектілігін бірте-бірте жоғалтып, екінші дәрежелі мәнге ие болады.

Мемлекеттік күқықтық шындық күқық пен заң арасында айтарлықтай алшақтық бар. Дәл осы себепті күқықтық мәдениетті дамыту ҚР қоғамының ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Жеке тұлғаның және жалпы қоғамның күқықтық мәдениеті қазіргі демократиялық қоғамдағы мемлекеттілік пен күқықтық тәртіптің негізі десек, артық болмас.

Адамдардың санасына әлемдік және ұлттық күқықтық мәдениет құндылықтарын білдіретін саяси-күқықтық идеяларды, нормаларды, принциптерді енгізуге бағытталған шаралар жүйесі күқықтық тәрбие қызметін атқарады.

Күқықтық мәдениет қазіргі қоғамда бірқатар маңызды қызметтерді атқарады:

- танымдық (әртүрлі тарихи дәуірлердегі құқықтық мұраларды және отандық және шетелдік құқықтың жетістіктерін игеруден тұрады, құқықтық мемлекеттің қалыптасуымен және құқықтық мәдениеттің дамуымен байланысты. азаматтық қоғам);

- реттеуші (жеке адамдар мен әлеуметтік топтарға қоғамдық пайдалы мінез-құлықтың белгілі бір стандарттарын белгілеу арқылы қоғамның тұрақты және тиімді қызмет етуін қамтамасыз етуге бағытталған);

- нормативті-құндылық (жеке тұлғаның мінез-құлқын, заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қолданыстағы заңнаманы оны мінез-құлық үлгілерімен салыстыру арқылы өзгертуден тұрады, олардың эталоны оң құқық нормалары және табиғи құқықтың нормативтік қатынастары болып табылады. Мәдени және құқықтық қатынастардың нәтижесінде. құқықтық бағалау, құқықтық шындықтың кейбір элементтері бекітілді, басқалары сыни ойлауға ұшырайды);

- коммуникативті (әлеуметтік, топтық және жеке мүдделерді үйлестіруге ықпал етеді, адамдардың әлеуметтік бірігуін қамтамасыз етеді);

- болжамдық (құқықтық жүйенің дамуының мүмкін бағыттарын, заң шығару мен құқықты жүзеге асыруды, заң тәжірибесін, халықтың құқықтық белсенділігін және құқық жүйесіндегі басқа да өзгерістерді болжай білу қабілетінде көрінеді).

Қазіргі уақытта қоғам үшін ең өзекті мәселе халықты (әсіресе жастарды) құқықтық тәрбиелеу, Конституцияның ережелерін жүзеге асыру, оны барлық мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың және азаматтардың бұлжытпай орындауы үшін тиімді шаралар қабылдау болып табылады. Құқықтық нигилизм бұрынғысынша шындықты реформалаудағы басты қиындық болып табылады.

Құқықтық нигилизм – құқықтық сананың ең кең тараған деформациясы, құқықтық мәдениеттің күрделі және көп мағыналы құбылысы. Қоғамның дамуымен құқықтық нигилизм жиі ең күрделі формаларға ауысып, қоғамдық құқықтық санаға орасан зор қауіп төндіреді.

Құқық қолдану саясаты субъектілерінің, бір жағынан, азаматтар мен азаматтық қоғам институттарының құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын дамыту, екінші жағынан, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, мүдделерін қамтамасыз ету мен қорғаудың тиімді тетігін құруға мүмкіндік береді. заңды тұлғалардың, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құру идеясына қол жеткізу болып табылады.

Құқық қолдану саясатының нәтижелері құқықтық қатынас субъектілерінің мінез-құлқында із қалдырады, сол арқылы қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастырады. Құқықтық мәдениет деңгейі жоғары болған сайын мемлекеттің беделі де жоғары болады. Соңғысы құқық қорғау саясатының құқықтық мәдениетті қалыптастыру және деңгейін көтеру қабілетіне тікелей мүдделі болуы керек.

Егер қоғам құқықтың әлеуметтік құндылығын, қоғамдастықтың гуманистік идеяларын, оның құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмін, құқық қолдану процесіне әсер ету мүмкіндігін түсінуге қол жеткізсе, онда бұл жағдайда құқықтық мәдениеттің қажетті деңгейі туралы айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Теория государства и права. Курс лекций. / Под ред. Н.И.Матузов и А.В.Малько. - М.: Изд. Юристъ, 1997.- 644с.

2. Асанқұлова, Б.С. Қазақ жыраулар шығармашылығындағы адамгершілік-құқықтық тәрбие мотивтері / Б.С.Асанқұлова. - Мәтін: тікелей // Педагогикалық шеберлік: I Интернационал материалдары. ғылыми. конф. (Мәскеу, сәуір 2012 ж.). - Мәскеу: Буки-Веди, 2012. -- С. 362-363. - URL:

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл //өзгертулер мен толықтырулар 2011 жылға // Алматы: Жеті жарғы, 2011. - 136 бет.

4. Марек Новицкий о правах и свободах человека Права человека в России hro.orgZnodeZ181

5. Құқықтық тәрбие -құқықтық мемлекет негізі. Мукашева Г.К. [Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті ғылыми хабаршысы. Қостанай, 2014ж.](#)

6. Дулатбеков, Н.О. Мемлекет және құқық негіздері: оқу құралы.- астана: Фолиант, 2001.- 252 бет.

7. Бабаев С., Оңалбек Ж. «Жалпы педагогика», Алматы, 2005ж, 163-бет .Ә.Маханбетова, Р.С.Егізбаева, «Кәмелетке толмағандарды құқықтық мәдениетке тәрбиелеу» , Алматы, 2010 ж, 20 бет

8. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. - астана: Фолиант, 2007. - 336 б.

ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ АЛДЫН АЛУ - ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ

Бимбет Асемгул Бимбетқызы,

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., ҚР ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы)

***Аңдатпа:** Мақалада тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мәселесіне баса назар аударылып, осы құбылысты алдын алуға және оның салдарымен емес, қоғамдағы осындай құбылысты тудыратын себептермен күресуге бағытталған шаралар қарастырылған. Автордың пікірінше, ішкі істер органдарының қызметкерлері отбасылық тұрмыстық жанжалдарды тудыратын кінәлі тұлғалармен (езушілермен) жеке кездесулер өткізіп, тәрбиелік ықпал етулері керек.*

***Түйін сөздер:** отбасы-тұрмыстық зорлық-зомбылық, әкімшілік-құқықтық қатынастар, азаматтық қоғам, мемлекеттік билік, қорғау нұсқамасы, ерекше талаптар белгілеу, әкімшілік ұстау, тараптарды татуластыру, түзету бағдарламалары, ерте профилактика.*

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес танылады және оларға кепілдік беріледі. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға тиіс. Дегенмен, отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқық бұзушылық фактілері қоғамымызды алаңдатып отыр. Олар тек отбасы мүшелеріне ғана емес, сонымен бірге туыстарына, жақындарына және бірге тұратын басқа адамдарға да қатысты да орны алуда.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев таяу және ұзақ мерзімді перспективаға арналған басым міндеттердің ең маңыздысы «азаматтардың заңды мүдделерін қорғау болып қала беретінін» атап өтті.

Әкімшілік-құқықтық құралдарды қолдану арқылы құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу мемлекеттік органдар қызметінің нысандарының бірі болып табылады. Мақала шеңберіндегі мәселені қарастырмас бұрын «құқықтық мемлекет» және «азаматтық қоғам» ұғымдарының сипаттамасын беру орынды болар.

«Құқықтық мемлекет» дегенімізқұқық пен заңға негізделген, адамның құқығы мен мүддесін қорғауға бағытталған әлеуметтік тетік.

«Азаматтық қоғам» - мемлекеттік билік мәселесіне араласпайтын және мемлекеттік-биліктік қатынастар шегінен тыс жүзеге асырылатын қоғамдық қатынастар жиынтығы; мемлекеттік билікке тікелей тәуелді емес ерікті азаматтардың және ерікті түрде қалыптасқан коммерциялық ұйымдардың өз өздерінің мүдделерін білдіру аясы. Азаматтақ қоғам құқықтық мемлекетті құрудың маңызды алғышарты және оның тең құқылы серіктесі болып табылады.

Қазіргі кезде елімізде басқа әлеуметтік мәселелермен қатар отбасылық зорлық-зомбылық мәселенің ұшығып тұрғандығы бәрімізге мәлім. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы отбасылық зорлық-зомбылық нәтижесінде еліміздің түкпір-түкпірінде түрлі жантүршігерлік оқиғалардың орын алып жатқандығын да естіп жатамыз. Көптеген жағдайда өкініше орай осындай оқиғалардың салдарынан адам өлімі, түрлі дене жарақаттарының келтірілуі орын алуда, ал ол өз кезегінде балалардың, отбасының басқа мүшелерінің рухани денсаулығына кері әсерін тигізетіндігі айтпаса да түсінікті жайт. Яғни жекелеген отбасыда орын алған келеңсіз оқиғалар, атап айтқанда, тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері бүкіл қоғамның, күллі мемлекетіміздің моралды «саулығына» тікелей әсер етеді. Демек отбасылық зорлық зомбылық тек бір отбасы шегіндегі ғана мәселе емес - ол жалпықоғамдық, жалпымемлекеттік араласуды, жұмыла шешілуді талап ететін, маңыздылығы орасаң зор ауқымды көкейкесті мәселе.

Қазіргі кезде тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді, сонымен қатар көптеген құқықтық актілер мен отбасын қолдау мен қорғауды жүзеге асыратын субъектілердің қызметіне қарамастан отбасылық- тұрмыстық жанжалдардың алдын алу мәселесі өзекті болып қала беруде. Осыған байланысты авторлар тұрмыстық зорлық-зомбылық саласында өзекті етуді талап ететін құқық бұзушылықтардың алдын алудың алты негізгі шарасы (қорғау нұсқамасы, ерекше талаптар белгілеу, әкімшілік ұстау, тараптарды татуластыру, түзету бағдарламалары, ерте профилактика) негізгі алдын-алу шараларын анықтады.

Осындай жағдайда тұрмыстық зорлық - зомбылықтың алдын алуы - мемлекеттік маңызы бар іс-шараға айналды, қоғам болып, мемлекет болып аталған келеңсіз құбылыспен күрес жүргізілуде. Алайда, көптеген жағдайларда күрес тек бұл құбылыстың салдарларымен ғана жүргізіледі, оның себептерімен емес. Мәселен, тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі орын алды. Оған әрекет етудің тетігі қандай екенін кез келген заңгер, полиция қызметкерлері жақсы біледі: оқиға болған кезде ішкі істер органдарына хабарланады - құқық бұзушылық орын алған жерге тиісті қызметкерлер барып, оқиға болу фактісі бойынша хаттама толтырады, кінәлі тұлға әкімшілік жауапкершілікке тартылады (сотта әкімшілік істі қарау нәтижесінде кінәлі тұлғаға қатысты бір немесе бірнеше тәулікке қамау түріндегі жаза қолданылады, қорғау нұсқамасы шығарылады, ерекше талаптар белгіленеді, әкімшілік ұстау түріндегі жаза қолданылады, тараптарды татуластыру, түзету бағдарламалары жүзеге асырылады), полиция қызметкері кінәлі тұлғамен осындай жағдайды болдырмау мақсатында бір рет әңгімелесу өткізеді, ал тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған тарапқа, яғни көптеген жағдайда ол әйелдер - мемлекет тарапынан түрлі дағдарыс орталықтарында уақытша паналау мүмкіндігі және құқықтық, психологиялық, әлеуметтік, т.т. көмек беру көзделген). Яғни, осыған дейін айтып кеткенімдей, біздің мемлекетімізде негізінен мәселенің салдарларымен (осы келеңсіз жайтты тудыратын себептермен емес, тек салдарларымен ғана) күресу көзделген. Ол өз кезегінде мәселені мүлдем жоққа шығармайды тек орын алған конфликтілерді басуға, конфликт құрбандарына түрлі тегін көмек көрсетуге ғана бағытталған. Осындай зорлық-зомбылық фактісінен кейін «езуші» бұрынғыдай мінез-құлық таптаурынын, өз санасын, өзінің отбасылық қатынастардағы әрекет ету траекториясын сақтайды, өзгертпейді. Ол өз кезегінде уақыт өте келесі объектіге қатысты осындай, яғни мүлдем өзгермеген көзқарас пен іс-қимыл нәтижесінде келесі бір отбасылық жанжалдың, конфликтінің орын алуына және кезекті бір Қазақстан Республикасының азаматшасынан тағы да бір отбасылық зорлық- зомбылық құрбанының

пайда болуына әкеп соқтырады. Яғни, қарастырылған жағдайда мемлекет тұрмыстық зорлық-зомбылықты болдырмау, бұл келеңсіз құбылысты мүлдем жоюға емес, тек болған оқиғаның құрбандарына құқықтық және психологиялық, материалдық (уақытша мекендейтін баспана ұсыну) көмек көрсетумен ғана айналысады.

Біздің пайымдауымызша, бұл мүлдем дұрыс емес көзқарас және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа әсер етудің жоғарыда аталған тетігі елімізде бұл мәселені жойымайды. Әлемге әйгілі Тереза Ана есімді қоғам қайраткері айтқандай: «мен соғысқа қарсы митингтерге бармаймын, ал бейбіт өмір үшін ұйымастырылатын қозғалысқа менші міндетті түрде шақырыңдар!». Дана қоғам қайраткері, қайырымдылық миссионерлері орденінің негізін қалаушысының бұл көзқарасы өмір тәжірибесіне және өмір заңдылықтарын жете түсінгеніне негізделген деген ойдамыз. Себебі небір құбылыспен тікелей күресіп, оны механикалық түрде, себептерін зерттеусіз болдырмауға тырыссаң ол құбылыс азаймайды, керісінше ұшығып кетуі де ықтимал, ал керісінше келеңсіз оқиғаның себептерін түсініп, сол себептері жойылған кезде кезеңсіз оқиға да мүлдем жойылуы - объективті заңдылық. Осы қағидат бойынша біздің елімізде тұрмыстық зорлық зомбылықтың салдарларымен күрсеумен қатар, оны болдырмауға бағытталған кешенді шаралар жүзеге асырылуы тиіс деген ойдамын:

Бірінші: мектеп жасынан бастап қыз балаларға да, ер балаларға да отбасының концепциясы, ерлі-зайыптылардың бірін бірі құрметтеу керектігі, бірін бірі тек дос пен құрбы, қыз бен жігін ретінде емес- болашақ жар, болашақ бір рудың негізін қалаушы, одан қалса кейін үлгі болатындай болашақ құда- құдағилар болатындығы туралы кеңінен, «ұзақ мерзімді стратегия» нысанында түсіндіретін сабақтардың өткізілуі және қыздардың, әйел адамдардың ер адамдарға, ер адамдардың әйел адамдарға деген құрметтеушілік сезімін мектеп жасынан бастап қалыптастыру қажет;

Екінші. Нақты өмірде тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі орын алған кезде тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісінің орын алуына кінәлі тұлға - ер азаматпен жүйелі әрі кешенді сипаттағы коррекциялық жұмыс жүргізілуі тиіс. Кешенді дегеніміз бұл жұмысқа учаскелік полиция қызметкері, арнайы мамандандырылған психолог маман, медиатор сынды әр сала өкілдерінің тікелей араласып, келесі ретте нақты осы кінәлі тұлға өзінің конфликт орын алған кездегі жұбайына қатысты болсын не болмаса басқа әйел адамға болсын дәл осындай сипаттағы тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісін жасамауға бағытталған жұмыс жүргізілуі тиіс. Тек сонда ғана мемлекеттің және азаматтық қоғамның өз міндеттерін толыққанды жүзеге асыра алды деп айтуға болады. Себебі мемлекетте өз азаматтарына әсер етудің көптеген тетіктері, әдістері әрі мүмкіндіктері бары сөзсіз. Осындайда азаматтық қоғамның да тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесіне бей-жай қарап жүре бермеу керек екендігі туралы атап өту орынды болар; мемлекеттік саясатқа және мемлекеттік басқаруға араласпайтын және өз мемлекетпен өзара қарым қатынасын тек серіктестік қағидаты бойынша ғана жүзеге асыратын қоғам субъектілерінің қазіргі кезде мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналған тұрмыстық зорлық зомбылық мәселесіне әсер ету мүмкіндіктері орасан зор: осы бағытта үкіметтік емес ұйымдары мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс аясында түрлі профилактикалық іс-шараларды ұйымдас тырып өткізе алады.

Ал мемлекет тарапынан да, азаматтық қоғам тарапынан да тұрмыстық зорлық-зомбылықтың субъектісі болып табылатын екі тарапқа да үстірті көмек емес, «терең» мағынадағы көмек және терең мағынадағы әсер ету шаралары жүзеге асырылуы тиіс. Және құқықтық тұрғыдан көрсетілетін көмекті ішкі істер органдарына, атап айтқанда, полиция қызметкерлеріне жүктеу орынды: кінәлі тұлғалар бірнеше мәрте құқықтық профилактика сағаттарына жеке өздері де, басқа дәл өздері сынды құқық бұзушылармен бірігіп те тұрмыстық зорлық-зомбылықты болдырмауға бағытталған дәрістердің өткізілуі тиіс, ал езушілемен (тирандармен) жеке кездесулерде полиция қызметкерлері қоғамдық тәртіпті бұзуға не себеп болғандығын анықтап, өз басшысына тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісіне себепші болған себепті болдырмаудың, оны жоюдың тетігін ұсынуы

тиіс. Мысалы: кінәлі тұлға отбасылық жанжалдың себебі - әйелі ерінің көзіне шөп салған деген айыбы болуы мүмкін. Полиция қызметкерінің міндеті тек «ендігі осылай жасауға болмайды» деп айтып қана қоймай, «егер жұбайыңыз өзіңізге адал емес деген ойда болсаңыз заң жүзінде ажырасып кетіңіз, кейін бала үшін алыстан араласып тұрарсыздар, алайда әйел адам Сіздің меншігіңіздегі мүлік емес, оны ұрып-соғуға не басқа да зорлық түрлерін жұбайыңызға қатысты көрсетуге болмайды, оған тыйым салынған» деп түсіндіру қажет. Сонымен қатар, отбасылық жанжалдың себептерімен тек құқықтық тұрғыда ғана емес, психологиялық тұрғыдан да әсер ету шаралары шегінде міндетті түрде психологиялық әсер ету шаралары көзделуі тиіс деген ойдамыз, себебі қазіргі кезде әсіресе ер азаматтар көбінесе өзін жүз пайызды «дұрыс ойдамын, дұрыс істедім» деп, өздігінен психологтың көмегіне жүгінбейді, оның үстінен ер адамдардың арасында кеңінен орын алған жұмыссыздық пен ерлер табатын табыстың көптеген жағдайларда аз болатындығын есепке алсақ ерлер өз бетінше психологтың көмегіне (ол көптеген жағдайларда ақылы әрі қымбат тұратын қызмет түрі екендігі бәрімізге мәлім) жүгінбейді - демек, мәселе шешімін тапқан жоқ, ол тек кейінгіге қалдырылды: кезекті «құрбан» әйелмен танысқан кезде санасы, ойлау бағыты, керек болса түпсанасы өзгермеген адам бұрынғы қателіктерін қайталап, келесі ретте құрылатын отбасыда да тұрмыстық зорлық көрсетуі әбден ықтимал. Сол себепті біз мемлекет болып, азаматтық қоғам болып бірлесіп, тұрмыстық зорлық зомбылықты болдырмауға бағытталған профилактикалық жұмысты жұмыла отырып жүзеге асыруымыз тиіспіз деген ойдамын.

Отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды және олардың қоғамдық нормаларға қайшысипатта болуына байланысты оларды жасауға бейім адамдарды анықтау құқық бұзушылықты алдын алудың бастапқы кезеңіне жатады. Адам құқық бұзушылықты бірінші рет жасауға ниеттенген жағдайда мемлекеттік органдардың мұндай мінез-құлықты өзгерту жөніндегі іс-әрекеттері құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары болып табылады. Сондай-ақ, мемлекеттік органдардың профилактикалық қызметі жеке тұлғалардың тергелетін құқық бұзушылықтардың қайта жасалуының алдын алуға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арын, Ержан. Тұрмыстық зорлық-зомбылық көбейіп тұр/ Е. Арын. – , 2020 // Жас Алаш. – 2020.- 25 тамыз (№ 68).- 8 б.
2. Балбай, Қ.Ф.Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық аспектілері / Қ.Ф. Балбай, Б.Қ. Абдрасилова// Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруы аясындағы заманауи мемлекет және құқық = Современное государство и право в свете модернизации общественного сознания Казахстанского общества : оңтүстік аймақтық студенттік ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары (17-18 қараша 2017 ж.). – Тараз, 2017. – 194-197 б.
3. Ғ.Бейбітов. Тұрмыстық зорлық - зомбылыққа тыйым керек / Ғ. Бейбітов // Заң газеті. – 2015.- 26 мамыр (№ 74).- 6 б.
4. Попова А. Об эффективном способе борьбы с домашним насилием [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://ria.ru/20181102/1532046427.html>. (дата обращения: 20.03.2020).
5. Самохина С. «Декриминализацию УК поставили в рамки» [Электронный ресурс] // Ре- жим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/2988966> (дата обращения: 24.03.2020).
6. Әбілұлы, А.Отбасылық зорлық-зомбылық: Әйелдер мәселесі жайлы / А. Әбілұлы // Қазақстан әйелдері. – 2001.- N 4.- 6-7 б.
7. Хамиева, Дәурен. Отбасылық зорлыққа жол берілмейді/ Д. Хамиева // Заң газеті. – 2021.- 5 наурыз (№ 18).- 6 б.

ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРМЕН КҮРЕСУДЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ПСИХОЛОГИЯСЫ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Досыбеков Нартай Сартаевич

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, М. Есболатов атындағы Алматы Академиясы)

Аннотация Мақалада, қылмыстық-құқық бұзушылықтармен күресудегі жедел-ізвестіру психологиясы әдістерінің ерекшеліктері қарастырылып, олардың орны атап көрсетіледі. Жедел-ізвестіру психологиясын қолдану әдістерінің түрлері мен олардың қолданылуына қарай құбылмалы екендігі айтылады. Сонымен қатар, жедел-ізвестіру психологиясының әдістерін қолданудағы өзіндік бағыттары нақтыланады. Жедел-ізвестіру психологиясының әдістерінің түсінігі және олар бойынша ұсыныстар өңделіп, салыстырмалы тұрғыда сипат алады.

Түйін сөздер: жедел-ізвестіру психологиясының әдістері, диалектика, психикалық құбылыстар, эксперимент жасау.

Әдіс дегеніміз – ізденістің, ғылыми білімнің, белгілі бір істі жетілдірудегі не болмаса оның жолдарын шешудің оңтайлы бағытары. Ғылыми ізденістің әдістемелік негізі - материалистік диалектика. Егер біз ғылыми мәселенің немесе білімнің әдістемесі туралы айтатын болсақ, онда ол диалектикалық материалистік ілімдерді қолдануға негізделген.

Мысалы, диалектика - бұл даму және әмбебап байланыс туралы ғылым, табиғат, қоғам және ой дамуының ең жалпы заңдылықтары туралы ғылым. Бұл материалистік диалектиканы ғылыми зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде тану және белгілі бір шындықты білу, қылмыскердің әлеуметтік өмірі мен психологиясындағы қылмыстылықтың себептері мен жеке қылмыстық әрекеттерін іздеу, зерттеу және анықтауға мүмкіндік беретін сияқты тәсіл. Дәл осы тәсіл қылмыстылықтың дамуын сыртқы факторлармен, оның жолдары мен перспективаларымен ұштастыра отырып елестетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жеке тұлғаның дамуын, оның барлық күрделілігінде, барлық сыртқы қатынастарында, осы сыртқы қатынастарға тәуелділіктерінде және, сайып келгенде, өзіне тәуелділікте елестету керек. Бірақ біз өзімізге сирек назар аударамыз, бұл әрине тек қылмыскерлерге ғана емес, қарапайым адамдарға да қатысты. Біз барлық қиыншылықтар үшін өзімізді емес, өзгелерді кінәлауға бейімбіз.

Материалистік диалектика криминологияның әдіснамалық негізі болып табылады. Айта кету керек, батыстық криминологиялық зерттеулер негізінен материалистік және диалектикалық бағытта жүруге мүмкіндік береді. Әрине, материализм мен диалектиканы (мен диалектика мен материализмді тұтастай айтамын) басқаша қабылдауға болады. Міне осындай мәселенің бірі ретінде қызығушылық тудырған, қылмыстық-құқық бұзушылықтармен күресудегі жедел-ізвестіру психологиясы әдістері табылады.

Жедел-ізвестіру психологиясын зерттейтін объективті заңдылықтарды анықтау үшін, психология мен заңтанудағы түрлі әдістерін кеңінен қолдану қажетті. Жалпы айтқанда, әдістер зерттеу жұмыстарының қажетті тәсілдері болып табылады. Жедел-ізвестіру психологиясын қолдануда тұлғаны зерттеу, жедел-ізвестіру қызметін (ЖІҚ) әдістерін қолдану тактикасы тұрғысынан ЖІҚ субъектілері мен объектілерінің маңызды психологиялық ерекшеліктері туралы ақпаратты жинаудың, толықтырудың, жүйелеудің және талдаудың мақсатты процесі болып табылады.

С.Л. Рубинштейн «Әдіс - танымдылықтың жолы, пәндік ғылымды анықтаудың тәсілі», - деп айтқан [1, 23 б.].

«Әдіс» сөзі ғылыми білім жүйесін түзу мен негіздеудің жолын білдіреді, сонымен қатар болмысты тәжірибелік немесе теориялық тұрғыдан игерудің тәсілдері мен қимыл-әрекеттер тобын танытады.

Психологияға орайластыра әдісті психика жөніндегі деректерді алудың және оларды талдап түсінудің жолы деп білеміз. Кейбір басқа да ғылымдардағыдай, психологиядағы зерттеу әдістеріне «бақылау және эксперимент» жатқызылады.

Бақылау - зерттеудің ғылыми әдісі ретінде деректі суреттеп баяндаудан оның ішкі мәнін түсіндіру үшін қажет. Бақылау әдісінің негізгі тиімділігі - психикалық үдерістерді табиғи жағдайларда зерттеу мүмкіндігінің болуы.

Араласа (бірлескен) бақылау - зерттеушінің зерттелуші топпен етене жақын қатынастар әрекетінде болуы. Сырттай бақылау - әлеуметтік-психологиялық құбылыстарды шеттен, зерттелуші адам не топпен қарым-қатынасқа түспей-ақ зерттеп, мәліметтер жинақтау. Өзіндік бақылау (интроспекция) - адамның өзін-өзі бақылап, өзінің ішкі жан дүниелік үдерістерін тану жолы.

Психологиялық зерттеу әдістерінің арасындағы ең бастысы – эксперимент. Психологиялық деректердің анықталуы үшін зерттеушінің сыналушы адамның не топтың іс-әрекетіне белсенді араласуы орын алады.

Психологиялық эксперименттің негізгі міндеті - жан дүниелік іштей психологиялық үдерістердің мәнді ерекшеліктерін шынайылықпен сырттай бақылауға жағдайлар жасай отырып нақты деректерге қол жеткізуі табылады, - делінген [2, 34 б.].

Психология - адамның дара тұлғалық психикасын, өзінің сан-алуан сезім, аффективтік, интеллектуалды, басқа да туа біткен функцияларымен бірге сыртқы ортамен өзара әрекетін зерттейтін ғылым, кей-кезде адам мінез-құлығын зерттеу деп те анықталады. Қыруар тараулары теориялық және практикалық бағыттарды қарастырады, қолданбалы бағыттары да сан алуан: терапевттік, қоғамдық, кәсіпкерлік, кей жағдайда саясаттық және теологиялық. Психологияның негізгі мақсаты - психиканы субъективтік структураның, сыртқы ортаны байымдаумен, елестетумен жұптасқан айырықша іс-әрекеттің негізі ретінде зерттеу- болып табылады [3]. Демек, мұндай анықтаманың аталған сұрақты зерттеп білудегі өзіндік ара-қатынасының қаншалықты байланыста екендігін аңғаруымызға болады.

Зертханалық эксперимент - арнайы жағдайларда жүргізіледі, арнайы жабдықтар пайдаланылады, сыналушының әрекеттері нұсқаулармен белгіленеді, сыналушы экспериментке түсетінін біледі, бірақ оның толық мәнін аңғармауы да ықтимал. Табиғи эксперимент - еңбек, оқу, қарым-қатынастың әдеттегі жағдайларында жүргізіледі, ал адам өзінің эксперименттік сыналуда екенін сезбейді.

Міне осындай қағидалы тұрғыда танылған психологияның әдістерін атап өттік. Бірақ бұл мәселе аялған әдістермен шектеліп қалмайтындығы анық. Мысалы, тұлғаны зерттеу бірқатар қағидаларға сүйенеді, олар болып:

- бағыттылық-ақпаратты жинау және талдау және оның көлемі мен мазмұны нақты алдын ала белгіленген мақсатқа сәйкес болуы тиіс;

- белсенді қозғалмалы болуы - әдістерді қолдануда жеке тұлғаны зерттеуде оның генезисі, қасиеттері мен олардың өзгеруі ескеріледі, себебі жеке адамның еркінен тыс әртүрлі жағдайлардың әсерінен оның жеке психологиялық ерекшеліктері айтарлықтай өзгеруі мүмкін;

- объективтілік – ЖІҚ субъектілері мен объектілерінің жеке басы туралы жан-жақты тексерілген және сенімді мәліметтер алуды қамтиды. Оның объективтілігі мен сенімділігіне шамалы күмән туғызатын ақпарат міндетті түрде жедел қызметкердің иелігіндегі барлық құралдармен қайта тексерілуі тиіс.

- кешенділік немесе жүйелілік – жедел уәкіл ЖІҚ субъектілері мен объектілерінің жеке басын оның барлық құраушы көріністерінің бірлігінде зерделеуге міндеттейді, бұл ретте нақты жедел-іздістіру жағдайында аса маңызды болып табылатын өзіндік немесе жеке құрылымның элементтерін бөліп көрсетеді. Жедел-іздістіру қызметінің субъектілері

мен объектілерінің жеке басын зерттеу әдісі бойынша жіктеуге болатын белгілі бір әдістердің көмегімен жүзеге асырылады.

Бақылау әдісі- оның негізгі құндылығы зерттеу барысында адам қызметінің әдеттегі бағыты бұзылмайды. Сонымен қатар, объективті нәтижелерге қол жеткізу үшін бірқатар шарттарды да сақтау қажет: бізді қандай заңдылықтар қызықтыратынын алдынала анықтау, бақылау бағдарламасын құру, нәтижелерді дұрыс белгілеу және ең бастысы бақылаушының орны мен оның зерттелетін адамдар саласындағы рөлін анықтау. Бақылау нәтижелерін тіркеу үшін техникалық құралдарды қолдануға болады, ең алдымен сақталып қалатын немесе дыбыстық жазбаларда сақталатын сөйлеуді жазу. Кейбір жағдайларда фото және кино түсіруді қолдану пайдалы. Егер жедел өңдеулер немесе сыртқы бақылау жеке тапсырмалар бойынша жүргізілсе, бақылау жанама түрде немесе қызметкердің өзімен тікелей жүзеге асырылуы мүмкін.

Бақылау екі негізгі формада жүзеге асырылуы мүмкін:

- байланыссыз бақылау - қызметкерді қызықтыратын объектілердің ерекшеліктері мен қажеттілігін анықтау және бекіту олармен тікелей қарым-қатынас жасамау;

- байланысты бақылау - қызметкерді қызықтыратын объектілердің қасиеттері мен қасиеттерін анықтау олармен қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асырылады, мысалы, барлау, әңгімелесу, эксперименттің белгілі бір түрлерін жүргізу және т.б.

Бақылаудың бір түрі ретінде өзіндік бақылау. Адам өзінің психикалық қобалжуы мен алаңдатушылықтың өтуін бақылауға алуы, оларды сипаттауы. Өзіндік бақылау тікелей немесе кейінге қалдырылған (мысалы еске түсіру, күнделікке жазу). Бақылау мақсатына қарай адамның кез келген жақтары: мінезі, қарым-қатынасы, тұлғалық сапасы, жалпы немесе арнайы қабілеттері, әдеті мен ұстанымдары зерделеніп айқындалады.

Бұл әдісті қолдану психикалық құбылыстардың қолданыстағы мән-жайларға құбылыстарға тәуелділігін анықтайды. Мұндай эксперимент жасаулар сыртқы мән-жайларға қатысты нақтылау мен белгіленген бағдарламаға сәйкес мүмкіндігінше жасалады. Эксперименттің байқаудан айырмашылығы, ең алдымен, байқау кезінде зерттеуші белгілі бір психикалық құбылыстың басталуын күтуі керек, ал эксперимент кезінде ол сыртқы жағдайды өзгерту арқылы әдейі қажетті психикалық процесті тудыруы мүмкін.

Эксперимент барысында жеке тұлғаның белгілі бір психологиялық ерекшеліктері айқын көрінетін жағдай жасау үшін сол немесе өзге тексерілген адамның өміріне белсенді араласу басталады.

Сұхбат алу (әңгімелесу) әдісі. Бұл еркін әңгіме, оның барысында маман немесе тергеуші сұхбаттасушының жеке басының негізгі ерекшеліктерін зерделейді, жеке көзқарасын қалыптастырады және адаммен тікелей байланысқа түседі; мұндай әңгіме көбінесе сауалнаманың, жауап алудың негізгі бөлігінен бұрын болады және оның басты мақсаты ретінде, қылмыс оқиғасы туралы объективті және толық ақпарат алуға ықпал етеді. Сұхбаттасуға дайындық кезінде қысқа, нақты және түсінікті болуы керек және мәселелерді нақтылау, тұжырымдауға назар аудару қажет.

Жедел-іздістіру қызметінің тәжірибесінде кеңінен қолданылатын анамнестикалық (өмірбаяндық) әдіс, талдау мәні мінездемелер, үкімдердің көшірмелері, психоневрологиялық немесе наркологиялық диспансерден медициналық құжат, сыртқы бақылау мәліметтері, барлау сұрауларының материалдары, сыртқы бақылау, жасырын көздерден алынған ақпарат болып табылады. Жедел-іздістіру қызметінің субъектілері мен объектілерінің жеке басын зерделеу сондай-ақ инструментальдық (психодиагностикалық) әдістердің, тесттердің, сауалнамалардың, сауалнамалардың көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін.

Өкінішке орай, барлық деңгейдегі жедел-іздістіру қызметін ғылыми және ұйымдастырушылық-штаттық қамтамасыз ету (жедел-іздістіру аппараттарында, тіпті республикалық деңгейде, штаттық психологтардың жетіспеушілігі) осындай әдістерді қолдануды іс жүзінде жоққа шығаруда.

Әрине, мұндай мәселе, жасырын көмекшілердің қалыптасуына, қылмыспен күресудегі жеке алдын-алу жұмыстарын жүргізу тактикасына, жедел өңдеулердің мазмұнына кері әсерін тигізеді.

ЖІҚ тәжірибесінде объективтілік пен күрделіліктің әдіснамалық принциптеріне сүйене отырып, жеке тұлғаны зерделеу барысында тәуелсіз сипаттамаларды жалпылау әдісін қолдану қажет.

Бұл әдіс ішінде жасырын көздерден алынған белгілі бір тұлға туралы деректерді салыстыруды қамтиды. Олар болып, жеке тұлғаны зерделеудің әртүрлі әдістерін қолдану кезіндегі тексерілетін немесе өңделетін немесе оларға жақын ортадағы адамдар танылады.

Жедел-іздістіру психологиясының ерекшеліктері ретінде зерделенетін адамның ерекше қасиеттері, қылмыстың жасалу жағдайлары және жәбірленуші мен қылмыс жасаған адамдар жатқызылады.

Қылмыс жасаған жеке тұлғаға қатысты айтатын болсақ, бұл жағдайлар (криминогендік, қылмыстық, тергеу жағдайы және т.б.) оның жекелік қалыптасуы мен қасиеттерін айқындайды. Мұндай жағдайлар әдетте зерттеу жағдайында күрделі немесе сырт көзбен көрінбейді.

Жедел-іздістіру психологиясының нақты әдістеріне қылмыстық істі психологиялық талдау жатады. Мұнда шешім қабылдау проблемасын зерттеу әсіресе нәтижелі (қылмыстық психология, тергеу психологиясы, сот психологиясы, жәбірленушінің психологиясы және т.б.) екендігін ұмытпағанымыз жөн.

Жоғарыда айтылғандарды ескере келе мынадай тұжырымдар жасаймыз:

1) жедел-іздістіру психологиясында жеке мінез-құлықтың психологиялық заңдылықтарын зерттеу өте нәтижелі болып көрінеді;

2) жедел-іздістіру психологиясының әдістері - заңға бағынатын мінез-құлықтың психологиялық заңдылықтарын зерттеуде де, заңсыз мінез-құлық тетіктерін және оның әртүрлі салдарын анықтауда да тиімділігімен танылады;

3) психология заңдылықтары мен құқық қорғау қызметіндегі түрлі қарым-қатынастарды біріктіретін жүйелі әдіс қажетті;

4) жедел-іздістіру психологиясы әдістері - жеке тұлғаның қасиеттерін терең зерттеуге, ЖІҚ субъектілері мен объектілерінің мінез-құлқы мен өзара қарым-қатынастарының сипатын болжап тануға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Психология оперативно-розыскной деятельности: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / [В.М. Шевченко и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2013. – 257 с.

2. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (1922) // Вопр. психологии. 1986. № 4. С. 101 - 107.

3. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

ЖАСТАР ЖӘНЕ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сакиева Р.С.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Ерболатқызы Бота

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

***Аңдатпа:** Нарықтық қатынастарға көшу кезеңінде жастардың мәдениетінде, көзқарасында, құндылықтарында және т.б. елеулі өзгерістер орын алады. Осы жағдайлардың нәтижесінде жастар ортасында әлеуметтік көзқарастар мен сезімдердің өзгерістер пайда болады, ол көбінесе мінез-құлық девианттылыққа айналады. Сонымен бірге, болашақта үстемдік ететін және дамитын тұлға типі дәл жастар ортасында қалыптасады және осы мағынада оның қазіргі әлеуметтік кеңістігінің құрылымы мен мазмұны негізінен бүкіл қоғамның өміршеңдігін анықтайды.*

***Түйінді сөздер:** жастар, мемлекет, құқық, реформалау, құқықтық жағдай, құқықтық сана, құқықтық тәрбие, құқықтық мәдениет.*

Жастар - еліміздің ертеңгі болашағы. Сондықтан да жастар мәселесі мемлекеттің стратегиялық маңызды бағыттарының бірін құрайды. Жастарға қарап ертеңгі мемлекетіміздің даму бағытын, бейнесін көруге болады. Жастар - ең прогресшіл, жасампаз топтың өкілдері.

Құқықтық әлеуметтендіру моделі жастарды құқықтық әлеуметтендіру объектісі мен субъектілерінің сипатына сәйкес келетін, жастарды құқықтық әлеуметтендірудің жеке нысандары мен құралдарын басымдықпен пайдалану негізінде өзгертілуі мүмкін.

Елімізде жүргізіліп жатқан реформалар қалай да болмасын белгілі кезеңдер өткеннен кейін жастардың бойында өзінің жақсы және жаман қырынан өзіндік ізін қалдыратындығы айқын. Міне, бұл жастар ісіне, оны тәрбиелеуге немқұрайлы қарауға болмайтындығын білдіреді.

Жастардың бойында өте жоғары деңгейдегі құқықтық мәдениетті орнықтыру – болашақта мемлекетіміздің өркендеуінің бірден-бір негізгі жолының бірі. Қазіргі жеткен жетістіктерді одан әрі қарай дамыту міндеті де солардың мойнында.

Байқағанымыздай жастардың қоғамдағы үлес салмағы өте басым екен. Осы жастар деген кім? Ол қандай әлеуметтік топтың көрінісі және мүдде-мақсаттары қандай? Соған тоқталып өтетін болсақ, онда жастардың ғылыми анықтамасын беру, оладың жас аралығын айқындау көптеген ғылым бағыттарының: философия, әлеуметтану, саясаттану, тарих, құқық т.б. ғылымдардың негізгі мәселелерінің біріне айналады. Жастардың табиғатын тануда, оның ұғымын тұжырымдауға қатысты ғылымда әр уақытта әр түрлі пікірлер мен көзқарастар айтылған болатын. Ең алғаш жастар түсінігін В.Т. Лисовский беруге ұмтылған болатын. Оның ойы бойынша: “молодежь - поколение людей, проходящих стадию социализации, усваивающих, а в более зрелом возрасте уже усвоивших, образовательные, профессиональные, культурные и другие социальные функции; в зависимости от конкретных исторических условий возрастные критерии молодежи могут колебаться от 16 до 30 лет” [1, с.32-33]. Ал А.И. Тесленко мен Д.А. Калетаев ғылыми әдебиеттерді саралай келе жастардың ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан мына төмендегі объективтік өзіндік белгілерін бөліп көрсетеді [2, с.9].

Осы саланың белгілі білгірлерінің бірі И.С. Кон былай анықтайды: «Молодежь – социально-демографическая группа, выделяемая на основе современности возрастных характеристик, особенности социального положения и обусловленных тем и другим социально-психологических свойств. Молодость как определенная фаза, этап жизненного цикла биологически универсальна, но ее конкретные возрастные характеристики,

связанный с ней социальный статус и социально-психологические особенности имеют социально-историческую природу и зависят от общественного строя, культуры и свойственных данному обществу закономерностей социализации» [3, с.478]. Бұл - берілген түсінік жастардың табиғатын толық ашуға мүмкіндік беретін және қазіргі кезеңде осы саланы зерттеушілер тарапынан қолдауға ие тұжырымдардың бірі.

Жастар мәселесіндегі тағы бір маңызды жағдайлардың бірі, біздің ойымызша, олардың құқықтық әлеуметтенуі. Жастардың құқықтық әлеуметтеуі бізге жастардың құқықтық санасының, құқыққа сай жүріс-тұрысының, құқықтық мәдениетінің қалыптасуының механизмін ашуға, жастардың қоғамда қалыптасқан құқықтық нормаларды сақтауы мен жүзеге асыруына әсерін тигізетін объективті, субъективті және позитивті, негативті әлеуметтік факторлардың табиғатын тануға мүмкіндік беретін еді. Жалпы құқықтық әлеуметтену нақты қоғамда қалыптасқан құқықтық сипаттағы талаптарды индивидтердің сақтауына жол ашатын нормативтік құндылықтар, ұстанымдар, көзқарастар т.б. қамтып қана қоймайды, ол оның толыққанды азамат болып қалыптасу процесіне әсер ететін объективті және субъективті факторларды да қамтиды.

Құқықтық әлеуметтену өте күрделі құбылыс болып табылады. Тұлғаның өмірінде құқықтық әлеуметтенудің маңызы туралы А.С. Тагиев былай дейді: “В процессе правовой социализации происходит приобщение личности к правовым ценностям, формирование у нее внутренней системы социального контроля и соответствующей этой системе нормативного одобряемого поведения” [4, 316.]. Яғни, құқықтық әлеуметтену барысында адам қоғамның толық әлеуметтік даярлықты бойына сіңірген мүшесі болып қалыптасады. Осы қырынан мәселеге көз жүгіртетін болсақ, жастардың құқықтық әлеуметтенуі өте үлкен маңызға ие болатындығын аңғару қиындық тудыра қоймайды деуге болатындай: “Изучение проблем правовой социализации имеет важное социальное значение для уяснения закономерностей, тенденций и противоречий, связанных жизнедеятельностью молодежи в общественно-правовой сфере и для нахождения научно-обоснованных путей и методов их разрешения” деп, студенттердің құқықтық әлеуметтенуінің методикалық мәселелерін қарастырған ғалымдардың бірі Т.А. Царева жастардың өмірде құқықтық әлеуметтенудің алатын орны мен рөлін көрсетуге ұмтылады [5, с.3].

Әрмен қарай, жастардың құқықтық әлеуметтенуін қарау барысында қандай алғы шарттарға баса назар аудару керек екендігі туралы ойын былай сабақтайды: “Процесс правовой социализации молодежи должен рассматриваться в тесной связи с такими предпосылками, составляющими суть всякого существования людей, как социальные условия жизни, общественные отношения, деятельность посредством которой изменяется социальная среда и соотносится с собственной сущностью, идеалами, взглядами и поведенческими стереотипами. Эти предпосылки, являются исходными методологическими принципами сущности, структуры, механизма процесса правовой социализации молодежи” [4, с.18].

Шын мәнінде жастардың құқықтық әлеуметтенуінде өмірдің әлеуметтік жағдайының маңызы өте зор. Қоғам қаншалықты алға дамыса, жастардың да құқықтық әлеуметтенуі өте орынды, қалыпты жүретін еді. Қалыпты өмір адамды ертеңгі күніне сеніммен қарауға бейімдейді. Экономикалық хал-ахуалдың көтерілуі жастардың да әлеуметтік тұрғыдан қорғалуында көптеген мүмкіндіктерге жол ашқан болар еді. Қазіргі кезде еліміздің экономикасы бірте-бірте көтеріліп келе жатыр, бұл дегеніміз жастар мәселесі, олардың әлеуметтік және т.б. жағынан қорғалуы жақын уақыттарда шынайы сезілетін деңгейде қолға алынады деген сөз.

Осыдан бірнеше жылдар бұрынғы еліміз дағдарыстан әлі шыға қоймаған кездегі ауыл жастарына қатысты зерттеулерде көбінесе төмендегідей суреттеме басым: “Районы наибольшей концентрации казахов охвачены в настоящее время социально-экономическими и экологическими кризисами. Отток населения оттуда стремительно набирает темп, что создает дополнительную нагрузку на социальную инфраструктуру. По мере дальнейшего притока сельской молодежи в городах и с ростом социальной

необустроенности все большее их число пополняет ряды преступных группировок. Эта часть молодежи непосредственно влияет через нелегальные формы социализации, например, через систему землячеств и др. на студенческую молодежь, расширяя тем самым социальную базу криминальности” [6, с.18]. Әрине, жерлестіктің мұндай жағымсыз қыры көрініп қалатында қырлары бола тұрғанмен, жалпы ол ауыл жастарының қала өміріне, бойларын үйретуде үлкен маңызы бар жақсы құбылыстың бірі болып табылады. Бүгінгі таңда ауылдың әлеуметтік жағдайына, тұрмыс-тірлігіне көңіл бөліне бастады. Елбасы үш жылды қатарынан ауыл жылы деп жариялап, мемлекет деңгейінен ауылға оң өзгерістер әкелуге қадамдар жасауда. Бұл бетбұрыстар өз деңгейінде нақты іс-шараларға ұласатын болса, онда ауылдың жай-күйі біраз түзелері сөзсіз. Ол - ауыл жастарының бойында тұрақтылық пен ертеңгі күнге деген сенімнің орнығуына жол ашар еді.

Адам өзінің өмірінде қоғамдық қатынастар жүйесінен тыс өмір сүруі мүмкін емес. Күнделікті өмірде де адам белгілі қоғамдық қатынастарға түсіп отырады. “Общественные отношения - это форма материальной и духовной деятельности людей, способ организации, характер этой деятельности, но не сама деятельность. Общественные отношения не могут существовать вне реальной жизнедеятельности и общения людей” [5, с.18].

Көріп отырғанымыздай, қоғамдық қатынастар адамдардың арасындағы байланыс. Қоғамдық қатынастар өзгеріп те отырады. Осы қоғамдық қатынастар жүйесіндегі болып жатқан өзгерістер адамның сана-сезіміне, ұстанымдарына ықпал етпей қоймайды, ол жастарда өте айқын білінеді. Жас буын қоғамдағы өзгерістерді жастардың бойында, жүріс-тұрыстары мен түсініктерінде өзінің көрінісін табады. 1997 жылдар мен 1998 жылдың басында Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігінің философия және саясаттану институтының демократияға азаматтардың көзқарасын білуге қатысты сауалнамасының нәтижесі туралы Р.К. Қадыржанов мынандай дерек келтіреді: “Учащиеся (как правило, молодежь) в два раза выше оценивают такие определения демократии, как свобода духа и форма правления, чем пенсионеры, люди старшего поколения” [7, с.57]. Ал елімізде жүргізіліп жатқан реформаларға студенттер мен оқушылардың 28,2 пайызы теріс баға берген [8, 51б.].

Сонымен қатар, “Қазақстан жастары - 2000” атты мемлекеттік бағдарлама мәтінінен біз елімізде жастардың 28,7 пайызы саясатпен осы сөздің, толық мағынасында, айналысатындығын көреміз. Жоғарыда аталған жастардың көзқарастарын білдіретін сандық деректер еліміздегі жағдайда саяси мәселелерге жастардың немқұрайлы қарамайтындығын көрсетеді. Болашақта жастарды жастар ұйымдарының қызметіне мемлекеттік қолдау көрсете отырып, көптеп тарта түсу қажет. Бұл еліміздегі саяси элитаның үзіліссіз қалыптасуына, дер кезінде толығып отыруына жағдай жасар еді. Сонымен қатар, жастардың саяси аренаға шығуына алғашқы баспалдақ қызметін атқарады.

Жастардың құқықтық әлеуметтенуін біз сөз еткен макродеңгейлер мен қатар микродеңгейдің де тигізетін ықпалы өте күшті. Оның ішінде жас жеткіншектің алғашқы құқықтық әлеуметтену тәрбиесін жинайтын жері - ол отбасы.. ҚР ҰҒА академигі С.З. Зиманов қазақ халқының құқықтық мәдениетін зерртей отырып, отбасының манызын былай деп анықтаған: «Баласының табиғи дарынын байқаған ата-анасы оған би болу жолында дұрыс бағыт-бағдардағы тәрбие беруге тырысқан. Ең алдымен отбасында оған қазақтың айшықты сөз өнерін, әдеттік-құқықтық дәстүрлері мен ережелерін үйреткен, логикалық мәселерерді шешуді, яғни соттық қызмет барысында кездесетін сан-қилы өмірлік мәселенің түпкі негізін табуды үйренуге көмектесетін, қисынды сөзбен қиюластырылған жұмбақ сөздің астарын табуға баулаған» [9, 18 б.].

Шын мәнінде жастардың бойында моральдық құндылықтар мен мінез-құлық нормаларының қалыптасуында отбасының үлкен ықпалы бар. Бала туылғаннан бастап шамамен 15-18 жасқа дейін үзіліссіз ата-анасының қолында болады. Бұл уақыттар

аралығында бала ата-анасының, айналасындағылардан тілді, мінез-құлық ережелерін, салт-дәстүрлерді, кәсіптік дағдыларды т.б. үйренеді. Осылай олар әлеуметтенудің алғашқы қадамдарын жасайды. Бірақ бұл жас аралығында әлі де болса олардың өмірдегі әлеуметтік орыны белгісіз болады. Соған қарамастан жеке адамның құқықтық әлеуметтенуін жас кезден бастаған жөн. Себебі, адамға тән қасиеттердің 70 пайызы жас кезде қалыптасады. Өмір тәжірибесі көрсетіп жүргендей, мықты, бақытты, салауатты отбасында тәрбиеленген әлеуметтік дағды алған бала өзіне және айналасындағыларға сеніммен қарай алатын болады. Ол ортаның мәдениет нормаларын шынайы және саналы түрде қабылдап, үлгілі тәрбиеленген жеке тұлға ретінде қалыптасады. Соған байланысты бала өзінің болашағын анық түрде бағыттай алатын жағдайда болады.

Егер отбасы жоғарыда келтірілген талаптарға сәйкес келмеген жағдайда, балалардың жүріс-тұрыс дағдыларын қабылдауында және тәрбие ісінде үлкен кемшіліктер кетіп, ауытқыған мінез-құлық түрі дамиды. Себебі, жастардың қылмысын зерттеу барысындағы нәтижелер көрсеткендей, ауытқыған мінез-құлығы бар жастардың 85 пайызы осындай жайсыз отбасында тәрбиеленгендер. Қазақстанда отбасының этикалық ерекшеліктеріне және қала мен ауылдық әсеріне байланысты өзіндік нысандары қалыптасқан. Осыған сәйкес жастар да әртүрлі деңгейде әлеуметтену процесінен өтеді.

Мәселенің осы қырына қатысты З.Ж. Жаназарованың пікірі ерекше: “Молодежь, представленная в этнических группах, социализировалась в различных типах семей. Для коренных народов Казахстана наиболее распространенной является многопоколенная (родственная) семья, особенно в сельских местностях. А для городских, как и для русских преимущественно бинарная. Многопоколенная, как правило, сельская семья в силу функциональных особенностей ориентирует индивида на воспроизводство собственного стиля и образа жизни. Город постепенно меняет тип семьи, она становится не родственной, многопоколенной, а супружеской (бинарной, нуклеарной). Такая семья малочисленна (родители и 1-2 ребенка) и отражает иной характер социализации поколений. Формы труда в городе предлагают узкую специализацию и высокий профессионализм, что требует от родителей больших усилий, направленных на профессионально-трудоуводную подготовку ребенка к самостоятельной жизни. Здесь родители почти не определяют выбор профессионально-трудоуводной деятельности детей, а создают возможности выбора (уровень образования, общения, домашние библиотеки и т.д.)” [10, с.41].

Елімізде жастардың құқықтық әлеуметтенуіне кері ықпалын тигізіп отырған бір жағдай бар. Біздің ойымызша, ол – қазіргі жастардың өткен тамырынан бой жазып қалуы. Себебі, қазіргі жастарымыз мемлекеттік тілде сөйлеуден көрі орыс тілінде т.б. тілдерде сөйлеуді, батыс мәдениетінің үлгілеріне ұмтылуды мәртебе санайтындай. Әрине, көп тілді біліп, басқа мәдениеттің үлгілі жақтарын алған дұрыс-ақ болар. Бірақ өзінің ұлттық тілі мен дінін, салт-дәстүрін де біліп барып басқа тілдерді сонан кейін үйренуі үшін өз ана тілін құрметтеуді бойына сіңіру қажет [11], [12, 122-136 б.].

Кезінде осыдан екі-үш жыл бұрын жүргізілген еліміздегі тілдің жай-күйі туралы зерттеулерді қорытындылауға арналған бір мақалада мынандай дерек келтіріледі: “Большинство респондентов до 30 лет ответили на вопросы анкеты на русском языке (81,8 и 78,9%)” [13, с.28]. Бұл, әрине, өте ойланарлық жағдай, өз тілінде білім алмаған адам өз елінің салт-дәстүрін де, мәдениетін де бойына жете сіңіре алмайтындығын қазіргі еліміздегі жағдай көрсетіп отырғандай. Егер біз бұл аталған жағдайдарға немқұрайлы қарамай, дер кезінде түзелмесек, қазақ жастарын рухани ауруға шалдықтыруымыз ықтимал. Қазірдің өзінде кезіндегі жетпіс жылғы тәжірибенің нәтижесін көріп жатырмыз. Бұл мәселеге терең үңілетін болсақ, ол біздің болашақтағы ұлттық қауіпсіздігімізге сызат түсіретін жағдайларға әкеліп соқтыратын жағдай. Сондықтан да отбасында әрбір ұлтжанды азамат болашақ ұрпақтың бойына сіңіруі қажет. Ата-ана баласын аталған пастулаттар деңгейінде тәрбиелеп, өсіруі керек. Отбасына үлкен жүк артылатыны сондықтан да.

Отбасындағы құқықтық әлеуметтену, жалпы әлеуметтену процесі үзіліссіз жағдайда, қатарласа отырып мектеп қабырғасында одан әрмен жалғасуы қажет. Жас жеткіншектің өмірінде мектептің алатын орны мен атқаратын рөлі туралы Ю.В. Галинайтите былай тұжырым жасайды: “В процессе школьного образования - обучение и воспитания - учащиеся приобретают определенные количества общественно-необходимых общенаучных знаний, которые являются основной дальнейшей их деятельности или последующего образования, умений и навыков; в то же время формируются и развиваются потребности и интересы учащихся, их социальная и профессиональная ориентация, идейная направленность, нравственный облик, культура труда и поведения” [14, с.78].

Мектепте алған білім, қалыптасқан дағды жас жеткіншектің өмір бойғы өзін ұстауы мен жүріс-тұрысында үлкен ізін қалдырады. Мектепте жақсы білім алмаған, оның әліппесін жақсы ұғынбаған адамға кейін оны қалпына келтіру үлкен қиындықтар туғызуы мүмкін. Сондықтан да мектепте оқушыға өте жоғары тәрбиемен қатар, өмірге қажетті тәрбиені, мәдениетті бойына дарыту қажет. Әрине, бұл күрделі міндетті атқару үшін әртүрлі жағдайлар қол байлау болып отырған бүгінгі күні жасырын емес. Біріншіден, мектептің мұғалімдеріне үлкен әлеуметтік қамқорлық қажет. Оның ішінде ауыл мектебіне ерекше көңіл бөлу керек.

Еліміздің болашағы Отанымыздың ұлтжанды ертеңгі ұрпағы осы ауылда өсуде. Сондықтан да оларды жалпы өркениет жеткен жетістіктерді бойына жинаған, ұлттық мәдениеттің үлгілерін қастерлей алатын азаматтар ретінде өсіруіміз қажет. Мектепте осыған атүстілікпен қарамай жауапкершілікпен қарауымыз қажет. Мектеп қабырғасында оқытылатын пәндер жүйесін ұлттық мәдениетіміздің құндылықтарын көрсете алатын әдістермен, тәсілдермен, құралдармен жасақтау қажет деп ойлаймыз. Мектеп қабырғасында жас жеткіншектердің құқықтық тәрбиесіне және олардың бойында құқықтық мәдениетті қалыптастыру ісіне мемлекеттік деңгейде жеткілікті дәрежеде көңіл бөлуіміз керек.

Мектептен кейінгі жастардың құқықтық әлеуметтенуінде маңызды орын алатын микроорта - жоғары оқу орны және еңбек ұйымы. “Қазақстан жастары - 2000: жағдайы, тенденциясы, болашақ дамуы” баяндаманың деректеріне сүйенсек, аталған уақытта жоғары оқу орнында оқитын студенттердің саны 99 535 адамды құраған. Бұған, әрине, колледждер мен басқа да арнайы орта білім беретін оқу орындары қосылмайды. Көрсетілген жағдай оқу орындарының жастардың әлеуметтену процесінде соңғы рөл ойнамайтындығын аңғартады. Жоғары оқу орнында жастар арнайы мамандық алу мен отбасында, мектеп қабырғасындағы құқықтық әлеуметтенуін одан әрмен қарай жалғастырады.

Қазіргі кездерде бұл мекемелерде студент жастардың құқықтық білімін тереңдетуге, құқықтық білімді терең игеруге онша ықылас білдірмейтіндей. Оған құқықтық білім заңгерлер үшін болмаса, басқа мамандық иелері үшін маңызды емес деген ой-әуен жатқандай. Негізінен өздерінің мамандығына көңіл бөліп, құқықтық білімге салғырттау қараушылық байқалады. Көптеген жоғары оқу орындарындағы “Құқық негіздері” атты пәнге берілген сағаттың мөлшері аздық етеді. Бағдарламаны толық игеруге мүмкіндік бермейді. Көбінесе бұл пән “сынақ” нәтижесімен бітеді. Оның орнына болашақта сағат санын көбейтіп “емтихан” қою керек. Өйткені емтихан студенттердің білімін тексеру, оларға белгілі дәрежеде жауапкершіліктер жүктейді.

Қазіргі кезде елімізде жұмыссыздық болса да еңбек ұжымдарында көптеген жастар жұмыс жасауда. Сондықтан осындай еңбек ұжымдарда бұрыннан белгілі жақсы тәжірибенің бірі жас мамандарды үйрету, оларға қамқорлық жасауды жалғастырған жөн болар еді. Қызметкер этикасына ерекше көңіл бөлген дұрыс. Еңбек ұжымы жас маманның, былайша айтқанда, “әлеуметтік үйі”.

Жастардың құқықтық әлеуметтенуі - бұл жастардың қоғамда одан әрі дамуы үшін қажет болатын, әлеуметтік мінез-құлық нормалары мен құндылықтарын қабылдау, жас

кезден бастап егде тартқанға дейін адамның әлеуметтік мәртебеге ие болуы. Жалпы, бұл - адамның өмір бойы қоғамдағы әлеуметтік орнын немесе мәртебесін табу жолы.

Жастардың құқықтық әлеуметтенуі өте күрделі процесс. Бір қоғамдық қатынастар жүйесінен екінші жүйеге өтіп жатқан қазіргі кезеңде, құндылықтарда, өзгеріске ұшыраған заманда жастарға әсер ететін мәдениет нормаларының, жүйелі түрде білім беруді және құқықтық тәрбиенің, мінез-құлық нормаларының дұрыс меңгеруінің маңызы зор.

Жастардың бойында құқықтық әлеуметтенуді түрлі жолдармен, әдістермен қалыптастыруға болады. Аға буынның жас ұрпаққа құқықтық мәдениетті беруі, яғни бұрынғы қалыптасқан құқықтық сананың және құқықтық мінез-құлық үлгілерінің жас ұрпаққа өтуі. Бұл бір жағынан құқықтық әлеуметтену процесіне консервативтік сипат беретін болса, екінші жағынан жас ұрпақтың санасында мінез-құлық үлгілерін, құндылықтар мен нормаларды қалыптастырады, бұрынғы қалыптасқан озық үлгілерді меңгертеді және бойына сіңіреді. Сондықтан жоғарыда сөз еткен ізбасарды тәрбиелеу жолын бір ізге қою керек. Жастар қандай да болмасын қызметте тәжірибелі аға буынның мол тәжірибесін үйренумен қатар, құқықтық аяда өздерін ұстау үлгілерін де алып қалар еді. Бұрыннан келе жатқан ортада қалыптасқан озық үлгілердің сабақтастығының үзілмеуіне, оның дағдылық-нормаға айналуына септігін тигізер еді. Шын мәнінде құқықтық әлеуметтену орталық ықпалының жемісі. Адамға 1/3 ата-анасы, 1/3 басқа адамдар ықпал етеді, солардың әсерімен қалыптасады. Жастардың құқықтық әлеуметтену процесінде құқықтық тәрбиенің алатын орны ерекше. Құқықтық тәрбие, құқықтық әлеуметтену процесінің бөлінбейтін бөлігі. Оның мақсаты - білім, сенім, ниет және әлеуметтік - белсенді мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру.

Жастардың құқықтық тәрбиесінің маңызды міндеті – рухани, идеялық құндылықтарды сенімге және шынайы дағдыға айналдыру. Жастардың құқықтық тәрбиесіне қатысты мәселелер, олардың нысандары мен әдістері кейінгі бөлімдерде арнайы сөз болатындықтан, біз бұл жерде оған кеңінен тоқталмаймыз. Бұл төменді өзіміз жүргізген аумақтық деңгейдегі сауалнама нәтижелеріне көңіл бөлсек дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лисовский В.Т. Методология и методика изучения идеалов и жизненных планов молодежи: Автореф.... канд. дис. – Л., 1968. – 26 с.
2. Тесленко А.Н., Калетаев Д.А. Научные основы социализации казахстанской молодежи. – Астана: МКИОС РК, 2002. – 179 с.
3. Бестужев-Лада И.В. Какая ты, молодежь? – М., 1988. – 288 с.
4. Тагиев А.С. Социальные функции юридического всеобуча: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1991. – 145 с.
5. Царева Т.А. Методологические проблемы анализа правовой социализации студенческой молодежи: Дис. ... канд. соц. наук. – Алматы, 1999. – 138 с.
6. Касымова Л.Н. Проблемы социализации казахской студенческой молодежи сельского происхождения в условиях переходного периода: Дис. ... канд. соц. наук. – Алматы, 1997. – 145 с.
7. Кадыржанов Р.К. Восприятие демократии населением современного Казахстана // Саясат. – 2001. - №2 - С.57.
8. Шайкенова А.Т. Отношение казахстанцев к реформам в условиях современной политической обстановки // Саясат. - 2001. -№ 3 - С.50-55.
9. Зиманов С.З. Қазақтың ата-заңдары және оның бастаулары // Қазақтың ата заңдары. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – Т. 1 – 440 б.
10. Жаназарова З.Ж. Семья и изменения системы ценности у молодежи // Равенство неравных людей: проблемы социального взаимодействия: Материалы межвузовской научно-теоретической конференций, посвященной памяти Н.А. Аитова. – Алматы, 2000. – С. 116-121.

11. Сартаев С.С. Тіл тағдыры – ел тағдыры // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 26 мамыр. – 14 б.
12. Табанов С.А. Совершенствование законодательства: теория и опыт Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 295 с.
13. Шаймерденов Е.Ш., Шауқенова З.К., Ракшиева Б.И. Языковая ситуация в Республике Казахстан // Саясат. – 2001. - № 3 - С.28.
14. Галинайтите Ю.В. Правовая социализация рабочей молодежи: проблемы и решения: Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1988. – 275 с.

БАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТЫРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ

Ерболатқызы Бота

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Досымжанқызы А.Д.

(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Торайғыров университеті)

***Аңдатпа:** Барлық балалар тегіне, нәсіліне және ұлтына, әлеуметтік және мүлкілік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына және балаға және оның ата-анасына немесе өзге де заңды өкілдеріне қатысты басқа да мән-жайларға қарамастан тең құқылы. Заң әдебиетінде баланың отбасы-құқықтық жағдайы отбасының деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін отбасы құқықтарының, заңды мүдделерінің, міндеттерінің, құқық және әрекет қабілеттілігінің және басқа да әлеуметтік және табиғи сипаттағы элементтердің жиынтығы ретінде түсініледі.*

***Түйінді сөздер:** адам құқықтары, бала, ата-аналар, құқық қорғау, қамқорлық, заң, құқықтық реттеу, міндеттеме.*

Халқымыздың сан ғасырдан бергі даналығына құлақ ассақ, «Адамның бақыты — балада» деген екен. Кез келген адам өзі өмір бойы қуып жете алмайтын бақыт деген құдыретті сөздің өлшемі өмірінің жалғасы ұрпағымен келетініне мән бермеуі де мүмкін. Біреу бақытын байлықтан тапқысы келсе, екінші біреуі даңқ пен атақтан, мансап пен қызметтен іздестіреді. Мұның бәрі түсінген адамға қолдың кірі сияқты нәрсе. Адамға нағыз бақытты тәрбиелі ұрпағы ғана сыйлай алады. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген сөз тегін айтылмаса керек. Олай болса адам өмірінің мәні — өз ұрпағы. Шыр етіп сәби дүниеге келген сәттен бастап ата-ана алдында нәзік те қиын, қыр-сыры мол үлкен қоғамдық міндет тұрады. Ол — бала тәрбиесі [1]. Отбасы - адамзат бесігін тербеткен ұя болса, сол отбасындағы баланың бас ұстазы - ата-ана. Ата-аналар өздерінің балаларын тәрбиелей отырып, оны қорғауға міндетті. Әлі жасы жетпегендіктен, әлі қабілеті толық қалыптаспағандықтан балалар өз мүдделерін өздері қорғай алмайды. Сондықтан ата-аналар, біріншіден, балаларының құқығын қорғауға міндетті. Бұл оның мүлкіне де, жеке басына да қатысты. Екіншіден, балалардың мүддесін қорғауға заң жүзінде белгіленетін құқық, мысалы, баланың мұрагер болу құқығы да жатады. Құқықты қорғауға баланың құқығын бұзуға жол бермеу үшін күресу мәселесі де қосылады. Ата-аналар өз балаларының заңды өкілі болып табылады. Ата-аналар өздерінің баласына былай да теріс қарамайтыны табиғи нәрсе. Дегенмен, өкінішке орай, өмірде басқа да жағдайлар кездесетіні жасырын сыр емес. Тәрбиеден қате жіберілсе, оның салдары ата-ананың өзіне тиеді. Тәрбиесіздік пен адамгершілікке жатпайтын тәртіп балаға оңайға соқпайды. Қоғам

да, басқа адамдар да мұндай қылықтан зиян шегеді. Мұның арты заңды, құқықты бұзушылыққа дейін әкеліп соғатыны тағы бар. Сондықтан өзінің борышын дұрыс атқармаған ата-анаға заңның да қолданатын шарасы болады. Кейбір сирек жағдайларда ата-ана (әкесі не шешесі) өзінің ата-аналақ құқығынан заң жүзінде айырылуы мүмкін.

Кейбір сирек кездесетін жағдайлар дегеніміз не? Енді соған келейік. Біріншіден, егер ата-ана адамгершілік, әділеттілік тәрбиесімен айналыспаса, оқуы мен қалыпты дамуына қажетті жағдай жасамаса, онда ол баласын тәрбиелеудегі өзінің міндетінен қашқандыққа жатады. Екіншіден, мұндай жағдайда ата-аналар өздерінің құқығын теріс пайдаланған (оқуға баруына бөгет жасау, сабаққа дайындалуына мүмкіндік бермеу, қайыр сұрауға мәжбүр ету, баланы басқа да теріс қылықтарға ұрындыру) болып табылады. Үшіншіден, егер ата-ана ұрып-сабаса, баласын қорқытса, тамақ бермесе, үйден қуып жіберсе, қадір-қасиетін қорласа, төртіншіден, ата-ана өзінің адамшылыққа жатпайтын, қоғамға қарсы қылығымен зиянды түрде ықпал етсе, бесіншіден, үнемі маскүнемдікке, қорлыққа салынса, ондай ата-аналарды ата-аналық құқықтан айырады.

Ата-аналық құқықтан айырғаннан кейін ата-ана мен бала арасындағы байланыс тоқталады. Соттың шешімімен ата-аналық құқығын жойған адамда енді баласын тәрбиелеу құқығы болмайды, сондай-ақ ол ата-ананың басқа да құқығы жойылады. Ол ата-ана енді басқа біреуден өзінің баласын сұрап ала алмайды, баланың заңды өкілі бола алмайды, оның мүддесін қорғауға да құқығы болмайды. Бірақ ата-аналық құқығы жойылған адам баланы материалдық жағынан қамту міндетінен босатылмайды. Егер ата-аналық құқығынан айрылған адам өзінің қателігін мойындаса, жеке басының тәртібін түзесе, онда оған ата-аналық құқығы қайтадан қалпына келтірілуі мүмкін.

Ата-анасының қамқорлық жасауынан айрылған баланы тәрбиелеп, мәпелеу — мемлекеттің, қоғамның қасиетті борышы. Жетімдерге қамқор болу — кез келген халықтың қалыптасқан дәстүрі. Бұл жұмыспен арнайы айналысатын мемлекеттік органдар бар. Бұлар — білім беру (қамқор болу, қарауына алу), денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау органдары. Олар панасыз қалған балаларды өз қарамағына алады, оларға қамқорлық жасайтын адамдарды тағайындайды. Балалар өздерін өздері қорғай алмайтын болғандықтан, оларға қамқор болып, қорғайтын мүдделерін жақтайтын адам белгіленеді. Қамқоршы не қарауына алушы болып өз міндеттерін өз еркімен орындауға дайын тұратын баланың туысы немесе басқа адам белгіленеді.

Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Кодексында жазылған:

1. Он сегіз жасқа (кәмелетке) толмаған адам бала деп танылады.
2. Әрбір баланың мүмкін болғанынша отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы, өзінің ата-анасын білуге құқығы, олардың қамқорлығына құқығы, өзінің мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, олармен бірге тұруға құқығы бар [2].

Баланың өз ата-анасы оның тәрбиеленуіне, оның мүдделерін қамтамасыз етуіне, жан-жақты өсіп-жетілуіне, оның адамдық қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы бар.

Ата-анасы болмаған жағдайда, оларды ата-ана құқығынан айырған жағдайда және ата-ана қамқорлығынан айырылудың басқа да жағдайларында баланың отбасында тәрбиелену құқығын осы Кодекстің 13-тарауында белгіленген тәртіппен қорғаншы және қамқоршы орган қамтамасыз етеді.

Баланың ата-анасының екеуімен де, аталарымен, әжелерімен, аға- інілерімен, апа-сіңділерімен (қарындастарымен) және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы некесінің бұзылуы, оның жарамсыз деп танылуы немесе ата-анасының бөлек тұруы баланың құқығына әсер етпеуге тиіс.

Ата-анасы бөлек тұрған жағдайда баланың олардың әрқайсысымен қарым- қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы әртүрлі мемлекеттерде тұрған жағдайда да баланың өз ата-анасымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Кейбір жағдайға (ұсталу, тұтқындалу,

қамауға алыну, емдеу мекемесінде болу) ұшыраған баланың заңда белгіленген тәртіппен өзінің ата-анасымен және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар [2].

Бала отбасында өз мүддесін қозғайтын кез келген мәселені шешу кезінде өзінің пікірін білдіруге, сондай-ақ кез келген сот немесе әкімшілік іс қарау барысында тыңдалуға құқылы. Он жасқа толған бала пікірі, егер бұл пікір оның мүдделеріне қайшы келмейтін болса, ескерілуге міндетті.

Аталған Кодекс бойынша:

1. Баланың ат алуға, әкесінің атын және тегін алуға құқығы бар.

2. Балаға ат ата-анасының (немесе олардың орнындағы адамдардың) келісімі бойынша қойылады, аты-жөні әкесінің аты бойынша не ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып беріледі. Әкесі атын өзгерткен жағдайда оның кәмелетке толмаған балаларының әкесінің аты-жөні өзгереді, ал кәмелетке толған балалардың әкесінің аты-жөні бұл туралы өздері арыз берген жағдайда өзгертіледі.

3. Баланың тегі ата-анасының тегімен айқындалады. Ата-анасының тегі әртүрлі болған жағдайда балаға ата-анасының келісімі бойынша әкесінің немесе анасының тегі беріледі. Ата-анасының тілегі бойынша балалардың тегі ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып, әкесінің немесе атасының атынан шығарылуы мүмкін.

4. Баланың атына және (немесе) тегіне қатысты ата-ананың арасында туындаған келіспеушілік сот тәртібімен шешіледі.

5. Егер әкесі белгіленбесе, баланың аты анасының көрсетуі бойынша қойылады, әкесінің аты-жөні баланың әкесі ретінде жазылған адамның аты бойынша, тегі — анасының тегі бойынша беріледі.

6. Егер ата-анасының екеуі де белгісіз болса, баланың тегін, атын, аты-жөнін қорғаншы және қамқоршы орган қояды.

Ал егер де ата-анасының екеуі де тегін өзгерткен жағдайда кәмелетке толмаған балалардың тегі өзгереді. Бала он алты жасқа толғанға дейін ата-анасының бірлескен өтініші бойынша азаматтық хал актілерін жазу органы баланың мүдделерін негізге ала отырып, баланың атын, сондай-ақ оған берілген текті басқа ата-ананың тегіне өзгертуге рұқсат беруге құқылы. Неке тоқтатылған немесе неке жарамсыз деп танылған жағдайда балалар өздеріне туған кезде берілген тектерін сақтап қалады [2].

Егер ата-анасы бөлек тұрса және бала бірге тұратын ата-анасының біреуі оған өзінің тегін бергісі келсе, азаматтық хал актілерін жазу органы бұл мәселені баланың мүдделеріне қарай және ата-ананың пікірін ескере отырып шешеді. Ата-ананың тұратын жерін анықтау мүмкін болмаған, ол ата-ана құқығынан айырылған, әрекетке қабілетсіз деп танылған жағдайда, сондай-ақ ата-ана баланы асырап-бағу мен тәрбиелеуден дәлелді себептерсіз ретте оның пікірін ескеру міндетті емес.

Егер бала бір-бірімен некеде тұрмайтын адамдардан туған болса және әкесі заңды тәртіппен белгіленбесе, азаматтық хал актілерін жазу органы, баланың мүдделерін негізге ала отырып, оның тегін анасының осындай өтініш жасаған кездегі соның тегіне өзгертуге рұқсат етуге құқылы.

Он жасқа толған баланың атын және (немесе) тегін оның келісімімен ғана өзгертуге болады.

Баланың ұлты оның ата-анасының ұлтымен айқындалады. Егер ата-анасының ұлты әртүрлі болса, ол баланың қалауы бойынша оған жеке басының куәлігі немесе паспорт берілген кезде әкесінің немесе шешесінің ұлтымен айқындалады. Одан әрі баланың ұлты оның өтініші бойынша басқа ата-анасының ұлтына өзгертілуі мүмкін.

Баланың мүліктік құқықтары:

1. Баланың аталған кодексте белгіленген тәртіппен және мөлшерде өзінің ата-анасынан және отбасының басқа да мүшелерінен асырау қаражатын алуға құқығы бар.

2. Балаға алименттер, зейнетақылар, жәрдемақылар ретінде тиісті сомалар ата-анасының (олардың орнындағы адамдардың) билік етуіне келіп түседі және оны олар баланы асырап-бағуға, оған білім беруге және оны тәрбиелеуге жұмсайды.

3. Баланың өзі сыйға немесе мұрагерлік тәртібімен алған кірістерді, мүлікті, сондай-ақ баланың қаражатына сатып алынған басқа да кез келген мүлікті меншіктенуге құқығы бар. Өз еңбегінен кіріс алған бала, егер ол ата-анасымен бірге тұрса, отбасын асырау жөніндегі шығыстарға қатысуға құқылы.

4. Баланың ата-ана мүлкіне меншік құқығы болмайды, ата-ананың баланың мүлкіне меншік құқығы болмайды. Бірге тұратын балалар мен ата-аналар бір-бірінің мүлкін өзара келісім бойынша иеленіп, пайдалана алады.

5. Ата-аналар мен балалардың ортақ меншік құқығы пайда болған жағдайда олардың ортақ мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы азаматтық заңдарда белгіленеді.

Баланың өзіне меншік құқығымен тиесілі мүлікке билік ету құқығы Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) 22 және 23-баптарымен белгіленеді [3].

Барлық құқық барлық балаға бірдей тарайды. Мемлекет баланы зорлық-зомбылықтың барлық түрінен қорғауға және оның құқығын қорғау үшін тиісті шараларды қолдануға міндетті. Балаға қатысты жасалатын барлық іс-әрекет оның мүддесін толық көлемде ескеруі қажет. Егер ата-ана, немесе басқа тұлғалар балаға керекті қамқорлықты көрсете алмаса, онда бұл жауапкершілікті мемлекет өз мойнына алуы тиіс [3].

Сонымен, әр бала өзі өмір сүрген ортада қоғамның бір мүшесі болып саналады. Әрбір бала өз отбасында, ата-анасымен бірге өмір сүруге құқылы. Олар өздерінің табиғи нәзіктігіне байланысты ерекше қамқорлық пен қорғауды қажет етеді, әсіресе басты қамқорлық пен жауапкершілік отбасы иелеріне жүктеледі. Бала туылғанға дейін және туылғаннан кейін құқықтық және басқалай қорғау қажет және де бұл жерде бала құқығын қорғау жолында халықаралық ынтымақтастықтың рөлі зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Лукашева Е.А. М.: Норма, 2002. С. 9
2. “Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы” Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсан N 269-ХІІІ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОРГАНОВ С СУБЪЕКТАМИ ПРОБАЦИИ

Жандыкеева Гульнар Есенбековна

(Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар)

Курбанбай Нурлыбек Бекдаuletулы

(Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация:** Посвящена опытам зарубежных стран в сфере организации пробации и взаимодействия органов с субъектами пробации. Автором был проведен анализ особенностей опыта разных стран, и адаптации некоторых положений в казахстанском законодательстве.*

***Ключевые слова:** пробация, ресоциализация, коррекции поведения, социальная адаптация, альтернативные санкции, социальные обеспечения.*

Во многих странах устойчиво развивается социально-правовая тенденция по созданию национальных механизмов снижения объема мер, связанных с тюремным заключением в отношении лиц, совершивших преступления. Расширяется не только сфера применения так называемых альтернативных санкций, большое распространение получает коррекционное воздействие на правонарушителей посредством внедрения досудебной, пенитенциарной и постпенитенциарной стадий контроля и социально-правового сопровождения. В контексте указанных процессов возрастает интерес к институту пробации и в тех странах, где он до настоящего времени не применяется. Также, где реализация института пробации имеет достаточно длительную историю идет поиск новых путей расширения потенциала пробационной практики, повышения ее эффективности. Трансформация данного института чаще всего осуществляется посредством дополнения контрольно-надзорных функций социально-ориентированным вектором работы с лицами, отбывающими наказание без изоляции от общества.

Исследование зарубежного опыта является традиционным для большинства сфер научного познания социальных практик, поскольку позволяет произвести необходимые сопоставления, выявить как позитивные, так и негативные стороны того или иного социального явления, проследить аналогии в статике и динамике. Это позволяет выявить общее, особенное и уникальное в правовой регламентации и выстраивании организационного механизма правоохранительной деятельности, присущего различным национальным правовым системам. Что касается реализации института пробации, в контексте поиска эффективных форм и методов взаимодействия ее субъектов, то здесь такой анализ, в первую очередь носящий сравнительно-правовой характер, просто необходим, без него невозможно придти к каким-либо обоснованным выводам. [1]

Так сложилось, что именно пробация явилась такой моделью воздействия на правонарушителей, которая смогла в более или менее удовлетворительной форме выполнить социальный заказ на снижение криминальной пораженности общества. Но все более явствует, что реализация института пробации имеет еще и достаточно выраженный экономический эффект, поскольку позволяет (преимущественно в связи с сокращением «тюремного населения») экономить средства государственного бюджета, снижает затратность уголовно-исполнительной сферы. Видимо, именно по этой причине ряд стран СНГ, как и стран Балтии, в последние годы идут по пути последовательного внедрения данного института в свои политико-правовые системы.

Как отмечалось, реализация института пробации в Республике Казахстан началась в 2012 г., когда уголовно-исполнительные инспекции были реорганизованы в службу пробации без принципиальных, однако, качественно-функциональных отличий в деятельности сотрудников данной правоохранительной структуры. Законодательное реформативное изменение работы с лицами, отбывающими наказание без изоляции от общества, произошло в декабре 2016 г. с принятием закона «О пробации».

Что же было заимствовано в Казахстане из зарубежных моделей организации пробации? Что между ними общего, и какие есть различия? Ведь сама трактовка пробации в различных правовых системах имеет определенную «национальную окраску», что зависит как от законодательного оформления института, так и от сложившихся правоприменительных традиций. В самом общем виде в большинстве стран имеются частные комбинации двух основных форм: контроль за правонарушителем и его социальное сопровождение (помощь). [2]

Организационно-правовой механизм взаимодействия различных субъектов, осуществляемого в рамках совместных усилий по пробационному воздействию на правонарушителей, в разных странах зависит от ряда факторов. Это и государственное устройство, и уровень экономического развития, и политико-правовые, и другие качественные характеристики.

Впервые пробация, как политико-правовое явление, стала развиваться в США в первой половине XIX века, сформировавшись со временем в виде двух основных институтов – условного осуждения и отсрочки отбывания уголовного наказания. В Европе первое упоминание о пробации связывают с Англией, где в 1887 г. был принят закон «Об испытании впервые осужденных». Основанная на базе классического условного осуждения, сегодня пробации в Великобритании является важнейшим институтом уголовного правосудия и предупреждения преступлений. Ряд страны (Германия, Дания, Латвия, США, Финляндия, Франция, Швейцария, Швеция, Эстония и др.) пошел по тому же пути достаточно давно. Другие – включили пробацию в свою правоприменительную практику сравнительно недавно (Кыргызская Республика, Республика Узбекистан, Республика Армения).

Российская Федерация еще не пришла к окончательному выводу о необходимости этого института. Тем не менее, Концепцией долгосрочного социально-экономического развития России на период до 2020 г. предусмотрено создание государственной службы пробации, деятельность которой должна быть направлена на обеспечение социально-психологического сопровождения лиц, освободившихся из мест лишения свободы и оказание помощи в социальной адаптации освобожденных.

В каждой стране институт пробации имеет свою специфику, и в большинстве случаев она находится в прямой зависимости от правовых обычаев, процедуры законодательного оформления, национальных традиций, менталитета, уровня сложившегося партнерства государства и общества. Пробация может расцениваться как наказание (Швеция, Финляндия, Латвия), как иная мера уголовно-правового характера (Англия, Дания), как освобождение от наказания (Эстония). В некоторых странах (например, США) вообще нет четкого понимания природы данного института.

Службы тюрем и пробации в Швеции объединены в центральное государственное ведомство – национальную администрацию. Сотрудники службы пробации Швеции начинают работать с подучетными лицами уже в исправительном учреждении и продолжают эту деятельность за его пределами. Та же модель пробации принята в Латвии и Франции. Механизм взаимодействия обособленной службы пробации с пенитенциарными учреждениями признается в этих странах эффективным с точки зрения ресоциализации, коррекции поведения и социальной адаптации спецконтингента.

Служба пробации Израиля имеет специфическую ведомственную подчиненность – она входит в состав Министерства труда и социального обеспечения. В Индии сотрудники службы пробации, осуществляя надзор за правонарушителями, наказание которых не связано с лишением свободы, напротив, действуют в рамках тюремной системы. [3]

Но одним из признанных лидеров в плане построения разветвленной и эффективной системы взаимодействия в процессе реализации института пробации является Великобритания. Для нее характерна многосубъектность институтов социального партнерства, нацеленных на обеспечение системы общественной безопасности и ресоциализации осужденных, сейчас их насчитывается около трехсот. К ним относятся: полицейские структуры, местные советы, пожарная охрана, служба охраны здоровья и служба пробации, которые в совокупности именуется «ответственные органы», к функциям которых относится: совместное планирование, разработка и осуществление стратегии безопасности общества от криминальных проявлений: обоснование и апробация различных частных методик воздействия на правонарушителей, реализация большого количества совместных мероприятий. Относящаяся к «ответственным органам», служба пробации Великобритании является главным и наиболее активным субъектом взаимодействия, объединяющим силы всех субъектов пробационного процесса.

Следует отметить, что для Великобритании характерным является объединение ресурсов различных субъектов пробации, (государственных органов, профессиональных объединений, местных сообществ), направляемых для оказания воздействия на

конкретного правонарушителя, которое носит ярко выраженный персональный, адресный характер. Здесь весьма эффективной зарекомендовала себя такая консолидированная структура, как Межведомственная государственная защита общественной безопасности (английская аббревиатура – MAPPA), представляющая собой действующий на постоянной основе коллегиальный орган, на заседаниях которого происходит обсуждение жизненной ситуации и стратегии коррекционного воздействия в отношении отдельных правонарушителей. Основные направления деятельности MAPPA: 1) обмен информацией о правонарушителе с различными службами; 2) оценка рисков рецидива; 3) выработка плана по управлению рисками (снижению опасности для общества). Интересен тот факт, что на заседаниях MAPPA учитывается мнение потерпевшего от преступления.

Между тем, практически все страны, использующие пробацию в своей правоприменительной практике, применяют досудебную форму сопровождения правонарушителей, и практически везде она распространяется на все категории подвергнутых пробационному воздействию лиц. Так службы пробации Латвии имеет широкие полномочия в вопросах формирования досудебных докладов и примирительных процедур сторон уголовного процесса.

Широкое использование досудебных докладов характерно и для службы пробации Германии, причем, в них не только даются рекомендации суду относительно возможности применения альтернативных санкций, но и готовятся заключения относительно возможности трудоустройства правонарушителя в случае назначения наказания, не связанного с лишением свободы.

Как отмечалось, развитые системы пробации, которые демонстрируют ряд зарубежных стран, явились результатом эволюции как функционала различных субъектов пробации, так и развития различных форм их взаимодействия между собой. Но успешные практики пробационного воздействия демонстрируют не только страны дальнего зарубежья, имеющие многолетний опыт пробации, но и отдельные страны СНГ.

Так, несмотря на то, что Закон «О пробации» в Кыргызской Республике был принят только в феврале 2017 г., началом построения новой системы работы с правонарушителями, равно как и системы взаимодействия различных заинтересованных субъектов, принято считать начало 2000-х годов. Уже в 2005 г. общественным фондом «Фонд международного правового сотрудничества» начато осуществление проекта «Служба пробации – в настоящее и будущее Кыргызстана». В рамках данного проекта были заложены основы взаимодействия между гражданским обществом (преимущественно неправительственными организациями) и лицами, освобожденными от отбывания наказания, в рамках оказания последним мер социальной поддержки.

В контексте эффективных форм взаимодействия службы пробации с иными субъектами пробационного процесса весьма интересен опыт Эстонии.

Создание службы пробации в Эстонии, как и в других странах Европы, сопровождалось организационно-структурными преобразованиями, которые были связаны по большей части с расширением и углублением форм взаимодействия. Взаимодействие в сфере пробации организовано здесь на основе сотрудничества ряда министерств: юстиции (координирующее ведомство), внутренних дел, социальных дел, культуры, финансов, образования и научных исследований. Так, работа по условно-досрочному освобождению координируется Министерством юстиции. Непосредственно же вопросами пробации в Эстонии занимается отдел социальной реабилитации Департамента тюрем. Отделы пробации тюрем и их региональные отделы взаимодействуют в рамках Пенитенциарной службы. В структуре трех региональных тюрем функционируют четыре региональных управления пробации. Фактически начальник тюрьмы отвечает и за исполнение наказаний в виде лишения свободы, и за меры, не связанные с лишением свободы. [4]

Одной из значимых форм взаимодействия в рамках пробации во многих зарубежных моделях является активное привлечение волонтеров, что является важным

связующим звеном между государственными структурами и институтами гражданского общества. За счет своего неперемного атрибута, а именно осознанной социальной активности деятельность волонтеров повышает динамизм пробационного воздействия, делает его персонально ориентированным. Для примера, в Эстонии работа добровольных помощников (волонтеров), контролируемая сотрудниками службы пробации, осуществляется в их личное время и без оплаты. Добровольным помощником может быть любое лицо, выразившее желание и подходящее для данной работы (для оценки пригодности заявителя рассматривается необходимый перечень документов и проводится собеседование для изучения личностных характеристик, образования, резюме и профессиональной деятельности данного лица). В свою очередь, территориальные подразделения пробации обеспечивают подготовку волонтеров до того, как они приступают к выполнению своих пробационных функций. Каждый сотрудник службы пробации может контролировать до пяти добровольцев.

Учитывая социальную полезность деятельности добровольных сотрудников, а также объем их участия в пробационном процессе, японские исследователи обращают внимание на проблему профессиональной пригодности «добровольцев». Так, К. Уэда отмечает, что «помощь поднадзорным и руководство ими, осуществляемые добровольными сотрудниками, нередко носят бессистемный и эмпирический характер». При этом он указывает на тот факт, что если бы «между штатными сотрудниками и неспециалистами (добровольными сотрудниками защитного надзора), имеющими тесные связи с локальным обществом, осуществлялось тесное сотрудничество, надзор мог бы стать чрезвычайно эффективным средством». Полагаем, что потенциал волонтерской деятельности действительно достаточно велик, как минимум, за счет наличия у нее гибких механизмов воздействия, высокой степени социальной сознательности и активности населения. Однако специфика пробационной деятельности, безусловно, требует специальной подготовки волонтеров, как, в частности, это организовано в Эстонии и в США, где добровольное участие населения в осуществлении пробации закреплено на законодательном уровне. Число добровольцев, привлекаемых к надзору за лицами, состоящими на учете службы пробации, еще в 1970-е годы превышало в США 50 тыс. человек. Более того в некоторых штатах до 98 % нагрузки по ресоциализации осужденных взяли на себя общественные организации.

Следует отметить, что практикующийся за рубежом спектр мероприятий, включенных в процесс пробационного воздействия, достаточно широк, и предполагает значительный перечень связей и контактов, обеспечивающих сотрудничество самых разнообразных субъектов пробации, например служб занятости. Так, в Эстонии сотрудники службы пробации обязаны предоставлять осужденному полученную из Совета по труду (службы занятости) информацию о местах его возможного трудоустройства, более того, на основе взаимодействия этих двух субъектов пробации решаются вопросы создания приемлемых жилищных условий после освобождения осужденного из мест лишения свободы. Считается, что это является важнейшим средством формирования у подучетного лица мотивации к правопослушному поведению.

Предоставление названных видов социально-правовой помощи освобожденным входит в Эстонии в обязанность и других учреждений. Так, помимо полиции, муниципалитетов и Совета по труду партнерами службы пробации является ряд неправительственных организаций, которые активно работают в области социального обеспечения осужденных, тем самым участвуя в предупреждении преступности. Взаимоотношения между неправительственными организациями и службой пробации строятся на основе взаимной заинтересованности и исходя из имеющихся ресурсных возможностей. [5]

В организационном плане Государственная служба пробации Латвии (равно, как в Японии, Чехии, Англии, Уэльсе и многих других странах) находится в ведении Министерства юстиции, однако фактически, с учетом того, что это принципиально новая

организационно-структурная единица уголовно-исполнительной системы, она вполне самостоятельна.

В Латвии, как и в Эстонии, функционируют консультативные советы, координирующие совместную деятельность субъектов пробации в том числе по вопросам предупреждения преступности и ресоциализации осужденных. В этот коллегиальный орган, помимо сотрудников Государственной службы пробации, включены представители судов, полиции, прокуратуры, социальной службы. Его заседания проводятся на регулярной основе для обсуждения проблем предупреждения преступности, ресоциализации и социальной адаптации осужденных.

Такого рода практики, безусловно, сложились не сразу, а посредством апробации тех или иных форм взаимодействия, предварительно закрепленных нормативно. В Казахстане это, увы, не стало данностью. Так, ст. 11 Закона Республики Казахстан «О пробации» «Участие граждан, общественных объединений и иных юридических лиц в осуществлении пробации», содержит предписания общего характера, фактически устанавливающие лишь возможность такого участия. Становится понятным, что только наличие четко сформулированных правовых норм, определяющих все основные элементы внутри и межведомственного взаимодействия может привести к возникновению желаемых общественных отношений.

Анализ положительных зарубежных пробационных практик, как мы отмечали в предыдущем параграфе, ориентирует на поиск путей совершенствования этой деятельности в тех странах, где все это только начинается. Тот факт, что в Республике Казахстан формирование института пробации это своеобразный результат, пусть не во всем удачный, синтеза различных зарубежных ее моделей это неизбежно влечет возникновение некоторых рисков, например, связанных с различием принятых в разных странах способов законодательной фиксации алгоритмов взаимодействия субъектов пробации. [6]

Практики законодательства, да и правоприменения, принятые за рубежом, не могут быть подвергнуты прямому «переносу». Соответственно, анализ и оценка зарубежного опыта пробации не могут считаться завершенными. Требуется дальнейший его мониторинг, но уже в контексте действующей казахстанской модели пробации. При этом следует учитывать, что оправдавшие свою эффективность формы взаимодействия в зарубежных моделях пробационного процесса могут быть не столь эффективны в казахстанских условиях, и наоборот. Вместе с тем, формы и методы взаимодействия в сфере пробации, реализуемые в ряде зарубежных моделей пробации и показавшие свою эффективность (в частности, медиативные мероприятия, активное привлечение добровольных помощников и др.), заслуживают внимания и могут быть внедрены в казахстанскую практику.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме от 30 августа 1995 г. (ред. 23.03.2019). – Доступ из ИПС НПА Республики Казахстан «Әділет».
2. Об административном надзоре за лицами, освобожденными из мест лишения свободы [Электронный ресурс]: закон Республики Казахстан от 15 июля 1996 г. – Доступ из ИПС НПА Республики Казахстан «Әділет».
3. О пробации [Электронный ресурс]: закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 г. № 38-VI ЗРК. – Доступ из ИПС НПА Республики Казахстан «Әділет».
4. О волонтерской деятельности [Электронный ресурс]: закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 г. № 42-VI ЗРК. – Доступ из ИПС НПА Республики Казахстан «Әділет».

5. О Государственной службе пробации [Электронный ресурс]: закон Латвийской Республики от 30 декабря 2003 г. – Режим доступа: <http://latvia.regnews.org>. – Доступ свободный.

6. О пробации [Электронный ресурс]: закон Кыргызской Республики от 24 февр. 2017 г. No 34. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111517>. – Доступ свободный.

ПРОБЛЕМЫ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА В СФЕРЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОБАЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Жандыкеева Гульнар Есенбековна

(Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар)

Курбанбай Нурлыбек Бекдаuletулы

(Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация:** Статья посвящена практическим проблемам прокурорского надзора в сфере пробационного контроля. Автором проведен анализ различных научных взглядов по данному вопросу, а также были выведены де-факто вопросы. Контроль над организацией пробации раскрывается через законодательно определенные положения.*

***Ключевые слова:** пробация, ресоциализация, уголовно-исполнительная инспекция, условно-досрочное освобождение, социально-правовая помощь.*

В ходе сравнения функционирующего и ретроспективного законодательства обнаружилась интересная особенность.

Например, при определении необходимости воздействия органов прокуратуры на тот или иной вопрос более главную роль играет наличие информации, оперативное истребование которой является залогом удачных мер по защите трудовых и других прав людей.

Ко второй категории следует отнести исключительно практические проблемы, в том числе организационного характера. Данная трудность тесно взаимосвязана с задачей служащих прокуратуры, которые осуществляют контроль за организацией пробационного контроля в городских и районных прокуратурах.

С другой стороны рецидивная преступность среди подучетных - является показателем беспомощности общества в деле исправления преступников в том числе местных исполнительных органов, служб пробации и прокуратуры как координирующего органа.

В связи с чем, необходимо с одной стороны, знать причины и условия совершения повторных правонарушений подучетными, данное обстоятельство позволит повысить эффективность предупреждения, с другой стороны, изучить действенность принимаемых мер сотрудниками службы пробации по ресоциализации осужденных лиц. Очевидно, что эффективность пробации по следует определять как степень достижения целей, стоящих перед институтами прокурорского надзора по организации пробационного контроля.

Согласно суждениям Уканова К. к числу очевидных практических проблем как органов прокуратуры, так и органов пробации, которые в действительности продолжают иметь место во многих регионах практики относят отсутствие надлежащего уровня взаимодействия между указанными ведомствами, что было характерно и для ранее существовавших уголовно-исполнительных инспекций. [1]

Интересен опыт Центра правоохранительных услуг прокуратуры Костанайской области (далее-ЦПУ). Так, 4 дня в неделю из 5-ти рабочих в ЦПУ осуществляет

дежурство сотрудник службы пробации г.Костаная, к которому на отметку приходят осужденные, находящиеся под пробационным контролем.

Кабинеты в которых проводятся приемы посетителей оборудованы средствами видеонаблюдения и аудиофиксации, кроме того прозрачные стеклянные двери позволяют отслеживать работу сотрудника службы пробации со стороны сотрудников органов прокуратуры.

Более того, осужденный вправе обратиться непосредственно к находящимся в ЦПУ сотрудникам прокуратуры за разъяснением законодательства, что касается не только вопросов порядка отбывания наказания, но и иных любых проблем правоприменительного характера. [2]

Нередко осужденные обращаются за помощью к дежурящим в ЦПУ сотрудникам Департамента юстиции (по вопросам исполнения приговоров в части взыскания ущерба), сотрудникам органа занятости и социальной защиты населения, а также представителям инспекции по труду.

Имели место факты обращения осужденных к адвокатам по вопросам раздела имущества, вступления в наследство, оформления земельных участков.

Все эти меры позволяют избежать формализма в проведении профилактических бесед и иной работы по ресоциализации и адаптации осужденных.

Надлежащее взаимодействие в данном случае должно иметь место не только между органами прокуратуры и службой пробации, но и органами внутренних дел, местными исполнительными органами, социальными и юридическими службами, органами здравоохранения, документирования и трудоустройства, то есть в орбите взаимодействия должны быть все органы и учреждения, куда может обратиться подучетное лицо за получением квалифицированной помощи.

О необходимости принятия мер по координации взаимодействия и в целом организации этой работы со стороны органов прокуратуры практики высказывались задолго до принятия действующего Закона РК «О пробации».

Также, в настоящее время имеются противоречия действующих норм относительно исчисления сроков наказания при ограничении свободы.

В частности, при замене наказания на ограничения свободы срок согласно УИК исчисляется со дня принятия судебного акта к исполнению, а согласно нормативному постановлению с момента фактического освобождения осужденного.

Таким образом, в результате данной коллизии в законодательстве осужденному к назначенному сроку добавляется от 2 до 10 дней.

В данной связи предлагается исчислять сроки с момента вступления постановления суда об условно-досрочном освобождении в силу, то есть без учета времени затраченного на прибытие и постановки на учет в службу пробации.

Вместе с тем, следует отметить неоднозначную практику применения данного института при условно-досрочном освобождении осужденных.

Так, при условно-досрочном освобождения лица из мест лишения свободы он становится на учет в Местной полицейской службе (далее-МПС) и надзор за ним осуществляется участковым инспектором. Однако вопросы ресоциализации подучетного остаются в ведении службы пробации. [3]

При условно-досрочном освобождения лица из под учета службы пробации (ограничение свободы) последний по логике вещей должен становиться на учет в МПС, однако он фактически остается без надзора.

Кроме того, разделение института исполнения наказания между МПС и пробации приводит к дополнительному, повторному составлению индивидуальных программ, постановки на формальный контроль и проверкам по месту жительства. Также заслуживает внимания тезис о том, что лицам, которые лишены по приговору суда права управления транспортным средством, а также ограничены в иных видах деятельности нецелесообразно являться для отметки в службу пробации.

Напрашивается вопрос, какое воздействие может оказать служба пробации в отношении указанной категории лиц? По сути, имеет место отвлечение сил и средств, отвлечение времени лиц, которые не должны подпадать под сферу деятельности службы пробации. [4]

Как отмечено Малько Л., что "К одним из основных препятствий к осуществлению социально-правовой помощи, оценке её качества является отсутствие стандартов оказания этого вида услуг. Отсюда возникает множество вопросов в части документирования и трудоустройства освободившихся из мест лишения свободы".

Перечисление практических проблем порядка отбывания наказания лицами, находящимся под пробационным контролем может занять не один лист исследования, это и недостаточность квот по рабочим места для отбывания наказания в виде общественных работ и принудительного труда, недостаточность мер превентивного характера со стороны службы пробации и т.д.

Рассмотрение подобных проблем требует комплексного подхода. По сути, пробация предполагает комплекс мер, направленных на полноценное восстановление лица в обществе. Приходится констатировать, что бюрократические препоны в механизме этого комплекса мер не изжиты до настоящего времени. [5]

Анализом также установлено, что Акиматы не выполняют возложенные законом обязанности. Отсутствие их ответственности за ресоциализацию приводит к формализму оказания социально-правовой помощи, неэффективности деятельности специальных консультативно-совещательных органов при акимах, нецелевому использованию бюджетных средств, выделяемых на нужды ресоциализации.

Исследование указанных практических проблем порядка организации пробационного контроля в совокупности с непосредственными проблемами прокурорского надзора за пробацией обусловлено тем, что они неразрывно связаны с координацией органами прокуратуры деятельности иных уполномоченных государственных органов.

С одной стороны, органы прокуратуры не должны заикливаться на организационных проблемах службы пробации, с другой стороны функция координации как раз и состоит в совместном разрешении имеющихся практических проблем и ориентировании иных органов на пути их преодоления.

Поэтому с полной степенью уверенности к числу наиболее актуальных проблем прокурорского надзора за организацией пробационного контроля следует отнести состояние координирующей работы со стороны органов прокуратуры.

В данном случае в основе координации деятельности должен лежать всесторонний и глубокий анализ состояния законности, в идеале прокурору района для восприятия реальной картины состояния законности в сфере пробационного контроля не нужно даже выходить из кабинета, всю информацию он может получать, систематически анализируя имеющиеся данные о мероприятиях службы пробации, о подучетном контингенте, о состоянии преступности. [6]

Эта картина не столь утопична, как может показаться. Экстраполируя параметры и темпы прогресса в области компьютерных и телекоммуникационных техник и технологий, а также возрастающую виртуализацию всех сфер человеческой деятельности, можно определить информационную аналитику и информационный как перспективные технологии социального управления 21 века.

В заключении, можно сделать вывод о том, что актуальные проблемы прокурорской деятельности непосредственно связаны с проблемами практики пробационного контроля, а их разрешение напрямую зависит от выработки действенных практических мер, совершенствования законодательства, а также компетентности и активности надзирающих прокуроров.

Список использованной литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V ЗРК <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года
3. Закон Республики Казахстан «О пробаии» от 30 декабря 2016 года <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>
4. Материалы VII Международной научно-практической конференции «Уголовно-исполнительная система Республики Казахстан»: существующие проблемы и перспективы развития». г.Костанай. май 2018
5. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утверждённая Указом Президента Республики Казахстан №858 от 24 августа 2009. Казахстанская правда.- 2009.-27 августа. - №205
6. Закон Республики Казахстан от 17 января 1992 г. № 1146-XII "О Прокуратуре Республике Казахстан" https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000955

К ВОПРОСУ О ПРИНЦИПАХ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА И ИХ СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ.

Жантайлақ Нұрдаулет Жайдаханұлы
(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация:** В статье рассматриваются вопросы принципов правового государства и их современное понимание. Исследуется историческое развитие этих принципов, раскрываются закрепление их в правовых нормах, а также определяются выводы о роли основополагающих идей в построении правовой, политической модели.*

***Ключевые слова:** Государство, Конституция, правовое государства, правосознание и правовая культура, принципы правового государства.*

Принципы - это основополагающие идеи (требования), определяющие в своей совокупности идеальную конструкцию (модель) государства, которое могло бы называться правовым. Их формирование обусловлено объективными и субъективными факторами: уровнем развития культуры, науки, образования и других элементов, составляющих совокупный интеллект данной общественной системы; нравственно-духовным потенциалом общества, который выражается в признании большинством населения справедливым, а значит, и правовым существующего государственного устройства; наличием или отсутствием стабильного механизма реализации правовых начал в деятельности государственных органов; степенью освоения конкретным человеком права как собственной свободы, осознанной и в необходимых случаях и необходимых пределах им самим ограниченной.

С учетом исторических данных, общественной и государственной практики и с позиций современного научного знания можно выделить следующие принципы правового государства:

1. Принцип приоритета либо верховенства права. В литературе при характеристике правового государства очень часто употребляется термин «господство права», происхождение которого, очевидно, связано с английским «rule of law» - «правление права» или «господство права». На наш взгляд, русский перевод данного термина не адекватен вкладываемому в него содержанию и точнее было бы говорить о приоритетности права. Это поможет избежать, с одной стороны, трактовки права как средства подавления и насилия, а с другой - фетишизации права как самодовлеющего и самоуправляющегося явления. Принцип приоритета права может быть раскрыт при усвоении следующих моментов. Во-первых, право неразрывно связано с человеком, это

сторона его бытия, универсальное средство общения и гарантия нормального образа жизни. Во-вторых, государство не единственный источник формирования права. Во многих случаях оно лишь оформляет, облакает в правовую форму либо естественно-правовые требования, либо волеизъявление всего народа (общества), выраженное через референдумы, либо положения, сформировавшиеся в ходе общественной практики, в особенности судебной. В-третьих, право возникло раньше, а потому носит более естественный характер, чем государство. По одной из версий, государство возникло из необходимости организационно-властной, силовой поддержки правовых установлений в обществе в целях его нормального функционирования.

Великие мыслители догадывались о происхождении права и его роли в жизни людей, но лишь сейчас можно сказать, что человечество постепенно, но последовательно осознает эту его роль и выбирает право в качестве приоритета в своем развитии. Отсюда необходимость ограничения государственной власти, связанности правом деятельности государственного аппарата, ориентирование государства на защиту прав и свобод человека.

В конечном счете, приоритет права означает:

а) рассмотрение всех вопросов общественной и государственной жизни с позиций права, закона;

б) соединение общечеловеческих нравственно-правовых ценностей (разумность, справедливость) и формально-регулятивных ценностей права (нормативность, равенство всех перед законом) с организационно-территориальным делением общества и легитимной публичной властной силой;

в) необходимость идеологически-правового обоснования любых решений государственных и общественных органов;

г) наличие в государстве необходимых для выражения и действия права форм и процедур (конституции и законов, системы материальных и процессуальных гарантий и т.д.).

Данный принцип является одним из важных принципов, определяющих все остальные характеристики и взаимосвязи правового государства, поскольку именно право становится препятствием на пути самовозрастания и ожесточения власти.

Именно данный принцип наиболее полно характеризует сферу, в которой должно функционировать правовое государство. Так как только при наличии правовой среды можно говорить о реальности существовании прав и свобод человека, реализации принципа разделения властей и т.д.

Верховенство права должно обеспечивать самоопределение личности, ее развитие и связь с другими людьми и обществом в целом. Принцип верховенства права в политическом аспекте, указывает на необходимость подчинения государства в лице его государственных органов обществу, выражает неотчуждаемое право народа на суверенитет, право самостоятельно определять форму и содержание государства.

Сама идея правового государства неразрывно связана с «идеей суверенности народа, подчинением государства обществу».

2. Принцип правовой защищенности человека и гражданина – является одним из принципов функционирования правового государства и его государственного аппарата. Данный принцип теснейшим образом связан с принципом верховенства права, который обеспечивает его реализацию. Данный принцип носит первичный, комплексный, непреходящий и абсолютный характер. Человек, как разумное и общественное существо в процессе своей жизни, общения с себе подобными, создает различные организационные формы своего существования и устанавливает приемлемые для себя правила игры, нормы поведения. В этом смысле право и государство производны от человека.

Комплексность заключается в том, что названный принцип лежит в основе всех взаимосвязей гражданина как с государством и его органами, так и с другими общественными образованиями, другими гражданами в рамках правовых отношений по

поводу самых различных объектов.

Непреходящий характер указанного принципа обусловлен естественным происхождением права, возникшего, по существу, из стремления человека сохранить, защитить свою жизнь, свободу, здоровье и т.д. Иными словами, право возникло и существует как разумная сторона бытия, мера свободы человека.

Абсолютность (тотальность) этого принципа состоит в том, что все взаимоотношения индивида с государством (его органами, должностными лицами) должны строиться только на правовой основе. Если они выходят за пределы действия права, со стороны государства это может обернуться произволом, внеправовым насилием, игнорированием нужд человека.

Принцип правовой защищенности в содержательном плане имеет специфические правовые признаки. Это:

- 1) равенство сторон и взаимная ответственность государства и гражданина;
- 2) особый тип правового регулирования и форма правоотношений;
- 3) стабильный правовой статус гражданина и система юридических гарантий его осуществления.

Правовые отношения предполагают равенство и взаимную ответственность их сторон. Разумеется, государство, вступая во взаимоотношения с множеством различных общественных образований и со всеми гражданами, уже, поэтому обладает огромным объемом прав и обязанностей. Кроме того, государство как совокупный представитель народа имеет ряд особых правомочий, которых не может быть у отдельного гражданина (издавать общеобязательные нормы, взимать налоги и т.д.). И все же оснований для утверждения, что государство располагает большими правами, чем гражданин, не существует. В конкретных правоотношениях у них равные права и соответствующие им обязанности. Причем в правовом государстве должен быть отработан и механизм взаимной ответственности за нарушение прав, невыполнение обязанностей.

Полагая, что правовое государство и гражданин есть равноправные участники правоотношений, подчеркнем, что основной формой их взаимосвязей выступает договор (о приеме на работу, займа, купли-продажи, найма жилого помещения и т. д.). Договором высшей формы является конституция, если она принята в результате всенародного голосования (референдума). В ней определяются те особые права, которые передаются государству и не могут принадлежать отдельному гражданину, и те естественные права, которые составляют содержание частной жизни граждан и неприкосновенны для всего государства.

Для либеральных социальных систем характерно сочетание двух основных типов правового регулирования. Действия гражданина регламентируются по общедозволительному типу, разрешающему делать все, что прямо не запрещено в законе, поощряющему творчество, социально полезную инициативу. Государство, его органы и должностные лица должны руководствоваться разрешительным типом правового регулирования, который позволяет им действовать только в пределах своей компетенции, делать лишь то, что разрешено законом.

Устойчивый, стабильный правовой статус гражданина (система его прав и обязанностей) и четкий, бесперебойно работающий юридический механизм его обеспечения позволяют человеку смело смотреть вперед, не бояться, что его права могут быть в любой момент нарушены.

3. Принцип единства права и закона. В правовом государстве любой нормативно-правовой акт должен не только по форме и наименованию, но и по смыслу и содержанию быть правовым. Это означает, что он должен отражать естественно-правовые начала, соответствовать международно-правовым нормам о правах человека и гражданина, быть принятым легитимным органом государственной власти, законно избранным или назначенным. И наконец, при его издании должен быть использован весь комплекс правовых средств и приемов, выработанных мировой практикой. Это логически

выверенные и соизмеримые с гуманистическими принципами правовые конструкции и понятия, адекватные норме процессуальные формы, адресные типы и способы правового регулирования, последовательные демократические процедуры принятия законов и др.

4. Принцип разделения властей. Традиционный принцип разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную применительно к современным государствам должен пониматься, как создание системы сдержек и противовесов, способствующих беспрепятственному осуществлению всеми ветвями власти своих функций. Законодательная власть (верховная), избранная всенародно, отражает суверенитет государства. Исполнительная власть (производная от законодательной), назначаемая представительным органом власти, занимается реализацией законов и оперативно-хозяйственной деятельностью. Судебная власть выступает гарантом восстановления нарушенных прав, справедливого наказания виновных.

Исследование вопроса организации государственной власти начинается с античных времен и связана с именами Платона, Аристотеля, Полибия, Цицерона. В работах данных мыслителей рассматриваются вопросы разделения труда в государственном управлении, специализации органов государственной власти, создается их классификация на основе различных способов формирования, предлагается концепция «смешанной» формы правления, обеспечивающей устойчивость государства.

В работах мыслителей эпохи Средневековья, таких как Аврелий Августин, Фома Аквинский, на первый план выдвигается проблема соотношения духовной и светской властей, делается вывод о том, что сферы их влияния различны.

В XIV - XV вв. сначала в Италии, а позже в других странах Западной Европы наступает эпоха Возрождения. Одним из первых мыслителей этого времени, проводившим различие между ветвями государственной власти, был Марсилиус Падуанский. Его мысли о народном суверенитете, соотношении законодательной и исполнительной властей, праве народа избирать себе государя благотворно повлияли на дальнейшее развитие теории разделения властей и формирование представлений о демократическом политическом устройстве общества. Разграничение функций государственной власти стало темой исследований для целого ряда ученых эпохи Возрождения: Николая Орезма, Джона Фортескью, Николая Кузанского, Франсуа Отмана, Никколо Макиавелли.

Обоснование разделения властей в духе раннебуржуазного либерализма приписывается Джону Локку. Для Локка важно, чтобы властные полномочия государства были разграничены и поделены между различными ветвями государственной власти. Вместе с тем, при решении этого вопроса Локк проявляет определенную непоследовательность. Так, он называет законодательную власть верховной властью в государстве и обязывает другие ветви власти ей подчиняться. В то же время Локк допускает возможность наделения органов исполнительной власти т.н. прерогативой, т.е. разрешением со стороны народа делать некоторые вещи по собственному усмотрению, когда закон молчит, а иногда поступать и вопреки букве закона ради общественного блага.

В учении Дж. Локка были намечены принципы взаимодействия органов государственной власти. Его идеи были подхвачены и развиты Шарлем Луи Монтескье, для которого разделение и взаимное сдерживание властей являются главными условиями обеспечения политической свободы в ее отношении к государственному устройству. Соединение в руках одного лица или учреждения хотя бы двух властей всегда оказывается губительным для свободы, а, значит, такое соединение недопустимо. Определенное внимание Монтескье уделяет описанию сдержек и противовесов, устанавливающих рациональный баланс в системе органов государственной власти и позволяющих этим органам влиять друг на друга.

Значение системы сдержек и противовесов было положительно оценено Д. Адамсом, А. Гамильтоном и Дж. Мэдисоном при разработке Конституции США. Отцы-

основатели американского государства считали, что для реализации принципа разделения властей необходимо создать систему обособления и сбалансированного распределения полномочий трех ветвей власти - т.н. систему сдержек и противовесов, предусматривающую взаимный контроль ветвей власти и фактически неравное распределение

Таким образом, основные положения классической теории разделения властей были сформулированы в конце XVII-XVIII вв. Позднее отдельные аспекты теории разделения властей разрабатывались в трудах различных ученых (И. Кант, Г. Гегель, И. Бентам, Б. Констан, Д. Милль, Л. Штейн, К. Роттек, К.-Т. Велькер, К.С. Захарие, А. Вандербильт, Л. Дюги, М. Ориу, С. Бюрдо, М. Дюверже, Ж. Ведель и др.).

Идеи разделения властей освещались и в русской юридической литературе XVIII - начала XX вв. (С.Е. Десницкий, М.М. Сперанский, П. Пестель, Н. Муравьев, Б.Н. Чичерин, Н.М. Коркунов, С.А. Муромцев, П.И. Новгородцев, В.М. Гессен, В.Д. Набоков, Н.Н. Алексеев, М.М. Ковалевский, Ю.С. Гамбаров, Н.И. Лазаревский, Б.Э. Нольде) [60-64].

К примеру, в Англии, США и других странах судебная власть явилась источником и стержнем формирования всей правовой системы. В России начало реальному разделению властей положила судебная реформа 1864 г. В историко-теоретическом плане можно говорить о необходимости постоянного возвышения судебной власти, испокон веков олицетворяемой с образцами беспристрастности и справедливости.

В правовом государстве, условия реализации принципов правовой государственности непосредственно связаны с гарантиями прав и свобод человека и гражданина, взаимной ответственностью государства и гражданина, высоким авторитетом закона. Принцип разделения властей оказывает решающее значение на взаимоотношения органов государственной власти, он является базовым принципом государственного строительства, одним из правовых устоев гражданского общества, а также служит той функциональной основой, которая обеспечивает эффективную деятельность государственного механизма.

Как правило, эффективные государства развитых стран мира ориентированы на правовые механизмы реализации определяемых комплексных задач и ряд принципов, связанных с правовой государственностью, традиционно принимаемых либеральной идеологией в рамках естественно-правовой доктрины: разделение властей; конкуренция; децентрализация власти; равноправие; законность; взаимная ответственность государства и личности; экономическая свобода; социальная справедливость; «открытость» политической системы и т.п.

Здесь хотелось бы согласиться с мнением исследователя Зорькина В.Д., который полагает, что «в правовом государстве власть осуществляется посредством специально созданных органов, функционирующих по различным направлениям. Для того чтобы предотвратить злоупотребления властью и возникновения авторитарной, не связанной правом, власти данные ветви власти не должны сосредотачиваться в руках одного органа власти».

При этом при оценке принципа разделения властей следует, необходимо выделить два аспекта:

1) обоснование идеи разделения властей следует проводить в рамках единой системы органов государственной власти.

2) необходимо рассматривать данный принцип следует как условие недопущения деспотизма и злоупотребления властью, как необходимый элемент обеспечения общественного порядка, законности, гарантию прав и свобод личности.

Принцип разделения властей означает, что законотворческая деятельность осуществляется законодательным (представительным) органом, исполнительно-распорядительная деятельность - органами исполнительной власти, судебная власть - судами, при этом законодательная, исполнительная и судебная ветви власти

самостоятельны и относительно независимы.

Разделение властей основывается на естественном разделении, таких функций, как законотворчество, государственное управление, правосудие, государственный контроль и т. п. Современное понимание принципа разделения властей дополнено также необходимостью разделения полномочий между высшими и местными органами власти и управления.

Политическое обоснование принципа разделения властей состоит в том, чтобы распределить и сбалансировать властные полномочия между различными государственными органами, чтобы исключить сосредоточение всех полномочий либо большей их части в ведении единого органа государственной власти либо должностного лица и тем самым предотвратить произвол. Независимые ветви власти могут сдерживать, уравновешивать, а также контролировать друг друга, не допуская нарушения Конституции и законов, это так называемая «система сдержек и противовесов».

Так, реализация принципа разделения властей осуществляется посредством механизма их реализации. Так, механизм реализации принципов правового государства состоит из различных элементов, взаимодействие которых позволяет обеспечить исполнение принципов правового государства. Важным элементом механизма реализации принципов правового государства являются правовые средства и деятельность государственных и иных органов по защите прав человека. При этом важное значение в реализации принципов правового государства имеет правильный выбор правовых средств, их умелое использование и преодоление противоречий между правовыми средствами.

Правовые средства – это юридические механизмы, действующие на тех или иных участках правового регулирования, которые обособлены в особые правовые институты, для которых характерен свой набор правовых средств, как своеобразный и специфический юридический инструментарий. Правовые средства представляют собой институциональные образования правовой действительности, которые при реальном функционировании приводят к достижению определенного результата в решении социально-экономических, политических и иных задач, стоящих перед обществом и государством. Механизм реализации принципов правового государства представляет собой систему правовых средств, с помощью которых осуществляется деятельность уполномоченных органов, общественных организаций и граждан по защите прав человека и контролю общества за государственной властью.

5. Важным принципом организации деятельности правового государства является принцип взаимной ответственности личности и государства.

Данный принцип выражает нравственные и правовые начала взаимоотношений между правовым государством как носителем политической власти и личностью – участника ее осуществления. Поэтому взаимная ответственность выступает здесь как средство координации отношений государства и гражданина. В юридической литературе признается, что взаимная ответственность государства и личности проявляется в следующем: наделение их определенным объемом взаимных прав и обязанностей; наличие равных возможностей как у государства, так и у личности, отстаивать свои права; государство должно нести ответственность за свои действия перед каждой личностью, а личность, в свою очередь, ответственна перед государством за нарушение установленного порядка, прав и свобод других граждан, причинение ущерба; обеспечение принципа взаимной ответственности государства и личности деятельностью независимых судов, возможностью обращения за защитой своих прав в международные организации.

Данный принцип предполагает, что личность несет ответственность перед государством, так и государственная власть должна нести ответственность перед личностью. Положения о равенстве всех граждан перед законом, а также их социально-политические и экономические права закреплены в Конституции. «Взаимность – имманентный признак социального обмена: при социальных взаимоотношениях никто не может получать нечто от других, ничего не давая взамен. Взаимность составляет и

сокровенный дух права. Но в праве она уже приобретает форму эквивалентности».

Взаимная ответственность государства и личности выражается в одинаковом юридическом подходе к ответственности государства перед личностью и наоборот. Применение принудительных мер должно соответствовать не только тяжести совершенного правонарушения, но и процессуальным требованиям, которые выступают основными гарантиями реализации прав государства или личности.

Провозглашаемые стандарты равенства в современных условиях - это равенства по возможностям, по дозволениям, а не фактические равенства. Равенство прав личности и государства проявляется не в материальных действиях, а в процессуальном порядке осуществления материальных прав. Нельзя допускать ситуации, когда формальное юридическое равенство переходит в материальное равенство. Тогда право переходит в свою противоположность, так как переворачивается весь порядок отношений, происходит революция. Гарантиями осуществления этих прав выступают прежде всего государственные судебные и контролирующие органы, поэтому необходимо совершенствовать не только институциональную систему государства, но и правовой режим. Правовое правление предполагает существование системы правовых отношений, основными элементами которых выступают субъективные права и обязанности. Личность ставится выше права, а, следовательно, равенство прав является выражением свободы личности. Но и это равенство прав означает лишь одинаковые возможности, предоставляемые государством для приобретения субъективных прав. В правах и обязанностях не только фиксируются образцы, стандарты поведения, которые государство берет под защиту, считая их обязательными..., но и раскрываются основные юридические принципы взаимоотношений государства и личности.

Принцип взаимной ответственности государства и личности является одним из способов ограничения политической власти. В условиях правового государства личность и властвующий субъект должны выступать в качестве равноправных партнеров, заключивших своеобразное соглашение о сотрудничестве и ответственности.

Это своеобразный способ ограничения политической власти, который выражает нравственно-юридические начала в отношениях между государством как носителем политической власти и гражданином как участником ее осуществления. Устанавливая в законодательной форме свободу общества и личности, само государство не свободно от ограничений в собственных решениях и действиях. Посредством закона оно должно брать на себя обязательства, обеспечивающие справедливость и равенство в своих отношениях с гражданином, общественными организациями, другими государствами. Так, закрепленное в пункте 1 статьи 1 Конституции положение «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» можно рассматривать, как обязанность государства защищать и соблюдать права и свободы человека и гражданина. При этом формами контроля со стороны общественности за выполнением обязательств государственных структур являются референдумы, отчеты депутатов перед избирателями и т.д.

На тех же правовых началах строится и ответственность личности перед государством. Личность соглашается на определенные ограничения и обязуется подчиняться общим установлениям государства. Применение государственного принуждения должно носить правовой характер, не нарушать меру свободы личности, соответствовать тяжести совершенного правонарушения.

Таким образом, принципы правового государства являются основой правового государства. При этом можно выделить и другие принципы, которые в той или иной мере вытекают из вышеприведенных и создают для них обеспечивающий фон. Это - высокий уровень правосознания и правовой культуры, наличие гражданского общества и осуществление контроля с его стороны за выполнением законов всеми субъектами права и

некоторые другие. По своей сути все принципы правового государства являются такими ограничениями, которые укрепляют позицию законной и легитимной власти.

Суть правового государства заключается в разрушении монополии государства на власть с одновременным изменением соотношения свободы государства и общества в пользу последнего и отдельной личности. Подлинное правовое государство создает условия для того, чтобы граждане воспринимали себя активными участниками политического процесса, усиливали позитивные и снижали негативные свойства государственности.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан 30 августа 1995 г.
2. Сартаев С.С. Мы живем в конституционном пространстве. – Алматы, 2009 г.
3. Сапарғалиев Г., Салимбаева Ж.Ч. Проблемы конституционной ответственности. – Алматы, 2001 г.
4. Становление правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан: монография. Под ред М. Баймаханова. – Алматы, 2000 г.
5. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право. Академический курс. – Алматы, 2008 г.

КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Жантайлақ Нұрдаулет Жайдаханұлы

(Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар)

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы изучения развития правового государства на современном этапе, а также процесса формирования правового государства в Республике Казахстан на основе Конституции Республики Казахстан.

Ключевые слова: Государство, Конституция, правовое государство, законодательная власть, правительство, судебная власть.

Правовое государство является одной из центральных и актуальных тем юридической науки. В последние годы ей посвящено немало исследований, хотя многие проблемы ждут своего решения. В прошлом отношении к государству и праву было иное, был классовый подход к этим категориям. В советское время правовое государство было государством «антисоциалистическим», «буржуазным».

Правовое государство – государство, основанное на правовых началах и подчиненное праву. Государство самоограничивает себя правом, признает приоритетность права над собой. Оно воспринимается не как производное от государства, а как самостоятельная социальная сила. Действует здесь принцип верховенства правовых законов, объективирующих общепринятые и социальные ценности. Последние представляют собой общепризнанные международно-правовые стандарты. Законы, закрепляющие их, являются правовыми, т.е. гуманными, отвечающими потребностям общества, принятым в соответствии с демократически построенным регламентом. Правовые законы принимаются государственными органами, призванными выражать волю народа, а потому обладают приоритетом по сравнению с иными нормативными правовыми актами. Верховенство закона обеспечивается осуществлением принципа разделения властей, высоким авторитетом законодательной власти, доступностью судебной защиты. Немало важное значение имеет и исполнимость закона, обеспеченность его механизмами реализации.

Конституция Республики Казахстан – основной, главный нормативный акт государства и общества, становящегося на путь демократического, цивилизованного развития. Конституция устанавливает государственный и общественный строй и принципы их организации и функционирования с ориентацией на перспективу. Конституция является источником не только конституционного права, но и всех отраслей национального права. В ней закрепляется конституционный статус человека и гражданина.

Конституция для всех государств, так и для Казахстана была первым необходимым условием построения правового государства, которое предполагает господство права во всех сферах государственной жизни.

Казахстан является республикой, демократическим правовым государством. Оно осуществляет верховенство права, обеспечивает самостоятельность и полноту государственной власти на всей территории, ее независимость и равноправие во всех отношениях. Единственным источником государственной власти является народ, который составляют граждане Казахстана всех национальностей и который свою власть осуществляет непосредственно через своих представителей избранных в Мажилис Парламента и органы местного самоуправления. Выборы проводятся на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права, при тайном голосовании.

Рассматривая воплощение идеи правового государства в Казахстане, следует отметить, что оно началось лишь в новых условиях развития рыночных отношений, глубокой демократизации общества и государства, отказа от тоталитарного режима и постепенного создания правового государства. Структура и содержание Конституции отражает реальное соотношение социальных сил в обществе и специфику политических и правовых традиций, сложившихся в Казахстане на современном этапе его развития, является правовой основой для устойчивого демократического развития нашей страны.

Фундаментом правовой государственности являются права и свободы человека. Принцип их приоритета составляет ядро принципов правового государства. Высокая ценность правового государства состоит в том, что оно возникло на путях поиска свободы и в свою очередь стремиться быть гарантом этой свободы. Цель правового государства – обеспечение границ свободы индивида, недопустимость нарушения поля свободы, очерченного правом, запрет применения насильственных мер, не основанных на праве.

Конституция Республики Казахстан имеет ясную логику построения, основанную на органической связи: человек – общество – государство. В основу конституционного строя положены фундаментальные принципы устройств и государства: народовластие, государственный суверенитет, гуманизм, верховенства права, сочетание единства и разделения государственной власти, политическое и идеологическое многообразие, полноправное участие Республики Казахстан в мировом сообществе и др.

В Конституции Республики Казахстан определены статус человека, гражданина, государственного и общественного строя и стратегические правовые идеи. Это выражается в положении Конституции о том, что Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством. Стать таким государством в одночасье невозможно. Как показывает исторический опыт становления передовых государств, нужно определенное время, искреннее желание, активное творческое деяние для достижения поставленной цели. Научный и правовой анализ идей, принципов, норм Конституции Республики Казахстан показывает, что она содержит мощный заряд, который дает энергию для

Молодой суверенный Казахстан ныне переживает исторический этап закладывания основ правового государства и формирования гражданского общества.

Республика Казахстан встала на путь строительства правового государства. Из курса теории правового государства следуют общие (основные) признаки правового государства, которые характеризуются в следующем:

во-первых, формирование развитого гражданского общества;

во-вторых, юридическое равенство всех граждан, а также создание материальных, политических, организационных и других гарантий для его обеспечения;

в-третьих, господство права;

в-четвертых, широкий комплекс политических, экономических, гражданских, культурных прав и свобод граждан, а также возлагаемые на них обязанности;

в-пятых, разделение государственной власти на три ветви.

Анализ принципов, идей, норм Конституции Республики Казахстан показывает, что она создает правовое пространство для формирования гражданского общества, для обеспечения прав и свобод человека и гражданина, для установления господства права, для реализации политической и правовой ответственности граждан, государственных органов, должностных лиц, для согласованной деятельности всех ветвей государственной власти. Формирование демократического, правового и социального государства – длительный процесс, который требует постоянных синхронных усилий всех субъектов конституционных правовых отношений: народа, социальных групп, государства, его органов, должностных лиц.

Для строящего демократического, правового и социального государства высшими ценностями являются человек, его жизнь, права и свободы. В политической мысли демократию рассматривают как самоценность, как реальное воплощение в государственном строе важнейших общечеловеческих ценностей. К ним относится сам человек, его жизнь, права и свободы. Признание их высшей ценностью означает, что государство не имеет более важной задачи, чем забота о человеке, о его материальном благополучии. Государство обязано создать все зависящие от него условия для того, чтобы человек мог существовать нормально. Государство обязано защищать жизнь человека от посягательств, предоставляя ему возможность и самому защищаться от неправомерных действий, обеспечивая нормальную окружающую среду. Права и свободы человека, закрепленные в Конституции, конкретизированные в текущем законодательстве, означают, что государство должно всемерно содействовать их реализации в первую очередь.

Правовое государство – политическое оформление гражданского общества, сферы общественной жизни, где действуют развитые демократические институты, имеют место самоуправление, инициатива и активность граждан и их организаций. Эта сфера ограждена законами от произвольной регламентации ее со стороны властных органов. В таком государстве соблюдаются права и свободы человека и общества; право приоритетно по отношению к государству; признается и соблюдается независимость суда как защитника гражданина в его отношениях с государством. Население характеризуется определенной способностью к саморегулированию готовностью подчиняться общим правилам и интересам. Гражданское общество представляет собой общество равноправных людей, свободно проявляющих свою индивидуальность и творческую инициативу. Легитимность всех государственных и общественных институтов и структур, которые создаются на основании закона, с соблюдением установленных правил и процедур, и их цели, задачи, формы и методы функционирования детально регламентируются в официальном порядке.

Построение и функционирование правового государства являются одной из важных и актуальных научно-теоретических и политико-практических проблем и исторических задач современного общества. Поэтому в Конституции 1995 года поставлена цель утверждения Республики Казахстан правовым государством. Включение этой цели в повестку дня вытекает из политики развития государственности и права и определяется рядом факторов и условий.

Прежде всего, нужно отметить, что потребность построения правового государства вытекает из горьких уроков периода советского тоталитаризма. Ибо в 30-40-х годах, несмотря на наличие хороших законов, в результате широкого нарушения законности миллионы людей без вины, без суда, без предоставления права на защиту были

привлечены к ответственности. В новых условиях эти обстоятельства должны быть устранены. Необходимость создания правового государства вытекает также из положительного опыта других демократических государств, из требований дальнейшей демократизации жизни общества и государства, из политики усиления гарантий прав и свобод и интересов человека и улучшения их защиты, а также вытекает из целей успешного решения широких задач, стоящих перед обществом и государством на современном этапе развития.

Конституция Республики Казахстан провозглашая государство правовым, закрепила ряд принципов правового государства. Одним из которых реализуется – разделение властей. Советская юридическая наука исходила из марксистского тезиса о механизме государственной власти как «работающей корпорации» – и законодательствующей, и исполняющей законы одновременно. Власть рассматривалась в плане разделения труда по ее осуществлению, характеризовалась в структурно-функциональном «ключе», отрицалась сама целесообразность исследования законодательной и судебной власти по отдельности. Правовая государственность невозможна без разделения властей, ибо именно эта, изобретенная цивилизованным человечеством, система сдержек и противовесов позволяет обществу защищать себя от попыток узурпации власти, от злоупотреблений.

В Конституции РК в статье 3 п. 4 закреплён принцип, согласно которому государственная власть осуществляется на основе ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви и взаимодействия между собой с использованием системы сдержек и противовесов. Каждая из этих ветвей представлена соответствующими органами, действующими самостоятельно.

Принцип разделения властей является обязательным атрибутом правового государства. Его осуществление заключается в утверждении политической свободы, обеспечении законности и устранении злоупотреблений властью, защите гражданина от произвола должностных лиц, создает (через разделение труда и компетенции) предпосылки к эффективной деятельности государственных структур.

Конституционное провозглашение принципа разделения властей имеет большое значение для развития государственности Казахстана. Разделение государственной власти – это не только разграничение, но и подробная регламентация полномочий всех ветвей власти в соответствующих разделах Конституции. Разделение власти означает не сущностное разделение единой государственной власти, а функциональное ее разделение, не отрывающей частей от целого, но при этом позволяет новому молодому государству быть единством политически многообразным и юридически гибким.

Правовое государство как определенная теория и соответствующая практика организации политической власти и обеспечения прав и свобод человека является одним из существенных достижений человеческой цивилизации. Реформирование политической и правовой сферы в республике полностью направлено на становление и развитие основополагающих принципов правового государства. Казахстан стоит на пути становления и развития правового государства. В действующей Конституции Республики Казахстан данное положение нашло свое отражение в статье 1. Невозможно прийти к правовому государству только путем реформирования государственных институтов, изменения законодательных актов. Правовое государство как комплексное явление возникает на основании формирования ценностей и идей в общественном сознании и общественном бытии. Все эти предпосылки являются необходимым условием становления и развития правового государства. В свою очередь, историческое развитие идеи правового государства во многом предопределяет систему ценностей и идеалов современного общественного правосознания. Поэтому обращение к истории идеи правового государства имеет сегодня большое научное значение.

Необходимость конституционного закрепления принципа объясняется следующим образом:

1) этот принцип избавляет от тоталитарной организации государственной власти на многопартийной основе и классовой идеологии;

2) выражает разграничение компетенции государственных органов, основанное на взаимном контроле и взаимодействии.

Конституционно-правовое закрепление принципа разделения властей имеет целью, с одной стороны, утвердить правовой статус каждого органа как независимого субъекта государственной власти, действующего самостоятельно в пределах своих полномочий, а с другой стороны, создать систему средств взаимного регулирования, уравнивания и контроля баланса прав и обязанностей «сдержек и противовесов органов власти».

Большой объем работы в сфере управления государственными делами возложен на исполнительные органы. Они должны действовать строго в пределах компетенции, определяемой Конституцией и другими законами, в целях организации исполнения актов законодательной власти и других нормативных правовых актов. Исполнительную власть осуществляет Правительство возглавляющее всю систему исполнительных органов и осуществляющее руководство их деятельностью.

О последовательном проведении в жизнь принципа разделения властей можно говорить лишь в том случае, если наряду с законодательной и исполнительной властью достаточно активно себя проявляет и пользуется независимостью судебная власть. Судебная власть предоставляется Верховному Суду Республики Казахстан и нижестоящим судам, осуществляется от имени Республики Казахстан и имеет своим назначением защиту прав, свобод и законных интересов граждан и организаций, обеспечение исполнения норм Конституции, законов и иных нормативных актов.

Правосудие в РК осуществляется только судом. Конституция признает самостоятельность и право органов судебной власти. Судебная власть, осуществляется посредством гражданского, административного и уголовного судопроизводства. Органами судебной власти являются: Верховный суд РК, а также нижестоящие суды. Особенность казахстанского судопроизводства заключается в отсутствии отдельной ветви - арбитражного процесса. Экономические споры разрешаются в рамках гражданского судопроизводства, независимо от их субъектов. Суды, по рассматриваемым делам принимают судебные акты в форме решений, приговоров, определений, постановлений и приказов. Судебные акты в РК не создают правовых норм.

Верховный суд РК - высший судебный орган по гражданским, уголовным, хозяйственным и иным делам, подсудным нижестоящим судам, осуществляет в предусмотренных законом процессуальных формах судебный надзор за их деятельностью и дает разъяснения по вопросам судебной практики.

По Конституции в Казахстане обеспечивается верховенство права. Государство ответственно перед человеком и обществом за свою деятельность. В нем гарантируется равенство перед законом всех граждан Казахстана, независимо от происхождения, социального и имущественного положения, расовой и национальной принадлежности, пола, образования, языка, политических взглядов, религиозных убеждений, рода и характера занятий, места жительства и других обстоятельств. Граждане осуществляют свои права и свободы по принципу «разрешено все, что не запрещено законом». Государство, его органы и должностные лица, напротив, действуют по принципу «разрешено лишь то, что определено законом». В этом заключается взаимоотношение государства и индивида в правовом государстве.

Подчиняясь праву, государственные органы не могут нарушать его предписания и несут ответственность за нарушения или невыполнение этих обязанностей. Обязательность закона для государственной власти обеспечивается системой гарантий, которые исключают административный произвол. К ним относятся:

1) ответственность Правительства перед представительными органами;

2) дисциплинарная, гражданско-правовая или уголовная ответственность должностных лиц государства любого уровня за нарушение прав и свобод конкретных

лиц, за превышение власти, злоупотребление служебным положением и пр.;

3) импичмент и т.п.

Формами контроля со стороны общественности за выполнением обязательств государственных структур могли быть референдумы, опросы, отчеты депутатов перед избирателями и т.д.

Прямое действие Конституции означает непосредственную реализацию ее норм в практике органов государства, общественных объединений, политических партий и граждан. Вместе с тем, целый ряд статей Основного закона содержит указания на необходимость принятия законов, определяющих в частности, порядок реализации конституционных норм. Поэтому закономерно, что прямое действие таких предписаний Основного закона проявляется в полной мере только в едином комплексе с другими нормами, закрепляемыми в текущем законодательстве.

Посредством охраны Конституции обеспечиваются незыблемость основ конституционного строя страны, защита ее территориальной целостности и суверенитета, прав и свобод граждан. В этой связи на основе норм Конституции создан специальный государственный механизм, обеспечивающий ее соблюдение, стабильность и в целом режим конституционной законности.

Правовое государство, одним из важнейших признаков которого является верховенство законов, высшим из которых уже отмечено выше как раз и является конституция, невозможно без реальной, эффективной правовой охраны последней. Мировой опыт свидетельствует, что для предотвращения нарушений конституционной законности должна быть создана целостная система правовых средств охраны Конституции. Среди таких средств, в первую очередь, выделяется конституционный контроль, который представляет из себя определенную функцию компетентных государственных органов по обеспечению верховенства Конституции в системе действующего права, ее высшей юридической силы и прямого действия в деятельности субъектов права.

Подобными функциями наделены такие государственные органы как Президент, Парламент, Правительство, органы суда и прокуратуры. Специализированным органом конституционного контроля выступает Конституционный Совет, обеспечивающий верховенство Конституции на всей территории государства.

Для осуществления своих функций, Конституционный Совет Республики Казахстан наделен определенными властно-принудительными полномочиями. Так, в случаях, предусмотренных Конституцией Республики Казахстан, Конституционный Совет вправе признать не соответствующими Конституции законы Парламента до подписания их Президентом, отменять действующие законы и иные нормативные правовые акты, решать вопросы о правильности проведения выборов Президента, депутатов Парламента, установить соблюдение Конституционных процедур при освобождении или отрешения Президента от должности.

Одним из основных направлений деятельности Конституционного Совета Республики Казахстан является официальное толкование норм Конституции РК, которое составляет его исключительную компетенцию.

Официальное толкование норм Конституции – это нормативное толкование, которое дается Конституционным Советом РК в соответствии со значением словесного выражения норм Конституции при помощи различных способов уяснения их смысла.

Осуществляя официальное толкование норм Конституции Республики Казахстан, Конституционный Совет независим и подчиняется только Конституции. Из права давать официальное толкование конституционных норм следует юридическая сила решений Конституционного Совета РК, равная юридической силе тех норм, которые стали предметом его толкования. Особенности решений Конституционного Совета является то, что они имеют общеобязательную юридическую силу, окончательны и не подлежат обжалованию.

В то же время практика конституционного контроля в нашей стране выдвинула определенные вопросы, от решения которых в значительной мере зависит укрепление конституционной законности в Республике.

В частности, в юридической литературе обсуждались возможности нормативного закрепления за Конституционным Советом проверки делегированных законов, нормативных указов Президента, соответствия обычных законов конституционным. Следует признать справедливыми мнения тех ученых, которые высказываются за законодательное закрепление процедур рассмотрения Парламентом протестов Генерального Прокурора о не конституционности законодательных актов.

К конституционным требованиям законности необходимо отнести и требование верховенства права, причем не в смысле верховенства закона, как это можно предположить. Право – важнейший, но не единственный регулятор поведения людей. Наряду с правовыми оно регулируется моральными, традиционными, религиозными и другими социальными нормами. В сформировавшемся государстве, особенно правовом, при противоречии между предписаниями правовой и любой иной социальной нормы должна действовать правовая норма. Указание на это в законе дает четкие ориентиры поведения лицам, оказавшимся в ситуации коллизии социальных норм.

Таким образом, делая обобщающий вывод, следует отметить, что нормативное закрепление законности в Конституции Республики Казахстан является необходимым (формальным) условием проявления конституционной законности. Обеспечение конституционной законности должно стать одним из главных направлений деятельности государственных органов, так как действительное преобладание норм Основного Закона в жизнедеятельности казахстанского общества может способствовать его поступательному и стабильному развитию.

В Конституции Республики Казахстан, и в других нормативных правовых актах, соответствующие Конституции и в Посланиях Президента, долгосрочных Стратегических планах отражены все признаки и принципы правового государства. К принципам правового государства относятся:

- разделение власти на законодательную, исполнительную и судебную ветви с целью исключения злоупотреблений ею;
- верховенство закона, т.е. закон, принятый верховным органом власти при строгом соблюдении всех конституционных процедур, не может быть отменен, изменен или приостановлен актами исполнительной власти;
- взаимной ответственности государства и личности и т.д.
- высокий уровень правосознания и правовой культуры в обществе;
- наличие гражданского общества и осуществление контроля с его стороны за выполнением законов всеми субъектами права и др. Наше государство может достичь такого государства, только при строгом соблюдении законов государственными органами, путем реализации норм Конституции всеми субъектами права.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий / Под ред. Г.С.Сапаргалиева. Изд. 2-е, испр. и доп. – Алматы: «Жеті жарғы», 2004.
2. Сартаев С.С. Некоторые вопросы истории и теории правового государства / Известия АН КазССР. Серия общественных наук, 1989.
3. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. О перспективах и некоторых проблемах формирования правового государства на пороге XXI века. В кн.: Жизнь: Штрихи к портрету профессора С.С.Сартаева. – Алматы: 2002.
4. Баймаханов М.Т. Национальная государственность и воплощение в ней принципов правового государства // Становление суверенитета Республики Казахстан. Алматы, 1994.

5. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года: Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года. Казахстанская правда. – 2009.

О МЕТОДАХ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ДЕЛИКТНОГО ПРАВА

Жетписбаев Б.А.

(Республика Казахстан, г. Алматы, КазНУ имени Аль-Фараби)

Как свидетельствует об этом опыт научной исследовательской деятельности, для того, чтобы выделить из целостной системы административно-правовой науки такую ее составную часть, как административное деликтное право в качестве самостоятельной подотрасли административного права, одного факта наличия самостоятельного предмета правового регулирования, то есть регулируемых этой подотраслью права общественных отношений, представляется недостаточным.

Согласно современным концепциям в теории государства и права, если любая отрасль права претендует на самостоятельность, то она, кроме собственного предмета правового регулирования, должна обладать и собственными методами правового воздействия как совокупности способов и приемов оказания влияния (воздействия) на эти виды общественных отношений [1].

«Представляя собой сложное, многогранное правовое явление, - как пишет об этом С.С. Алексеев, - каждый отраслевой метод выражает особый юридический режим регулирования и состоит в специфическом комплексе приемов и средств регулирования, который существует только в данном, конкретном нормативном материале и тесно связан с соответствующей группой общественных отношений – предметом правового регулирования» [2]. При этом С.С. Алексеев считает, что главная особенность каждой отрасли права состоит в наличии особого юридического режима («метода регулирования») [3]. Тем более, что методы, как способы воздействия на общественные отношения дают ответы на вопросы о том, как и каким способом наиболее рационально можно достичь ожидаемых целей (результатов) в соответствующих видах государственно-правовой деятельности. Объясняется это тем, что методы правового регулирования, как правило, находятся в единстве с целями правового регулирования, то есть опосредуются результатами соответствующих достижений.

Как правильно утверждает об этом В.А. Ким, «понятие метода, в первую очередь, связано с деятельностью, но не с любой, а только с целенаправленной. Такая деятельность выступает как совокупность приемов, способов достижения намеченного результата. Метод можно понимать как способ целенаправленного воздействия... Такое воздействие производится не только на волю, но и на сознание, эмоции, интересы людей. Следовательно, речь идет о способах взаимоотношений между людьми, путях достижения усилиями одних людей целей, выработанными другими» [4]. При этом принципиально, что методы регулирования обуславливаются «не субъективными устремлениями должностных лиц, а формируются под воздействием конкретных задач управления» [5].

Таким образом, следует полагать, что достигаемая цель (результат) обуславливается спецификой используемых методов. Поэтому правильный выбор методов воздействия в известной степени определяет возможности достижения поставленных целей (результатов), то есть используемые методы в конце концов, наиболее достоверным способом показывают, как и каким образом достигаются те или иные цели управленческого воздействия. Они в более совершенной мере «определяют качественную сторону управления. Их совершенствование означает улучшение управления» [6].

При определении методов правового регулирования административного деликтного права, на наш взгляд, наиболее целесообразным и правильным будет попытка исходить из тезиса о том, что метод правового регулирования «есть средство практического осуществления функций государственно-управленческой деятельности, достижения ее целей» [7], то есть в нашем случае речь идет о том, как и каким образом организовать деятельность государственных органов в борьбе с административной правонарушаемостью, в целях повышения ее эффективности, как и каким образом предупредительно и пресекательно воздействовать на стремительно растущую динамику административных правонарушений, чтобы сократить их количество, не говоря об их полном искоренении. При этом немаловажно и то, кто, то есть какое должностное лицо, или какой орган государственной власти непосредственно исполняет эти полномочия, какова степень его компетентности и эффективности в этой сфере деятельности. И в этом аспекте не являются случайными высказывания Н.Б. Мухитдинова о том, что «управляющая система - это кто и что управляет, управляемая - кто и что управляется. Между ними существует тесная взаимосвязь и строгая взаимозависимость, которая во многом влияет на сущность управления» [8].

Административно-юрисдикционные отношения должны управляться именно теми органами, компетенция которых не вызывает никаких сомнений в том, что эти органы созданы именно для этих целей. Необходимо, чтобы всегда возникал внятный ответ на вопрос о том, а кто же является управляющей системой в этих отношениях и в силу каких причин и оснований он этим управляет? Объясняется это тем, что сегодня не всегда можно определить специализацию в компетентности некоторых органов, которые очевидно, что присваивают себе чужие полномочия и не всегда до конца доводят начатые ими те или иные организационно-правовые мероприятия, направленные на борьбу с административной деликтностью, до своего логического завершения. То есть возникает и доминирует конъюнктурная составляющая: если в силу каких то причин, зачастую временного характера, сегодня «модно» бороться с административной правонарушаемостью, как с некоторым негативным социально-правовым явлением, то эти органы «рьяно принимаются за это дело», а если наоборот, наблюдается некоторый спад в этих отношениях, то эти органы напрочь «забывают» о тех своих полномочиях, которые только недавно ими возносились до уровня первостепенных. В качестве примера таких органов можно привести Комиссии по защите прав несовершеннолетних при различных акиматах, «характерной» чертой деятельности которых является полное отсутствие стабильности и системности в вопросах организации мер борьбы с административной правонарушаемостью несовершеннолетних в определенном регионе [9].

В условиях сегодняшнего дня, приоритетной первоосновой сущности управления, реализовываемой через методы правового регулирования, должен быть объективный приоритет фактора - законодательного признания и обеспечения прав, свобод и законных интересов человека, как лица, во имя осуществления притязаний, которого и осуществляется всякий вид государственной деятельности.

При этом приобретают особый смысл и значение высказывания академика Г.С. Сапаргалиева о том, что «государство именно признает права человека, а не дозволяет» [10], то есть сегодня наступило время и те условия когда во всякой деятельности государства должна красной нитью превалировать идея о признании личности человека высшей ценностью государства во всех сферах государственных отношений и государственного строительства.

Традиционно в юридической литературе наиболее часто упоминают о существовании двух способов правового регулирования: императивный (основанный на подчинении одной из сторон другой стороне) и диспозитивный (основанный на равенстве сторон). Если исходить из данного положения, то следует признать наличие гражданско-правового (частного) и административно-правового (публичного) права.

Гражданское право регулирует отношения между государственными органами, гражданами, общественными организациями, хозяйствующими субъектами, если эти отношения возникают в результате заключения сделок, договоров и др. Не сложно отметить, что в этих отношениях ни одна из сторон правоотношений не выступает в качестве диктующей правила поведения в этих отношениях. Если в таких отношениях участвует государство, то при этом государство выступает в качестве равноправного субъекта гражданско-правовых отношений. Напротив, в правоотношении, в котором государство выступает как сторона с властными функциями, регулятором таких общественных отношений являются нормы административного права. Таким образом, в этом случае различие между различными отраслями права осуществляется путем определения предмета правового регулирования и метода правового регулирования [11].

Более подробные рассуждения о методе правового регулирования как критерия для определения места правового образования в системе права мы можем увидеть в трудах известного казахстанского ученого Мухитдинова Н.Б., который обосновал свою концепцию относительно метода правового регулирования как критерия для выделения самостоятельных правовых образований. Ученый отмечает: «нельзя забывать о том, что метод правового регулирования является производной от предмета правового регулирования, в силу надстроечного характера права по отношению к фактическим (экономическим) отношениям. На основе этого имеет место теория, что метод правового регулирования не может применяться как самостоятельный принцип при систематизации правовых норм потому, что он является производным от предмета регулирования. Общественные отношения, как предмет регулирования, не зависят от метода правового регулирования. Наоборот, метод правового регулирования определяется характером общественных отношений, являющихся предметом правового регулирования. В административном и гражданском праве принципы императивного и диспозитивного правового регулирования выражены наиболее непосредственно. В других отраслях права (финансовом, экологическом, земельном и т. д.) они выступают в более сложных сочетаниях, включая тот и другой принцип в той или иной мере в зависимости от специфики общественных отношений, регулируемых нормами определенной отрасли, и от различных фаз общественного развития» [12].

Метод правового регулирования зависит от целей и задач, которые государство ставит перед изданием тех или иных правовых норм. На него, в свою очередь, влияют такие факторы, как круг субъектов правоотношений, характер и соотношение прав и обязанностей субъектов правоотношений, различные инструменты обеспечения и защиты правовых норм, в частности, особенности общественных отношений, которые имеют большое значение при определении характера правового воздействия на эти общественные отношения.

По мнению профессора Мухитдинова Н.Б., в теории права нет общепринятого определения понятия «метод правового регулирования». Некоторые исследователи видят установление или санкционирование определенных правил поведения в правовых нормах, другие определяют метод посредством правил для субъектов общественных отношений, внешних условий их действий, содержания отношений и форм их правового обеспечения. Однако, несмотря на различия в предложенных дефинициях, все авторы в конечном счете сходятся к мнению, что правовой метод - это способ организации отношений между участниками правоотношений, способ воздействия права на поведение субъектов отношений, связанный с реализацией правовых норм в правоотношениях. Иными словами, под методом правового регулирования понимается особый способ воздействия на субъектов правоотношений, исходя из совокупности правовых норм, регулирующих эти отношения и обеспечивающих необходимое поведение субъектов правоотношений. Метод правового воздействия может быть указан в виде предписания, запрещения или разрешения. Предмет правового регулирования – «субъект подчиняется установленным правилам поведения». Метод определяет пути достижения этой цели [13].

Во многих исследованиях можно наблюдать схожую мысль о том, что метод конкретной отрасли права - это конкретный инструмент воздействия на общественные отношения. Такой подход позволяет описать метод с разных сторон, проанализировать все его проявления и показать специфические особенности метода правового регулирования одной отрасли и сравнить с методом другой отрасли. Когда мы говорим, что существует самостоятельный метод правового регулирования, мы не можем не отметить, что это исключение. В противном случае невозможно определить, что метод правового регулирования является критерием для выделения самостоятельных правовых образований в системе права. Как правило, изучение различий между «специальными» и «общими» методами правового регулирования основывается на анализе различий между методами административно-правового и гражданско-правового воздействия, с одной стороны, и сравнении одних методов с другими. Кроме того, многие авторы приходят к выводу, что методы административного и гражданского права являются основой для развития уже сформировавшихся методов правового регулирования «молодых отраслей».

Согласимся с мнением профессора Н.Б. Мухитдинова относительно того, что «методы отраслей значительно многообразнее и богаче по своему содержанию, чем общественные отношения, регулировать которые они призваны. Справедливость этого аргумента тем более следует подчеркнуть, что многие пытаются охарактеризовать метод правового регулирования при помощи одного какого-то средства воздействия на отношения: равенства, власти и подчинения и т. д. Однако такой подход к проблеме нельзя признать правильным. В одной отрасли права могут применяться и применяются не одно, а несколько средств воздействия, что обусловлено разнохарактерностью регулируемых той или иной отраслью права общественных отношений. Вряд ли вообще существуют отрасли права, охватывающие полностью однородные отношения» [14].

Сегодня, в сфере административно-деликтных отношений, необходимо применение именно таких способов воздействия, которые по своей природе точно отражают сущность данных отношений. Применение несоответствующих средств отрицательно воздействует на развитие общественных отношений и препятствует действию объективных закономерностей, присущих данному обществу [15]. Поэтому изучение и анализ метода правового регулирования административного деликтного права обусловлены самой необходимостью обеспечить эффективность воздействия этой подотрасли права на отношения по обеспечению общественного правопорядка и безопасности, осуществлением различных приемов и способов регулирования деликтных административно-юрисдикционных отношений.

Объясняется это тем, что рассмотрение метода административного деликтного права, по большому счету есть анализ самого административного деликтного права с точки зрения определения его самостоятельности, определения и обособления его правового статуса, как самостоятельной подотрасли административного права. При этом необходимо определить, есть ли у административного деликтного права свой специфический способ воздействия на административно-деликтные отношения, или «для регулирования их используются элементы известных методов других отраслей права. Если ответ на первый вопрос окажется положительным, то важно также установить то общее и особенное, что свойственно данному способу» [16]. При этом следует иметь в виду, что методы административного деликтного права «используются для осуществления деятельности, имеющей государственный характер. В подобном виде «метод» позволяет получить необходимые представления о том, как функционирует механизм государственной власти, как практически осуществляются управленческие функции, с помощью использования каких средств. Данная категория имеет в силу этого прямое отношение к характеристике сущности процесса реализации государственной власти, являясь одним из ее неперенных элементов. Она служит также целям придания управлению динамики [17], стабильности и полной правовой определенности.

Во взглядах А.П. Алехина, А.А. Кармолицкого и Ю.М. Козлова, различают два принципиально различных подхода к пониманию содержания методов правового регулирования: либо каждая правовая отрасль помимо предмета правового регулирования имеет свой метод, либо все отрасли права используют в регулятивных целях единые правовые средства, заложенные в природе права [18].

Наиболее предпочтительной для исследователей представляется вторая версия. Объясняют они это тем, что «действительно, любая отрасль права использует в качестве правового регулирования три юридические возможности: *предписание, запрет, дозволение*. Они в своей совокупности и составляют содержание средств правового воздействия на общественные отношения» [19]. Рассуждая о том, что собой представляют правовые средства правового регулирования, авторы поясняют, что «*предписания* – возложение прямой обязанности совершать те или иные действия в условиях, предусмотренных правовой нормой. *Запреты* – фактически также предписания, но иного характера, а именно: возложение прямой юридической обязанности не совершать те или иные действия в условиях, предусмотренных правовой нормой. *Дозволения* – юридическое разрешение совершать в условиях, предусмотренных правовой нормой, те или иные действия, либо воздержаться от их совершения по своему усмотрению» [20].

Несколько в иной интерпретации излагает данную проблему Н.Б. Мухитдинов, который рассматривает ее сквозь точку зрения значения и содержания регулятивных норм. Он указывает на то, что «в теории права общепризнанно, что в зависимости от характера субъективных прав и обязанностей регулятивные нормы подразделяются на три вида:

- обязывающие – это юридические нормы, устанавливающие обязанность лица совершать определенные положительные действия;
- запрещающие, которые обязывают лиц воздержаться от действия известного рода (запреты);
- управомачивающие, которые устанавливают субъективные права с положительным содержанием.

Такое деление органически связано и с характером регулятивного воздействия, которое осуществляется при помощи обязывающих предписаний (обязывающие нормы), запретов (запрещающие нормы) и дозволения (управомачивающие нормы). Поэтому нет отрасли права, где не содержались бы все виды этих велений. Причем и предписание, и запрет, и дозволение настолько тесно связаны между собой, что существование одного из них немыслимо без двух других» [21].

Другие специалисты также склоняются к тому, что метод правового регулирования един в рамках системы права, а каждая самостоятельная отрасль права, обладая отдельным предметом, лишь использует оптимальное сочетание универсальных способов правового регулирования – дозволения, обязывания (предписания) и запрета [22]. Такого же мнения, в частности, придерживался и виднейший специалист административного права Ю.М. Козлов, определявший способы правового регулирования в аналогичном порядке [23].

Следует отметить, что существует и другая категория исследователей, считающие, что в рамках административно-правового регулирования одной отрасли права, могут существовать несколько методов правового регулирования. Так, В.М. Манохин, выделяя такие методы как: методы власти-подчинения; рекомендаций; согласования; равенства, указывал на то, что для административно-правового регулирования характерна множественность методов регулирования отношений, что обусловлено многогранностью предмета регулирования и сложной структурой отношений, которые в конечном счете и определяют методы регулирования [24].

Между тем в административно-правовой литературе, существует такая конструкция метода правового регулирования, которая позволяет четко выделить из массива методов правового регулирования метод, присущий именно административному

праву, а следовательно, и административному деликтному праву. Так, в силу утверждений Ю.А. Дмитриева, И.А. Полянского и Е.В. Трофимова, «это первичные методы, которые представляют собой приемы регулирования, определяющие главное в правовом статусе субъектов отношений, в их исходных юридических позициях. К ним отнесены следующие методы:

- метод субординации – централизованное, императивное регулирование при котором регулирование осуществляется на властно-императивных началах, а положение субъектов отношений характеризуется отношениями субординации, прямого подчинения;

- метод координации – децентрализованное, диспозитивное регулирование, при котором правовое регулирование определяется также снизу, на его ход и процесс влияет активность участников регулируемых общественных отношений; их правоохранные действия здесь тоже являются индивидуальным, автономным источником юридической энергии, и сообразно этому положению субъектов характеризуются отношениями координации, приданием конститутивного юридического значения их правомерному поведению» [25].

Отсюда они делают вывод, что административно-правовой метод – это императивный метод воздействия на общественные отношения, характеризующиеся субординацией (властеотношения), основанный на таких способах правового регулирования, как предписание и запрет» [26].

Резюмируя вышесказанное, следует сделать выводы о том, что правовая сущность и содержание методов административного деликтного права может заключаться в следующих положениях:

- установление строго определенного порядка действий, означающее предписание к действию в соответствующих условиях и надлежащим образом, которые предусмотрены определенной административно-правовой нормой;

- запрещение определенных действий под страхом применения соответствующих правовых санкций;

- предоставление возможности выбора одного из вариантов должного поведения, предусмотренных административно-правовой нормой;

- предоставление возможности действовать (или не действовать) по своему усмотрению, то есть совершать, либо не совершать предусмотренные административно-правовой нормой действия в определенных условиях [27].

Для механизма правового регулирования административного деликтного права наиболее характерны прямые средства распорядительного типа, то есть предписания и запрет. Свое непосредственное выражение они находят в том, что одной стороне регулируемых отношений предоставлен определенный объем юридически властных полномочий, адресованных другой стороне. Отсюда следует, что административно-правовое регулирование в административном деликтном праве в большей степени «предполагает односторонность волеизъявления одного из участников административного деликтного отношения, то есть властеотношения» [28].

Список литературы:

1. См. например: Марченко М.Н. Теория государства и права: Учеб. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – 640с.; Чистяков Н.М. Теория государства и права: Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2010. – 288с.; Теория государства и права: Учебник / Любашиц В.Я., А.Ю. Мордовцев, А.Ю. Мамычев. – 2 изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – 700с. и др.

2. Алексеев С.С. Теория права. - М., 1995. – С.157.

3. Алексеев С.С. Государство и право: Начальный курс. – М., 1993. – С.83.

4. Ким. В.А., Ким Г.В. Конституционный строй Республики Казахстан (общие положения). - Алматы, 1998. - 169 с.

5. Таранов А.А. Административное право РК. Академический курс. - Алматы: ТОО

“Баспа”. 2000. - С.63.

6. Коренев А.П. Административное право России. Учебник. В 3-х частях. Часть 1. - М.: МЮИ МВД России. Издательство «Щит-М», 1997. - С.165.

7. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации. Учебник. – М.: Издательство Зерцало, 1996. - С. 249.

8. Мухитдинов Н.Б. Основы горного права. - Алма-Ата: Казахстан, 1983. - С.148.

9. См. например: Жетписбаев Б.А. Организация мер борьбы с административными правонарушениями несовершеннолетних: учебное пособие / Б.А. Жетписбаев, С.Д. Сартаев. – Алматы, 2019. – 290с.

10. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: Учебник. - Алматы: «Жета Жарғы», 1998. - С.7.

11. Жетписбаев Б.А., Шаншарбаева Б.С. Современные концепции института административно-правового принуждения за нарушение норм земельного законодательства. – Алматы, 2021. – С. 92.

12. Мухитдинов Н.Б. Основы горного права: Некоторые важные положения теории и практики. – Алма-Ата: Казахстан, 1983. – С.33.

13. Мухитдинов Н.Б. Указ. соч. – С.33.

14. Мухитдинов Н.Б. Указ. соч. – С.78.

15. Мухитдинов Н.Б. Указ. соч. – С.68.

16. Мухитдинов Н.Б. Указ. соч. – С.69.

17. Ибрагимов Х.Ю, Административное право. - Алматы: Данекер, 2000. - С.96.

18. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Указ. соч. - С. 32.

19. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Указ. соч. - С. 31-32. Там же. – С.32.

20. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Указ. соч. - С. 32.

21. Мухитдинов Н.Б. Указ. соч. – С.34.

22. Дмитриев Ю.А. Административное право Российской Федерации: учебник для юридических вузов / Ю.А. Дмитриев, И.А. Полянский, Е.В. Трофимов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – С. 19.

23. Административное право: Учебник / Под ред. Л.Л. Попова. – М., 2002. – С.45.

24. Манохин В.М., Адушкин Ю.С., Багишаев З.А. Российское административное право: Учебник. – М., 1996. – С. 17.

25. Дмитриев Ю.А. Указ. соч. – С.21.

26. Дмитриев Ю.А. Указ. соч. – С. 21.

27. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Указ. соч. - С. 36-37.

28. Смоленский М.Б. Административное право для студентов вузов /М.Б. Смоленский. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – С.10.

ҚЫЛМЫСТЫҢ АРАНДАТУШЫЛЫҚ ТҮСІНІГІ

Жиенғалиева Айгерим Алтынбековна

з.ғ.м., Қазақстан, Алматы қ.

Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов
атындағы Алматы академиясы «Құқық қорғау қызметі»
мамандығының 2 курс докторанты, полиция майоры

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі қылмыстық құқық пен қоғамдағы ең күрделі мәселелердің бірі, атап айтқанда қылмыс жасауға арандатушылық көрсетілген. Қылмыс жасауға арандатуға баға беру мәселесі қылмыстық құқық теориясында қылмыс жасауға

итермелейтін адамның іс -әрекетінің мәні туралы мәселенің жеткілікті түрде зерттелмегендігімен қиындатады. Мақалада автор нормативтік құқықтық актілерді талдау негізінде және құқықтық әдебиетте бар дефиницияларды ҚР ҚК 3-бабында «арандату» ұғымын бекітуді ұсынады.

Кілтті сөздер: *арандату, заңды арандату; заңға қайшы арандату; арандатушы, қылмыс, қарсы әрекет, қылмыстық іс-әрекетті имитациялау, айдап салушы, айдап салу.*

Қылмыс жасауға арандатуға баға беру мәселесі қылмыстық құқық теориясында қылмыс жасауға итермелейтін адамның іс -әрекетінің мәні туралы мәселенің жеткілікті түрде зерттелмегендігімен қиындатады. Параға арандату туралы қылмыстық -құқықтық норманың сипатын анықтау бұл әрекеттің қатысушылық институтымен, атап айтқанда, қылмысқа итермелеуімен байланысы туралы мәселенің шешілуіне тікелей байланысты. Зерттеудің толықтығы үшін авторлар мемлекеттің ұстанымы барынша дәл тұжырымдалған Қазақстан Республикасының қылмыс жасауға арандату туралы заңнамасына жүгінеді.

Атап айтқанда, «Қылмыс жасауға арандату» Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 412-1 б. зерттеліп жатыр. ҚР 06.10.20 ж. №365-VI Заңына сәйкес, Қылмыстық кодекс 412-1 баппен толықтырылды. Қылмыс жасаған адамды жазалауды жеңілдету мәселесі, сондай-ақ жәбірленушінің қылмысты арандатушылықтың салдарынан жасауы, бүгінгі күні де өзекті болып қала береді.

Құқықтық мемлекет құру кезеңінде жеке адамның, жалпы адамзаттық құндылықтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды күшейту үлкен маңызға ие олардың барлық басқа құндылықтардан басымдығы өркениетті құқық жүйесінің сөзсіз постулаты болып табылады. Осыған байланысты әлеуметтік - моральдық қақтығыс мәселелерін зерттеу, біріншіден, азаматтар арасында, екіншіден, бір жағынан жеке азаматтар арасында, екінші жағынан мемлекет пен қоғам арасында белгілі бір өзектілікке ие болады. Адам, қоғам және мемлекет мүдделерінің өткір қайшылықтары туындайтын салалардың бірі заңды және қылмыстық мінез-құлықты ажырату саласы болып табылады. Осыған байланысты қылмысты арандату кезінде тиімді қылмыстық - құқықтық кепілдіктерді әзірлеу мәселесі өзекті болып отыр.

Бұл мәселенің қоғамдық маңыздылығына қарамастан, құқықтық теория мен практикада арандату мәселесі жеткілікті зерттелген жоқ.

Арандату тұжырымдамасы әлі де пікірталас тудырады, арандату қызметінің қоғамдық қауіптілік дәрежесі туралы мәселе шешілген жоқ. Саяси қылмыстар мен XIX - XX ғасырдың басындағы құпия ұйымдар туралы іс жүзінде бірде - бір маңызды іс полиция арандатушыларының қатысуынсыз аяқталған жоқ. 1907 жылы арандатушылардың қызметтерін пайдалануға тыйым салатын үкіметке қарсы ортада "ішкі бақылауды" ұйымдастыру туралы құпия Нұсқаулық бекітілді. Полиция департаментінің нұсқауына сәйкес, агентураға арандатушылық қызметпен айналысуға тыйым салынды, бұл қылмыстық әрекетті жасау және жауапкершілікке тарту деп түсінілді сонымен бірге ұйымдағы өз жағдайын сақтау мақсатында агенттер оларға қылмыстық қоғамдастықтар жүктеген белсенді жұмыстан жалтаруға тиіс емес деген нұсқау берілді. Осылайша, агенттердің арандату мүмкіндігі сақталды, оны қолдану үшін басшылықтың санкциясы қажет болды.

Алғаш рет қылмыстың арандатуы 1922 жылы отандық қылмыстық заңнамада көрініс тапты. Сонымен, 1922 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінде арандату үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, бірақ тек пара беруді арандату үшін және тек лауазымды адамдар үшін. РСФСР Қылмыстық кодексінің 115-бабында: "Параны арандату, яғни лауазымды тұлғаның пара беруді кейіннен әшкерелеу мақсатында пара ұсынуды тудыратын жағдай мен жағдайларды әдейі жасауы" делінген. Яғни, заң шығарушы азаматтарды пара беруге итермелейтін лауазымды тұлғалардан қорғады.

1926 жылғы РСФСР-дің келесі Қылмыстық кодексінде пара арандату туралы норма сақталды, бірақ жазаланатын әрекеттер ауқымы кеңейтілді. Осы кодекстің 119-бабы мынадай мазмұнда болды: "Параны арандату, яғни лауазымды адамның параны берген немесе қабылдаған адамды кейіннен әшкерелеу мақсатында пара ұсынуды немесе алуды туындататын жағдай мен жағдайларды көрінеу жасауы". Бұл норма РСФСР Қылмыстық кодексінің 1960 ж. қабылданғанға дейін ғана болған.

Қылмыстық заңмен қоғамдық қатынастарды қорғаудағы басымдықтардың өзгеруі, жеке тұлғаның заңды мүдделерінің құқықтық кепілдіктері пайдасына назар аудару аясында арандатудың қоғамдық қауіптілігінің деңгейі айтарлықтай өсті.

Бізге қылмыстық заңнама барлық азаматтарды, олардың лауазымдық жағдайына қарамастан, арандатудан қорғауы керек сияқты. Сонымен қатар, оны пара алудың арандатуынан ғана емес, басқа қылмыстың арандатуынан да қорғауға болады. Шын мәнінде, Сіз кез-келген қылмысты арандата аласыз; кісі өлтіру, денсаулыққа зиян келтіру, пара беру. Мәселен, тергеуші тергеу барысы мен айыпталушыға бұлтартпау шарасын таңдау байланысты лауазымды тұлға бола отырып, айыпталушының өзіне немесе оның туыстарына қатаң емес бұлтартпау шарасын таңдағаны үшін материалдық сыйақы туралы нақты айтып, оны қылмыс - пара беру үшін әшкерелеу мақсатында жасайды. пара беруді арандатудан басқа ештеңе жоқ.

Әрбір қылмыстық әрекет, ең алдымен, адам мінез-құлқының объективті және субъективті қасиеттерінің бірлігі болып табылады.

Кез-келген қылмыстың объективті қасиеттері әрдайым сыртқы жағынан көрінеді, яғни іс-әрекет немесе әрекетсіздік түрінде жасалған, қоғамға қауіпті, қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін немесе зиян келтіруі мүмкін. Қылмыстық әрекетті дұрыс түсіну және дұрыс саралау үшін жиынтықта барлық қажетті объективті және субъективті белгілерді анықтау керек, содан кейін ғана біз адамның белгілі бір қылмыс жасағаны туралы және бұл жағдайда қылмыс құрамын құрайтын арандату туралы сөйлесетін боламыз. XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында. Құқық әдебиетінде қылмыстардың арандатуын этикалық және құқықтық бағалау туралы белгілі бір пікір қалыптасты: "Қызметтік міндеттерге сілтеме қазірдің өзінде бай емес, өйткені ешқандай заң мұндай қызметке ешкімге рұқсат бермейді және рұқсат ете алмайды. Полицияның міндеті-жасалған қылмыстарды ашу немесе дайындалғандарды ескерту; бірақ екі жағдайда да бұл әрекеттің жаңа қылмыстар мен қылмыстық әрекеттерді жасауға ешқандай қатысы жоқ. Мұндай сілтеме бұл агент қылмыскерді ашудың ұқсас әдісіне өз қолымен жүгірген кезде ғана емес, сонымен бірге ол бастықтың бұйрығымен әрекет еткен кезде де кешірім сұрамайды, өйткені мұндай бұйрық заңсыз.

Билік жаңа әрекетті немесе тіпті оған жасалған әрекетті жасауға қызығушылық танытпаған кезде және буктурма жаңадан жасалған адам үшін жауапкершілікке тартылмағаны үшін емес, тек қылмыскерді басып алу үшін ұйымдастырылған кез-келген басқа қылмыстық іс-әрекет үшін талап етілген жағдайларды ұсынады. Егер әртүрлі себептермен мұндай полиция қызметін толығымен ұтымды деп атауға болмайды, әсіресе жаңадан ойлап табылған қылмыстық әрекеттің құрбанына қауіп төндіретін қауіпке және басқа тәсілдермен жасалған мақсатқа жету мүмкіндігіне байланысты болса, онда екінші жағынан, бұл жерде арандатушылықтың бар екендігіне қарсылық білдіруге болады, өйткені бұл әрекетті нақты орындау немесе тіпті жазаланатын әрекет жасалмады.

Мұндай пікірмен келісуге болмайды, өйткені жеке шоттарды қанағаттандыру үшін арандату, қажетті нәтижеге тез қол жеткізу, өзімшілдік, мансаптық себептер бойынша қылмыспен күрестің бұрмаланған түрі болып табылады, яғни ол елеулі әлеуметтік қауіпті білдіреді. Сондықтан мұндай әдістерге

жүгінетін адам қылмысты арандатқаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек. Дегенмен, құқық қорғау органдарының практикалық қызметінде. Мысалы, лауазымды тұлғалар жеке тұлғаларды пара беруге итермелейтін жағдайлар бар.

Дегенмен, егер біз пара алуды арандатқан адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тартатын болсақ, онда пара беруге арандатқан лауазымды адамның да қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиіс екенін неге мойындамасқа. Шынында да, лауазымды тұлға тәуелді адамды бастаған жағдайда, пара беруді анықтау мақсатына ие бола отырып, адамды осы қылмысты жасауға итермелейтін жағдай мен жағдайларды модельдеу арқылы қылмысқа қатысады, шенеуніктің мұндай әрекеттері арандатушы болып табылады.

Арандатушының мұндай әрекеті оны көлеңкеде қалдырып, оның құқық бұзушылыққа қатысуын жоққа шығарады. Құқық қорғау органдарының қызметкері де, онымен жұмыс істейтін адам да арандатушы бола алады.

Осылайша, арандатудың келтірілген анықтамаларын талдау келесі негізгі белгілерді оқшаулауға мүмкіндік береді:

- арандатушының құқық бұзушылық жасау ниетінің болмауы;
- құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен арандату бастамасының нәтижесі;
- алға қойылған мақсат-жасанды түрде жасалған дәлелдемелерді алу;
- құқыққа қарсы мінез-құлық үшін қасақана жағдайлар мен жағдай жасау;
- адамды құқық бұзушылық жасауға қасақана ынталандыру;
- құқыққа қарсы әрекетке жағдай, жағдай жасау және ынталандыру арандатушы адамның белсенді әрекеттерінде;
- құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тарапынан құқық бұзушылықтың жолын кесу бойынша әрекеттердің болмауы.

Біздің ойымызша, арандатудың алдын алу және жолын кесу мәселелеріне осындай мұқият назар аударылатындығын ескере отырып, ҚР ҚК – нің 3-бабында осы ұғымның анықтамасын келесі редакцияда айтқан жөн: "қылмыстық құқық бұзушылықты арандату- бұл арандатушы адамның құқыққа қарсы мінез-құлық үшін қасақана жағдайлар мен жағдай жасау жөніндегі іс-әрекет және жасанды түрде жасалған дәлелдемелерді алу мақсатында мұндай ниеті болмаған кезде оны құқық бұзушылық жасауға итермелеу".

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>
2. Бирюков Н. И. Әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлардың түсінігі, түрлері және мәні // Халықаралық симпозиум еңбектері сенімділік және сапа. 2005. Т. 1. Б.448-449.
3. Швецова И.С. Әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлардың түсінігі, мәні және құқықтық табиғаты // Жас ғалым. 2015. №19. 528 Б.
4. Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстарды қарау практикасы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 8 нормативтік қаулысы <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>
5. Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестер мен прекурсорлардың заңсыз айналымына байланысты істер бойынша заңнаманы қолдану туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 1998 жылғы 14 мамырдағы № 3 нормативтік қаулысы <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226#z836>
6. Ожегов С.и., Шведова Н.Ю. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі: 80 000 сөз және фразеологиялық тіркестер. 4-ші басылым., Қос. М., 2006. 607 Б.
7. Федюнин А.Е., Алферов В. Ю. Қылмыстың арандатушының құқықтық табиғаты туралы // Саратов мемлекеттік заң академиясының хабаршысы. 2019. № 3 (128). 152-160 Б.
8. Климачков А.В. Есірткі құралдарын заңсыз өткізу туралы істер бойынша "тексеру сатып алу" жедел іздестіру іс-шарасын жүргізу кезінде арандатуға тыйым салу

туралы мәселеге // қылмыстармен және өзге де құқық бұзушылықтармен күрестің өзекті мәселелері. 2018. № 16-1. Б.25-27.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ӘРЕКЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ

Калкаева Н.Б.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Қайнар Академиясы)

***Аңдатпа.** Мақалада кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық әрекеттің әлеуметтік-психологиялық себептерін анықтау мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ, кәмелетке толмағандардың қалыптасуындағы отбасы мен білім беру орталарының оң және кері әсерлері талқыланады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерінің әлеуметтік-психологиялық аспектілері талданады.*

***Түйін сөздер:** кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық әрекет, психологиялық себептері, әлеуметтік себептер, демонстрациялық мінез-құлқ, агрессия.*

Қазақстанның Республикасының саясаты бүгінде кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық заңнаманы жеңілдетуге бағытталған. Бұл үрдіс қылмыстық-құқықтық нормаларға тиісті өзгерістер енгізу кезінде ғана емес, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы әрекеттеріне байланысты сот шешімдерін қабылдау кезінде де байқалады. Бұл жағдай, ең алдымен, біздің елімізде құқықтық мемлекет құру және азаматтық қоғамның дамуына байланысты. Осы мақсаттарға қол жеткізу, соның ішінде рухани және адамгершілік әл-ауқат жағдайында өсуі тиіс өскелең ұрпаққа қамқорлықпен байланысты. Кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстар санының өсуі қазіргі кездегі ең өзекті қоғамдық проблемалардың бірі болып табылады. Көбінесе кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар ұсақ бұзақылықтан асып түседі және одан да ауыр болады: тонау, қарақшылық шабуылдар, мүліктік залал ғана емес, сонымен бірге дене жарақаты, зорлық-зомбылық, есірткі, кісі өлтіру т.б. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық әрекеттің негізгі себептерінің бірі экономикалық жағдайдың күрт нашарлауы және қоғамдағы шиеленістің артуымен ерекшеленеді. Өз қажеттіліктерін заңды түрде қанағаттандыра алмаған кәмелетке толмағандар оларды қылмыс жасау арқылы қанағаттандыра бастайды. Кәмелетке толмағандар заңсыз бизнеске және қылмыстық қызметтің басқа түрлеріне белсенді қатысады. Отбасылық проблемалардың шиеленісуі кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың себептерінің бірі болып табылады. Әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардан шыққан кәмелетке толмағандар жиі қылмыс жасайтыны белгілі. Негізінен мұндай отбасыларға маскүнемдік, нашакорлық, моральдық қағидалардың, мәдениеттің болмауы тән. Мұндай отбасыларда бір-біріне және балаларына қатысты зорлық-зомбылық дамиды. Бұл тұрғыда Ю.М. Антонянның пікірімен келісуге болады. Ю.М. Антонянның айтуынша, жасөспірімнің қылмыстық әрекеті негізінен әлеуметтік факторлардың теріс әсерінен және кейде қабылдау мен оқытудың қиын процестерінен қалыптасады дейді. Бала кезіндегі балаға жағымсыз әсер ету, әсіресе оның ата-анасынан психологиялық тұрғыдан алыстауы, оның жеке басының жағымсыз қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді және оны түзету қиынға соғады [1, 59 б]. Жасөспірімнің қалыптасуында маңызды рөл отбасы мен мектепке тиесілі. Тәрбиедегі кемшіліктер, мұғалімдердің кемшіліктері кәмелетке толмағандардың жеке басының қолайсыз қалыптасуына ықпал етеді және олардың психикалық ауытқуларының дамуына әкелуі мүмкін. Бүгінгі таңда отбасы балалардың мінез-құлқын бақылау мүмкіндігін жоғалтты, өйткені ата-аналар негізінен назарын материалдық қамтамасыз ету қажеттілігіне аударды, сондықтанда жасөспірім «көше тәрбиесіне» еліктеуіне тура келеді.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық әрекеттердің жиілеуінің себептерінің бірі - отбасындағы зорлық-зомбылық, ата-аналардың заңсыз әрекеттері. Жанжалдардан зардап шеккен отбасы адамның психологиялық қорғау орталығының рөлін атқара алмайды, білім беру және әлеуметтік бақылау функцияларын орындай алмайды [2, 7 б]. Отбасындағы зорлық-зомбылық, ең алдымен, жасөспірімнің эмоционалды саласына әсер етеді, оның өмірінде терең із қалдырады және қоғамға орны толмас моральдық зиян келтіретін қатыгез әрекеттерді тудыруы мүмкін. Отбасы қоғамның маңызды буыны ретінде өзінің барлық материалдық және рухани қиындықтарын бастан кешіреді, қазіргі экономикалық тәртіпсіздік пен мазасыз үміттерді бұзады. Зорлық-зомбылық көріністерінің едәуір бөлігі отбасын материалдық қамтамасыз етудің шешілмеуімен, оның басты факторларының бірі, әрине тұрғын үй проблемаларымен байланысты.

Ал А.И.Долгова пікірінше " ... Кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекетіне - білім беру, ата-аналардың біліктілігі, отбасының құрылымдық пайдалылығы сияқты факторларға тікелей тәуелді емес. Олар отбасының әлеуметтік-психологиялық атмосферасына, моральдық және құқықтық көзқарастарына, құндылық бағдарларына, ата-аналардың және отбасының басқа мүшелерінің мінез-құлқына байланысты маңызды болады" деп санайды [3, 48 б]. Сонымен қатар кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауына оларды мектепте оқыту процесінде туындайтын проблемалар да ықпал етеді, оларға мыналар жатады: білім беруден оқшаулану, отбасы мен мектеп арасындағы тұрақты байланыстардың болмауы, мұғалімдер жұмысындағы формализм, оқушылармен жеке жұмыс тәжірибесінің болмауы, жеке оқушыларға деген көзқарас, кәмелетке толмағандарде агрессия сезімін тудырады, кек алуға деген ұмтылыс тудыруы мүмкін [5, 101 б].

Жасөспірім өз тәуелсіздігін құрметтеуге және тануға ұмтылады. Егер бұл мүмкін болмаса жасөспірім кері пиғылды топтарға қосылып кетуі мүмкін. Мұндай топтар өздігінен дамиды және әдетте зиянды мүдделер негізінде пайда болады және көбінесе жасөспірімге теріс әсер ететін, әлеуметтік-теріс мүдделерді насихаттайтын микро-орта болып табылады: есірткіні топтық қолдану, алкогольизм, бұзақылық т.б. Мұндай топқа жату жасөспірімге әлеуметтік жағымсыз қасиеттер мен әрекеттер арқылы өзін-өзі растауға мүмкіндік береді [4, 103 б]. Қылмыстық әрекетке бейім кәмелетке толмағандарде тұлғаның ерікті сферасының әлсіз дамуы да байқалады. Олар өздерін қалай ұстауды, эмоцияларды басқаруды, қажеттіліктерді реттеуді білмейді. Сондықтан олар үшін мінез-құлықтың антиәлеуметтік формаларын ұстану өмір сүрудің ең оңай және ыңғайлы нұсқасы болып көрінеді. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық іс-әрекетінің әлеуметтік факторларынан басқа, белгілі бір жас тобына тән және теріс әсерді қабылдауды күшейтетін немесе қылмыстық жағдайларға қатысуды жеңілдететін қылмыстық мінез-құлықты ынталандыруда рөл атқара алатын жеке психологиялық ерекшеліктерді ажыратуға болады [6, 205 б]. Кәмелетке толмағандарге тән ерекшеліктер: өмірлік тәжірибенің жетіспеушілігі, әлеуметтік көзқарастардың жеткіліксіз қалыптасуы, конформизмнің жоғарылауы, әмбебап емес топқа бағдарлану, өзін ересек адам ретінде көрсетуге деген ұмтылыс және тәуелсіздікті көрсету. Бұл қасиеттер кәмелетке толмағандардың қылмыстық әлемді дұрыс жол деп санауына алып келеді. Өздерінің жетілуін көрсетуге тырысып, өз құрдастары мен ересектердің көз алдында өздерін бекітуге ниет білдіре отырып, кәмелетке толмағандар қылмыстық әрекетті қоса алғанда, деструктивті әдістерді таңдай алады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерінің әлеуметтік-психологиялық аспектілерін талдай отырып, мұндай әрекетке әсер ететін факторлардың бірі, олардың бос уақытын дұрыс ұйымдастырмағанын атап өтеді. Көбінесе кәмелетке толмағандар бос уақытын қоғамға қарсы компанияларда өткізеді, алкоголь мен есірткіні қолданады. Кәмелетке толмағандар де моральдық-мәдени принциптердің айқын деформациясы және еңбекке толықтай немқұрайдылық байқалады. Зорлық-зомбылық пен азғындықты насихаттайтын бейнефильмдерді қарау, сондай-ақ достарымен мақсатсыз уақыт өткізу көптеген кәмелетке толмағандарді рухани дамытатын

мәдени мекемелерге баруды алмастырады; олар өмірге тұтынушылық қатынасты, көп ақша табуды, кейде қылмыстық жолмен қол жеткізуді қалайды [7, 323 б]. Соңғы кезде кәмелетке толмағандардың өз құрдастарына деген ықылассыз агрессия мен қатыгездік жағдайлары жиілеп кетті. Кәмелетке толмағандар жанжалды жағдайларды зорлық-зомбылықты қолдана отырып шешеді, жеке шабуыл жасауға байланысты қылмыстар жасайды. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекетінің негізі сондай-ақ олардың көзқарастарына, қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес қоғамның мүдделеріне қарсы іс-әрекетке дайын болу сияқты қоғамға жат қатынас болып табылады.

Психологиялық тұрғыдан кәмелетке толмағандардың демонстрациялық мінез-құлқы өзін-өзі растау мақсаттарына қызмет етеді, бірақ сонымен бірге олардың әрекеттерін бақылауды азайтады. Көптеген психологиялық зерттеулер кәмелетке толмағандар өздерінің ішкі әлемінде тым тереңірек өз тәжірибелеріне көбірек көңіл бөледі деп айтуға негіз береді [9, 109 б]. Олардың психикасы неғұрлым осал, тез невротикалық күйге түседі, ал олардың тәжірибесі оларда терең із қалдырады; кейде олар қақтығыстармен, қозғыштығының жоғарылауымен, еріксіздігімен, ұстамсыздықпен ұштастырумен сипатталады. ПДН инспекциясында тіркелген кәмелетке толмағандардың психикалық денсаулығын зерттеу нәтижелерінде кәмелетке толмағандардың 12% -ында психопатия, ал 50% -ында мінез акцентуациясы бар екенін көрсетті. Акцентуация тұрақсыз типке сәйкес зерттелушілердің 60% -ында, 20% -ында - гипертимикалық типке сәйкес диагноз қойылды, бұл кәмелетке толмағандар өзін-өзі басқаруда қиналады, олар шамадан тыс мобильді, сонымен қатар тұрақсыз мінез-құлыққа ие [8, 342 б]. Кәмелетке толмаған қылмыскерлердің көпшілігінде жағымды әлеуметтік көзқарастар жоқ, бұл тұтастай алғанда олардың теріс бағыттағы моральдық бағытына әсер етеді. Мұндай кәмелетке толмағандар үшін ең тән белгілер: айқын эгоцентризм, ұят сезімінің болмауы, шамадан тыс дөрекілік пен ашуланшақтық, батылдық, қыңырлық, әдепсіздік, ашкөздік, өмірге ұқыпсыз көзқарас. Кәмелетке толмағандардың моральдық саласының заңға қайшы келетін жеке деформациясы олардың эмоционалдық саласына да әсер етеді, бұл қозғыштықтың жоғарылауымен, мінез-құлықтың агрессивтілігімен, жанжалмен және ұстамсыздық көрінеді. Қылмыс жасаған кезде кәмелетке толмағандардың көпшілігі оқымаған немесе жұмыс істемеген, бұл да үлкен криминогендік маңызға ие, өйткені жұмыспен қамтылудың болмауы өмір сүру үшін адал жолмен алу мүмкіндігінен айырады, қоғамның мүдделеріне қайшы келетін бос уақытты көп береді [10, 379 б].

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың көптеген себептері бар, олардың бастысы - белгілі бір жастағы психологиялық ерекшеліктер мен әлеуметтік ортаның ерекшеліктері. Қоғаммен деформацияланған қатынас, құндылықтардың бұрмаланған ассимиляциясы деструктивті құндылықтарды конструктивті құндылықтарға ауыстыруға әкеледі.

Осылайша, кәмелетке толмаған құқық бұзушы - толық емес немесе дисфункционалды отбасыдан шыққан. Көп жағдайда мектепте және үйде әртүрлі қиындықтармен байланысты оқу проблемалары бар. Сонымен қатар, қоғамда қылмыс тудыратын факторлар кәмелетке толмағандар арасындағы қылмысты да анықтайды; олардың заңсыз әрекеттері сыртқы ортаның да, жасөспірім тұлғасының жеке ерекшеліктерінің де әсерінен болады. Мұндай жасөспірімнің көзқарасы тар, құқықтық сауаттылығы төмен, қызығушылықтары мен хоббилерінің жоқтығы, болашақ тағдырына немқұрайлы қарау. Бұл рухани сезімдер мен эмоциялардың дамымауымен, адамгершілік ұғымдарының қалыптаспауымен, тәртіпсіздікпен, дөрекілікпен, агрессивтілікпен, алдау мен жалқаулықпен сипатталады. Мұндай жасөспірімнің ерікті күш-жігері өздерінің мақсатына жетуге, бір сәттік және алғашқы қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған. Қорытындылай келе, біз кәмелетке толмаған қылмыскерлердің жоғарыда аталған барлық жеке сипаттамаларына қарамастан, олардың көпшілігінде ересек қылмыскерлерге қарағанда түзету мүмкіндігі мол екенін атап өткіміз келеді. Демек, заңға қайшы келетін кәмелетке толмағандарді оңалту және әлеуметтендіру бойынша дұрыс

ұйымдастырылған жұмыс өздері үшін де, олардың отбасылары үшін де, бүкіл қоғам үшін де өте маңызды. Кәмелетке толмағандарға құқық бұзушылыққа әкелетін қылмыстық әрекет көріністерін жеңуге көмектесу үшін отбасының да, жасөспірім көп уақытын өткізетін оқу орнының да көмегі мен қолдауы қажет.

Пайдаланылған әдібеттер тізімі

1. Антонян, Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение. -Ереван, 2013. -208 с.
2. Баймурзаева, Р. А. Причины и условия преступности несовершеннолетних/ Р. А. Баймурзаева, С. Б. Баймурзаев // Вопр. ювенальной юстиции. -2006. -№ 4(9). -б. 7.
3. Долгова, А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. -М., 2009. -148 с.
4. Мухина, В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. -М.: Академия, 2015. -183 с.
5. Кожевникова Е.А. Детерминанты преступности несовершеннолетних// Вестник Челябинского государственного университета. -2011. -№ 19(234). Право. Вып. 28. -С. 101-103.
6. Личко, А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. -СПб.: Речь, 2009. – 256 г.
7. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. - М.: Юрид. лит., 2011. - 384 б
8. Лебедев А.В. Оценка нервно-психического состояния подростков, состоящих на учете в инспекции по делам несовершеннолетних. Психология и профилактика асоциального поведения несовершеннолетних / под ред. С.А. Беличевой. – Тюмень, 2015. – 342 г.
9. Долгова В.И., Иванова Л.В., Банщикова А.И. Психологические особенности агрессивного поведения подростков // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 31. – С. 11–15.
10. Домова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А.И. Домова. – М.: Юридическая литература, 2018 – 379 с.

ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫНЫҢ КҮЗЕТПЕН ҰСТАУҒА САНКЦИЯ БЕРУІ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША АРАЛАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Копбаев Думан Зикиринович

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Апахаяев Нурлан Жилкайдарович

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Мамытбаева Венера Галкиевна

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Аннотация. В статье изучается уголовно-процессуальный институт следственного судьи, его место в системе судебной власти в Республике Казахстан. Деятельность следственного судьи рассматривается в качестве реализации принципа независимости судей. Особое внимание автором уделяется санкционированию залога как «альтернативной меры пресечения» и депонирования в ходе досудебного производства показаний потерпевшего и свидетеля. Рассматривая примеры передачи следственному судье полномочий по санкционированию таких следственных действий, как эксгумация трупа, осмотр, обыск, выемка, личный обыск, автор выявляет устойчивую тенденцию по

неуклонному вытеснению прокурорского надзора процедурами судебного санкционирования.

Ключевые слова: Судья, судебный процесс, расследование, власть, закон, уголовный процесс.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісін жүргізуге жаңа субъект –тергеу судьясын енгізуге бұрынғы сотқа дейінгі іс жүргізу тәртібін қайта қарауға алып келді. Бүгінгі таңда сот бақылауын жүргізуі тиіс тергеу судьясы. Сонымен бірге 2018 жылдың қаңтарынан бастап тергеу судьялары жалпы юрисдикция соттары құрылымынан бөлек шыққан, қайта ашылған мамандандырылған тергеу соттарының судьялары ретінде жаңа статуска ие болды, яғни қазақстанның қылмыстық сот өндірісінде жаңа институт пайда болды[1].

Аталған субъект сот билігінің өкілі бола отырып және сот жүйесінің құрылымына кіре отырып, өзінің өкілеттілігін тек қылмыстық процесстің сотқа дейінгі кезеңінде жүзеге асыратынын айта кеткен жөн. Сонымен бірге оның қызметі өз шектеулері бойынша бұрын жалпы юрисдикция соттары жүргізген сот бақылауынан өзгеше. Осы себепті қазақстандық құқық ғылымында тергеу судьясының процесстік статусы туралы мәселенің өзектілігі артты.

Бұл мәселе ресейдің заң ғылымында да қазір қауырт қарастырылуда. Бұл Ресей Федерациясының қылмыстық іс жүргізуінде тергеу судьясы институтының алдағы уақытта енгізілуі мүмкін екенімен байланысты. Соңғы жылдары алдын ала тергеу жүргізілген реформаларды, сондай-ақ Қазақстандағы сот бақылауында қалыптасқан тәжірибені ескере отырып, тергеу судьясын қосу арқылы сотқа дейінгі іс жүргізуге қатысушылар шеңберін кеңейту оның процесстік статусын, жұмыс бағыттарын, алдын ала тергеу субъектілері жүйесіндегі орнын және өзара байланысын зерттеуді талап ететіні анық. Оған қоса, Қазақстан Республикасындағы тергеу судьяларының құзыреті Ресейдегі сотқа дейінгі іс жүргізетін соттардың өкілеттілік шеңберінен әлдеқайда кең екенін де айта кеткен жөн. Осы орайда сот бақылауын жетілдіру үшін тергеу судьясы институты тұрғысында Қазақстан Республикасының қылмыстық-процесстік заңнамасын реформалау тәжірибесін қарастыратын боламыз.

Қылмыстық-процесстік қатынастар субъектілерінің процесстік статусы біртұтас құрылымдық элементтер кешенімен анықталатыны баршамызға белгілі, аталған элементтер қатарына атқаратын қызметтер де кіреді[2]. Сондықтан да тергеу судьясының қызметтерінің мәнін анықтау, сондай-ақ осы түсінікке кіретін элементтерді табу оның жұмыс бағыттарын айқындап, процесстік статусын нақтылауға мүмкіндік береді.

Тергеу судьясы түсінігіне анықтама бермес бұрын «қылмыстық процесстегі қызметтері сияқты жүйе қалыптастырушы санатты қарастыру керек. Арнайы әдебиеттерді зерттеу көрсеткендей, қылмыстық-процесстік құқықтағы қызметтер туралы заманауи зерттеулерде қылмыстық-процесстік қызмет тұрғысынан түсінуге тырысатын тәсілдемелер басым [3]. Сонымен бірге қылмыстық-процесстегі қызметтерді ғалымдар қылмыстық-процесстік қызметтер ретінде және қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың қызметтері ретінде екі аспектіде қарастырады[4]. Біздің пікірімізше, қылмыстық-процесстік құқықтағы қызметтерді бұлай бөлу процесс теориясындағы даулы мәселелердің бірі – қылмыстық процесстік қызметтерді жіктеудің негізіне алынған. Бұл жіктеу жоғарыда аталған түсініктердің арақатынасы туралы сұраққа жауап алуға көмектеседі деп ойлаймыз.

Сонымен, заманауи функционализм теориясында қылмыстық-процесстік қызметтерді жіктеудің бір-бірінен өзгеше екі бағыты қалыптасты: «біріншісі дәстүрлі деп аталады, ол негізгі қызмет бағыттарына байланысты тек үш қызметті қарастырады: айыптау, қорғау және істі шешу, екіншісі дәстүрлі емес, ол басқа да қызмет түрлерін қамтиды[5].

Қылмыстық-процесстік құқықтағы қызметтерге қатысты дәстүрлі тәсілдемені жақтаушылар оларды қылмыстық процесс қатысушылары жұмысының түрлері (бағыттары) ретінде бір мәнді анықтауды басшылыққа алған[6]. Мұндай жіктеу кезінде қылмыстық сот ісін жүргізудегі тергеу соттары жұмысының негізгі бағыттарын анықтау айтарлықтай күрделене түседі: өйткені тергеу судьясы процесстегі еш тарапқа жатпайды, сондықтан да айыптау немесе қорғау қызметін атқармайды; сот билігінің өкілі бола отырып, ол әділ сотты да жүзеге асырмайды, мәні бойынша іске қатысты шешім қабылдамайды.

Дәстүрлі емес бағыт бойынша жоғарыда аталған қызметтерден бөлек (айыптау, қорғау және істі шешу) басқа да қызметтер бар. Оларға қылмыстық істерді тергеу; азаматтық талап арызды қолдау және талап арыздан қорғау; қылмыстық қудалау; қылмыспен күрес; шынайы жағдайды қылмыстық-процесстік тану; заңдардың дәл орындалуын прокурорлық бақылау, жеке айыптау, жәбірленушіге өкілдік ету; қылмыстық процесс жұмысына қатысушылардың құқықтары, еркіндіктері мен заңды мүдделерін қорғау және т.б. Оған қоса қылмыстық-процесстік ғылымда қылмыстық сот ісін жүргізудің жекелеген субъектілері бойынша қызметтерді жіктейтін тәсілдеме де кездеседі: сот қызметі; прокурор; тергеуші; қорғаушы; айыпталушы (күдікті), қылмыстық сот ісін жүргізудегі азаматтық талапкер мен азаматтық жауапкер және басқа да қатысушылардың қызметтері. Біздің пікірімізше қылмыстық-процесстегі ғылымдағы мұндай бөлу қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың қызметтерінің арасын ажыратумен тікелей байланысты, ол дегеніміз мемлекет пен қоғам процесстік статусына байланысты аталған субъектілердің алдына қоятын нақты міндеттер мен мақсаттарға байланысты жүзеге асатын қылмыстық-процесстік жұмыс түрлерін қарастыруымен байланысты, олар бойынша (мақсаттар мен міндеттер, процесстік статус) қылмыстық процесстегі осы қатысушылардың арнайы мақсаты айқындалады.

Қылмыстық сот ісіне қатысушылардың қызметтері мен қылмыстық-процесстегі қызметтерінің арақатынасы туралы пайымдауды қорытындылай келе, біріншісі ретінде қылмыстық-процесстік жұмыстағы негізгі бағыттарға жататын дәстүрлі түсініктерді қарастыру керек (айыптау, қорғау және істі шешу), ал екіншісіне (қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың қызметтері) қылмыстық сот ісін жүргізудің нақты бір қатысушысы алдына қойылған және заң жүзінде бекітілген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес орындайтын, мазмұны оны заң жүзінде бекітілген өкілеттіліктерімен анықталатын қызметтерді жатқызуға болады деген қорытындыға келдік. Осы себепті тергеу судьясының қызметтерін қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушының қызметтері тұрғысынан қарастырған жөн деп санаймыз.

Тергеу судьясының да, басқа да қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың да қызметтерін анықтаудағы маңызды мәселелердің бірі оның мазмұнын зерттеу. И.Б. Михайловскаяның пікірі бойынша, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың жекелеген қызметтерін анықтау бойынша тәсілдемелердің басым көпшілігінде «процесстік қызметті сот ісін жүргізудің қандай да бір қатысушысының құқықтары мен міндеттерінің (өкілеттілігінің) жиынтығына ұқсатады»[7]. Ғалымның осы позициясын басшылыққа ала отырып, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың, оның ішінде тергеу судьясының қызметтерін анықтау үшін «қызмет» және «өкілеттілік» түсінігінің арақатынасын зерттеу керек деп ойлаймыз.

Аталған санаттар қылмыстық-процесстік құқықта ғана зерттелмейтінін ескере отырып, басқа да құқық салаларында, оның ішінде конституциялық және әкімшілік құқықтағы олардың анықтамаларына талдау жасау қажет. Қазақстан Республикасының 2000 жылдың 27 қарашасындағы №107-ІІ «Әкімшілік процедуралар туралы» Заңының 2-1-бабында мемлекеттік орган құзыреттілігі, оның өкілеттілігі, міндеттері мен қызметтері жайлы айтылған[8]. Аталған түсінікке берілген анықтамаға талдау жасау негізінде мемлекеттік органның қызметі ретінде міндеттерге сәйкес заң жүзінде бекітілген өкілеттілік шеңберінде жұмыс жүргізуді айта аламыз. Осылайша, негізгі бағыттар

бойынша жүйеленген мемлекеттік орган өкілеттіліктерінің жиынтығы оның қызметтерін қалыптастырады.

Ғылыми әдебиеттерде «қызмет» және «өкілеттілік» түсініктерінің арақатынасы туралы мәселеде ұқсас пікірлер көп. Ресей ғалымы Н.Е. Косач «құзыреттілік» және «басқару қызметтері» түсініктерінің өзара байланысын зерттеп, «құзыреттілік түсінігі мемлекеттік билік органын толық көлемде сипаттай алмайды. Толық және дұрыс сипаттау үшін құқықтық статус түсінігін қолдану керек. Оған қоса басқару қызметтер немесе басшылық қызметтері құзыреттіліктің емес, құқықтық статустың бір бөлігі. Олар құзыреттілікті құрайтын өкілеттілікте көрініс табады» деген қорытындыға келген[9]. Берілген тұжырымнан көріп отырғанымыздай, өкілеттілік мемлекеттік орган қызметтерінің заңды көрінісі.

Ресейдің ғалымы И.Ю. Таричко өзінің ғылыми кандидаттық диссертациясында: қандай да бір қызметті қылмыстық-процесстік қатарға жатқызу кезінде, «процесс субъектінің өзіне тән қылмыстық-процесстік қызметтерді іске асыру шеңберлері оның өкілеттіліктерімен, құқықтарымен және міндеттерімен (процесстік статусымен) анықталуы тиіс» екенін ескеруді ұсынады [10]. Ғалым қылмыстық-процесстік қызметтер ретінде «қылмыстық процессті жарыспалық сипатта құруға байланысты дауды мәні бойынша шешетін, сот пен тараптардың қылмыстық-процесстік өкілеттіліктерін іске асырудың нақты аражігі ажыратылған салаларын» атайды. Бұл анықтамаға сүйене отырып, жекелеген қылмыстық-процесстік қызметтердің шектері өкілеттіліктерді іске асыру салаларының негізінде анықталуы тиіс деген қорытындыға келуге болады. Жоғарыда аталған «қызмет» пен «өкілеттілік» түсініктерінің арақатынасына қатысты пайымдаулардың негізінде оны анықтау бойынша келесідей үш тәсілдемелермен атап өте аламыз:

1. қызметтер негізгі жұмыс бағыттарына сәйкес жүйеленген өкілеттіліктерден (өкілеттілік жиынтығынан) қалыптасады;
2. өкілеттілік шегімен анықталады немесе жекелеген қызметтердің шектері өкілеттілікті іске асыру салаларына қарай бөлінуі керек;
3. өкілеттілік қызметтердің заңды көрінісі.

Келтірілген тұжырымдарды, сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушылардың қызметтері қылмыстық-процесс жұмысының түрлері ретінде қарастырылатынын назарға ала отырып, жоғарыда аталған субъектілердің жұмыс түрлері мен өкілеттіліктері түсінігінің арақатынасы келесідей анықтама беруге болады: қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың жұмыс түрлері олардың атқаратын қызметтеріне ұқсас. Сәйкесінше, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушының қызметтері санатының оның өкілеттіліктерімен арақатынасын ескере отырып, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың жұмыс түрлері түсінігіне қылмыстық-процесстік жұмыстың жекелеген бағыттарына сәйкес топталған, заң жүзінде бекітілген өкілеттіліктерінің жиынтығы деген анықтама беруге болады. Қылмыстық процесстегі қызметтердің мәні, мазмұны мен жіктелуі туралы зерттеу нәтижелері, сондай-ақ «қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың қызметтері», «жұмыс түрлері» және «өкілеттіліктер» түсінігінің арақатынасы туралы қорытындылар бізге зерттеудің негізгі мақсатына қол жеткізіп, Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процесстің қатысушысы ретінде тергеу судьясының қызметтері түсінігін анықтауға мүмкіндік берді. Осылайша, тергеу судьялары, ҚР ҚПК көрсетілгендей, қылмыстық сот ісін жүргізуде тұлғалардың құқықтары, еркіндіктері мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында өз жұмысын жүзеге асыратынын ескере отырып, сондай-ақ тергеу судьясының қызмет шектерін анықтайтын өкілеттіліктері қылмыстық іс жүргізу заңында және басқа да нормалардан туындайтынын назарға алып, қылмыстық процесс қатысушылары қызметтерінің жоғарыда анықталған белгілерінің негізінде Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісін жүргізудегі тергеу судьясының қызметтеріне келесідей анықтама беруге болады: «Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот ісін жүргізудің сотқа дейінгі кезеңінде тұлғалардың

құқықтарын, бас бостандық еркіндіктері мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында жүзеге асырылатын, тергеу судьясының қылмыстық-процесстік жұмысының заң жүзінде бекітілген өкілеттіліктерден туындайтын қызметтер». Бұл анықтама қылмыстық іс жүргізуде тергеу судьясының статусын, процессуалдық жағдайын анықтауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, тергеу судьясы іс бойынша шешім қабылдайтын судьяның қорытынды шешіміне әсер етуі мүмкін мәселелерге араласуына болмайды, сондай-ақ кінәлі тұлғаны әшкерелеу құралдары мен әдсітерін таңдауда қылмыстық қудалау органын алмастырып, тергеу іс қимылдарын жүргізу мен тергеу бағытын нұсқауына болмайды, себебі аталған өкілеттіліктер сотқа дейінгі тергеуге процесстік басшылық ететін процесстік прокурорға жүктелген. Осылайша тергеу судьясы кез-келген инстанция соттарындағы әрі қарай әділ сотты іске асыруға қатыса алмайды, өйткені «кінә туралы мәселені ішкі шешу» мәселесіне қатысы жоқ, сол себепті сотқа дейінгі тергеу барысында туындайтын мәселелерді шешу кезінде тәуелсіз және бейтарап субъект ретінде жұмыс жасай алады.

Дегенмен де тергеу судьясының өкілеттіліктеріне, әсіресе қылмыстық қудалау қызметтерін лайықты іске асыруды қамтамасыз ету саласындағы өкілеттіліктеріне жасалған талдау көрсеткендей, тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеуді басқаруға байланысты мәселелерді іс жүзінде шеше алады. Мысалы «қамауға алу» бұлтартпау шарасына сот санкциясын беру кезінде күдіктің дәлелденгенін бағалайды немесе қылмыстық қудалау органына қатысты жеке қаулы шығарады. Сондықтан да тергеу судьясы заңнамалық шектеулер арқылы әрі қарайғы дәлелдеу процессіне араласа алмайтын, тек сотқа дейінгі тергеудегі тараптардың жарыспалығын қамтамасыз ететін және тараптар мен басқа да тергеу қатысушыларының арасындағы даулы мәселелерді шешетін тәуелсіз сот органы рөлін ғана атқаратын жұмыс механизмін жасап шығу керек. Сонымен бірге біз жоғарыда айтып өткендей, тергеу судьясының өкілеттіліктері оның ішкі сеніміне сәйкес тұлғаның конституциялық еркіндіктерін қамтамасыз етуге ғана қатысты болуы керек, ал прокурор құзыреті сотқа дейінгі тергеудің барлық кезеңдерінде заңдылықтың сақталуына бағытталсын.

Қазіргі уақытта тек тергеу судьясының қаулысымен ғана емес, прокурор санкциясы бойынша да кепілді қолдануға болады (ҚР ҚПК 145-бабы 2-бөлім). Сот санкциясының қалған жағдайларында прокурор сотқа дейінгі тергеу органдары шешімі мен сот арасындағы өзіндік «сүзгі» қызметін атқарады, ол арқылы прокурор дәлелдер жеткіліксіз немесе негізсіз деп танып, тергеушінің, жауап алушының өтінішін кері қайтара алады, себебі олар мұндай жағдайда аталған шешімдерге санкция алу үшін тікелей сотқа жүгіне алмайды. Ол үшін тергеу судьясына сотқа дейінгі тергеу органдарының мәселесін шешу жайлы бастама көтеретін прокурор келісімі қажет. Прокурор қамауға алу бұлтартпау шарасын қолданудан бас тартқан жағдайда, тергеу судьясы бірден прокурордың үй қамағы түріндегі бұлтартпау шарасын қолдану туралы талабын қарастырады, ол да кері қайтарылса, кепіл мәселелесі қаралады. Тергеу судьясы аталған тараптарды қанағаттандырудан бас тартқан жағдайда, прокурор осындай бас тартуға байланысты прокурор қадағалау актісімен қарсылық білдіреді.

Көріп отырғанымыздай, механизм айтарлықтай күрделі және ұзақ. Кейде аталған процедураларға кепіл беруші немесе адвокат бір күннен үш күнге дейін уақыт жұмсайды, алайда заңда күдікті, айыпталушы кепіл іс жүзінде берілгеннен кейін бірден босатылады деп жазылған. Егер кепілді қолдану туралы мәселе бұлтартпау шарасына сот санкциясын беру немесе бас сот талқылауы барысында туындаса, мұндай мәселелер болмайды. Сипатталған жағдай қолданыстағы прокурордың «кепіл» бұлтартпау шарасына санкция беру процедурасы қылмыстық процесс міндеттеріне сай келмейді, қамауға алу бұлтартпау шарасының баламасы – үй қамағы тәрізді оны толықтай тергеу судьясы өкілеттілігіне өткізу керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

ҚР ҚПК 145-бабына өзгерістер енгізіп, аталған норманың 2-бөлімін келесідей редакцияда шығаруды ұсынамыз: «...2. Кепіл тек сот, тергеу судьясының қаулысы бойынша және қамауға алу бұлтартпау шарасының баламасы ретінде қолданылады...», ҚР ҚПК 145-бабының қалған бөлімдерін де осы ұйғарыммен сәйкестендіру керек. Егер норманың бұрынғы редакциясын қалдырсақ, онда мұндай жағдайда, В.В. Ханнның пікірі бойынша, прокурордың өтініші бойынша кепілді қолдануды соттың тұлғаның конституциялық құқықтары мен еркіндіктерін шектеуі ретінде емес, прокурордың жазалау қызметтерін іске асыруын қамтамасыз ету деп қарауға болады. Кепіл іс жүзінде тергеу судьясы күдіктіге, айыпталушыға қамауға алу түрінде бұлтартпау шарасын қолдану туралы өтінішіндегі прокурордың негізсіз амбицияларын қанағаттандырғысы келмеген жағдайларда балама бұлтартпау шарасы ретінде қолданылады[11].

Бұл жағдайда прокурор мен сот құзыретінің бәсекелестігі емес, құзыреттіліктерді қосу туралы сөз болып отыр деп ойлаймыз, бұл мәселеге кезінде Л.В. Головки да назар аударған болатын, прокурорлық және сот санкциясын шектеу негіздерінде олардың қызметінің мақсаттық бағыты жатыр: тергеу судьясында – тұлғаның жеке құқықтары мен еркіндіктерін қорғау, прокурорда – жария мүддені қамтамасыз ету[12]. Осы себепті В.В. Ханнның тергеу судьясы тек прокурордың жазалау қызметін іске асыруды қамтамасыз етеді деген тұжырымы, біздің пікірімізше, ақылға қонымсыз, себебі сотқа дейінгі тергеуге сот бақылауын жүргізудің ағымдағы прокурор қадағалауынан басты айырмашылығы – бұл сот талқылауы ережелері бойынша өз құзыретіне берілген мәселелерді қарау мүмкіндігінде.

Тергеу судьясының өкілеттілігінде сотқа дейінгі тергеу барысында куәгер мен жәбірленушінің жауаптарын сақтауды ұйымдастыру мен жүргізу кіреді (ҚР ҚПК 55-бабы 2-бөлім 3-тармақ). Сақтаудың құқықтық негіздері: кейінірек жауап алу объективті себептерге байланысты мүмкін болмайды деп болжам жасау негіздерінің болуы (ҚР шекарасынан тыс жақта тұру, шет елге кету, ауыр денсаулық жағдайы, қауіпсіздік шараларын қолдану), сондай-ақ кейінгі жауап алу барысында көмелетке толмаған куәгерлер мен жәбірленушілерге психикасына зақым келтіретін әсерлерді болдырмау (ҚР ҚПК 217-бабы 1-бөлім). Алайда, сақтау субъектілері айтарлықтай толық реттелгеніне қарамастан, тәжірибе жүзінде заң нормасына кеңейтілген түсіндірме беру талпыныстары кездеседі.

А.Н. Ахпановтың пікірі бойынша, «жауаптарды сақтау» терминіне кеңейтілген түсіндірме беру қажет, оның мазмұнына көзбе-көз кездестіру, оқиға орнында жауаптарды тексеру мен нақтылау, тануға көрсету кезінде алынған жәбірленушілер мен куәгерлердің жауаптары да кіреді. Қылмыстық істер бойынша сақталатын жауаптардың санын шектеу ұсынысы да дұрыс сияқты, мысалы, қылмыстық процесстің әр тарабына 5 тұлғадан аспайды. Бұл бас сот талқылауы сырттай процесске айналдырмауға, тараптарды әлсіз дәлелдік базаны жасыруға итермелемеуге, куәгерлердің күмәнді репутациясынан жалтаруға, бірінші инстанция сотына көзбе-көз қатысудан қашуға қол бермейді[13]. Біз де аталған көзқарасты қолдаймыз, алайда тұлғаның заңды құқықтарын, еркіндіктері мен мүдделерін сотта қорғау механизмін жасау тұрғысынан, жауаптары сақталатын тұлғаның қатысуымен жүргізілген барлық тергеу іс қимылдарын орындау да жауаптарды сақтау бастамасын көтерудің негізгі болуы тиіс дейтін авторлардың да пікірі ескерілуі тиіс. Олай болмаған жағдайда, сол тұлғаның қатысуымен қосымша тергеу іс қимылдарын жүргізу қажеттілігі туындамаса, тергеуші прокурорға жүргізілген жауаптарды сақтау процедурасын толықтыру туралы өтініш жіберуге мәжбүр болады. Нәтижесінде, тергеу судьясы дәлелдеу процессіне араласып кетеді, бұған жол беруге болмайды. Сонымен қатар алынған нәтижелер судьяның бұрынғы жауаптарға қатысты пікірін өзгертуі мүмкін, содан кейін олардың жарамсыздығы туралы мәселе пайда болады. Сондай-ақ, біздің пікірімізше, жауаптары сақталатын тұлғалар санын анықтау кезінде тергеу судьясы тараптардың бастамасымен іс бойынша нақты тергеу жағдайын ескеріп, жеке хаттамамен рәсімдеуі керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 10 января 2018 года № 620 «Об образовании специализированных следственных судов Республики Казахстан и некоторых кадровых вопросах судов Республики Казахстан» [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33055360
2. Куртяк, И. В. Правовой статус должностного лица в системе органов внутренних дел. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / И. В. Куртяк. – СПб, 1998. – 30 с.
3. А.Иманбекова «Следственный судья - гарант защиты прав человека в досудебном производстве». Республиканский юридический научно-практический журнал Фемида №11 (299) 2020.-3с.; Толеубекова, Б. Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: Академический курс [Текст] / Под ред. д.ю.н., процессора Б.Х. Толеубековой. Книга первая. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 432 с.; Борова, Д. М. Основы теории функционализма в уголовном судопроизводстве: дис. ... докт. юрид. наук – Краснодар, 2011. – 447 с.
4. Семихвостов, В. И. К понятию уголовно-процессуальной функции прокурора в стадии судебного разбирательства [Текст] // Правовая защита частных и публичных интересов: Материалы международной межвузовской научно-практической конференции (19-20 января 2006 г.): Сб. статей в трех частях. Челябинск, 2006. Ч. 2. – 108 с.
5. Курс советского уголовного процесса. Общая часть [Текст] / Под редакцией А.Д. Бойкова и И.И. Карпеца. – М.: Юридическая литература, 1989. – 640 с.
6. Нажимов, В. П. Об уголовно-процессуальных функциях [Текст] / В. П. Нажимов // Правоведение. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. – 1973. – № 5. – С. 73–82.
7. Михайловская, И. Б. Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно-процессуальная форма) [Текст] / И. Б. Михайловская. – М.: Проспект, ТК Велби, 2003. – 70 с.
8. Закон Республики Казахстан от 27 ноября 2000 года № 107-ІІ «Об административных процедурах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2017г.) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1020750.
9. Косач, Н. Е. О взаимосвязи понятий «компетенция» и «управленческая функция» [Текст] / Н. Е. Косач // Вестник института экономических исследований. – 2016. – №4. – С. 116–121.
10. Таричко, И. Ю. Функция судебного контроля в российском уголовном процессе. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 [Текст] / И. Ю. Таричко. – Омск, 2004. – 226 с.
11. Хан В.В. Полномочия следственного судьи в новой модели уголовного процесса Казахстана: сущность и классификация // Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясының ғылыми еңбектері. 2014. №4(41). - С. 99- 100
12. Головки Л.В. Новая роль судьи при производстве полицейского расследования в уголовном процессе постсоветских государств // Заңгер. Вестник права Республики Казахстан. №1 (102), январь, 2010. - С. 82-83
13. Ахпанов А.Н. Депонирование показаний потерпевшего и свидетеля в уголовном процессе Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4750958-deponirovanie-okazaniijpoterpevshego.html>. Дата входа 23 октября 2015

Ерболатқызы Бота

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Досымжанқызы А.Д.

(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., Торайғыров университеті)

***Аңдатпа:** Барлық балалар тегіне, нәсіліне және ұлтына, әлеуметтік және мүлкітік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына және балаға және оның ата-анасына немесе өзге де заңды өкілдеріне қатысты басқа да мән-жайларға қарамастан тең құқылы. Заң әдебиетінде баланың отбасы-құқықтық жағдайы отбасының деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін отбасы құқықтарының, заңды мүдделерінің, міндеттерінің, құқық және әрекет қабілеттілігінің және басқа да әлеуметтік және табиғи сипаттағы элементтердің жиынтығы ретінде түсініледі.*

***Түйінді сөздер:** адам құқықтары, бала, ата-аналар, құқық қорғау, қамқорлық, заң, құқықтық реттеу, міндеттеме.*

Халқымыздың сан ғасырдан бергі даналығына құлақ ассақ, «Адамның бақыты — балада» деген екен. Кез келген адам өзі өмір бойы қуып жете алмайтын бақыт деген құдыретті сөздің өлшемі өмірінің жалғасы ұрпағымен келетініне мән бермеуі де мүмкін. Біреу бақытын байлықтан тапқысы келсе, екінші біреуі даңқ пен атақтан, мансап пен қызметтен іздестіреді. Мұның бәрі түсінген адамға қолдың кірі сияқты нәрсе. Адамға нағыз бақытты тәрбиелі ұрпағы ғана сыйлай алады. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген сөз тегін айтылмаса керек. Олай болса адам өмірінің мәні — өз ұрпағы. Шыр етіп сәби дүниеге келген сәттен бастап ата-ана алдында нәзік те қиын, қыр-сыры мол үлкен қоғамдық міндет тұрады. Ол — бала тәрбиесі [1]. Отбасы - адамзат бесігін тербеткен ұя болса, сол отбасындағы баланың бас ұстазы - ата-ана. Ата-аналар өздерінің балаларын тәрбиелей отырып, оны қорғауға міндетті. Әлі жасы жетпегендіктен, әлі қабілеті толық қалыптаспағандықтан балалар өз мүдделерін өздері қорғай алмайды. Сондықтан ата-аналар, біріншіден, балаларының құқығын қорғауға міндетті. Бұл оның мүлкіне де, жеке басына да қатысты. Екіншіден, балалардың мүддесін қорғауға заң жүзінде белгіленетін құқық, мысалы, баланың мұрагер болу құқығы да жатады. Құқықты қорғауға баланың құқығын бұзуға жол бермеу үшін күресу мәселесі де қосылады. Ата-аналар өз балаларының заңды өкілі болып табылады. Ата-аналар өздерінің баласына былай да теріс қарамайтыны табиғи нәрсе. Дегенмен, өкінішке орай, өмірде басқа да жағдайлар кездесетіні жасырын сыр емес. Тәрбиеден қате жіберілсе, оның салдары ата-ананың өзіне тиеді. Тәрбиесіздік пен адамгершілікке жатпайтын тәртіп балаға оңайға соқпайды. Қоғам да, басқа адамдар да мұндай қылықтан зиян шегеді. Мұның арты заңды, құқықты бұзушылыққа дейін әкеліп соғатыны тағы бар. Сондықтан өзінің борышын дұрыс атқармаған ата-анаға заңның да қолданатын шарасы болады. Кейбір сирек жағдайларда ата-ана (әкесі не шешесі) өзінің ата-аналақ құқығынан заң жүзінде айырылуы мүмкін.

Кейбір сирек кездесетін жағдайлар дегеніміз не? Енді соған келейік. Біріншіден, егер ата-ана адамгершілік, әділеттілік тәрбиесімен айналыспаса, оқуы мен қалыпты дамуына қажетті жағдай жасамаса, онда ол баласын тәрбиелеудегі өзінің міндетінен қашқандыққа жатады. Екіншіден, мұндай жағдайда ата-аналар өздерінің құқығын теріс пайдаланған (оқуға баруына бөгет жасау, сабаққа дайындалуына мүмкіндік бермеу, қайыр сұрауға мәжбүр ету, баланы басқа да теріс қылықтарға ұрындыру) болып табылады. Үшіншіден, егер ата-ана ұрып-сабаса, баласын қорқытса, тамақ бермесе, үйден қуып жіберсе, қадір-қасиетін қорласа, төртіншіден, ата-ана өзінің адамшылыққа жатпайтын, қоғамға қарсы қылығымен зиянды түрде ықпал етсе, бесіншіден, үнемі маскүнемдікке, қорлыққа салынса, ондай ата-аналарды ата-аналық құқықтан айырады.

Ата-аналық құқықтан айырғаннан кейін ата-ана мен бала арасындағы байланыс тоқталады. Соттың шешімімен ата-аналық құқығын жойған адамда енді баласын тәрбиелеу құқығы болмайды, сондай-ақ ол ата-ананың басқа да құқығы жойылады. Ол ата-ана енді басқа біреуден өзінің баласын сұрап ала алмайды, баланың заңды өкілі бола алмайды, оның мүддесін қорғауға да құқығы болмайды. Бірақ ата-аналық құқығы жойылған адам баланы материалдық жағынан қамту міндетінен босатылмайды. Егер ата-аналық құқығынан айрылған адам өзінің қателігін мойындаса, жеке басының тәртібін түзесе, онда оған ата-аналық құқығы қайтадан қалпына келтірілуі мүмкін.

Ата-анасының қамқорлық жасауынан айрылған баланы тәрбиелеп, мәпелеу — мемлекеттің, қоғамның қасиетті борышы. Жетімдерге қамқор болу — кез келген халықтың қалыптасқан дәстүрі. Бұл жұмыспен арнайы айналысатын мемлекеттік органдар бар. Бұлар — білім беру (қамқор болу, қарауына алу), денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау органдары. Олар панасыз қалған балаларды өз қарамағына алады, оларға қамқорлық жасайтын адамдарды тағайындайды. Балалар өздерін өздері қорғай алмайтын болғандықтан, оларға қамқор болып, қорғайтын мүдделерін жақтайтын адам белгіленеді. Қамқоршы не қарауына алушы болып өз міндеттерін өз еркімен орындауға дайын тұратын баланың туысы немесе басқа адам белгіленеді.

Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Кодексінде жазылған:

1. Он сегіз жасқа (кәмелетке) толмаған адам бала деп танылады.
2. Әрбір баланың мүмкін болғанынша отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы, өзінің ата-анасын білуге құқығы, олардың қамқорлығына құқығы, өзінің мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, олармен бірге тұруға құқығы бар [2].

Баланың өз ата-анасы оның тәрбиеленуіне, оның мүдделерін қамтамасыз етуіне, жан-жақты өсіп-жетілуіне, оның адамдық қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы бар.

Ата-анасы болмаған жағдайда, оларды ата-ана құқығынан айырған жағдайда және ата-ана қамқорлығынан айырылудың басқа да жағдайларында баланың отбасында тәрбиелену құқығын осы Кодекстің 13-тарауында белгіленген тәртіппен қорғаншы және қамқоршы орган қамтамасыз етеді.

Баланың ата-анасының екеуімен де, аталарымен, әжелерімен, аға- інілерімен, апа-сіңлілерімен (қарындастарымен) және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы некесінің бұзылуы, оның жарамсыз деп танылуы немесе ата-анасының бөлек тұруы баланың құқығына әсер етпеуге тиіс.

Ата-анасы бөлек тұрған жағдайда баланың олардың әрқайсысымен қарым- қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы әртүрлі мемлекеттерде тұрған жағдайда да баланың өз ата-анасымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Кейбір жағдайға (ұсталу, тұтқындалу, қамауға алыну, емдеу мекемесінде болу) ұшыраған баланың заңда белгіленген тәртіппен өзінің ата-анасымен және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар [2].

Бала отбасында өз мүддесін қозғайтын кез келген мәселені шешу кезінде өзінің пікірін білдіруге, сондай-ақ кез келген сот немесе әкімшілік іс қарау барысында тыңдалуға құқылы. Он жасқа толған бала пікірі, егер бұл пікір оның мүдделеріне қайшы келмейтін болса, ескерілуге міндетті.

Аталған Кодекс бойынша:

7. Баланың ат алуға, әкесінің атын және тегін алуға құқығы бар.
8. Балаға ат ата-анасының (немесе олардың орнындағы адамдардың) келісімі бойынша қойылады, аты-жөні әкесінің аты бойынша не ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып беріледі. Әкесі атын өзгерткен жағдайда оның кәмелетке толмаған балаларының әкесінің аты-жөні өзгереді, ал кәмелетке толған балалардың әкесінің аты-жөні бұл туралы өздері арыз берген жағдайда өзгертіледі.

9. Баланың тегі ата-анасының тегімен айқындалады. Ата-анасының тегі әртүрлі болған жағдайда балаға ата-анасының келісімі бойынша әкесінің немесе анасының тегі беріледі. Ата-анасының тілегі бойынша балалардың тегі ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып, әкесінің немесе атасының атынан шығарылуы мүмкін.

10. Баланың атына және (немесе) тегіне қатысты ата-ананың арасында туындаған келіспеушілік сот тәртібімен шешіледі.

11. Егер әкесі белгіленбесе, баланың аты анасының көрсетуі бойынша қойылады, әкесінің аты-жөні баланың әкесі ретінде жазылған адамның аты бойынша, тегі — анасының тегі бойынша беріледі.

12. Егер ата-анасының екеуі де белгісіз болса, баланың тегін, атын, аты-жөнін қорғаншы және қамқоршы орган қояды.

Ал егер де ата-анасының екеуі де тегін өзгерткен жағдайда кәмелетке толмаған балалардың тегі өзгереді. Бала он алты жасқа толғанға дейін ата-анасының бірлескен өтініші бойынша азаматтық хал актілерін жазу органы баланың мүдделерін негізге ала отырып, баланың атын, сондай-ақ оған берілген текті басқа ата-ананың тегіне өзгертуге рұқсат беруге құқылы. Неке тоқтатылған немесе неке жарамсыз деп танылған жағдайда балалар өздеріне туған кезде берілген тектерін сақтап қалады [2].

Егер ата-анасы бөлек тұрса және бала бірге тұратын ата-анасының біреуі оған өзінің тегін бергісі келсе, азаматтық хал актілерін жазу органы бұл мәселені баланың мүдделеріне қарай және ата-ананың пікірін ескере отырып шешеді. Ата-ананың тұратын жерін анықтау мүмкін болмаған, ол ата-ана құқығынан айырылған, әрекетке қабілетсіз деп танылған жағдайда, сондай-ақ ата-ана баланы асырап-бағу мен тәрбиелеуден дәлелді себептерсіз ретте оның пікірін ескеру міндетті емес.

Егер бала бір-бірімен некеде тұрмайтын адамдардан туған болса және әкесі заңды тәртіппен белгіленбесе, азаматтық хал актілерін жазу органы, баланың мүдделерін негізге ала отырып, оның тегін анасының осындай өтініш жасаған кездегі соның тегіне өзгертуге рұқсат етуге құқылы.

Он жасқа толған баланың атын және (немесе) тегін оның келісімімен ғана өзгертуге болады.

Баланың ұлты оның ата-анасының ұлтымен айқындалады. Егер ата-анасының ұлты әртүрлі болса, ол баланың қалауы бойынша оған жеке басының куәлігі немесе паспорт берілген кезде әкесінің немесе шешесінің ұлтымен айқындалады. Одан әрі баланың ұлты оның өтініші бойынша басқа ата-анасының ұлтына өзгертілуі мүмкін.

Баланың мүліктік құқықтары:

6. Баланың аталған кодексте белгіленген тәртіппен және мөлшерде өзінің ата-анасынан және отбасының басқа да мүшелерінен асырау қаражатын алуға құқығы бар.

7. Балаға алименттер, зейнетақылар, жәрдемақылар ретінде тиісті сомалар ата-анасының (олардың орнындағы адамдардың) билік етуіне келіп түседі және оны олар баланы асырап-бағуға, оған білім беруге және оны тәрбиелеуге жұмсайды.

8. Баланың өзі сыйға немесе мұрагерлік тәртібімен алған кірістерді, мүлікті, сондай-ақ баланың қаражатына сатып алынған басқа да кез келген мүлікті меншіктенуге құқығы бар. Өз еңбегінен кіріс алған бала, егер ол ата-анасымен бірге тұрса, отбасын асырау жөніндегі шығыстарға қатысуға құқылы.

9. Баланың ата-ана мүлкіне меншік құқығы болмайды, ата-ананың баланың мүлкіне меншік құқығы болмайды. Бірге тұратын балалар мен ата-аналар бір-бірінің мүлкін өзара келісім бойынша иеленіп, пайдалана алады.

10. Ата-аналар мен балалардың ортақ меншік құқығы пайда болған жағдайда олардың ортақ мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы азаматтық заңдарда белгіленеді.

Баланың өзіне меншік құқығымен тиесілі мүлікке билік ету құқығы Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) 22 және 23-баптарымен белгіленеді [3].

Барлық құқық барлық балаға бірдей тарайды. Мемлекет баланы зорлық-зомбылықтың барлық түрінен қорғауға және оның құқығын қорғау үшін тиісті шараларды қолдануға міндетті. Балаға қатысты жасалатын барлық іс-әрекет оның мүддесін толық көлемде ескеруі қажет. Егер ата-ана, немесе басқа тұлғалар балаға керекті қамқорлықты көрсете алмаса, онда бұл жауапкершілікті мемлекет өз мойнына алуы тиіс [3].

Сонымен, әр бала өзі өмір сүрген ортада қоғамның бір мүшесі болып саналады. Әрбір бала өз отбасында, ата-анасымен бірге өмір сүруге құқылы. Олар өздерінің табиғи нәзіктігіне байланысты ерекше қамқорлық пен қорғауды қажет етеді, әсіресе басты қамқорлық пен жауапкершілік отбасы иелеріне жүктеледі. Бала туылғанға дейін және туылғаннан кейін құқықтық және басқалай қорғау қажет және де бұл жерде бала құқығын қорғау жолында халықаралық ынтымақтастықтың рөлі зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. Лукашева Е.А. М.: Норма, 2002. С. 9
2. “Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы” Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсан N 269-ХІІІ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ковтун Николай Александрович

(Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар)

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы в сфере корпоративных правоотношений в контексте государственного и корпоративного регулирования. Корпоративные отношения на сегодняшний день являются неотъемлемой частью современного общества. Особенно динамично развиваются в политической и экономической сферах общества.

Ключевые слова: корпорация, государственное регулирование, законодательство, корпоративные правоотношения.

Вопросы развития корпоративного законодательства находятся в тесной взаимосвязи с механизмом эффективного государственного регулирования. В годы обретения независимости Республики Казахстан, была отмечена тенденция перехода от законодательного регулирования корпорацией – к саморегулированию. Это проявлялось в формировании корпоративных норм – правил поведения, которые устанавливаются самой корпорацией и обязательны для корпорации и ее участников. Данные меры обеспечены не государственным принуждением, а иными корпоративными мерами воздействия при нарушении корпоративных правил. В основе корпоративных норм лежат морально-этические категории и представляют максимальную защиту акционеров и инвесторов от различного рода злоупотреблений со стороны управляющего менеджмента. На сегодняшний день разработаны кодексы корпоративного управления в разного рода корпорациях, а также в контролируемых государством акционерных обществах.

Содержание кодекса в первую очередь определяет правила и принципы корпоративного управления, а также меры их обеспечения. Как было сказано выше в основе корпоративных норм лежат морально-этические категории, соответственно основополагающими принципами Корпоративного управления являются: принцип

защиты прав акционеров, принцип прозрачности информации, политика урегулирования конфликтов, принцип законности, охрана окружающей среды, принцип эффективной дивидендной политики и т.д.

В свою очередь, необходимо отметить, что корпоративные меры ни в коей мере не заменяют нормы корпоративного законодательства, они идут лишь в дополнение нормам законодательства в целях достижения желаемого результата. Основой для корпоративных норм являются определенные стандарты деятельности корпорации и служат ориентиром того, к чему корпорация должна стремиться, указывает вектор политики взаимоотношений между участниками корпорации и ее менеджментом. Данные стандарты могут использоваться в качестве отправного начала для оценки и совершенствования действующих законов и подзаконных актов, составляющих корпоративное законодательство.

При совершенствовании корпоративного законодательства необходимо учитывать проблемы раскрытия информации, где интересы непосредственных участников корпоративных отношений тесно взаимодействует с публичным интересом. Информационная прозрачность является одним из краеугольных камней рыночной экономики в период экономического кризиса. Дополнительного совершенствования правового обеспечения требует законодательство в сфере регулирования в области инсайдерской информации, манипулирования рынком, в вопросах механизма реализации раскрытия информации, правомочия государственного уполномоченного органа.

Ст.27 Гражданского Процессуального Кодекса Республики Казахстан - содержит понятие корпоративных споров, под которыми имеются в виду споры, стороной которых является коммерческая организация, ассоциация коммерческих организаций и индивидуальных предпринимателей, некоммерческих организаций, имеющих статус саморегулируемой организации в соответствии с законами Республики Казахстан, и ее акционеры в том числе бывшие, связанные с:

1. созданием, реорганизацией и ликвидацией юридического лица;
2. принадлежностью акций акционерных обществ, долей участия в уставном капитале хозяйственных товариществ, паев членов кооперативов, установлением их обременений и реализацией вытекающих из них прав, в том числе признания сделок с ними недействительными, за исключением споров, возникающих в связи с разделом наследственного имущества или разделом общего имущества супругов, включающего в себя акции акционерного общества, доли участия в уставном капитале хозяйственных товариществ, пай членов кооперативов; требованиями о возмещении.
3. убытков, причиненных юридическому лицу действиями (бездействием) должностных лиц, учредителей, акционеров, участников (далее участники юридического лица) и иных лиц;
4. признанием недействительными сделок и (или) применением последствий недействительности таких сделок;
5. назначением или избранием, прекращением, приостановлением полномочий и ответственностью лиц, входящих или входивших в состав органов управления юридического лица, а также споры, возникающие из гражданских правоотношений между такими лицами и юридическим лицом в связи с осуществлением, прекращением, приостановлением их полномочий;
6. эмиссией ценных бумаг;
7. ведением системы реестров держателей ценных бумаг, с учетом прав на акции и иные ценные бумаги, а также споры, связанные с размещением и (или) обращением ценных бумаг;
8. признанием недействительной государственной регистрации эмиссии акций;
9. созывом и проведением общего собрания участников юридического лица и принятыми на нем решениями;

10. оспариванием решений, действий (бездействия) органов управления юридического лица.

В связи с этим к корпоративному законодательству должны быть отнесены в первую очередь нормы законодательства об акционерных обществах и законодательства о рынке ценных бумагах. Причем указывается, что в качестве правового инструмента защиты прав акционеров и инвесторов компаний, чьи акции публично торгуются на рынке, законы о корпорациях и о рынке ценных бумаг во многих аспектах взаимозаменяемы, и более глубокий анализ основных аспектов корпоративного права на примере казахстанского законодательства даст достаточно убедительные аргументы в пользу такого вывода. Таким образом, применимость для создания и ведения крупного предпринимательства и способность привлекать большие объемы финансирования этой деятельности от неограниченного круга лиц, чьи возможности личного участия в этой деятельности ограничены, а правомерные интересы требуют применения особых мер по их правовой охране, обуславливают особое регулирование такой самостоятельной организационной правовой формы коммерческих организаций, как акционерное общество. Это же влечет за собой и формирование отдельной совокупности норм, направленных на регулирование соответствующих отношений и достижение указанных целей.

В Российской Федерации Кодекс корпоративного поведения подготовлен под руководством Федеральной комиссии по рынку ценных бумаг юридической фирмой «Кудер Бразерс», одобрен на заседании Правительства РФ от 28 ноября 2001 года и рекомендован к применению всеми акционерными обществами распоряжением ФКЦБ РФ от 4 апреля 2002 года №421/р «О рекомендации к применению Кодекса корпоративного поведения». Данный документ носит рекомендательный характер и содержит нормы морально-этического характера, стандарт для оценки поведения корпорации с точки зрения добросовестности, разумности и честности. Также необходимо отметить, что в России в силу особенностей проведенной приватизации государственного имущества, сложилась инсайдерская система, главным недостатком является отсутствие заинтересованности у мажоритариев выплачивать дивиденды миноритариям, что говорит о низком росте фондового рынка и непубличностью большинства компаний.

Среди приоритетов в области развития корпоративного законодательства в США и в Европейских странах необходимо отметить ужесточение контроля и ответственности членов совета директоров; ужесточение требований к подотчетности и прозрачности; ужесточение требований к внутреннему и внешнему аудиту; дифференциация правового регулирования в зависимости от размеров компании.

Необходимо отметить, что оптимальное правовое регулирование в сфере корпоративного права предполагает наличие определенного баланса между законодательным регулированием и саморегулированием корпорации. Следовательно, необходимо урегулировать в ГК РК вопросы корпоративного права.

Список литературы:

1. Карагусов Ф. С., О текущем состоянии и основных аспектах совершенствования корпоративного законодательства Республики Казахстан // Предупреждение преступности. - 2013. - №1-2. - С. 19-27.
2. Подшивалов, Т.П. Злоупотребление корпоративными правами: участие в гражданском обороте номинальных и операционных юридических прав. // Российская юстиция. - 2014. - №12. - С. 12-16.
3. Фоков, А. П., Современное сравнительное корпоративное право: новации и перспективы развития в России // Государство и право. - 2015. - №10. - С.21-27.
4. Алексеева, С. В., Правовая природа корпоративных споров // Вестник КазНУ. Сер. юрид. - 2017. - № 1, с. 180-186.

5. Проект Концепции совершенствования законодательства о юридических лицах, разработанный Советом при Президенте Российской Федерации по кодификации и совершенствованию гражданского законодательства и рекомендованный к опубликованию для целей обсуждения (протокол 68 от 16 марта 2009 г.). www.privlaw.ru

6. Карагусов Ф.С., О расширении государственного контроля по некоторым аспектам корпоративного управления в казахстанских банках. Всб.: Государство и гражданское право. Материалы международной научнопрактической конференции, посвященной памяти и 85-летию со дня рождения д.ю.н., профессора Ю.Г. Басина (в рамках ежегодных цивилистических чтений). Алматы, 29-30 мая 2008 г. Отв. ред. М.К Сулейменов. Алматы: НИИ частного права КазГЮУ 2008. С. 394-401.

7. ГК РК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.10.2021 г.).

8. ГПК РК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2021 г.)

9. Баймуратов У.Б. Национальная экономическая система. – Алматы: Ғылым, 2000.–536 с.

ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО РЕАЛИЗАЦИИ И ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА

Конарбаева М.М.

(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация.** Статья посвящена обеспечению национальной безопасности, безопасности личности и общества в целом. В статье рассмотрены вопросы межнациональной безопасности, внутренней безопасности, а также стратегические задачи, которые государство ставит в приоритете проводимой политики. Раскрыты основные направления обеспечения национальной безопасности Казахстана в рамках стратегического направления внешней политики. Рассмотрен и проанализирован Закон РК «О национальной безопасности РК» от 6 января 2012 г., где даны определения содержания и принципов обеспечения безопасности человека и гражданина, общества и государства, системы, цели и направления обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан. Проанализирован вклад Казахстана в процесс ядерного разоружения, изучены деятельности международных организаций и участие в них нашей страны. Были подвергнуты анализу долгосрочные цели и приоритеты внешне политического курса Республики Казахстан. Автором оценены перспективы развития внешней политики Казахстана.*

***Ключевые слова:** национальная безопасность, принципы, защита, законность, обеспечение, реализация, политика.*

Любое государство ставит приоритетным вопросы, касаемые безопасности своей нации и государства, а также защиты национальных интересов в международных отношениях является одним из стратегических при выработке внешнеполитического курса страны. В этом проявляется и реализуется суверенитет государства, который предполагает его право выступать самостоятельным субъектом международных отношений, определять внешнюю политику в своих интересах и самостоятельно решать вопросы внешнеэкономической деятельности.

Понятие национальной безопасности относится к ключевым категориям, так как затрагивает практически все сферы жизнедеятельности общества. Впервые термин «национальная безопасность» был введен в США президентом Т. Рузвельтом и озвучено в 1904 году в послании Конгрессу, где он обосновывал присоединение зоны Панамского канала интересами национальной безопасности США. Национальная безопасность —

способность нации удовлетворять потребности, необходимые для её самосохранения, самовоспроизведения и самосовершенствования с минимальным риском ущерба для базовых ценностей её нынешнего состояния.

По другому определению, национальная безопасность — совокупность официально принятых взглядов на цели и государственную стратегию в области обеспечения безопасности личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз политического, экономического, социального, военного, техногенного, экологического, информационного и иного характера с учётом имеющихся ресурсов и возможностей.

По определению российского политолога Н.А.Косолапова, национальная безопасность — это стабильность, которая может поддерживаться на протяжении длительного времени, состояние достаточно разумной динамической защищенности от наиболее существенных из реально существующих угроз и опасностей, а также способности распознавать такие вызовы и своевременно принимать необходимые меры для их нейтрализации.

По определению украинского правоведа, ученого в сфере гражданского процесса, философии и теории права Я.Я. Мельника, гражданская процессуальная безопасность является частью системы национальной безопасности и характеризуется как особое состояние процессуальной защищенности судом гражданской процессуальной формы и создания судом условий для эффективного и качественного осуществления гражданского судопроизводства, обеспечения охраны и реализации процессуальных прав, обязанностей и интересов участников гражданского дела.

Современный мир столкнулся с различными видами внешнего негативного воздействия на различные сферы государственного воздействия. Такие, как: экономика страны, военный потенциал, информационное пространство, социальная сфера, экология и многое другое.

В вопросах обеспечения национальной безопасности важной составляющей является внешняя политика государства. Реализуя свои внешнеполитические функции, каждое государство проводит определенную политику за пределами своей страны, т.е. в международных отношениях. В теории международных отношений сложилась теория «геополитики», представляющая собой органическую взаимосвязь пространственных отношений и исторической причинности действий государств. Теория геополитики базируется на таких понятиях, как: суверенитет, территория, безопасность государства.

На мой взгляд, геополитическое положение государства, в том числе и Республики Казахстан, во многом определяет приоритеты развития международных отношений.

Внешняя политика государства — это система мероприятий, направленных на установление и поддержание отношений с субъектами международного права, защиту национальной безопасности и интересов, а также расширение своего влияния на другие субъекты международных отношений.

На определение приоритетов по внешней политике оказывают такие факторы, как уровень общественно-политического, социально-экономического развития, геополитическое положение страны, а также наличие определенных национальных интересов, которые в комплексе составляют систему обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан.

В области обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан основным законодательным актом является Закон РК «О национальной безопасности РК» от 6 января 2012 г., где определены содержание и принципы обеспечения безопасности человека и гражданина, общества и государства, система, цели и направления обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан.

С понятием «национальный интерес» связана категория «национальная безопасность». Национальная безопасность рассматривается как один из элементов

национального интереса государства, обеспечивающего ему наряду с другими элементами (внутренняя стабильность, экономическое процветание, благоприятное внешнее окружение, позитивный международный имидж) оптимальное существование.

Необходимо отметить, что основной определяющей национального интереса любого государства является «инстинкт самосохранения», который включает в себя обеспечение национальной безопасности от угроз извне, защиты экономических и политических позиций государства в мире, определенное воздействие на внешнюю политику другого государства, а также расширение влияния государства на мировую политику в целом.

Если исследовать внешнеполитическую деятельность Казахстана в соответствии с перечисленной выше типологией, то Республику Казахстан характеризует активная политика, основанная на соблюдении баланса между внутренней и внешней политикой. По поводу сбалансированности политики государства в целом президент Республики Казахстан К.К. Токаев верно отметил: «Тесная взаимосвязь внешней и внутренней политики Казахстана определяется единством цели – построением демократического общества с социально-ориентированной рыночной экономикой и гарантированной защитой конституционных прав граждан страны. Внешнюю политику Республики Казахстан характеризуют такие качества, как сбалансированность и многовекторность, предполагающие прагматизм в выборе внешнеполитических партнеров, высокую степень маневренности, отсутствие прямой зависимости внешней политики Казахстана от непредсказуемости развития ситуации в том, или ином регионе, от изменения конъюнктуры мирового рынка».

Внешняя политика нашей страны изначально исходила из необходимости отстаивания долгосрочных национальных интересов путем широкого международного сотрудничества и решения возникающих проблем на основе взаимных договоренностей и приемлемых компромиссов. Сегодня Казахстан уже имеет международную договорно-правовую базу в форматах многостороннего и двустороннего сотрудничества, а также в рамках участия в международных организациях.

На имидж и авторитет страны, а также на укрепление ее национальной безопасности повлияло решение руководства страны об отказе от ядерного оружия. В мае 1992 г. Казахстан подписал Лиссабонский протокол и взял на себя обязательство стать безъядерным государством. Он первым из стран-участниц Лиссабонского протокола присоединился к Договору о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО) со статусом безъядерного государства. Позднее был подписан Меморандум о предоставлении нашей стране гарантий безопасности от всех ядерных держав. Необходимо отметить, что вклад Казахстана в процесс ядерного разоружения не ограничился закрытием Семипалатинского ядерного полигона и подписанием Лиссабонского протокола. В 2009 г. на 64-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН Казахстаном было внесено предложение о провозглашении 29 августа Международным днем действий против ядерных испытаний. Именно в этот день Первый президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев своим указом навсегда закрыл один из крупнейших ядерных испытательных полигонов в мире. Эта идея получила единодушную поддержку, ставшую отражением глубокой озабоченности международного сообщества по поводу опасностей, порождаемых такими испытаниями. Эта дата утверждена решением Генеральной Ассамблеи ООН 2 декабря 2009 г. как «Всемирный день отказа от ядерного оружия». На наш взгляд, данное решение свидетельствует о масштабной внешнеполитической инициативе Республики Казахстан в деле развития глобального разоружения и укрепления международной безопасности.

Это в очередной раз доказывает, что национальная безопасность государства неразрывно связана с внешнеполитической деятельностью и деятельностью других субъектов международных отношений. Государства, вступая в международные правоотношения, воздействуют на внешнюю политику друг друга. Невозможно защищать свои национальные интересы без учета интересов других субъектов международных

отношений. Более того, на процесс обеспечения национальной безопасности государства оказывают влияние любые политические процессы, происходящие в мире, поэтому государство вынуждено мобильно реагировать на всякие дестабилизирующие факторы, появляющиеся в регионе или в международном сообществе. К тому же государство, принимая меры по обеспечению и укреплению собственной безопасности, опосредованно принимает участие в обеспечении локальной, региональной и мировой безопасности.

Проводя анализ мероприятий стран СНГ по укреплению национальной безопасности, напрашивается смысловое заключение, что Казахстан лидирует на постсоветском пространстве по действиям в сфере укрепления национальной безопасности: приняты Стратегия национальной безопасности, Военная доктрина, новый Закон о национальной безопасности, Концепция развития вооруженных сил, а также нормативно-правовые акты в сфере обороны страны.

Оценивая роль внешней политики в обеспечении национальной безопасности государства, необходимо подчеркнуть, что безопасность каждого государства-участника неотделимо связана с безопасностью всех остальных стран-участниц. Так, по инициативе Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым было создано и функционирует Сопровождение по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА), на 47-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в октябре 1992 года. Первый саммит СВМДА проведен в 2002 году.

Сопровождение по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА)-международный форум, объединяющий государства азиатского континента, который ставит перед собой задачу укрепления взаимоотношений и сотрудничества азиатских государств в целях обеспечения стабильности и безопасности в регионе. Сегодня СВМДА включает 27 государств-членов, среди которых Азербайджан, Бангладеш, Бахрейн, Вьетнам, Египет, Израиль, Индия, Ирак, Иран, Китай, Палестина, Россия, Турция и Южная Корея. Ещё 8 стран имеют статус наблюдателей, среди них - США, Украина, Филиппины, Япония, Беларусь. Наблюдателями СВМДА являются также 5 международных организаций, включая Лигу арабских государств, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), Парламентскую ассамблею тюркоязычных стран и Организацию Объединённых Наций.

Саммиты СВМДА проводятся раз в 4 года, встречи министров иностранных дел стран-участниц – каждые 2 года. Секретариат Сопровождения по взаимодействию и мерам доверия в Азии находится в столице Казахстана. Председательствовать в организации центральноазиатская республика будет два года, и следующий, 6-й по счёту, саммит СВМДА пройдёт в 2022 году в Казахстане. До этого государством-председателем СВМДА был Таджикистан.

Пятый саммит СВМДА прошёл в июне прошлого года в Душанбе. Выступая с трибуны саммита, президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев подчеркнул, что предложенная в 1992 году Нурсултаном Назарбаевым идея о создании Сопровождения по взаимодействию и мерам доверия в Азии открыла новую веху в истории азиатского континента.

«Сегодня СВМДА – это авторитетная многосторонняя структура, объединяющая 35 государств азиатского региона и около половины населения нашей планеты, – сказал президент Казахстана. – Призываем всех друзей и партнёров объединить усилия для повышения эффективности и международной конкурентоспособности Форума. Для этого нам необходима его поэтапная, постепенная трансформация в полноценную региональную организацию. Для институционального становления СВМДА созданы все необходимые условия, разработана правовая база, работают его постоянно действующие структуры».

Выступая перед участниками форума, Токаев отметил тревожные тенденции в государствах региона – нарастание конфликтов, эрозия механизмов безопасности, торговые и санкционные войны, всплеск международного терроризма.

«Одним из приоритетных вопросов повестки остаётся обеспечение конструктивных переговоров по спорным проблемам и разрешение противоречий в самой начальной стадии их возникновения. Поэтому вполне возможно в недалёком будущем выстроить под эгидой СВМДА полноценную систему коллективной безопасности, способную осуществлять международную медиацию», – сказал Касым-Жомарт Токаев.

Он особо выделил необходимость выработки совместных системных подходов к противодействию терроризму. По словам Токаева, принятый на 73-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН и поддержанный 82 государствами Кодекс поведения по достижению мира, свободного от терроризма мог бы послужить отправной точкой при выработке механизма упреждения угроз терроризма на территории стран СВМДА.

Проведенный нами анализ показал, что вопросы национальной безопасности отражены не только в законодательных актах, но и в стратегических программах развития республики.

Можно отметить, что в основе проведения внешней политики Республики Казахстан должен сохранять принцип многовекторности, который предполагает «персональное» сотрудничество с европейскими государствами, США, Китаем, Россией, государствами Ближнего Востока, а также развитие «коллективного» сотрудничества в рамках международных организаций, таких как ООН, СВМДА, ОБСЕ, ШОС, СНГ, ОИС и др.

Таким образом, внешняя политика Казахстана не только обеспечивает и защищает национальные интересы в международных отношениях. Можно утверждать, что с таким же упорством республика принимает активное участие в международных мероприятиях, направленных на борьбу с внешними угрозами в целях укрепления региональной и международной безопасности.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года)
2. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан»
3. Тураев А.В. Права человека как основа правового статуса личности (теоретико-правовое исследование): Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. – Алматы, 2002. - 24 с.
4. Ким В.А. Идея о человеке, его жизни, правах и свободах, как высших ценностях Конституции Республики Казахстан // Вестник КазГУ. Серия юридическая. – 1998. - № 6. - С. 5-12.
5. Назарбаев Н.А. Без правых и левых. – М.: Молодая гвардия, 1991.
6. Мамонов В.В. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Республике Казахстан: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. – Алматы, 2003. - 23 с.
7. Сапарбаева Д.С. Конституционно-правовые основы охраны прав и свобод человека в Республике Казахстан: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. – Алматы, 1999. - 25 с.

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БОРЬБЫ С НАРКОБОРОТОМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Манап Рауан Қожагелдіұлы

(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация.** В данной статье рассмотрен анализ распространения наркооборота в Республике Казахстан. Перечислены основные потоки распространения наркомании в стране и перечислены страны, которые являются поставщиками и транзитными маршрутами наркотиков в Казахстан. Дан анализ основных международных нормативно-правовых актов и национального законодательства Казахстана. Кроме изучения административной и уголовной ответственности за употребление, распространение наркотических средств, дан анализ правотворческой деятельности органов исполнительной власти и правоохранительных органов которые напрямую ведут борьбу с наркоманией. Конституция Республики Казахстан определяет, что одним из приоритетных направлений государственной политики является обеспечение безопасности граждан, охрана их личности, прав и законных интересов от преступных посягательств. В соответствии с этим правоохранительные органы призваны осуществлять комплекс мер, надежно защищающих конституционные права и свободы граждан.*

***Ключевые слова:** наркооборот, наркотрафик, правоохранительные органы, наркобизнес.*

Незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ в Республике Казахстана с каждым годом приобретает все более значительные масштабы. С начала 2020 года было изъято больше 26 килограммов синтетических наркотиков. Это в 5.5 раз больше, чем за прошлые годы. Это и вызывает тревожность по данному явлению. Увеличение числа больных наркоманией закономерно влечет за собой рост совершенных преступлений, связанных с наркотиками, а, следовательно, преступных доходов. Гигантские прибыли от торговли наркотиками (10% от мировой торговли) порождают заинтересованность организаторов и исполнителей преступлений в постоянном совершенствовании механизма преступной деятельности, особенно связанной с распространением наркотиков.

За 2020 год был выявлен и пресечен 261 факт незаконного оборота в стране.

Распространение наркомании в Казахстане самым серьезным образом складывается на социально психологической атмосфере в обществе, отрицательно влияет на экономическое развитие нашей страны и ухудшает ее криминогенную ситуацию. Почти 300 млн человек в мире употребляют наркотики, говорится в опубликованном в четверг докладе Управления ООН, занимающегося борьбой с незаконным оборотом наркотиков и преступностью. В настоящее время идет усиление противоправной деятельности устойчивых преступных группировок наркодельцов, которые имеют широкие межрегиональные и международные связи. Они создают и развивают глубоко законспирированные сети торговли наркотиками, изыскивают новые источники приобретения и каналы транспортировки наркотических средств.

Наряду с этим увеличивается утечка из законного оборота значительного количества химических веществ (прекурсоров), используемых для производства наркотиков, растет число подпольных лабораторий.

Вследствие отсутствия надлежащего контроля на границах Республики Казахстан 90 процентов всех выявляемых наркотиков поступает в Казахстан из других стран, а именно из центрально – азиатских республик, Афганистана, Ирана и стран ближнего зарубежья. Причем места сокрытия наркотических средства различны. Правоохранительными органами были выявлены десятки устойчивых маршрутов, которые постоянно используются международным наркобизнесом.

Все эти факты усложняют работу правоохранительных органов. По данным экспертов лишь 20 % от всей массы наркотиков удается выявить и изъять.

Несмотря на довольно активное изучение наркопроблемы принимаемые практические меры, ситуация с преступностью в сфере незаконного оборота наркотических средств остается напряженной.

Установленная уголовная и административная ответственность за нарушение антинаркотического законодательства не способствуют сокращению спроса и предложения на наркотики. Пути их распространения носят все более изощренный характер, и в тоже время реализация запрещенных наркотических средств ведется почти открыто. Меры, предпринимаемые государством, не пугают наркодельцов, поэтому участились случаи проникновения лиц, участвующих в незаконном обороте наркотиков, во властные структуры, а также вовлечение в преступную деятельность представителей Пограничной службы РК, Таможенного комитета, МВД РК, Генеральной прокуратуры РК, судов и других представителей государственной власти. Это способствует прикрытию незаконных сделок, совершаемых с наркотическими средствами, беспрепятственному перемещению доходов от продажи наркотиков, расширению сфер деятельности наркобизнеса. Обязательства контролировать оборот наркотических средств и психотропных веществ и устанавливать ответственность за действия в сфере их незаконного оборота для Республики Казахстан вытекают из участия в международных договорах по этим вопросам.

На сегодняшний день нормативно-правовую базу международных договоров составляют: Женевская конвенция “О запрещении незаконной торговли наркотическими средствами” 1935 г. Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года с внесенными в нее поправками, Конвенция о психотропных веществах 1971 года и Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ 1988 года. Эти Конвенции, принятые ООН, были ратифицированы еще Советским Союзом.

Говоря о документах, принимаемых на международном уровне, следует указать как наиболее значимые следующие:

- Международная конвенция о взаимном административном содействии, в предотвращении, расследовании и пресечении таможенных правонарушений (подписана в Найроби 9 июня 1997 года;

- соглашение о сотрудничестве и взаимопомощи в таможенных делах, заключение главами государств, входящих в состав Содружества Независимых Государств. На основе этого Соглашения решением совета глав государств Содружества независимых Государств от 02.95 были приняты Основы таможенных законодательств государств участников СНГ;

- решение о совместных мерах по борьбе с организованной преступностью и иными опасными видами преступлений на территории государств участников СНГ (Москва, 03.93);

- соглашение о взаимодействии министерств внутренних дел Независимых Государств в сфере борьбы с преступностью (совершено в городе Алма-Ате 24 апреля 1992 года).

- соглашение о взаимоотношениях министерств внутренних дел в сфере обмена информацией совершено в городе Чолпон-Ате Республики Кыргызстан 3 августа 1992 года).

Эти соглашения, а также ряд других, не охватываемых данной работой соглашений, имеют большое значение, поскольку определяют и конкретизируют порядок взаимодействия между договаривающимися сторонами в области регулирования незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ.

На сегодняшний день в РК нормативно-правовую базу составляет Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279-І «О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими».

С принятием этого закона были окончены дискуссии о возможной легализации наркотиков. Напротив, там декларируется всемерное усиление борьбы с нелегальным оборотом наркотиков. Вводится государственная монополия на культивирование, производство, экспорт-импорт наркотических веществ, лицензирование всех видов деятельности, связанных с их производством. Определён порядок культивации наркотиков. Так, в стране запрещено выращивание опийного мака и кокаинового куста, а культивация конопли разрешена только по специальной лицензии. Закон определяет порядок использования наркотических средств в медицинских целях с одновременным запретом на использование их частными врачами.

Устанавливается уголовная и административная ответственность за нарушения, и предусматриваются меры по противодействию незаконному обороту наркотиков. Лица, совершившие тяжкие преступления, связанные с наркотиками, попадают под особый контроль и наблюдение со стороны органов внутренних дел.

Особенно авторами выделяется 24 статья Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279-І О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими. Пропаганда наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров, то есть распространение любых сведений независимо от формы и способа их представления о наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах, прекурсорах, о способах, методах их разработки, изготовления и использования, о преимуществах и о пользе использования отдельных видов наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов, направленное на формирование у неопределённого круга лиц положительного или терпимого отношения к незаконному обороту и незаконному потреблению наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов, или совершение иных действий в этих целях, запрещается. Наряду с этими правонарушениями Закон запрещает любую деятельность, направленную на распространение сведений о способах (методах) разработки, изготовления и использования, местах приобретения наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров. Исключается распространение этих сведений в книжной продукции, через средства массовой информации и компьютерные сети.

Сегодня газета, радио, телевидение это тот источник информации, который способен донести до сознания простого обывателя всю остроту проблемы злоупотребления наркотиками и их незаконного оборота и помочь убедиться в необходимости принятия конкретных государственных мер по стабилизации сложившейся ситуации. Напротив же, криминальные наркоделы стали использовать информацию в распространенной ныне сети Интернет, где все более широко распространяются оперативные руководства по изготовлению наркотиков. Опубликованные в ряде изданий материалы зачастую содержат не общественно значимую информацию, а, наоборот, повышающую интерес к наркотикам. Необходимо понять, что свобода слова не может оставаться неограниченной, если она противоречит другим основополагающим ценностям и правилам, какими являются здоровье и генофонд нации.

С учетом сказанного для практической реализации норм закона, в настоящее время введена административная ответственность за пропаганду наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров (ст.423 КоАП РК). Данная статья влечет наложение штрафа на граждан, должностных лиц и юридических лиц. Размер штрафа колеблется от сто пятидесяти до пятисот минимальных размеров оплаты труда с конфискацией рекламной продукции и оборудования, используемого для изготовления, или без таковой.

Кроме запрета на пропаганду либо незаконной рекламы наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров в нашей стране восстановили запрет на потребление наркотических средств без разрешения врача, которое существовало ранее в Республике Казахстан. Кроме Закона “О наркотических средствах и психотропных

веществах”, который ввёл данный запрет, новым кодексом об административных правонарушениях запрещается потребление наркотиков без назначения врача. Нововведением стало то, что данное правонарушение теперь влечёт административную ответственность. Лицо, в установленном порядке признанное больным наркоманией, может быть с его согласия, направлено на медицинское и социальное восстановление в лечебно-профилактическое учреждение и в связи с этим освобождается от административной ответственности за совершение правонарушения, связанных с потреблением наркотических средств и психотропных веществ”.

Непосредственным исполнителем законодательства, действующего в области внутренних дел, являются органы внутренних дел (ОВД).

Одним из направлений работы ОВД является административно-правовая деятельность. Она заключается в защите прав и свобод человека и гражданина, поддержании правопорядка и общественной безопасности, обеспечиваемых путем контроля (надзора) за какими-либо лицами, объектами или процессами, их непосредственной охраны, оказания им содействия и осуществления административной юрисдикции. Эта деятельность регулируется нормами административного права и является, пожалуй, самым емким направлением работы ОВД.

В соответствии с Инструкцией по «Организации органами внутренних дел Республики Казахстан борьбы с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров», утвержденной приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от «10» апреля 2015 года №330 возлагаются следующие задачи:

- выявление и устранение причин и условий, способствующих незаконному обороту наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров;
- выявление и учет лиц, допускающих немедицинское потребление наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров, принятие к ним мер в соответствии с законодательством Республики Казахстан;
- ведение профилактической работы с лицами, допускающими немедицинское потребление наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров, а также совершающими уголовные правонарушения, связанные с ними;
- выявление, пресечение уголовных правонарушений, расследование уголовных дел в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров. Выявление и пресечение фактов легализации доходов добытых от незаконного оборота наркотиков.

Подводя итог вышеизложенному можно сказать, что проблема борьба с незаконным оборотом наркотических средств, является весьма актуальной.

На сегодняшний день наблюдается развитие нелегального производства наркотиков, быстрыми темпами растет число лиц, прибегающих к немедицинскому потреблению наркотиков, возрастает их смертность. Правительство Республики Казахстан уделяет первоочередное внимание необходимости принятия адекватных мер, поскольку наркотики представляют существенную угрозу не только здоровью населения, но и оказывают негативное влияние на состояние правопорядка, политическую, экономическую и социальную стабильность.

На сегодняшний день все мнения по поводу наркотиков и их незаконному обороту сводится к следующему:

- следует закрепить распространение на законодательном уровне и ни в коем случае не следует допускать легализации немедицинского потребления наркотиков. В настоящее время в РК введена норма административного права, предусматривающая запрещение их потребления. Но как мне кажется, это не уменьшит числа потребителей, необходимо ужесточение наказания на уровне административного права и привлечение к уголовной ответственности за повторное нарушение данного запрета;

- прежде всего, важно чтобы проблема наркомании постоянно оставалась в поле внимания, как государственных органов власти, так и населения. Опыт зарубежных стран показывает, что средства, вложенные в борьбу с наркоманией, предупреждение незаконного оборота наркотиков окупаются сторицей по сравнению с теми суммами, которые требуются на преодоление последствий распространения наркотиков;

- среди причин, способствующих проявлениям наркомании, являются недостатки в деятельности органов внутренних дел, так как они обладают специфическим набором прав и обязанностей в данной сфере и являются на сегодня основным составным звеном аппарата государственного управления, непосредственно осуществляющим реализацию антинаркотического законодательства. Эти причины выражаются в несовершенстве способов выявления и учета лиц, совершающих различные правонарушения в сфере незаконного оборота наркотических средств, отсутствии должного и систематического контроля за их образом жизни, слабом взаимодействии органов внутренних дел с другими государственными органами и общественными организациями, деятельность которых связана с предупреждением и пресечением наркотизма;

- важная роль в предупреждении и пресечении проявлений незаконного оборота наркотических средств, устранении причин и условий, способствующих распространению этого явления, принадлежит административно-правовым средствам. Необходимость усиления борьбы с незаконным оборотом наркотиков требует совершенствования административно-правовых средств, используемых в этой борьбе. Представляется, что совершенствование должно осуществляться по следующим направлениям: повышения роли законодательства в установлении административно-правовых средств; в создании наиболее эффективной системы административно-правовых средств борьбы с незаконным оборотом наркотиков путем введения в нее новых, наиболее эффективных средств, дополняющих арсенал имеющихся;

- в целях предупреждения распространения наркомании в стране уделить особое внимание созданию реабилитационных центров по лечению лиц, незаконно потребляющих наркотические средства, при этом целесообразно учесть международный опыт создания и работы данных центров.

Список использованной литературы

1. Сабитова А.А. Конституция РК и защита прав и свобод человека. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Международная жизнь и политика», №1(40), 2015 г. – С.4-10.
2. Хусаинов О.Б. Аналитический поиск и исследование оперативно-розыскной информации в борьбе с наркобизнесом. Будущее без наркотиков: Материалы международной научно-практической конференции. 22 мая 2008 года. – Алматы: «Дайк-Пресс», – 620 с.
3. Конвенция Организации Объединенных Наций «О борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ» 1988 года
4. Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279-І «О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и употреблению ими».
5. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.2017 г.)
6. Приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от «10 » апреля 2015 года №330 «Об утверждении Инструкции «Организации органами внутренних дел Республики Казахстан борьбы с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров».

Махаметқызы С.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

***Аннотация.** Ұсынылған мақалада дауды шешудің баламалы тәсілі ретінде медиация институтын құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңын іске асыру мәселелері, Қазақстан Республикасында дау мен жанжалды шешудің тиімді құралын дамытуға ықпал ететін азаматтық сот ісін жүргізуде медиацияны қолдану тәжірибесі қарастырылуда. Қазақстан Республикасындағы медиация институтының қалыптасу тарихы баяндалады. Медиация институтының қолданылуына жасалған талдау соңғы онжылдықтарда медиация өте қарқынды дамып келе жатқанын және дауды шешудің балама әдісі ретінде өсіп келе жатқанын көрсетті. Осылайша, медиация рәсімінің артықшылықтары ерекше атап өтіледі, медиация институтын жетілдіру мәселелері қозғалады. «Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануымен бірқатар заңнамалық актілерге тиісті түзетулер енгізілді. Осыған байланысты, құқықтық салада қабылданған өзгерістер туралы мысалдар келтірілді. Мақалада медиацияның әлеуетін іске асыру үшін медиацияны кәсіби қызметтің дербес түрі ретінде қарау ұсынылады, ол даулы құқықтық қатынастарға олардың арасында туындаған дауды реттеуге білікті көмек көрсетуден тұрады, сондай-ақ зерттеу мен талдау негізінде «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер енгізу бойынша ұсыныстар ұсынылған*

***Түйін сөздер.** заң, медиатор, медиация рәсімі, дауды шешудің баламалы тәсілі, жанжал, тараптардың еріктілік, конфедераттылық, тең құқылығы қағидаты.*

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат туралы тұжырымдамасында қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтарын толық жүзеге асыру мақсатында мынадай мәселе көтеріледі: «жеке-құқықтық жанжалдар тараптары арасындағы бітімге қол жеткізудің сот тәртібімен, сондай-ақ соттан тыс тәртіптегі жолдары мен тәсілдерін, оның ішінде істі сот талқылауына дайындаған кезде келіспеушілік рәсімдері шараларын пайдалану мүмкіндігін талқылаудың міндеттілігін бекітуге, сондай-ақ қылмыстық құқықтарды қорғаудың соттан тыс нысандарын дамытуға бағытталуы мүмкін» [1].

Қазақстандағы медиация институтының бірнеше тарихи-құқықтық кезеңдерден өтіп, қалыптасқандығын айтуымызға болады. Қазақ қоғамында дауласушы екі тарап өз еріктерімен бидің алдына келіп, олардың әділ шығарған шешіміне риза болып тарасқан.

Қазақ дәстүрлі құқықтық жүйесінде бітімдердің қоғамдық-саяси қатынастарды реттеудегі қызметі өте зор болды. Қоғам талаптарына сәйкес келетін, ондағы туындаған мәселелердің түйінін тиімді шешу үшін халықтың құқықтық санасында орныққан, құқықтық мәдениетіне етене жақын халық дәстүрлерінің де маңызы зор. Орыс әкімшілігі қаншалықты өздерінің заңдарының талаптарын енгізіп, оларды жетілдіріп отырғанымен қазақ қоғамындағы саяси маңызы бар бітім және кесімдер халық дәстүрлеріне сай, ел ішіндегі беделді тұлғалардың данышпандығының нәтижесінде жүзеге асырылып отырды.

Дәстүрлі құқықтық жүйедегі бітім, кесімдердің қандай деңгейде болмасын қазақ қоғамының ортақ мүддесіне сәйкестігі, қандай мәртебеде болмасын қазақ азаматтарының халық дәстүріне сәйкес шығарылатын бітімдерден бас тартпайтындығынан көрінеді.

Биліктің қандай деңгейінде болсын басты мұрат – білім. Ресей деректерінде «қарындас» деген ұғым жиі қолданылады, яғни өзара ағайын болып біту. Қазақ пен қалмақ тығырыққа тіреліп, тағдырлары таразыға түскен сын сағатта Қазыбек бидің екі елді бітімге келтіргені деректерде былай баяндалады: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз, ешбір дұшпан ала жібімізді

аттап, басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды, ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз – көмір, еріткелі келгенбіз, қазақ-қалмақ баласы табысқалы келгенбіз, танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға келмесең шабысқалы келгенбіз, сен қабылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз, жаңа үйреткен жас тұлпар жарысқалы келгенбіз, берсең жөндеп бітімді айт, бермесең жөніңді айт, не тұрысатын жеріңді айт» [2, 55-56 б].

Қазақта Сырым батыр айтты дейтін бір сөз бар. Ертеде Сырым батыр Үргеніш ханына сәлем бере барған екен. Сырымның батырлығын, шешендігін жақсы білетін хан өзінің қарамағындағы елдің ең бір айтулы биін шақырып Сырыммен айтыстырады. Сонда Үргеніштің шешені Сырым батырға мынадай сұрақ қояды: «Дау мұраты не?» - деп сауал қойғанда, Сырым батыр сәл ойланып: «Дау мұраты – біту», - деген екен. Сырым батырдың сөзінің мәніне, тапқырлығына риза болған Үргеніш (Хиуа) ханы жақсылап сыйлап, қонақ етіп қайтарған екен дейді.

Қазақ халқында бітімге қатысты бірнеше құқықтық ұғымдар қолданылады. Олардың ішінде жиі кездесетіні: төрелік айту (төресін беру), кесім айту (кесім), бітім айту немесе істі бітіру, үкім шығару. Бұлардың көпшілігі айшықты, әдемі мақал түрінде айтылады, немесе билік айтушы шешен өзіне дейін осындай іске байланысты қалыптасқан шешімді (мақал түрінде) қайталайды. Құрбанғали Халид қазақтың бұл дәстүрі туралы «әр тіршілік істеріне шежіре қағидаларын пайдаланып, мақал-мәтелдерін қолданғанда да бабаларына ұқсауға тырысар еді. Бұл ел мақалдарды өздерінше тірек, медет етеді. Шынында, сол тіренген тірегі негізсіз, мағынасыз емес. Қайта түп-төркіні бір, бір кітапқа байланысты, шығу тегі бір заңдылыққа бағынған ел сияқты, көне кезде бұлар бір әділ патшаның иелігінде ме, жоқ бір кәміл данышпанның тәлімін алды ма деген ойға келесін» - деп жазады [3].

Төрелік айту – бұл хан не сұлтан алдында біткен дауларда айтылатын ұғым. Кейде халық даудың қандай түріне болсын қолдана береді, бірақ түпкі негізі Шыңғыс тұқымынан тарайтын төрелердің алдына барып шешімін тапқан мәселеге қатысты. «Төре» сөзі ерте уақыттан бері билікке тікелей қатысты қолданылады және билікке қатысты әлеуметтік топқа айтылады, бұлар ел басында, билік басында қызмет істейтін жандар. «Төре» қазіргі түсінік тұрғысынан жоғарғы мансаптағы шенеунік. XIX ғасырдың ортасына дейін бұл ұғым тек Шыңғыс тұқымдарына қатысты қолданылып келіп, XIX ғасырдың ортасынан бастап орыстың да, қазақтың да оқыған қызметкер адамдарына қатысты қолданылды. Төремен қатар «ұлық» деген сөз де бар, ол жоғары мәртебелі деген деңгейде қолданылады, мәселен XIX ғасырда губернатор «ұлық» аталады.

Бітім айту – кез келген даулы мәселеден кейін айтылатын шешім. Бұл сөздің түбірі «біту» істі аяқтау мағынасында айтылады. Кейде «даудың бітімі», кейде «істің бітімі» деп айтыла береді. Егер даугер жақтың айғағы жоқ болып, бопса дәлелмен дауға түсіп шешім алатын болса, онда «бітім алды» деп те айтылады.

Қазақ қоғамындағы сот үрдісіндегі бітімгершілік институты туралы заңгер-ғалым З. Кенжалиев былай деп жазды: «Қазақ қоғамындағы сот процесінің басты мақсаты – бітім еді. Яғни, дауласушы не араздасушы жақтарды алдында келістіріп, бітімдестіру. «Дау мұраты – бітім» дейді қазақ. Бұл көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесінің негізінде жатқан басты принциптің бірі және оның айшықты да әсем көмкерілген нұсқасы. Бірақ бұл сөзді жалаң түсінуге болмайды. Мәселе тек дауласушы екі жақтың бітімге келуіне ғана саймайды, бұл принциптің мәні тұңғыықта. Адам ең әуелі өз ары алдында таза әрі пәк болуы керек. Онсыз мәнді де тыныш өмір сүру екіталай нәрсе, тіптен мүмкін емес. Сондықтан ол өзімен-өзі әрдайым жарасымды болу керек. Адамның сот шешімімен келісуі, сөйтіп дауласушы жақпен бітімге келуі осы іске байланысты өзімен үйлесімге келуінің сыртқы көрінісі болуы керек. Яғни, сот шешімі немесе үкімі, ең алдымен, сенің өз шешімің, өз үкімің болуы абзал. Сонда ғана сот өз міндетін атқарды, мұратына жетті деп есептелуі тиіс» [4, 219 б].

Кесім айту – бұл сөздің түбірі «кесу» дауды бітіру мағынасында. Бұл енді дау жалғаспайтындай қылып, біржолата шешіп-пішіп дауды бітіру үлгісі. Қазақ билігінің соңында ала жіп кесіледі, ол дау осымен бітті, енді қайта бұл мәселеге айналып соқпаймыз деген емеурін.

Кесім сөзді билер айтады, бірақ кесім белгілі бір ұсынысты, төрелікті, жаңалықты бекіту үшін де айтылуы мүмкін. Бұрынғы уақытта хандар мен сұлтандар өз тарапынан төрелік бере отырып, өз сөзінің салмағын бекіту үшін билерге кесім кестіреді. Билік дәстүрінде құқықтық тәртіптің қайнар көздері қатарына белгілі бір шешім үлгілері жатады. Бұл үлгілердің қатарына билердің қолданысындағы әдет-ғұрып ережелерінің көпшілігін, билікке қатысты мақал-мәтелдерді, тағы басқаларды жатқызуға болады, сонымен қатар төрелердің, атақты билердің айтқан сөзін, шешімін сол қалпында, сол жерде құқықтық ереже есебінде бекітетін дәстүрлі де кесті деп айта береді.

Қазақ тарихында XVII-XVIII ғасырларда өте беделді, ықпалды, аруақты болған хандар Өз Тәуке мен Абылай өмірбаянынан олардың өздері айтқан шешімді, ұсыныстарын билердің кеңесіне кестіретінін көреміз. Бұдан әрі бүкіл ел билігін, төрелігін жасаушы би қызметіндегілер осы шешімді заң ережесі есебінде пайдаланды.

Үкім шығару – билік істерінде көбінесе ауыр қылмысқа байланысты айтылады. Үкімді хан да, сұлтан да, билер кеңесі де айта береді, тіпті жеке билердің өзі де ел ішінде өте ықпалды болса үкім айта алады. Ол тек бітім мәселесін ғана шешпейді, үкім тікелей жаза тағайындауға бйланысты айтылады.

Үкімге жататын істердің ішінде ең ауыр қылмыс саналатын – адам өлтіру, ел тонау, әйел зорлау, тағы басқа жазаның ең ауыр түрін талап етеді. Талапкер мен жауапкер жақ өзара келісіп құнды малға, дүниеге, тағы басқалар салған күннің өзінде де жаза қолданылады. Мысалы, адам өлтірген жақ құн төлеуге келіскен күннің өзінде де өлген адамның туыстары қылмыс жасаушының ауылына ат қойып, қолдарындағы қаруларымен үйлерді бір-бір салып етеді.

Үкім айтылатын істердің ішінде өте күрделісі де, өте жеңілі де болады. Соңғысы айғағы бар, кінәлінің мойнына нақты қойылып отырған қылмыс. Ал енді күрделісі бұрын сонды билердің алдына келмеген ала бөтен, үлгісіз, тәжірибеге түспеген істер. Мысалы, ертеде бір елдің ішінде өзара төбелес болып қалып, бір қатын бала тастады дейді. Содан өз ортасындағы үйсін Тоғас биге барып айтса, ол: «ағайын, бірің оң көзім, бірің сол көзім, мен қанша түзу айтқанмен, жығылған жағын екінші болады. Көз таңбалы арғында Манас деген би бар, соған жүгініңдер» - депті. Манасқа барса, ол: «Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат биге барыңдар» - деп, Бекболат: «жалғыз ауыз сөзіне ел риза болған Едігеге барыңдар» - деп, даугерлер қатты қиналыпты.

Сонда Едіге даугерлерден сұрады дейді: - Ол қатыннан түскен түсік қайда? – деп. Құрым киізге орап қанжығаларына байлап жүр екен, көрсетті. Көрссе, екі бөлек сүйек екен, мүше жоқ, сүрет бола алмаған екен. Едіге би сөйлепті: - мұнда бас дейтін бас жоқ, көретұғын көз жоқ, ұстайтын қол, жүретін аяқ жоқ, адам санына қосылған жоқ екен. Бұған құн бұйырмайды. Бұрынғыдан ата-бабадан қалған сөз бар еді: «Даушы құр қалмайды, жаншы қор қалмайды» деген. Бұл төбелеске екі тоғыз айып салу керек. Қатынды ұрған жағың «түйе бастатқан тоғыз айып» төлеуің керек, қатынға болысып көмектескен жағың «ат бастатқан тоғыз айып» төлеуің керек. Түйе бастатқан тоғызды Тоғас бидің босағасына байлаңдар, ат бастатқан тоғызды Манас бидің босағасына байлаңдар, Бекболат пен екеуімізге бітіріп қайтарған абыройдың өзі олжа болуға толық» - депті [5].

Бұл жерде Едігенің айтқаны үкімнің нағыз өзі. Кей жағдайларда қоғамдық пікір аясында қазақ заңдары қылмыстың салдарымен ғана күреседі деген көзқарас кездеседі, жоғарғы мысал екі жақты бірдей жазалау арқылы болашақта қылмысты болғызбаудың бірден-бір кепілі. Мұндай қағидат қазіргі таңдағы өз сабақтастығымен жалғасқан құқықтық мемлекет басымдықтарының бір екендігін көреміз.

Құқық қолдану іс-тәжірибесін жетілдіру және құқық тәртібін нығайту мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа жолдауында: «Ашық демократиялық

қоғамның іргесін дәйекті нығайта отырып, біз демократия мен құқық тәртібі – егіз ұғымдар екенін, бірін-бірінсіз өмір сүре алмайтынын естен шығармауымыз керек. Сондықтан да азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын пәрменді жүйе керек» [6] - деген саяси-құқықтық көзқарасын білдіреді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Талдыкорганский региональный центр содействия демократии при поддержке Центра ОБСЕ в Алматы. Путеводитель по альтернативным способам разрешения конфликтов. – Талдыкорган, 2005. – с. 6-13
2. Шамликашвили   Ц., Ташевский С. Азбука медитации. Издательство: Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования, 2011. – с. 57-59
3. Аллаhverдова О.В. Медиация. Пособие для посредников. – СПб, 1999. – 126 с.
4. Иванова Е.И. Фасилитация. – Редакционно-издательский совет философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета, СПб, 2009. – 225 с.
5. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах. – Калуга: Духовное познание, 2004. – 122 с.
6. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат туралы тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан газеті. – 2009. - №281-283, 28 тамыз

ЖОЛ-КӨЛІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Мушекенов М.М.,

(Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының)

Жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету – өткір әлеуметтік проблемалардың бірі. Елдегі көлік құралдарының саны күн сайын артып келеді, қозғалыс қарқындылығы артып, екіншіше орай, жолдардағы апаттар саны да өсуде.

Өмір тіршілігінің қауіпсіздігі негізгі әлеуметтік құндылық ретінде әртүрлі құрамдастардан құралады, олардың бірі экономика мен әлеуметтік инфрақұрылымның дамуымен тікелей байланысты жол қауіпсіздігі болып табылады.

Жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері әлеуметтік қауіпсіздіктің қандай да бір түрін қамтамасыз етудің қалған проблемаларымен қисынды өзара байланыста бола отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жалпы түп мәтінінен алып тасталмайды.

Әлемде жыл сайын жол-көлік оқиғалардан (ЖКО) 1,2 миллионнан астам адам қайтыс болады және 50 миллион адам жарақат алады немесе мүгедек болып қалады, соның нәтижесінде ЖКО балалар мен 29 жасқа дейінгі жастардың қайтыс болуының негізгі себебі болып табылады.

Құрбан болғандар мен олардың отбасылары үшін ЖКО нәтижелерінен қайтыс болғандар мен жарақат алғандарға байланысты қайғы-қасірет көруден басқа, кірісі төмен және орташа деңгейдегі елдерде ЖКО нәтижелерінен қайтыс болғандар және жарақат алғандар 65 млрд. АҚШ долларынан астам шығынды (орта есеппен ішкі ұлттық өнімнің 1-1,5 %) құрайды, сонымен қатар елдердің дамуына кері әсерін тигізеді [1].

Жолдар шегінде адамдар мен жүктерді көлік құралдары арқылы немесе оларсыз тасымалдау процесінде туындайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде түсінілетін жол жүрісі стихиялық процесс емес, ол жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету

мақсатында мемлекетпен жүзеге асырылатын саналы, басқарылатын қызметтің нәтижесі болып табылады [2].

Мемлекет барлық көлік құралдарының қозғалысы, жолаушылар мен жүктерді тасымалдау ережелерін бекіту, автомобиль көлігіндегі рұқсат беру қызметі мен көлік саласындағы қаржы-экономикалық, ғылыми-техникалық, тарифтік, әлеуметтік саясатқа қатысты басқару мәселелерін шешу арқылы жол қозғалысын ұйымдастыруда және реттеуде стратегиялық рөл атқарады. Сонымен қатар, әрине, мемлекеттік қызметтің маңызды бағыттардың бірі – көшелер мен жолдардағы қозғалыстың ұйымдастырылуы мен қауіпсіздігін бақылау.

Жол қозғалысының қауіпсіздігі тасымалдаудың жайлылығын қамтамасыз етудің, қозғалысқа қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтаудың, экономиканың көлік секторын дамытудың негізгі факторы болып табылады, сондықтан мемлекет осы салада, тиісінше, әртүрлі реттеу құралдарын қолдануда [3, 65 б.].

Басқаша айтқанда, жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттік басқарудың жеке саласы болып табылады, өйткені ол арнайы уәкілетті субъектілердің, жеке реттеу объектісі мен пәнінің, басқарудың нақты әдістерінің және нормативтік-құқықтық базаның болуымен сипатталады.

Зерттеушілер атап өткендей, жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету негізгі мемлекеттік мүдделер санатына жатады – мемлекет жол жүрісі мен оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы қатынастардың маңызды субъектісі болып табылады; жол жүрісінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастар, негізінен, әкімшілік құқық нормаларымен реттеледі; әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қоса алғанда, реттеудің императивтік әдістері ғана емес, сондай-ақ рұқсат ету әдістері де қолдануда; жол жүрісі саласындағы азаматтардың мінез-құлқы ережелері белгіленеді және реттеледі, қажет болған жағдайларда олардың ерік білдіру бостандығы шектеліп, мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдануға жол береді [4, 12 б.].

Қолданыстағы заңнама жол жүрісі қауіпсіздігін келесідей анықтайды: «жол жүрісі қауіпсіздігі – қатысушыларының жол-көлік оқиғалары мен олардың зардаптарынан, сондай-ақ жол жүрісінің экологиялық жағдайға, халықтың денсаулығына теріс әсерінен қорғалу дәрежесін көрсететін жол жүрісінің жай-күйі» [2].

Жол қозғалысының ерекшеліктері және оның қатысушыларының өте көптеген саны қозғалысты орталықтандырылған басқаруын қиындатады.

Осыған байланысты қозғалысқа қатысушылардың мінез-құлқының егжей-тегжейлі ережелерін енгізу қажет, бұл олардың әрекеттерінің біркелкілігін анықтауға және жолдардағы қауіпті қақтығыстардың алдын алуға мүмкіндік береді. жол қозғалысын ұйымдастыратын құқық нормалары қозғалыстың барлық шарттары мен жағдайларын қамтиды, сондықтан ерекше мәнге ие. Алайда, қозғалыстың нормативтік ережелері қозғалыс қатысушыларына жағдайды қабылдау мен бағалауды жеңілдететін әртүрлі ұйымдастырушылық шаралармен және инженерлік-техникалық құралдармен ғана тиімді әрекет ете алады.

Нормативтік-құқықтық реттеуді қозғалысқа қатысушылардың (ең алдымен, жүргізушілердің) жүріс-тұрыс ережелерін айқындайтын жол жүрісін ұйымдастырудың негізгі элементі ретінде қарастыра отырып, оған белгіленген ұйғарымдардың барынша айқындығына, қарапайымдылығы мен оңтайлындығына қатысты талаптарды қою қажет. Тек осы жағдайда ғана ережелердің сенімділігі мен, демек, қозғалыс қауіпсіздігінің жоғары деңгейіне қол жеткізуге болады.

Айта кету керек, жол қозғалысы жалпы мәселелерін басқару саласы экономикалық, техникалық, әлеуметтік және т.б. ғылымдарға қатысты әртүрлі мәселелерді қамтиды және сәйкесінше құқықтың әртүрлі салаларымен реттеледі. Алайда, жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері негізінен әкімшілік құқық нормаларымен реттеледі. Басқаша айтқанда, жол қауіпсіздігі дәл әкімшілік-құқықтық реттеудің объектісі болып табылады деп толық сеніммен айтуға болады.

Кейбір зерттеушілер тіпті «мемлекеттік басқарудың жекеленген саласы болған кезде көрінетін қоғамдық қатынастардың салыстырмалы біркелкілігі, уәкілетті субъектілер пайдаланатын жол қозғалысын басқару және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету нысандары мен әдістерінің ұқсастығы, туындайтын қоғамдық қатынастардың барлық қатысушыларына қойылатын талаптардың бірлігі бізге дербес әкімшілік-құқықтық жол институтының болуы және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы айтуға мүмкіндік береді» деген пікірде [4, б.14].

Шынында да, жол қозғалысы саласындағы басқару субъектілерінің шеңберін, олардың өкілеттіктерін анықтайтын бұл әкімшілік құқық нормалары. Әкімшілік-реттеушілік сипаттағы нормалар қоғамдық қатынастардың барлық субъектілеріне тиесілі жол жүрісі ережелерін, құқықтары мен міндеттерін бекітеді. Әкімшілік заңнамада жол жүрісіне қатысушыларға қолданылатын құқықтық мәжбүрлеу шаралары (әкімшілік алдын алу, бұлтартпау, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету, әкімшілік жауаптылық шараларын қоса алғанда) айқындалады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде жол қозғалысына байланысты көптеген деликттердің құрамы бар. Қоғамдық қауіптілігі жоғары құқық бұзушылықтардың аз ғана бөлігі Қазақстанның Қылмыстық кодексіне енгізілген.

Мұның бәрі жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы әкімшілік-құқықтық реттеудің рөлін көрсетеді.

Құқықтық реттеу жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету құрылымында өте маңызды элемент болып табылады. Қазақстанда жол қозғалысы саласын реттеу мәселелеріне әртүрлі деңгейдегі бірнеше нормативтік құқықтық актілер арналған. Өкінішке орай, көптеген заң актілері құқық қолдану тәжірибесін жеңілдетпей, керісінше, кейбір жағдайларда қиындатады.

Қиындықтар нормативтік құқықтық актілерде қолданылатын негізгі ұғымдарды анықтауда да туындайды – жол жүрісі қауіпсіздігі немесе жол қауіпсіздігі, жол жүрісі не жол қозғалысы және т.с.с. Зерттеушілер бұл терминдер толық синонимдер ме, әлде олардың мағынасы сәл өзгеше ме деген сұрақтарды қоя бастайды. Осы себептен жол қауіпсіздігі ұғымы, мәні, мазмұны және белгілері туралы сұраққа нақты, біркелкі жауап жоқ.

Жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласын әкімшілік-құқықтық реттеу объектісі деп тани отырып, оны жүзеге асыру әдістер туралы мәселені қозғау қажет.

Құқықтық мемлекетке тән сипатындағы адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге басты назар аудару мемлекет пен азаматтың өзара қарым-қатынасы тұжырымдамасын қайта қарауға әкелді, оның негізінде жеке адамның құқықтарының басымдығы, мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігі идеясы жатыр. Мемлекеттік басқарудағы басымдықтардың түбегейлі өзгеруі әкімшілік-құқықтық реттеу пәнінің кеңеюіне әкелді.

Жеке адамның құқықтары мен мүдделері, қоғамдық тәртіп және жол қозғалысы саласындағы қауіпсіздік әртүрлі құқықтық құралдармен қамтамасыз етілуі мүмкін: тәртіптік, қылмыстық, азаматтық және әкімшілік. Сонымен қатар, әкімшілік-құқықтық құралдардың рөлі зор. Бұл шаралар арсеналының кеңдігімен, сондай-ақ оларды жедел қолдану мүмкіндігімен түсіндіріледі.

Әкімшілік-құқықтық қатынастардың сипаты мен мазмұнының әртүрлілігі, құқықтық реттеудің, әсіресе мәжбүрлеудің ерекше әдістерінің болуы әкімшілік-құқықтық құралдардың мәнін түсінуге тікелей немесе жанама түрде әсер етеді. Дәл осы әкімшілік-құқықтық әдістер әкімшілік-құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтарын іске асыру және мүдделерін қамтамасыз ету тәсілдері ретінде әрекет етеді.

Әкімшілік-құқықтық құралдардың рөлі мен маңызы құқық қолдану қызметінде, әсіресе әкімшілік-юрисдикциялық қызметте айқын көрінеді. Соңғысы, бірқатар әкімшілік ғалымдардың пікірінше, «әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауды және олар бойынша заңда және тәртіппен шешім қабылдауды қамтитын мемлекеттік басқару

органдарының және басқа да құзыретті органдардың құқық қорғау қызметінің түрі» болып табылады [5, 59 б.].

Әкімшілік-юрисдикциялық қызметтің нысаны мен тәртібін, сондай-ақ оны жүзеге асырудың құқықтық құралдарын нақты нормативтік шоғырландыру өндірістің барлық қатысушыларының құқықтары мен бостандықтарының маңызды кепілі болып табылатыны анық. Қазіргі заманғы әкімшілік заңнама әкімшілік құқықтық қатынастардың барлық қатысушылары үшін құқықтарды, міндеттерді және оларды іске асыру құралдарын толық белгілеу жолымен дамып отырғаны қуантады.

Қазақстан болуға ұмтылып отырған құқықтық мемлекетте жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын толық көлемде қамтамасыз ететін құқықтық реттеудің қазіргі заманғы әдістерімен жүзеге асырылуға тиіс, осыған орай мемлекеттік органдар қызметінің жол жүрісі қауіпсіздігі саласындағы білімді танымал ету, жол жүрісіне қатысушылардың мінез-құлқының құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін, сондай-ақ олар бұзылған жағдайда заңдық салдарын түсіндіру сияқты әдістері ерекше маңыздылыққа ие болады.

Міндеттердің күрделілігіне, жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етудің нысандары мен әдістерінің алуан түрлілігіне сүйене отырып, бұл қызмет маңызды, қажетті және сонымен бірге қиын деп айтуға болады, өйткені оның нәтижелері жолдардағы апаттардың жағдайына тікелей әсер етеді.

Біздің ойымызша, тиімді жұмыс үшін жол қауіпсіздігі деңгейіне мән беретін әртүрлі мемлекеттік органдар арасындағы оңтайлы өзара іс-қимылды ұйымдастырудың маңызы зор. Осыған байланысты әртүрлі басқарушы субъектілердің құзыреттерін, олардың жұмыс нысандары мен әдістерін, олардың өзара іс-қимыл тәртібін, есептілік нысандарын бекіту және нақты ажырату ғана емес, сондай-ақ оларды орындамағаны (тиісінше орындамағаны) үшін жауапкершілікті, сондай-ақ ынталандыру тетіктерін көздеу ұсынылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Біріккен Ұлттар Ұйымының Жол жүрісі туралы конвенциясын ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 31 желтоқсандағы № 237-IV Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000237>
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V «Жол жүрісі туралы» Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>
3. Пикина Е.В. Безопасность дорожного движения как объект административно-правового регулирования // Юрист-Правоведь. – 2019. – №1(88). – С. 65-72.
4. Редкоус В.М., Смирнова Е.С., Зиганшин М.М. Современные проблемы административной ответственности в области дорожного движения и обеспечения его безопасности. – Рязань: Концепция, 2018. – 172 с.
5. Мусабеков Е.А. Административно-правовые основы обеспечения общественного порядка и безопасности на объектах воздушного транспорта органами внутренних дел Республики Казахстан: дис. ...канд. юрид. наук. – Алматы, 2009. – 124 с.

СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ - ЗАҢГЕРДІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНІҢ БІР БӨЛІМІ РЕТІНДЕ

Османова Г.Ж., Османова З.Ж.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ. Абай атындағы ҚазҰПУ)

Аңдатпа. Қай салада болса да, сөйлеу тек ой мен сезімді білдірудің құралы ғана емес. Бұл біздің интеллектіміздің көрсеткіші, біздің қабілеттеріміздің, өзімізге жұмысымыздың тұрақты жарнамасы. Көпшілік алдында сөйлеу мәдениеті - бұл белгілі бір жағдайға және сөйлеу мазмұнына оңтайлы тілдік материалды уәжді түрде пайдалану. Сөйлеу адамның назарын аударатындай, сендіруге жақсы ықпал ететіндей болуы керек. Мақалада осы тұрғыда сөз, сөйлей білу, сөйлеу мәдениеті туралы айта келе, басым бағыт заңгердің сөйлеу мәдениеті, заңгердің кәсіби сөйлеу мәнері, сотта сөйлеу шеберлігі, сондай-ақ заңгер мамандығы тек кәсіби шеберлікті ғана емес, сонымен қатар кең жалпы білімді қажет ететіндігі жөнінде баяндалады.

Түйін сөздер: сөйлеу, мәдениет, сөз мәдениеті, заңгердің кәсіби сөйлеуі, шеберлік, кәсібилік, шешендік, сөйлеу мәдениеті, сот шешендігі.

Мәдениеттің елеулі бір бөлігі – сөйлей білу. Тілдік нормаларға сәйкес келетін сөз нақты коммуникативтік сапаға ие. Бұл сөздің дұрыстығынан бұрын, оның қисынды құрастырылуында. Заңгер үшін ең алдымен құқықтың тілі, ол белгілі бір қоғамдық қатынастарды зерттеуге бағытталған жүріс-тұрыс материалдарын құқықтық нормамен бекіту [1;17 б.].

Сөйлеу мәдениеті – кез келген мамандық иелерінің, әсіресе кәсіпкерлердің, заңгерлердің, дикторлардың, журналистердің, саясатшылардың кәсіби деңгейінің ең маңызды көрсеткіші. Сөз мәдениеті, сөйлеу шеберлігі тілдік, сөйлеу қатынастары процесінде маңызды рөл атқарады, сондықтан да ол өз мамандықтарына сай адамдармен жұмыс жасап, олардың қызметтерін ұйымдастыратын және басқаратын, іскерлік келіссөздер жүргізетін, тәрбиелеу, оқыту, емдеу, т.б. түрлі тұрмыстық қызмет көрсететін адамдарға ауадай қажет. Адамның қалай сөйлегеніне қарап, оның рухани және парасаттылық өрісін, ішкі мәдениетінің дәрежесін анықтауға болады. Сөйлеу мәдениеті – ауызша және жазба әдеби тілдің қалыптарын (сөздерді дыбыстап айту, екпін, сөз қолдану, грамматика, стилистика ережелерін) меңгеру және тілдің мәнерлеу құралдарын қатынастың әр түрлі жағдайларында олардың мақсаттары мен жағдаяттарына сәйкес қолдану біліктілігі.

Сөз сөйлеу мәдениеті деп біз сөздерді сөйлеудің дұрыстығын, қатынастық лайықтылығын, дәлдігін, ойға қонымдылығын, анықтығы мен түсініктілігін, тазалығын, мәнерлілігін, әр түрлілігін, естілуге жағымдылығы мен орындылығын айтамыз.

Сөйлеу мәдениетінің негізгі критерийі – сөздің дәлдігі, дұрыстығы, тазалығы деп түсінілетін норма [2].

Сөйлеу мәдениетінің ең жоғары деңгейі – ойды анық (түсінікті), логикалық және нанымды аша білуден, сөздік қордың байлығында және грамматикалық құрылымдардың алуан түрлілігінде тұратын сөйлеу шеберлігі. Ақпаратты сауатты ғана емес, сонымен қатар мәнерлі жеткізу маңызды. Сөйлеуді меңгеру нақты жағдайға және тілдің стилистикалық негізделген құралдарына неғұрлым сәйкес келетінін білдіретін ең дәлді таба білуді қамтиды. Сөз өнері эмоционалды, психологиялық әсерге ықпал ететін риторикалық әдістерді қолдана білуді де болжайды.

Сөз мәдениетінің осы белгілерін толық, әрі жан-жақты қарастырайық.

1. Дұрыстығы – бұл тіл қалыптарын сақтау. Дұрыс деп біз сөздің айтылуын, грамматикалық жазылуын, стилистикалық жағынан алғанда тіл қалыптарына сәйкес келуін айтамыз.

2. Қатынаста қолданылу лайықтылығы деп тиісті қатынастың жағдаяттарда сөздер мен тіркестерді дұрыс пайдалана алу қажеттілігін айтамыз.

3. Пікірдің дәлдігі – бұл өз ойын анық, қысқа және дәл мағынада айтып, жеткізу біліктілігі. Бұл талаптарды сақтамаған жағдайларда бір-біріне айтылу, естілу жағынан жақын, бірақ мағыналары әр түрлі, паронимдар деп аталатын сөздерді ауыстырып алу қаупі туады.

4. Баяндаудың ойға қонымдылығы, қисындылығы - заттар мен құбылыстардың сипаттарын, олардың байланыстары мен арақатынастарын бейнелеудің дұрыстығы, шындыққа сай келуі.

5. Айтылған ойдың, пікірдің анықтығы мен түсініктілігі сөздің естушіге (адресатқа) түсінікті болуын талап етеді. Ол сөздердің, терминдердің, сөз тіркестерінің, грамматикалық құрамдардың, шетел сөздерінің, диалектілердің, жаргондардың, кәсіпке байланысты, тарихи, ескі (архаизм) және жаңа сөздердің (неологизмдердің) дәл, әрі бір мағынада қолданылуымен іске асырылады. Тар аялы сөздерді қолдану міндетті түрде негізді болуы қажет. Түсініктілік анықтықты қажет етеді, бірақ ашық айтылған пікірлердің барлығы бірдей кез келген кісіге түсінікті бола бермейді. Мысалы, анық тілмен оқылған заң нормасының тұстары негізінен мамандарға ғана толық түсінікті.

6. Сөздің тазалығы – оның ішінде артық, өнегесіз сөздердің жоқтығы. Ондай сөздерге сөз арасындағы ойлану, кідірістерде жиі қолданылатын (сонымен, сосын, айтсақ, былайша айтқанда), жалпыға түсініксіз аймақтық сөздер, қазақ тілінде баламалары бар, шетел, орыс сөздері, жаргондық және былапат сөздер жатады. Артық айтылған, жиі-жиі қайталанған қажетсіз сөздер тыңдаушылардың жүйкесіне жағымсыз әсер етеді, сондықтан да кейбір тыңдаушылар айтушының сөзінде осындай сөздердің қанша рет қайталанғандығын санап отырады. Мұндай арамшөп сөздер тілде сөйлеу кезінде шектен тыс толқудан, жұрт алдында ойланып сөйлей алмаудан, өз ойларын тұжырымдауға тиісті сөздерді таба алмағандықтан, сайып келгенде, сөйлеушінің жеке сөздік қорының кедейлігінен пайда болады. Тіл тазалығына қамқорлық сойлеу өрекетінің сапасын арттырады.

7. Сөздің мәнерлілігі – бұл оның тыңдаушылар мен оқушылардың назарын аударып, қызығушылығын тигізетін қасиеттері. Сөйлеуші тыңдаушылардың тек ақыл-ойына ғана емес, сонымен бірге оның сана сезіміне, қиялына да әсер етуі керек. Сөздің бейнелілігі мен сезімдік күші оны жақсы қабылдап, түсінуге, есте сақтауға септеседі, жақсы сөзден тыңдаушылар эстетикалық ләззат алады.

8. Пікірді тұжырымдау әдістерінің әр түрлілігіне, ауызша, не жазбаша сөзде көп көлемдегі сөздік қор мен синонимдерді қолдану арқылы жетуге болады.

9. Сөздің әсемдігі оның құрамында тұрпайы, адамдардың ар-ожданын қорлайтын жағымсыз сөздердің жоқтығынан білінеді.

Сот ісін жүргізудегі кәсіби сөйлеу өнері бүгінгі қоғамымыздың өте қажет етіп отырған күн тәртібіндегі күрмеуі қалың күрделі мәселелер қатарынан орын алады. Әсіресе, айыптаушылық, қорғаушылық маман иелері үшін ауадай қажетті зәру проблемалар екені анық. Өйткені бүгінгі күндегі айыптаушылық, қорғаушылық кәсіпті таңдаған жас маман – көбіне бірден кәсіби тұрғыдан сөйлеп кетуі қиынға соғары сөзсіз. Соттағы кәсібиліктің де, қазіргі уақыттың да талабы сол – өркениетті, құқықтық қоғамда ғұмыр кешкен кәсіби міндетті, сауатты, сот, айыптаушы мен қорғаушы үшін қызметіне байланысты дұрыс сөйлеу, сауатты жазу қандай міндет болса, сөздерді дұрыс айту да сондай шарт.

Құқықтық мәдениет рухани мәдениеттің құрама бөлігі болып табылады. Құқықтық мәдениет бұл - қоғамның әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеу, тұлғаның заңмен қорғалуын, құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде қол жеткізген деңгейі. Ол тұлғаның құқығы мен еркіндігінің заң арқылы қорғалу және даму деңгейімен, қоғамдық өмірдің нормативті реттеу деңгейімен құқықтық тәртіптің жағдайымен және сақтау тәсілдерімен сипатталады. Атап айтқанда, құқықтық мәдениет әлеуметтік әділеттілікті құқықтық тұрғыда қамтамасыз ету қабілеті, қоғамды гуманизациясына қосқан үлесінің деңгейі, оның жетістігі бойынша бағаланады.

Іс жүргізу құжатының мәдениеті оның заңдық сауаттылығымен айқындалады. Кез-келген заңгерге қойылатын қарапайым талап – сот ісінің тілін жетік меңгеру, фактілерді, дәлелдерді, шешімдерді сауатты түрде баяндау қабілеті. Мәтіндерді үйлестіру құқық

тұрғысынан ақталған: құжаттың авторы ғана заң тұлғасы болып табылмайды, мәтіннің формасы да «заңдастырылған түрде» иеленеді [3; 5 б.].

Мәтіндегі нақтылық, айқындылық пен тазалық сөздерді өзіне тән мағынасында орынды қолданылуын қажет етеді. Сөздерді орынсыз қолдану мәтінге немқұрайдылық, көпмағыналылық беретін қателіктерге соқтырады. Егер де лексикалық мәдениеттің негізгі көрсеткіштерін қосатын болсақ, онда олар мынадай қарапайым постулатқа алып келеді: көп мағыналықтан аулақ бол, өз ойыңды айқын, қысқа да нұсқа білдіре біл, ұйымшыл бол [4; 48-49 б.].

Заңгердің кәсіби шеберлігінің сөйлеу мәнері:

Алғашқы әңгімелеушінің психологиялық портретін құрастырып танысу;

Әңгімелесуші мен өзара тиімді әрекеттесу үшін алғы шарттар мен шарт жасау;

Әріптеспен сөйлесу және әсер ету арқылы белгілі бір мағлұматты алу.

Сөйлеу мақсаты тікелей байланысу және басты қалыпта алу, иемдену және басталып жатқан қайшылықты шешу.

Қисынды аспектіде заңгер сөзінің сапасы төмендегідей болып сипатталады:

- дәлелділік (яғни басқа салаға қарағанда заңгерлердің сөзінде ой басымдық көрсетеді, ал оны шындыққа шығару үшін барлық уақытта дәлелдің болуы тиіс);

- нысан мен мазмұнның сұхбаттылығы (сот жарыссөздерінде сөз сөйлеу жағдайы барлық уақытта сұрақ – жауап – сұрақ ... сияқты сызбалы мәселені қарастырады);

- әрқашан қайта пайымдау үрдісі (белгілі бір логикалық жүйеге талпынуда сот шешендігі іс жүргізуде өз қарсыласын «серпілтуді» күшейтеді);

- мәтінділігі (сотта сот өзінің заңи мәтінімен сөз сөйлеуі жеткіліксіз, сонымен қатар ол басқалардың сөздері мен мәтіндерін, заңды құжаттарды немесе куәлардың жауаптарын, экспертиза деректерін және тағы басқаларды заңды түрде өз сөзі сияқты сөйлеуі тиіс).

Сот сөзінің тақырыбы әрқашан да нақты мән-жайлар мен қолданыстағы заңнамамен анықталады. Өз кезегінде оның құрылымдылығы мен қисындылық құрамы алдын-ала жасалуы мүмкін және жасалуы тиіс. Сот ісінде кәсіби сөйлеудің құрылымды да қисынды құрамы сот шешендігінің ежелден бері қалай қолданып келе жатқан құралы. Сотта заңға жүгінумен қатар адамгершілік сезімді де ұмытпау керек. Сот құрылымының қисындылығы да сонда.

Сөйлемді құрауға (керекті ақпараттарды) берілген тақырып пен дәлелдерді дәлелдеу мен оларды теріске шығаруды ойлап табу керекті ақпараттарды іздеуді үйретеді, оның құрамына берілген сөздің құрылымы, қорытындысы және тезисі кіреді: кім? не? қашан? қалай? не үшін? кімге? неге бағытталып жасалды? жасалынғанның мән-жайы қандай? Болған оқиғаның салдары мен себептері қандай?

Кіріспедегі сөйлем – сіз осы тақырыппен қалай таныстыңыз және басқаларды өзгелердің назарына тарту арқылы сендіру және бұл тақырыпқа қатынасыңызды және сіздің бұл тақырып туралы пікіріңіздің не үшін беделді екендігін түсіндіру тақырыпқа назар тартуы тиіс.

Алдын ала хабарламада осы мәселенің маңыздылығын, оның тарихын, тақырыптың маңыздылығын, өз пайымдауларын көрсетіп түсіндіруі тиіс.

Үшінші бөлімде – дәлелдемелер – негізгі тезисті хаттаманы, қорытындыны (шешімді) қалыптастыруы қажет; қарсыласының ұстанымының кемшілігін көрсете отырып, өзіңіздің ұстанымыңыздың артықшылығын көрсету; не үшін сіздің шешіміңіз дұрыс екендігін дәлелдеу.

Қорытындыда сіздің дәлелдеріңізді қабылдауда қандай пайда одан бас тартқан жағдайда оның салдары қандай екендігі түсіндіріледі; барлық дәлелдерді қосындылайды (мәселе, шешім және ол не үшін қабылданды).

Бұл сөз үлгісі тек ғана заңгерлердің сөз сөйлеуінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәртебелердің маркері ретінде қызмет етеді.

Соттың өз сөзінің құрылымы басқа да жария сөзі сияқты шешеннің қисынды даму позициясын береді. Сот шешендері әр түрлі жағдайда істің нақты өзгешелігіне қарай сөзді әр түрлі етіп құрады.

Дегенмен, антикалық классикалық сызба (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) өзгеріссіз қалды. Әр бөлімнің өз міндеттері бар.

Алғы сөзде тезис мәлімденеді; негізгі бөлімде ол ашып беріледі, дәлелденеді, талқыланады; қорытынды бөлімде осының бәрі жинақталады.

Сот сөзінің алғы сөзі сөзінің тақырыбына кірісуді көрсетеді. Ол арқылы алдағы бөлімнің табыстылығы белгілі болады. Нақты және қысқа, өзіндік сипатқа ие және кенеттен айтылған бастау сөз тыңдаушылардың ғана емес, сонымен қатар алдындағы бөлімге мазмұнды да эмоционалды түрде көңіл аударарды [5].

Демек, сотта сөз сөйлеу қарапайым және оның басқа бөлік құрылымдарымен байланысты болуын талап етеді.

Сот сөйлеуінің негізгі бөлімінде сот талқылауының жалпы және нақты бөлімдері қарастырылады. Негізгі бөлімнің қисынды құрылымы істің нақты жағдайы, дәлелдемелердің бағалануы мен анализі болып табылады. Негізгі бөлімдегі дәлелдемелер көп жағдайда шешеннің қорытындысын растайтын бір жағдайдан екінші жағдай туындататын ой пікірлер шығады. Сот сөзінің қисынды сызбасында ешқандай жалпы нұсқаулар болмайды.

Қорытынды – сот сөзінің соңғы бөлігі болып табылады, мұнда шешеннің соттан сұрайтындары мен соңғы қорытындылары беріледі. «Қорытынды» сөзінің ең жақсы түрі – жоғарыда айтылғанға қайту және шешенмен бірге аудитория қандай шешімге келгендігі.

Джен Ягер мынадай кәсіби әдептіліктің қағидаттарын: 1) ұқыпты болыңыз; 2) айтқан сөзіңіздің салдарын ойлаңыз; 3) сыпайы, әдепті, мейірімді болыңыз; 4) тек қана өзіңізді ойламаңыз; 5) дұрыс киім киюді біліңіз; 6) ауызша, жазбаша жазу ережелерін ұстаныңыз деп көрсетуі, қай салада болмасын кәсібилікке тән [6].

Заңгердің ойды анық, дәл, логикалық, сенімді, нанымды жеткізу үшін көпшілік алдында сөйлеу, шешендік өнер нормаларын меңгеруі маңызды. Бұл сот талқылауының тиімділігін арттырудың шешуші шарттарының бірі болып табылады.

Бұдан шығар түйін, мазмұнның қарпайымдылығы мен қисындылығы, тиісті сөз тіркестердің қысқа да нұсқалығы, көріктеу құралдарының кеңінен пайдалануы – соттағы шешендік сөздің нағыз үлгісі болатындай. Басқаша айтқанда, онда тілмарлық төреліктің – сот тілінің, сот шешендігінің жанрлық негізі қаланды, стилі қалыптасып, жүйелік құрылымдары жетілдірілді. Мұның барлығы қазіргі айыптаушылар мен қорғаушылар үшін қажетті, тіл жетілдіру жолында үлгісі сөзсіз деуге болады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Руднев В.Н. Культура речи юриста 2-е изд., испр. и доп. Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Издательство «Юрайт», 2016. – 190 с.
  2. Электронды ресурс: http://libma.ru/uchebniki/osnovy_sudebnogo_krasnorechija
  3. Веселов П.В. Как составить служебный документ. – М.: Экономика, 1982. – 64 с.
  4. Гиздатов Г.Г. «Судебная риторика» Алматы, Жеті Жарғы, 1995 жыл.
  5. Алексеев Н.С., Макарова З.В «Ораторское искусство в суде» Л., 1989.
- Қолжетімділік тәртібі: <http://ex-jure.ru/law>
6. Электронды ресурс: <https://inb1.info/6-pravil-delovogo-etiketa-ot-dzhena-yagera/>

ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ ПРАВА С ПОЗИЦИИ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Тлебаева Гульмира Манатовна

Суркова Светлана Сергеевна

(Республика Казахстан, г.Тараз, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати)

Определение герменевтики дается многими учеными, философами. Как самое простое: «Герменевтика - это искусство толкования текста». Основателем философской герменевтики считается Ф. Шлейкмахер. Этот философ истолковывает реальность как определенного рода текст, который может быть интерпретирован.

Основателем современной герменевтики является Ганс-Георг Гадамер. В своей книге «Истина и метод» он предполагал, что в основе человеческого познания лежит предрассудок. В этой книге Гадамер утверждает, что «понимание обусловлено исторически определенным контекстом. Этот исторический контекст представляет собой систему сложившихся стереотипов и предрассудков. Исследователь может уточнять, корректировать это предпонимание, но не может полностью освободиться от него» [1].

Феноменология – это философское учение о феноменах и их постижении. Термин «феномен» трактуется как явление сознанию, обнаруживающееся через чувственное восприятие. Иначе говоря, феномен – то, что дано сознанию исследователя. Смысл феноменологии заключается в том, что содержание познания сводится к чувственному восприятию, благодаря которому исследователь подходит к реальности. Предмет исследовательского внимания может быть исследован всесторонне (многогранность). Психическое содержание к этим исследованиям и есть феномен. Полнота восприятия каждый раз различна, то и открывающиеся смыслы – разные. Процедура феноменологического исследования заключается в фиксации и описании явления через призму сознания. Феноменологическая установка нацелена на раскрытие того, как явление культуры представлено нам, существует для нас (а не вообще) [2].

Г. Г. Гадамер заметил: чтобы что-то понять, надо это истолковать, но чтобы истолковать нечто, надо уже обладать каким-то его пониманием. В связи с этим он подчеркнул, что всякое понимание – это языковая проблема. Ведь слово (или другой знак) как открывает, так и скрывает смыслы. Значения слов нам известны, но, в то же время, слова и их сочетания многозначны [1].

В статье А.И. Овчинникова «Герменевтико-феноменологическая концепция права» поддерживается идея Гадамера: «дело в том, что право является социальным феноменом, поэтому вполне очевидно, что его понятие и сущность predeterminedены пониманием природы социальной реальности, а также критериев объективности познания и понимания общества, природы его институтов, среди которых особым является право» [2].

Поиск современных подходов к праву, пересмотр и анализ уже известных в теории права концепций правопонимания, а также пересмотр традиционных взглядов на природу и сущность права составляют важнейший этап в формировании современной юридической науки. Процесс переосмысления центральных юридических понятий, в том числе понятия права, predeterminedляет формулировку и разработку основных теоретических конструкций и моделей правового регулирования, а также переосмысления устоявшихся юридических категорий в теоретической и отраслевой сфере юридического знания.

Поэтому плюрализм подходов к праву, разнообразие моделей его понимания вполне адекватны современному развитию гуманитарных наук и не являются признаком кризиса или особенностью юриспруденции. Различие исследовательских интерпретаций, касающихся природы права, уравнивает единство мнений представителей государственной власти, придерживающихся либерального стандарта в оценке социальных явлений, в том числе права.

Право, на сегодняшний день, является одной из основ социальной реальности. В свою очередь, социальная реальность – это человеческое понимание окружающей действительности и социальное мышление.

По мнению авторов-исследователей философской герменевтики, процесс понимания социальной реальности происходит таким путем: осмысление и конструирование этих отношений через призму смысловых полей других людей и «в смысловых полях национального языка».

Освоение социальной реальности через язык общения. Тут важно уточнить еще и самосознание (имманентность) и окружающая действительность (трансцендентность). Влияние уже сформировавшихся идей общества, интерпретаций, положений на определенные ситуации, осмысление с детства ведет к усвоению устоев. Как своего рода заражение чужими смысловыми структурами. «Чем больше контакта с другим универсумом, тем больше степень заражения» уточняет Овчинников в своем исследовании. С другой стороны, это своего рода «опривычивание» (любое человеческое действие, повторяясь от случая к случаю, становится образцом, привычкой поступать тем или иным способом. Даже сталкиваясь с абсолютно новой для себя ситуацией, индивид совершает поступки, руководствуясь имеющимся опытом принятия решений, являющимся как бы фоном для выработки нового правила).

То, что касается понимания права, через феноменологическую герменевтику, «через совпадение гения читателя с гением автора; не только субъективность автора отходит на второй план, но и субъективность читателя становится столь же производной от акта чтения и столь же даром текста, сколь и носителем ожиданий по отношению к этому тексту».

Задача герменевтики – интерпретация, то есть раскрыть понимание и объяснение. Исследование внутренней структуры текста, раскрытие его направления.

По мнению профессора Э. Корета, герменевтика - это основная проблема современности, т.е. проблема понимания [3].

«Таким образом, тексты законов, с одной стороны, должны максимально соответствовать пониманию внешнего мира субъектов, их создающих, что воплощается в точном текстовом отражении объективных связей или отношений в социальной действительности. С другой стороны, понимание законов лицами, их читающими и использующими, должно соответствовать «букве» и «духу» самого закона, без потери его смысла и в аспекте системного правового толкования» уточняется в работе Халикова А.Н.[4]

Тексты и язык закона изучаются подробно и тщательно, в теории существует множество методов толкования. Правильность толкования норм права, регулирующего общественные отношения, основывается на уяснении их сущности, где главным является языковое понимание людей друг другом в условиях социальной среды. Из этого следует, что социальные отношения, в которых закон выступает связующим материальным атрибутом, регулируются не просто существующими юридическими нормами, а непременно базируются на их едином понимании и разумном толковании в процессе человеческих отношений. Без понимания, а следовательно и принятия права отдельным человеком и всем обществом, оно перестает действовать, поскольку его сущностное понимание и есть основа действия юридических законов в социальной среде.

То есть здесь речь идет о психологической составляющей герменевтики, так называемой «эмпатии» - вчувствовании в субъективную мысль автора на уровне единения с ним сознания и чувств (феноменология).

При этом Г.-Г. Гадамер затрагивал проблемы юридической герменевтики, т.е. толкования закона и формирования правовых текстов. Одной из основ юридической герменевтики, как отмечает Гадамер, является то, что закон одинаково обязателен для всех членов правовой общности. Где это не так, там герменевтика невозможна, поскольку верховный властитель может истолковать свои слова также и вопреки общим правилам

толкования [1]. Задача интерпретировать закон так, чтобы конкретный случай получил справедливое решение в правовом смысле данного закона, здесь вообще не стоит. Напротив, несвязанный законом монарх способен добиться того, что кажется ему справедливым, вообще не считаясь с законом, то есть не совершая никаких усилий по его истолкованию. Задача понимания и истолкования стоит лишь там, где законодательные положения полагаются неснимаемым для всех обязательным образом.

Несмотря на необходимость толкования законов правоприменителем, Гадамер исходит из незыблемости и постоянства правовых норм. Говоря об интерпретации закона, Гадамер пишет, что только судья может продуктивно расширять закон, но при этом должен стремиться соответствовать правовой мысли закона, опосредуя ее современностью, познавая при этом правовое значение закона. Именно поэтому в правовом государстве существует гарантия законности, то есть по идее всякий знает, на что он может рассчитывать. По мысли Гадамера, юридическая герменевтика и правовая догматика находятся в существенной связи друг с другом, причем герменевтика занимает первенствующее положение, поскольку идея совершенной правовой догматики, которая превратила бы любой приговор в простой акт сублимации, не выдерживает критики [1].

Особо Гадамер подчеркивает разумные ограничения герменевтической деятельности, то есть, что «интерпретировать следует там, где смысл какого-либо текста не может быть понят непосредственно. Интерпретировать следует всюду, где мы не можем доверять непосредственности явления» [1]. Отсюда выводится одно из основных правил герменевтики, что понятный текст не подлежит истолкованию. Истолкование, по мысли А. Абдуллина, есть сознательное насилие, и ему подлежат не все части текста, а только те из них, в которых сказано нечто оригинальное и новое [5].

Э. Бетти указывал на герменевтическое требование к применению права, которое требует толковать закон, ориентируясь на современность и нынешнее общество, что необходимым образом следует из целевой определенности права как порядка общественной жизни человека: его сущность уже предполагает, что в нем должна осуществляться конкретизация закона, т.е. аппликация, ведь оно призвано направить общественную жизнь и деятельность в правовое русло [6].

Понять текст закона - значит отрешиться от произвольных «озарений», чтобы понимающий придерживался не собственных предмнений, а фактов. В обратном случае может иметь место элементарное злоупотребление правовыми нормами, когда формальное применение закона, его «свободное истолкование» не будет соответствовать целям и общему правовому значению, а иногда даже и здравому смыслу.

Еще Аристотель указывал, что существует неизбежное напряжение между законом и конкретностью практического действия, поскольку всякий закон носит всеобщий характер и потому не может охватить практическую действительность во всей ее конкретности [2].

По тем же основаниям Аристотель отвергает идею вечного, раз и навсегда данного, неизменного естественного права. Из этого следует, что не закон не совершенен, а несовершенна человеческая действительность. В общих понятиях, невозможно выразить все правовые явления. Закон – рациональная вершина формальности. Право постоянно пополняется, совершенствуется за счет времени и изменений в социальных отношениях. Законодатель конструирует право, излагая его в тексте закона.

С учетом вышеизложенного, интерпретация закона важна не только по логике и букве, но и чувственного процесса, который приближен к реальной действительности. Но, на сколько важно учитывать эмоциональный характер интерпретации норм права – рационально ли применение феноменологии в толковании права, вопрос риторический и всегда найдутся как сторонники, так и противники этой дискуссии.

Список литературы:

1. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. М., 1988.

2. Овчинников А.И. Герменевтико-феноменологическая концепция права. Северо-Кавказский юридический вестник, 2010, №2.
3. Гайденок П.П. Прорыв к трансцендентному: новая онтология XX века. М., 1997.
4. Проблемы соотношения герменевтики и современного права <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-sootnosheniya-germenevtiki-i-sovremennogo-prava>
5. Абдуллин А. Философская герменевтика. Уфа, 2000.
6. Бетти Э. Герменевтика как общая методология наук о духе. М., 2011.

БАСҚАРУ НЫСАНЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТ ФОРМАЛАРЫНЫҢ БАСҚА ЭЛЕМЕНТТЕРІМЕН АРАҚАТЫНАСЫ

Төлегенов Абылай Төлегенұлы

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Қайнар Академиясы)

Аннотация. Аумақтың көлеміне, географиялық орналасуына (теңізге шығу жолының, таулы жердің, су шекараларының және т. б. болуы), тарихи даму ерекшеліктері мен халықтың тығыздығына қарай әрбір мемлекет өзінің ішкі және сыртқы: экономикалық, саяси, әлеуметтік, әскери, фискалдық және т. б. функцияларын жүзеге асыру қажеттігінен туындаған оның міндеттері мен мүдделеріне жауап беретін жария билікті аумақтық ұйымдастыруды қажет етеді. Сонымен қатар, азаматтар саны мен бағынышты жерлердің белгілі бір шектерінен кейін оларды округтерге, штаттарға, облыстарға, аймақтарға, аудандарға, провинцияларға, уездерге, болыстарға және т.б. бөлу қажеттілігі туындайды. Әлемде бар монархиялар мен республикаларда мемлекеттік құрылымның әртүрлі түрлері бар, олар мемлекет пен оның бөліктері, жекелеген аймақтар мен жергілікті мемлекеттік органдар арасындағы қатынастардың сипатын, сондай-ақ олардың өзара байланысын көрсететін мемлекеттік биліктің аумақтық ұйымы деп түсініледі. Осыған байланысты басқару нысанының бірнеше формалары және түрлері болғандықтан, мемлекет формаларының басқа элементтерімен арақатынасы олардың басқа салада өзара қатынастары белгілі бір деңгейде өте маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: мемлекет, құқықтық мемлекет, басқару нысаны, элементтер, мемлекеттік құрылым, заң, саясат, сала.

Мемлекет пен құқық теориясында мемлекеттегі биліктің саяси-аумақтық ұйымдастырылуын градациялауға әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, А.М. Осавелюк және А.А. Мишин біртұтас және федералды мемлекеттік құрылым туралы айтады. В.Я. Любашиц және А.М. Скоков бұл тізімді конфедерация мен достастықпен толықтырады.

Монархиялық және республикалық мемлекеттілікті тек саяси-аумақтық құрылым призмасы арқылы зерттелетін құбылыстың толықтығын көрсетпейді. Таным саласы мемлекеттік (немесе саяси) режим категориясын қарастыруды едәуір байытады, оны мемлекеттік билікті жүзеге асырудың құралдары мен әдістерінің жиынтығы деп түсінуге болады. Осы анықтама шеңберіндегі талдаудың тікелей объектісі-бұл нақты қолданыстағы нормалар, адамның құқықтық санасын қалыптастыратын мінез-құлық үлгілері және мемлекеттік билікті ұйымдастырудың нақты тарихи моделі жағдайында таптар, ұлттар, әлеуметтік топтар мен олардың бірлестіктері арасындағы билік пен бағыну қатынастарын реттеу³. Сондықтан мемлекет формасының басқа элементтерінің (басқару формалары мен мемлекеттік құрылым формалары) салыстырмалы консерватизмі аясында саяси режим ең мобильді және өзгермелі болып табылады.

Оның динамикасы тұтастай алғанда бүкіл қоғамға әсер ететін мемлекеттік биліктің мазмұны мен сипатын дәлірек түсінуге ықпал етеді. Бұл санат саяси үстемдіктің терең, маңызды сипатын анықтауға, бір жағынан билікті бөлу жүйесін ұйымдастырудың ерекшеліктерін (заң шығарушы, атқарушы, сот және т.б.) ашуға және жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін Конституциялық бекітудің ерекшеліктерін, екінші жағынан мемлекеттік басқаруды орталықтандыру дәрежесін көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, билік субъектілерінің өзара әрекеттесуінің ережелері мен мақсаттары кез-келген әлеуметтік менеджментті құрудың негізгі белгілерінің бірін, атап айтқанда оның заңдылық дәрежесін сипаттайды, бұл халықтың ресми ерік-жігеріне бағынуға мойындауы мен дайындығын білдіреді.

Осылайша, егер біз саясатты адам мен мемлекеттің өзара әрекеттесу саласы деп санасақ, онда адамзат тарихында үнемі, бірақ біркелкі емес, қоғамдық қатынастарды құрудың екі мүмкін нұсқасын есте ұстаған жөн. Бірінші тип жеке тұлғаны мемлекеттің бағынуы, басуы, жеке тұлға кішігірім және елеусіз бөлік ретінде қарастырылған кезде көрінеді, оның барлық параметрлері басым элитаның өмір сүру ырғағы мен мәселелерімен анықталады. Әлеуметтік өзара әрекеттесудің тағы бір нұсқасы - бұл жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерінің органикалық үйлесімі.

Сонымен бірге, Т.Н. Радько «саяси режим» және «мемлекеттік режим» терминдері бірдей емес деп санайды, өйткені олардың екіншісі біріншісінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұндай тәсіл шеңберінде саяси режим 12 сапалық белгіні қамтиды:

- 1) халықтың саяси билікті қалыптастыруға қатысу дәрежесі;
- 2) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының мемлекет құқықтарымен арақатынасы;
- 3) жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру;
- 4) қоғамда билікті жүзеге асырудың нақты тетіктерінің сипаттамасы;
- 5) саяси билікті тікелей халықтың іске асыру дәрежесі;
- 6) бұқаралық ақпарат құралдарының жағдайы, қоғамдағы жариялылық және мемлекеттік аппараттың ашықтығы дәрежесі;
- 7) қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттік емес құрылымдардың орны мен рөлі;
- 8) саяси шешімдер қабылдау кезінде азшылықтың мүдделерін ескеру;
- 9) саяси билікті жүзеге асыру кезінде белгілі бір әдістердің (нанымдардың, мәжбүрлеудің және т. б.) үстем болуы;
- 10) қоғам мен биліктің өзара қарым-қатынас қағидаттары;
- 11) саяси плюрализм, оның ішінде көп партиялылық өлшемі;
- 12) лауазымды тұлғаларды саяси және заңды жауапкершілікке тарту мүмкіндігінің болуы.

Саяси режимнен айырмашылығы, мемлекеттік режим басқа көрсеткіштермен сипатталады:

- а) мемлекеттік билік пен басқару органдарын құру тәсілдері мен тәртібі;
- б) билік тармақтары арасында құзыреттердің бөлінуі;
- в) әртүрлі билік органдары арасындағы өзара қатынастардың сипаты (орталық, жергілікті, заңнамалық, атқарушы және т. б.);
- г) азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының мемлекеттік кепілдіктері, осы құқықтар мен бостандықтардың ақиқаты;
- д) құқықтық реттеу тетігіндегі құқықтық заңдардың үстемдігі;
- е) мемлекеттік істерді шешудегі құқықтың рөлі;
- ж) сот;
- з) мемлекеттің араласуынан бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігі (немесе тәуелділігі) және бостандығы (немесе босатылмауы);
- и) әскердің, полицияның (милицияның), барлаудың мемлекеттік тетігіндегі орны мен рөлі;
- к) халықтың мемлекетті басқаруға қатысу дәрежесі;

л) қоғамда туындайтын жанжалдарды шешу жөніндегі мемлекеттің іс-қимыл әдістері.

Сонымен қатар, «мемлекеттік-құқықтық режим» немесе «саяси-мемлекеттік режим» терминдерін осы дау тұрғысынан қолдану ғылыми түсінудің онтологиялық мәселесі емес, софистік сипатқа ие.

Айта кету керек, мемлекеттік режимді градациялау мәселесі даулы. Сонымен, С.Ю. Кашкин демократиялық саяси режимді екіге ажыратады: либералды, авторитарлық және тоталитарлық. М.В. Баглай мен Ю.И. Лейбо демократиялық мемлекеттік режимді ажыратады, олар либералды деп бөлінеді, онда мемлекет саяси құқықтарды жариялайды және билік экономикалық құқықтарды қамтамасыз ететін әлеуметтік мемлекет; сонымен қатар алты түрлі формада бар авторитарлық: тоталитарлық, әскери-диктаторлық, монархиялық, діни, конституциялық-авторитарлық және жеке-авторитарлық. А.А. Мажирин болса тоталитарлық, авторитарлық және демократиялық саяси режимдермен шектеледі.

Жоғарыда мазмұндалғанға сәйкес, Президенттік басқару нысаны Қазақстан Республикасында белгілі бір объективті мән-жайларды ескере отырып енгізілді. Оларға кеңес дәуіріне дейінгі Қазақстанның мемлекеттік даму дәстүрлерін, Қазақ КСР мемлекеттік құрылысының тәжірибесін, сондай-ақ әлемнің экономикалық және саяси дамыған мемлекеттеріндегі мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірудің жетекші үрдістерін жатқызуға болады.

Қазақстанда президенттік институтын енгізу алдында саясаттағы, экономикадағы, идеологиядағы терең дағдарыс болды. Ол 1985-1990 жылдары Кеңес Одағын және оның құрамына кіретін республикаларды қамтыды. Бұл КСР Одағының ыдырауына және тәуелсіз мемлекеттердің құрылуына әкелді.

Қазақстан өзін 1990 жылы егеменді республика деп жариялағаны белгілі. Айта кетейік, осы кезеңде елімізде қолайсыз әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдай болды. Бұл қоғамдық өмірдің барлық салаларында, әсіресе мемлекеттік басқаруда шұғыл жаһандық реформаларды қажет етті. Саяси және экономикалық тұрақтылықты орнатуға арналған билікке негізделген күшті, тәуелсіз билік қажет болды. Осы сәттен бастап Қазақстандағы мемлекеттік жүйенің аренасына оның басты буыны ретінде Президенттің мықты билігі ұсыныла бастады.

Нақ осындай мемлекеттілік басқару нысаны бұрын КСР Одағына кірген Орталық Азияның басқа елдерінде де тарала бастады. Бұл таңдау аймақтық саяси мәдениеттің ғасырлар бойы дәстүрлерімен, сондай-ақ биліктің айқын бейнеленуімен кеңестік мұрамен байланысты. Егемендік алғаннан кейін ТМД елдерінің мемлекеттік құрылымында биліктің атқарушы вертикальдің шыңына шоғырлануы және иерархиясы сияқты белгілер сақталғаны кездейсоқ емес. Сонымен қатар, басқа жағдайларда, саяси процестердің нәтижесі, белгілі болғандай, саяси және мәдени нормаларды, құндылықтар мен көзқарастарды анықтайды.

Қазақстанда Президенттің бірыңғай билікті бөлу жүйесіндегі және тежемелік әрі тепе-теңдік тетігіндегі ерекше жағдайы бекітілген. Президент мемлекеттік билік органдарының келісіп жұмыс істеуін және өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді. Президентті бүкіл халық болып сайлайды, ол жалпыұлттық мүддені білдіруші болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті мемлекеттік билікті жүзеге асырып және мемлекет басшысы бола отырып, біртұтас мемлекеттік биліктің әрбір түрінің өз функцияларын жүзеге асыруына қатысады, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарымен тікелей өзара іс-қимыл жасайды. Қазақстан Республикасының Президенті қаралып отырған жүйенің жүйе құраушы элементі болып табылады, өйткені ол елдің тәуелсіздігінің, аумақтық тұтастығы мен қауіпсіздігінің кепілі болып табылады, Конституцияның сақталуын және мемлекеттік билік органдарының өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді.

Президенттік басқару нысаны мемлекет басшысының жалпыұлттық саяси көшбасшы ретіндегі рөлін күшейтуге негізделеді, биліктің заңнамалық және атқарушы тармақтарын тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесіне, олардың тиімді өзара іс-қимылына негізделген бірыңғай жұмыс істейтін тетікке интеграциялауға мүмкіндік береді. Маңызды өкілеттіктері бар Президент парламенттік көпшілікке назар аударады және соған сәйкес саясат орнатады. 1995 жылғы Конституцияда белгіленген Қазақстан Республикасының президенттік басқару нысаны уақыт талабына сай келеді және елді біртіндеп саяси жаңғырту бағытының тұрақтылығына ықпал етеді.

2007 жылғы 21 мамырда ҚР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Республика президенттік басқарудан президенттік-парламенттік басқару нысанына елеулі қадам жасады, бұл Қазақстанда демократия мен азаматтық қоғамды дамыту жөніндегі саясаттың қисынды нәтижесі болып табылады. Осылайша, Қазақстанда президенттік билік институтын құру процесі аяқталды.

1993-1995 жылдары Қазақстандағы Президент мәртебесінің төңірегінде республикада айтарлықтай қатаң пікірталастар өрбіді. 1995 жылғы Қазақстан Конституциясы президенттік басқару нысанын бекітіп, түрлі мемлекеттік билік органдары арасында өкілеттіктерді айтарлықтай қайта бөлуге ықпал етті, бұл ретте президенттік билік ерекше күшейтілді. Қазақстандық ерекшелік ретінде мойындауға болмайтын мұндай үдерістер, керісінше, жалпы әлемдік үрдістерді ұстанады, деп дұрыс сипаттаған Б.А. Майлыбаев: «президенттік билік экономикалық, әлеуметтік-мәдени, әкімшілік-саяси салалардағы жасампаздық, интегративтік және қорғау қызметіндегі қоғамдық байланыстардың күрделі жүйесін ұйымдастыру және жолға қою үшін қажет. Биліктің басқа тармақтары өтпелі кезеңде ерекше динамикаға ие болатын қоғамдық қатынастардың алуан түрлілігін ескере отырып, функциялардың осы жиынтығын толық көлемде ала алмайды».

Қорытындылай келе, монархиялық және республикалық басқару формаларында мемлекеттік (саяси) режимдердің әр түрлі түрлері болуы мүмкін: биліктің мемлекеттік үстемдікті жүзеге асырудың құралдары мен әдістеріне байланысты полиархиялық, авторитарлық және тоталитарлық. Мұның бәрі диаметрлі қарама-қарсы құндылықтарды, идеялар мен постулаттарды жүзеге асыра алатын монархиялық және республикалық мемлекеттіліктің саяси икемділігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Осавельюк А.М. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. - Москва, 2002. – 84 – 86 б.
2. Скоков А.М. Русская классическая теория государства и права. Учебное пособие. - Ростов-на-Дону, 2007. – 57 б.
3. Киреева С.А. Политический режим как элемент формы государства. (Теоретико-правовые исследования). / Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - Саратов, 1997. – 9 б.
4. Радько Т.Н. Теория государства и права. - Москва, 2004. - 106 б.
5. Сартаев С.С. Президентство целесообразно // Казахстанская правда. – Алматы, 1990.
6. Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: Проблемы. Тенденции. Перспективы (опыт политико-правового исследования). Алматы, 2001.

АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМА БОЙЫНША ФРАНЧАЙЗИНГТЕГІ ФИРМАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЖӘНЕ ТАУАРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Утеева Айгуль Бауржановна

(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Қайнар Академиясы)

Аңдатпа. Осы мақалада кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) шартының элементтері зерттелінген, тараптардың лицензиар мен лицензиаттың құқықтары мен міндеттері қарастырылған. Сонымен қатар, Қазақстандағы франчайзингтің даму тарихы, қазақстандық рыноктағы франчайзингтің негізі мәселелері мен ерекшеліктері зерделенген.

Түйін сөздер: Франчайзинг, франчайзинг шарты, лицензия, франчайзер, франчайзи, кәсіпкер, айыппұл.

Тәуелсіз Қазақстанның дамуының жекелеген кезеңдерінде осы біздер қарастырып отырған тақырып, яғни кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) институты әр түрлі деңгейде және әр жылдары қазақстандық цивилист-ғалымдардың назарынан тыс қалмай ара-тұра болса да қарастырылып, ғылыми-теориялық талқылаулардың дискуссиялардың, пікір таластың пәні болып келеді. Бірақ бұл сала бойынша кешенді ғылыми зерттеулер жүргізілген емес. Бұл жағдай өз кезегінде кешенді кәсіпкерлік лицензия институтының өзектілігін айқындайтын басты мән жайлардың бірі болып табылады.

Біздер бұл жұмыс барысында франчайзинг институтының жалпы ережелері мен ерекшеліктерін және оның кейбір құқықтық-теориялық аспектілерін жете қарастырып кетуді басты мақсат етіп белгілеп отырмыз.

Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін төмендегідей біздер төмендегідей міндеттер белгілеп отырмыз:

-кешенді кәсіпкерлік лицензия шартының құқықтық мазмұнындағы ерекшеліктерді қарастыру;

-франчайзингтегі фирмалық атауларды және тауарлық белгілерді қорғауға байланысты мәселелерді анықтап, оған қатысты кейбір құқықтық және теориялық мәселелерді қарастыру.

Жұмыстың әдістемелік негізін ғылыми диалектикалық танымдық , салыстырмалы-құқықтық талдау, әлеуметтік зерттеу әдістерді құрайды.

Әр жеке тұлға күнделікті өмірде тауарлық белгілермен кездесіп жатады, қызмет көрсетумен және де тауар тұтынушысы бола алады. Қызмет және тауар классификациясы халықаралық (Ницк классификациясы) 40 –қа жуық басқа топ тауар 2 томдық басылымдарда сұрыпталады. Тауарлық белгілерінде тәжірбиеде тандағанда тауардың сапасы ғана емес, өндірушінің қызметінің тәуелсіздік бір кескіні компанияның белгілі тауарынан көрінеді, тауарға қарағанда өзінің бейнелеуіндегі қызметін көруге болады. «Тауардың белгісі және қызмет көрсетудегі дәреженің тауарлардың жоғары сапалы екенің және тауардың сенімділігін айқын көрсетеді. Кездейсоқ емес дүниежүзілік фирмалар көптеген шығын жұмсап ойлап шығарған жаңалықтарын патенттейді, өздерінің тауарларын сақтап дамыту үшін тіркеуге асығады және қиындықтан тынғылықты құтқаруға тырысады». «Әр түрлі фирмалардың тауарлары барлығы бір текті болуы мүмкін, мысалы, сабын әр түрлі фирмаларда жасалады, бірақ әрқайсысы өзінің тауарлық белгісін ұсынады.

Тұтынушылар осы тауарлық белгіні пайдалана отырып сатып алады. Егер сатып алған тауар толықтай қанағаттандырса онда қалған тауар белгісі, тура сол сияқты қайталанып ұсынылады». Тауарлық белгі тек қана тауарды бірдейлендірмей және оның қызметті көрсетеді, сонымен қатар, шығарылған материалдық ақпараттының қызметін атқарады, көмекші қызметінің тұтынушылар потенциалдық көзқарасымен біртектес көптеген топ тауарлардың ішіндегі оның толған тауарды тандап алуға өзін-өзін айтарлықтай ұсынады. Бір уақытта айтулы кең көлемдегі тауарлық белгі жарнамалық тауардың дамуына себебші болады.

Факторлардың бірі тауарлық белгіні заңсыз қолданылғанның амалы, бухгалтерлық есептің жүзгірілген процессінде активті материалдық емес тауарлардың белгісіне қызмет

етуі мүмкін. Осындай мысал, есеп беру және бухгалтерлік есепте нұсқаманың негізіне бекітілген, активтік материалдық емес амортизир етілмеген қатысты қызмет белгісі мен тауар белгісі [1, 71 б.]. Сонымен қатар, бухгалтерлік есепте активті материалды емес тіркеуге, тауар белгісін қолдануға құқылы. Дәл осылай, егер тауарлық белгі франчайзинг келісім шарты бойынша алынған болса нақты бір мерзімге немесе анықталған өнімнің көлемі, дегенмен оның бағасы амортизацияланады, яғни шығарылған өнім өзіндік құнын жоғалтпайды. Осыған байланысты сұрақтар туындайды, қаржының шығыны, туралы өндірістік өнімге байланысты процесстер шығарылған тауарлық белгіге қатысты.

Бұл тәжірибеде келесі мәселеге алып келеді: Заңды түрде тауарлық белгіні сатып-алушы міндетті түрде шығарылатын өнім бағасын өлшеуі тиіс, сонымен алынған үстеме пайда тауарлық белгіні иеленгенде шығарылған шығынның орнын толтырады, қиянатшыл өндіруші тауарлық белгіні заңсыз қолданады, айтулы тауар белгісіне ең аз бағамен қолжеткізеді қысқартылған шығынмен. Бірақ ол шығарған өнімнің сапасын қамтамасыз ете алмайды, алайда ол франчайзер құпиясын білмейді [1, 74-75 бб.]. Ақырында осындай жағдайда тұтынушылар жапашегеді. Бухгалтерлік есептік сұрақтар бойынша Нормативтік – құқықтық актілерді қабылдаған кезде жаңағы жоғарыда айтылып өткен мәселеніде көзден тыс қалдырмау керек.

Заңсыз тіркелген тауарлық белгілерді және қолданыстағы тауарлар мен тауарлық топтарды қателік пен тұтынушыларға ұсынылады. Кейінгі қатар тұтастай өзімен бірге келеңсіз салдарды артады: тіркелген тауарлық белгінің иесіне зиян келеді, сондай-ақ айтар болсақ отандық өндірушілердің беделіне және жай қарапайым тұтынушыларға да нұқсан келеді.

Қарақшылықпен жасалған тауарлық белгі мен фирмалық атаулар заңды иесінің іскерлік беделіне нұқсан келтіреді. Фирманың атағына және материалдық жағдайы жақсы болып тұрғанына қарамастан, тұтынушылар мен контрагентікке тәуелді. Сондықтан фирманың атауы (тауарлық белгі сияқты) материалының активті кәсіпорындағы құрамындағы керекті бағаны жетерліктей алады. Құқық бұзушы өзінің шығын әкелгенінің орнын толтырады [1, 16 б.].

Кейбіреулері бөтен тауардың жарнамасын өздерінің көрмесіне тауарды жарнамалағанына тауар белгілерінің иесі оларға алғыс айтуы тиіс. Олар ойланбайды тұтынушылардың осындай жағдайда алып жүрген тауарлары дарынсыз компаниядан алынғандай. Осы ерекше жағдайда тауарлық белгі фирманың атаулық белгісімен сәйкес келеді [2, 78 б.]. Тұтынушыларды тауар туралы өтірік алдағаны мынандай сынаулар жүргізілуі арқылы анықталады: тұтынушылардың түсінігіндегі тауардың жасалғаны, шығарылған жері немесе сапасы шындыққа сәйкес келмейді, егер бір элементе қате кетсе онда ол адастыруға әкеп соқтырады.

Жекешелендірілген өнеркәсіптік құқықты реттейтін басты келісім шарт ол, патенттік одақтас туралы келісім шарт болып табылады. Париждық конвенция «Жекешелендірілген өнеркәсіпкерлікті қорғау туралы» және соған қатысты протоколдары, Еуропалық патенттік конвенция, қарастырылған бір бюро Мюнхенде келісім шарттың қатысушылары барлық елдің патенті Гаагеде және патенттік конвенция. Осы құжаттардың ішінде ерекше бөліп қарастыратын 1883 жылғы «Жекеменшіктік өнеркәсіптік қорғау туралы» Париждық конвенция, жергілікті тауардың шетелдік иелеріне құқық ұлттық режімі орнатылған, дәл осындай басымдылық құқықтары, осылайша патент ұстап тұрған жағдайда ұсынып, олар басқа елдерге өтінішін өткізеді, он екі айдан соң өтініштерін өздеріне ұсынады [3, 186-187 бб.]. Авторлық құқықты Дүниежүзілік 1952 жылғы (Женева) конвенциясы арқылы қорғай алады, авторлық құқыққа байланысты, 1886 жылғы Бренцкий конвенциясы, және тағы да басқа да халықаралық шарттар бар.

Мемлекеттің ішіндегі заңнаманың зияткерлік меншігі құқықтың регламентациясынан алынған (ҚР АҚ 14, 59, 115, 119, 125, 126, 961, 970 баптары Жалпы және ерекше бөлім). ҚР «Селекциялық жетістіктер қорғау туралы» заңы; «Патент туралы»

заңы; «Тауарлық белгі, қызмет көрсету белгісі және тауардың жасалып шығарылған атауы туралы» заңы; «Авторлық құқық және сабақтас құқық туралы» заңы.

Иеленуші монополдық құқықпен тауарлық белгіні қолдануға құқылы. Барлық құқықтық рәсімі осы кездегідей құрастырылған және тауарлық белгінің тіркеуі туралы өтініш беріп және оның тіркеуіндегі бейне бір жөн-жобасы құрастырылған тауарлық белгінің тіркеуі туралы өтініш беру.

Тауарлық белгі қайсы бір ауызша түрде, әріптік белгіде немесе гүлді спектерде, көлемді болып табылады, кейбіреулері варноция немесе комбинация қолданады. Қазақстандағы заңнамадағы тауарлық белгіде дыбыстық көрініс болмайды. Дүниежүзілік тәжірибеде қолданылатын белгілі маркалар соның ішінде әйелдерге, ерлерге, балаларға арналған иіс сулар сияқты.

Тауарлық белгіні құқықтық тұрғыда қорғау, кез келген жеке және заңды тұлғалар кәсіпкерлік қызметін орындап қорғалуы мүмкін. Тауарлық белгіні қолдануы құқығын, тауарлық белгінің иесі басқа тұлға ұсынуы мүмкін. Мысалы, ол лицензиялық шарт бойынша лицензияр мен лицензиат арасында жасалуы тиіс, тауар куәлігінде көрсетілген барлық қарым-қатынастар мен өзгеде қызмет көрсету шарт бойынша лицензиатқа өтеді. Лицензиялық шарттың лицензиатқа тауарлық белгіні қолдануға құқық береді, бірақ сапасы мен қызмет көрсетуі төмендемеуі және шарт бойынша келісімді бұзбауы керек, жасалған жұмыстың сапасын тексеруге лицензиярдың толықтай құқығы бар.

Жалпыға танымал тауарлық белгі осындай негіздер бойынша «Тауарлық белгінің қызмет көрсетудегі белгісі және тауардың жасалған атауы туралы» ҚР Заңнамасы, тауарлық белгі болып табылады, жалпыға танымал халықаралық келісім күші бар және ҚР-да мүшесі болып табылаты, құзіретті органдардың немесе соттың шешімі және мүдделі тұлғалардың дәлелінің негізі бойынша. Тауарлық белгінің қызметі бірдей тауарларды бір-бірінен ажырату үшін керек. Осыдан байқауға болады тауарлық белгінің ерекшелігін. «Тауарлық белгі» терминінің астарында тауарлық белгіні тіркеу үшін өтініш беру.

Тауарлық белгінің тоқтатылуы шартта көзделген негіздер бойынша тоқтатылады. Ұқсас құқықтық салдар бөтен фирманың атауын заңсыз қолдануына әкеп соқтырады. 20.03.1883 жылғы «Жеке кәсіпкерлікті қорғау туралы» Париждік конвенциясының 9 бабына сәйкес:

1. Париждік одақтан шығаруға тиым салу, тауарлық белгілер немесе фирмалық атауларды заңды түрде қорғалуына толықтай құқылы (п.1).

2. Елде заңсыз көзбойаушылық арқылы шығаруға өнімдерге тиым салу және шет елдерге тасмалдауға болмайды. (п.2).

3. Тиым салу нормалары ішкі заңнамада көзделеді (п.3).

1891 жылы Мадридте халықаралық дәрежеде «Тауардың қате көрсетілімі туралы» шарт талқыланды. Мемілекеттік – қатысушылар негізгі келісімге байланысты аналогтық қатар ойлап тапты, онда қате және адастыру нұсқасы бар тауарлардың белгісі көрсетілген Париждік конвенциясының 9 бабына сәйкес. Тауардың кешігуі туралы деректі көрсету жаңа енгізілген процедура мүдделі тараптар кедендік органдар. Бір уақытта айтылмыш Конвенцияның 4 бабында байланысты тауардың шығуы мен қорғауы қарастырлымаған. Әр елдік қатысушылар бір жақты тарапта анықтайды.

«Кез келген өнімге заңсыз жабыстырылған тауарлық белгілермен және фирмалық атауларға» «құзіретті органдар» тиым салуды жүктеуі міндетті емес, егер өнімді тасмалдау транзитті түрде болса жоғарыда көрсетілген баптың 1-4 тармақарына сәйкес. Фирманың атаулары тауарлық белгінің құрамдас бөлігі болуы міндетті емес. «Жеке кәсіпорынды қорғау туралы» көрсетілген Конвенцияның 8 бабының негізінде.

Ұлыбритания, Австралия, Гонконг, Үндістан, Сингапур, Канада бұл елдердің АҚШ-тан ерекшеліктері, тауарлық белгіні қолдану кезінде франчайзингтің пайдасына шешілмейді, франчайзинг шартын жасамас бұрын тіркелген қолданушымен келісімді ресімдеуі керек, олай жасамаса онда франчайзинг тауарлық белгінің тәуелсіз құқығына

ие болады [4, 46 б.].

Айтылмыш мына типтік келісім тіркелген қолданылушылармен келесі бөлімдерді ұстануы керек:

- а) франчайзер тауар белгілерінің иесі болып болып табылатын ережені;
- б) қолданылушының тіркелген мекен-жайы мен атауы болуы керек;
- в) тауарлық марканы қолданылуын шектеу, стандарттық сапасын сәйкес келуі иеленушінің орнатылған қағидасына сай болуы керек;
- г) осы талап барлық баспада қандайда тауар белгісінің түрі ескертпесі болуы керек лицензия иесі қолдану тіркемесінің бауыр белгісін қолдануы керек;
- д) өтіп жатқан уақыт болжамы бойынша қолдануға берілген.

Көрсетілген келісім анықтауы керек, осы франчайзинг бұзылған кезде тауар белгісін қолдануды тоқтату керек. Қандайда бір франчайзинг келісіміде ережелерді қосылуды талап етеді.

Осыдан айта кетсек, тауар белгісі кепілдік құқық қолдану қызметіне құқық меңгерушімен ерекше тәсілі жасаланды. Осыған байланысты Израилдегі және Парагвайдағы елдерде джинсилардың заңсыз жасалуын алсақ «Леви Страус» фирмадағы осы тіркеулі тауар белгілері осындай. Сондықтан АҚШ-та 1994 жылы Конгресте тауар белгісін жалған түрде жасағаны үшін қылмыс жауапкершілікке тартылу және келтірген зиянының ақысын үш есеғіп қайтарып алу туралы заңы қабылданды [4, 191 б.].

Фирмалық атаулар, тауарлық белгілер қызмет көрсету белгілері сияқты азаматтық айналымның жекешелендірілген құралдық қатысушылары болып табылады.

Заңнама коммерциялық ұйым болып табылатын, заңды тұлғаны тіркелгенінен кейін, фирмалық атауларды заңды тұлғалардың атаулары деп таниды. Сондықтан заңды тұлғалардың атаулары келесі мінездеме белгілерін көрсетеді. Басқа заңды тұлғалардың айырмашылығын ажырату үшін, өзіне оның атың қоса отырып және мекемедегі құқықтық нысанын көрсетеді, өзіне қосымша ақпараттарды енгізе алады және заңды тұлғаларының құрылтайлық құжаттарында көрсетіледі (ҚР АҚ 38 бап 1 тар).

Фирмалық атауларды мына белгілер арқылы атауға болады «... атауы, нені білдіретіні, жеке және заңды тұлғаларды анықталған кәсіп орындармен теңестіру» [5, 16 б.]. Ол адамның аты-жөнінен құралуы мүмкін, жәй ойдан ойлап шығарылған белгілер болуы мүмкін және тағы басқасы.

Айта кетер бір мәселе, Париждік конвенция жағдайына қарай отырып, ҚРАК-ның Ерекше бөліміне, 1021 бабына назар аударсақ, фирмалық атау жекешелендірілген тауар тауарлық белгінің функциясын орындай алады. Бұған келесі нәрселер қажет: Тауарлық белгі мен фирмалық атау сәйкес келуі керек. Тауарлық белгі қойылған тәртіп бойынша тіркелуі міндетті.

Фирмалық атауға заң бойынша тәртіптік талаптар қойылады, олар мыналар: оның жағарысының бекітілгені анықтау (РҚ АҚ 1020-бап. 2-тар); мемлекеттік заңды тұлғаларды тіркеу басқармасында тіркелу; ертеде қолданыстағы фирмалық атауларға және тіркеліп қойған заңды тұлғаларға ұқсас болмауы керек.

Фирмалық атауларды тауарлық белгілерде қолдануы мүмкін 1021 бап ҚР АҚ.

Фирмалық атауларды қиянатшыл бәсекелестіктің дамуы жағынан құқықтық қорғауға мұқтаж. «Қарақшылықтың» ағыны өте үлкен, тұтынушыларды алдап фирмалық беделіне үлкен нұқсан келтіреді және қаржылық кірісті азайтады. «Жекешелендірілген азаматтық айналымның функциясын орындау, фирмалық атауларды ажырата алатындай болу керек, фирмалық атаулардың ұқсас болуына жол бермеу. Басқа сөзбен айтқанда, фирмалық атаулар жаңа атау болуы тиіс, ертеректегі қолданыстағы атауларға ұқсас болмауы керек» [2, 58 б.].

Құқықтың - кәсіпорынның дәрежесінің өзгеруі фирмалық атаулардың мәліметтік көрінісі сәйкес келуі, сонымен қатар, жағдайлардың бірі саудағы коммерциялының үлгерімі фирмалық атауларға байланысты, шығарылған өнімдер фирмалық атаулармен тауарлық белгімен үлесімдігі болуы тиіс [5, 131 б.].

ҚР-ның Ұлттық патенттік ведомствасы туралы ережесіне сәйкес, Қазпатент жоба жасау кезінде заңнамалық, жекеменшік өнеркәсіптік объектісін қорғау туралы нормативтік актісі, халықаралық серіктес тіктерді, жекешеленген кәсіпорынды қорғау аумағында іске асыру, Қазпатенттің басты тапсырмасының тізімдері. Қазпатентке қойылған тапсырмаларға байланысты жоғарыда көрсетілген жекемендірілген өнеркәсіптік объектісі лицензияны тіркейтін ережесінің 4 бабына байланысты, ҚР-ның аумағындағы қорғалатын және қызметін көрсету шартының негізінде, жекелендірілген өнеркәсіптік объектісінде қолданылады.

Қазақстандағы құқықты қолдану тәжірибесіндегі қазпатенте тек қана екі шарттың тіркелуі бақыланады франшиз ерекше құзретті лицензия негізінде:

а) көтерме және дара сауда-саттықтағы ерекше құзіретті лицензиясы негізінде «С.А.Р-де Гимн Пьер Карден» (Франция) фирмасы және ЖШС «Томирис» (ҚР) арасындағы ерекше құзіретті лицензия үш жылға беріледі және ҚР-ның аумағындағы на жарамды.

б) көрсетілген тауарлық белгінің «Томирис» - білімін, тәжірибесін, фирмалық атауын қолдану үшін ЖШС «Томирис» (ҚР) мен ЖШС «Конкорд» (ҚР) арасындағы шартты алатын болсақ шарттың мерзімі 5 жыл 4 ай, ол МҚС-ның(май құю станциясы) аумағында ғана жарамды.

Қалған үш шарт мынандай анықтама береді: франшиз шарты ерекше құзіретті емес лицензияны беру тауарлық белгіні «VERTEX» қолданады АҚ «ВЕРТЕКС» келесі лицензиятпен:

- а) «Мұнай-Сервисі» ЖШС 27.12.1999 жылғы
- б) «Вертекс-Достар» ЖАҚ 07.02.2000 жылғы
- в) «Реестр» ЖШС.

Франшиз шартының жарамдылығы 1 жыл және франшиз шарты ішкі жағдайға ғана қатысты болды.

Франчайзинг шартында құқық беру мәселесі қаралады және басқада жекеменшілікті зияткерлік объектісіне авторлық құқықты арнайы орнатылған құралдың көмегімен қорғай алады: франчайзер нұсқасы ЭСМ-дік (электронды есептеу машинасы) жобасын арнайы франчайз шартына бере алады. Авторлық құқықты қорғау кезінде көбінесе 1952 жылғы Барлығына жалпы конвенция «Авторлық құқықты қорғау туралы» немесе 1886 жылғы Брендік конвенциялармен қаралады. Ресейде АҚ 1027 бабында қарастырылған, жаңағы бапта объектілердің тізімі жазылған «ашық мінездемесі көрсетіледі» тиіс [5, 61 б.], шарты жасау пәні (ерекше құқық жиынтығы) болып әр түрлі мүліктік құқық болды.

Ерекше құқық объектісі құқықтық қатынаста ерекше түрін қолданады. Заңды қорғау мақсаты жекешелендірілген зияткерлік объектіні қолдану кезінде белгілі тұлғаларға ерекше мүмкіншілік беріледі [6, 254 б.].

Құқықтық жүйеде ерекше құқықтың алатын орны – заттық құқық қатарына, абсолюттық құқықтық бөліміндегі орны. Заттық құқық және ерекше құқықтардың айырмашылығын айта кетер болсақ, осы аспекттік мәселе ресейлік заң әдебиеттерінде өткен ғасырдың бас кезінен басталған.

Г. Шершеневич айтып өткен «заттық құқықтың құқыққа деген түсінігін тарату, өзінің объектілік затының болмауы, теориялық жайсыздығын ұсыну. Пайда болу тәртібінен, ауысу, заттық құқықтың тоқтатылуы материалдық мазмұнына байланысты есептелген, сондықтан осы тәртіптің таралуынан басқа областтар теория және тәжірибе саласында қажетсіз араласқан түсініктер тудырады» [6, 254 -255 бб.].

Осыған ұқсастық позициялар Қазақстандық заңнамаларындада ұқсастығын табады, меншік құқығын және заттық құқығын анық бөліп тастау, зиялылық меншік құқығы, Нормативтік бөлімдер.

Атап өту керек, Қазақстандық заң ғылымында қалыптасып қалған пікір зиялылық меншік құқығы, франчайзер беріледі кешендік шартпен кәсіпкерлік лицензиясымен

абсолюттік заттық емес құқық [7, 5-7 бб.]. Өз кезегінде, жалдау шартымен ұқсас лицензиятта абсолюттік заттық емес құқық туындайды франчайзердің интеллектуалдық меншігін пайдаланады.

Интеллектуалды меншікті қорғауды қамтамасыз етудің жеткіліксіздігінен тікелей Қазақстандық кәсіпорнының тауар айналымына әсерілері тиуде. Халықаралық альянс интеллектуалдық меншікте (ХАИМ), Қазақстан Республикасында қарақшылық көрсеткішінің дәрежесі 95% құрайды [8, 8 б.]. Франчайзингтік секторда жаңағы жағдай айтарлықтай Қазақстандық кәсіпорындарының франшизінің көлемінің азайуына әкеп соқтырады.

Әдебиеттерде де көзделеді интеллектуалдық меншікті қорғау құқығының қамтамасыз етуінің кедендік органдарында тиімділігінің ролі көруге болады. Тауарды кедендік бақылаудан, кедендік шекар арқылы өткізген кезде. Бұлда интеллектуалды меншік объектісінің дәрежесіне қатысты [8, 9 б.]. Көбінесе интеллектуалдық меншіктік құқықты бұзылуы кедендік рәсімдеу кезінде анықтылуы мүмкін [9, 204-215 бб.].

Жазылған қорытындыға қоса кетсек тауарлық белгіні мен фирмалық атауларды құқықтық тұрғыдан қорғайтың құралы бір уақытта тәжірибеде заңсыз қоданыста жүрген таурлық белгі мен фирмалық атауларды азайту қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Медведев А. Товарный знак: Отражение в бухгалтерском учете // «Хозяйство и право». Ежемесячник для деловых людей. 1997. № 9 (248). –71 с.

2 Вацковский Ю. Защита товарных знаков. Право и экономика, документы, комментарии, практика. № 1, 1998. - 380 с.

3 Фолсом Р.Х., Гордон М.У., Сраногл Дж. А. Международные сделки: Краткий курс / Пер. с англ. – М.: Издательская корпорация «Логос». 2008.-580 с.

4 Петров И. Исключительное право на фирменное наименование // Интеллектуальная собственность. 2000. № 6. -16 с.

5 Белов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М., Интеллектуальная собственность. Законодательство и практика его применения: Учебное пособие. - М.: Юристь.1997. - 358 с.

6 Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) - М.: Фирма «СПАРК», 1995. - 680 с.

7 Сулейменов М.К. Вещные и обязательные права в Казахстане. – Алматы,1999. - 260 с.

8 Жиланкозова Г.В. В защиту интеллектуальной собственности // Внешнеэкономическая деятельность в Казахстане.-2000. №10 (136). -8 с.

9 Шайкова С.С. Защита товарных знаков и фирменных наименований во Франчайзинге. // Субъекты гражданского права. Том 2. Материалы международной научно-практической конференции (в рамках ежегодных цивилистических чтений). Алматы, 18-19 июня 2008 года / Отв.ред. М.К. Сулейменов. - Алматы: КазГЮА, 2008. -560 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ

Шалабаева Ж.С.

(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация.** Актуальность данной статьи заключается в том, что в данное время коррупция набирает все больше мощнейшие обороты начиная с высших органов власти. В связи с этим, целью является рассмотрение данного вредоносного явления на экономику государства и на развитие общества в целом. Методологией является рассмотрение и анализ проблем, связанных с коррупцией. Научная ценность-раскрыты злободневные проблемы борьбы в Республике Казахстан.*

***Ключевые слова:** коррупция, модернизация, злоупотребление властью, совершенствование правовой базы, производственный сектор, предупреждение фактов коррупции.*

В Республике Казахстан происходит сейчас коренная ломка общественных, государственных и экономических устоев. Недостаточная развитость законодательства, несовершенство правовой системы, нечеткость правоприменительных процедур, пониженный правовой иммунитет граждан — это признаки переходного периода, которые одновременно служат благодатной почвой для коррупции. Коррупция, ее масштабы, специфика и динамика-следствие общих политических, социальных и экономических проблем любого государства, тем более, если страна находится в стадии модернизации[1]. Коррупция, несомненно, оказывает разлагающее влияние на все стороны жизни, является проблемой, представляющей угрозу национальной безопасности. Поэтому на наш взгляд тема о коррупции была и будет актуальной темой всегда, пока она имеет место быть.

Латинское слово «корруптио» - коррупция дословно означает подкуп. Однако в цивилизованном мире, особенно в области политико-юридической, понимается значительно шире, как продажность, подкуп должностных лиц, общественных и политических деятелей. Общесоюзное и республиканское уголовное законодательство не знало такого преступления «коррупция», поэтому не было его правового определения. Хотя в уголовных кодексах всех республик имелись родственные составы: получение взяток, посредничество во взяточничестве, корыстное злоупотребление властью или служебным положением, хищение путем злоупотребления служебным положением. Это обстоятельство явилось юридическим основанием отдельным ученым выступить против внесения в уголовный закон «коррупции» в качестве самостоятельного состава преступления.

Есть ли в Казахстане коррупция? Вопрос актуальный, потому что она давно уже перестала представлять из себя просто предмет обывательских пересудов. Ныне это неоспоримый факт, признанный на самом высоком уровне как здесь, так и за рубежом. Разумеется, сперва его обнаружили, установили и осудили оттуда. Из-за бугра, значит. В середине 90-х гг. в докладе государственного департамента США коррупция в Казахстане была отмечена как фактор, который влечет за собой серьезнейшее нарушение прав человека в этой стране. Так наша республика еще хоть чем-то, кроме богатых природных запасов, сумела притянуть к себе внимание международной общественности [2].

Обеспокоенный ростом коррупционных проявлений экс-Президент РК Н.А.Назарбаев в октябре 1998 года в ежегодном послании народу Казахстана акцентировал внимание на «необходимость проведения бескомпромиссной борьбы с этим социальным злом» [3]. В законе РК «О борьбе с коррупцией» и в Государственной Программе борьбы с коррупцией на 1999-2000 годы, главным приоритетом которой является совершенствование правовой базы борьбы с коррупцией, заложены правовые основы реализации. В своем выступлении Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев отметил, что борьба с коррупцией является одним из приоритетов стратегического развития страны. Касым-Жомарт Токаев указал на необходимость усиления борьбы с коррупцией в период пандемии, когда уменьшились доходы граждан и возросли риски хищения

средств, выделяемых на поддержку экономики. В заключение Президент Казахстана отметил, что безопасность страны и благополучие народа зависят от реализации системных и эффективных мер в борьбе с коррупцией.

Известно, что в процессе преобразований обновление фундаментальных основ экономики и экономической практики существенно обгоняют их законодательное обеспечение. Достаточно напомнить, что в Казахстане первоначальный приватизационный этап проходил вне четкого правового регулирования и жесткого контроля. До сих пор сохраняется значительная законодательная неопределенность в вопросах регулирования отношений собственности. В первую очередь это касается собственности на землю. К этому следует добавить множество нечетко определенных форм смешанной собственности, расплывающих ответственность и позволяющих коммерсантам чувствовать себя чиновниками, а чиновникам - коммерсантами. Именно поэтому в стране создается сегодня специальная система, с одной стороны призванная уменьшить правовой нигилизм граждан, с другой - раскрыть политический и общественный вред коррупции и возможные последствия участия в ней. И, наконец, искоренение причин и условий, порождающих коррупцию, атака на конкретные ее проявления не могут быть не подготовленными.

Что касается коррумпированности, то она характерна, как правило, для высших структур организованной преступности и не всегда имеет место в преступных группировках низшего уровня, т.е. наличие коррумпированных связей отражает степень организованности преступников, придает всей структуре законченный характер и не является самоцелью. Верховная власть Казахстана давно уже пользуется термином «коррупция» в своих официальных документах. Притом, весьма часто он выступает как сопутствующий организованную преступность, являющимся ее атрибутом, т.е. необходимым свойством. В правоохранительных органах созданы специальные структурные подразделения для борьбы с ней, принимаются и другие надлежащие меры. Под коррупцией понимается не предусмотренное законом принятие личное или через посредников имущественных благ и преимуществ лицами, приравненными к ним, с использованием своих должностных полномочий и связанных с ними возможностей, а равно подкуп данных лиц путем противоправного представления им физическими и юридическими лицами указанных благ и преимуществ [4].

В обращении Н. А. Назарбаева, экс-Президента Республики Казахстан, к гражданам от 11 июля 1998 г. говорится: «Коррупция — одно из опаснейших явлений сегодняшней жизни. Коррупция все глубже проникает в различные сферы нашей жизни, искажает экономическую политику и стратегию развития страны, ведет к прямому и косвенному хищению государственного бюджета и государственной собственности». Коррупция сильно ослабляет и производственный сектор, где на многих предприятиях руководит нерадивый или вороватый менеджмент, который ухудшает инвестиционный климат и закрывает дорогу в страну добросовестным инвесторам. Но дело не только в нарастании экономических потерь от коррупции. Она имеет и более глубокие угрозы, подрывая демократические устои общества, веру в закон, справедливость. Более того, среда коррупционеров активно налаживает связи с криминальным миром и, захватывая все новые и новые сферы, начинает формировать группы влияния, угрожая захватом политической власти». «Коррупция угрожает всем устоям общества, конституционным основам государства, и потому противодействие ей-общенациональная задача» [5].

Коррупция используется преступными формированиями в качестве средства обеспечения стабильного, рентабельного и безопасного функционирования, создания благоприятных внешних условий для нелегального извлечения максимальных прибылей. Установление коррумпированных связей способствует созданию не только надежной

«крыши», «зонтиков безопасности», но и надежной гарантии материального и организационного обеспечения преступной деятельности. И тем не менее коррумпированная «верхушка», как правило, не является организующим центром преступной деятельности. Она чаще всего не осведомлена о конкретных посягательствах, не посвящена в обстоятельства их совершения.

С другой стороны, коррупция существует вне связи с организованной преступностью, и степень ее общественной опасности остается крайне высокой. Независимое государство Республика Казахстан, как и другие республики бывшего Союза ССР, получило от последнего в «наследство» не только развалившуюся экономику, материальную и духовную нищету, но и быстро растущую преступность. Она становится все более профессиональной и организованной, мобильной и вооруженной. Ведет к самым тяжким физическим и моральным последствиям. Этим обстоятельствам были вызваны указы Президента страны от 17 марта 1992 г. и 5/XI-1997 г. «О мерах по усилению борьбы с организованными формами преступности и коррупции». Указы непосредственно посвящены борьбе с указанной формой преступной деятельности, для чего предусмотрен целый ряд соответствующих мероприятий. В преамбуле указа, изложенной в основном с криминологических позиций, говорится, в частности, об усилении криминального профессионализма. Последний во многих случаях выступает в качестве организованности преступления, способствует появлению, совершенствованию и росту групповой, рецидивной, профессиональной преступности и высшей ее форме организованной преступности.

В Послании экс- Президента государства Н. Назарбаева «Казахстанский путь 2050» говорится «Важнейшая задача продолжить формирование и реализацию новой антикоррупционной стратегии» [6].

Но коррупцию в Казахстане нельзя считать типичной. Она столь же оригинальна, сколь оригинально само казахское общество. В любом другом известном нам обществе коррупция не является таким понятием, которое следовало бы приветствовать. А у нас она, судя по многочисленным наблюдениям, осуждается только тогда, когда кто-нибудь сам становится ее жертвой. Но в целом же казахское общество ее не осуждает. Потому что она вошла в свод правил нынешней жизни. И умение пользоваться ею в целях реализации своих амбиций и материальных задач вызывает такое же одобрение или даже восхищение, какое в развитых странах может вызывать профессиональное мастерство самоутверждающегося в обществе человека.

Коррупцию нельзя рассматривать исходить то к взяточничеству, то к хищению, то к иным преступлениям должностного либо хозяйственного порядка. Их «сплав» в разных вариантах, одно дополняет другое, и даст состав коррупции. Здесь тот случай объективной деятельности, когда количество переходит в качество. Вред наносится не просто делу управления государственного акционерно-коммерческого аппарата, а сами основам этого управления.

За правонарушения, связанные с коррупцией, на основании Закона РК «О борьбе с коррупцией», несут ответственность все должностные лица, депутаты Парламента, маслихатов, судьи, а также иные, указанные в настоящей статье лица, уполномоченные на выполнение государственных функций, и лица, приравненные к ним.

К лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, относятся:

- 1) лица, избранные в органы местного самоуправления;
- 2) граждане, зарегистрированные в установленном законом порядке в качестве кандидатов в Президенты Республики.

Президент Казахстана считает, что коррупция находится в двух сферах деятельности государства: распределительной и разрешительной. Это - властные

структуры, т.е. учреждения и организации, должностные лица, которые обладают законными полномочиями власти, в т.ч. экономической.

Предупреждение коррупции и организованной преступности со стороны руководящих работников государственных органов должно предусматривать:

-ежегодное декларирование доходов и имущества всеми государственными служащими с указанием ответственности за факты включения в Декларацию заведомо искаженных сведений;

-ужесточить борьбу с сокрытием доходов и уклонением от уплаты налогов;

- проведение систематических проверок государственных служащих, участвующих в организации приватизации государственной собственности;

- организация эффективного контроля со стороны государства происхождением и движением капиталов, финансовых ресурсов;

-выявление возможной причастности коммерческих структур к международному наркобизнесу и другой преступной деятельности;

- установление контроля за объективностью выдачи кредитов, инвестиций и периодической отчетностью их реализации;

-проведение оперативно-поисковых мероприятий по выявлению иностранцев, незаконно находящихся на территории Республики Казахстан и занимающихся противоправной деятельностью;

- организация криминологического Центра при Правительстве, который был бы компетентен проводить криминологическую экспертизу проектов законов и других нормативных актов и выработать рекомендации по предупреждению возможных фактов коррупции со стороны руководящих работников государственных органов.

Очищение рядов правоохранительных органов от коррумпированных сотрудников должно предусматривать укрепление службы внутренней безопасности правоохранительных органов опытными сотрудниками, оснащение их современной специальной техникой, транспортом. Должно осуществляться тесное взаимодействие с КНБ, подразделениями криминальной полиции, МВД и их службами. Для осуществления сбора информации о процессах и тенденциях возможной коррупции части сотрудников правоохранительных органов и государственных служащих (ГАИ, военкоматы, суды, нотариальные конторы, таможенные службы, инспекции) создать специальные подразделения для осуществления сбора информации.

Подытоживая вышесказанное, следует отметить, что коррупция в настоящее время процветает и набирает обороты, несмотря на меры борьбы с ней. Именно поэтому в стране сегодня необходимо на наш взгляд усилить меры борьбы с таким явлением, ужесточить меру наказания в действующем уголовном законодательстве, а так же принять ряд законов, которые бы предупреждали и предотвращали коррупционные действия как со стороны должностных лиц государственного аппарата, так и со стороны должностных лиц правоохранительных органов.

Сегодня государство и общество находятся на таком рубеже, когда от состояния борьбы с коррупцией зависит не просто судьба отдельного Казахстана, конкретного административного региона или органа, но и будущее всей страны. Представляется, что коррупцию в нашем государстве как социальное явление возможно искоренить если во-первых, изменить наш менталитет, во-вторых, перестроить нашу систему правоохранительных органов, в третьих- когда наше государство станет правовым и демократическим в полном смысле этого слова.

Список использованной литературы:

1. Абыкаев Н.А. Бескомпромиссность, законность. Коррупция-угроза демократии//Каз.Правда 1999 г.20 апреля.

2. Кушербаев А. Есть ли в Казахстане коррупция? Официальный сайт Министерства юстиции. Adlet.gov.kz. Алматы/03 июля 2012 г.

3. Президент РК Н.А.Назарбаев «Послание народу Казахстана».1998 г.октябрь.
4. «О противодействии коррупции» Закон Республики Казахстан от 28.12.2018г.
5. Обращение Н.А.Назарбаева к гражданам РК от 11 июля 1998 г.
6. Послание Н.Назарбаева «Казахстанский путь 2050» от 17 января 2014 г.

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Жакенов Қасымбек Шаукатович,

Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының
жоғары оқу орнынан кейін білім беру факультетінің докторанты,
заң ғылымының магистрі, полиция капитаны

***Аннотация.** Мақалада Ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі қызметі талданады. Олардың қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемаларының шарттылығы атап өтіледі. Қылмыстың алдын алу мемлекеттің жазалау саясатынан басым болуы керек деген идея табанды түрде жүзеге асырылуда. Мақалада ішкі істер органдары жүйесіндегі алдын алу қызметін жақсарту бойынша ұсыныстар берілген.*

***Түйін сөздер:** Ішкі істер органдары, профилактика, алдын алу қызметі, ұйымдастырушылық өзара іс-қимыл.*

Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының арасында қылмыстың алдын алу бойынша неғұрлым кең ауқымды қызметті ішкі істер органдары жүзеге асырады. Бұл қызмет саласы олардың міндеттерін, қызметі мен құзыретін анықтайтын құқықтық актілерде арнайы бөлінген. Ішкі істер органдарының алдын алу қызметінің негізгі буындарының бірі ретіндегі рөлі бірқатар заңнамалық актілерде бекітілген. Ішкі істер органдарының басқа да құқық қорғау органдарының алдын алу қызметі көбінесе арнайы-криминологиялық деңгейде жүзеге асырылады. Ол бір жағынан, олар қабылдайтын шаралар қылмыстық факторларға тікелей әсер етеді, оларды алдын алу есебін және оларға қойылған адамдармен жұмыс істеу, қоғамдық тәртіпті сақтау кезінде техникалық құралдарды пайдалану, жалпы алдын алу рейдтерін, операцияларды жүргізу және т.б. жолымен бейтараптандырады немесе жояды. Екінші жағынан, бұл шаралар нақты қылмыстарды немесе олардың жекелеген түрлерін жасауға ықпал ететін және оларды уақтылы бейтараптандыруды немесе жоюды талап ететін анықталған теріс факторлар туралы тиісті мемлекеттік органдарды, қоғамдық құрылымдар мен лауазымды адамдарды ақпаратпен қамтамасыз етеді. Бұдан басқа, ішкі істер органдары өз құзыреті шегінде қылмыстың жай-күйін, оның қызмет көрсетілетін аумақта оған әсер ететін үрдістері мен факторларын талдауды жүзеге асырады, алынған деректер туралы мемлекеттік билік органдарына хабарлайды, қылмыстың алдын алу (алдын алу) жоспарлары, кешенді бағдарламалар үшін ұсыныстар әзірлейді, оларды іске асыруға белсенді және тікелей қатысады.

Ішкі істер органдары қылмыстардың тиімді алдын алуды жүргізу үшін республиканың басқа да құқық қорғау және өзге де органдарымен және мекемелерімен белсенді өзара іс-қимыл жасайды. Қылмыстардың алдын алуды ведомствоаралық үйлестіруге қатысудан басқа, олар алдын алу қызметін ведомствоішілік үйлестіруді жүзеге асырады[1].

ПО құзыретін ескере отырып, жалпы профилактика бойынша ПО қызметінің негізгі бағыттары мыналарды қамтиды:

- қылмыстылықтың жай-күйі мен үрдістерін, қылмыстардың түрлері мен топтарын зерделеуді, қылмыспен байланысты, оның көріністерін тудыратын, теріс үрдістерге ықпал ететін және оның қоғамдық қауіптілігін арттыратын әлеуметтік процестер мен құбылыстарды (себептер мен жағдайларды) анықтауды және айқындауды қамтитын белгілі бір аумақта, объектіде қалыптасқан криминологиялық жағдайды талдау;
- қылмыстың себептері мен жағдайларын, олардың табиғатын, әрекет ету механизмін талдау;
- белгілі бір аумақта (объектіде) қылмыс жасауға объективті кедергі жасау үшін ПО барлық ықтимал шараларды қабылдау;
- қылмыстың анықталған себептері мен жағдайлары және оларды жою немесе бейтараптандыру жөніндегі ықтимал шаралар туралы тиісті мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдарға ұсыныстар енгізу және хабарламалар жіберу;
- аймақтық және жергілікті құқық бұзушылықтың алдын алу және қылмыстың алдын алу бағдарламаларын әзірлеуге және іске асыруға қатысу;
- нақты криминологиялық жағдай туралы қоғамдық пікірді зерттеу және қалыптастыру және ПО профилактикалық қызметі;
- құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жобалар мен шешімдердің криминологиялық сараптамаларын жүргізуге қатысу;
- құқықтық тәрбиелеуге, халыққа қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау мәселелері бойынша консультациялық көмек көрсетуге қатысу және т. б.

Қылмыстың жалпы алдын-алудың негізі қылмыстың себептері мен жағдайларын, қылмыстың түрлері мен топтарын анықтау және талдау болып табылады, өйткені қылмысқа оның себептерін және себептерін анықтауға көмектесетін объективті және субъективті жағдайларды білмей тиімді әсер ету мүмкін емес. Алайда, бұл құбылыстардың күрделі көп факторлы табиғатын ескеру қажет. Олар әртүрлі аймақтардың өзіндік ерекшеліктерімен ерекшеленеді, қоғамның әлеуметтік және құқықтық өміріндегі өзгерістермен бірге өзгереді. Қылмыстардың себептерін және оларға ықпал ететін жағдайларды зерттеудегі басты әдіснамалық талап- сапалы және қоғамда болып жатқан басқа процестер мен құбылыстардан қылмыстың сандық сипаттамалары. [2] Осылайша, анықталған криминогендік факторлардың түрлеріне байланысты Ішкі істер органдары тиісті шаралар қолданылуы тиіс.

Әсер етуі ПО қызметіне байланысты факторларға қатысты басқарудың барлық деңгейлерінде қылмыстардың алдын алу жоспарларын әзірлеу және іске асыру жолымен барлық қажетті қызметтер мен бөлімшелерді тарта отырып, ведомстволық деңгейде іске асырылатын шаралар кешені әзірленеді.

Екінші жағдайда анықталған криминогендік факторларды жоюға, бейтараптандыруға немесе әлсіретуге бағытталған шараларды ПО дербес те, қылмыс профилактикасының басқа субъектілерімен өзара іс-қимыл жасай отырып та жүзеге асырады.

Ішкі істер органдары қылмыстың анықталған себептері мен жағдайларына тиімді әсер ете алмаса, барлық қажетті криминологиялық ақпарат дайындалады, ол анықталған криминогендік факторларды жою туралы шешім қабылдауға байланысты органдарға белгіленген тәртіппен жіберіледі. Бұл ретте ПО өкілдерінің пікірі бойынша осы себептер мен жағдайларға тиімді әсер ете алатын шаралар қабылдау ұсынылады. Оларды жою немесе бейтараптандыру жөніндегі ұсыныстар заңды, негізделген нақты, экономикалық тұрғыдан орынды болуға тиіс. Мұндай ұсыныстар екінші орынға жіберіледі алайда, олардың басты мақсаты-нақты алдын алу іс-шараларын жүргізу кезінде өзара іс-қимылды және бірлескен жоспарларды, бағдарламаларды іске асыруды әзірлеуді қамтамасыз ету.

Алдын алу қызметінің негізгі бағыттарын айқындайтын міндеттердің кешенділігі ПО-ның басқа да атқарушы билік органдарымен, ұйымдармен, діни конфессиялардың қоғамдық бірлестіктерімен өзара іс-қимылын дамытуды көздейді. Бұл Қазақстан

Республикасының Ішкі істер министрлігінің қылмыстың алдын-алу жөніндегі қызметті реттейтін нормативтік актісіне сәйкес алдын-алу жұмыстарын ұйымдастырудың негізгі талаптарының бірі болып табылады. Қазақстанда құқық бұзушылықты алдын-алуда Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы маңызды рөл атқарады.[3] Бұл қылмыстың себептері мен жағдайларына әсер етудің тиімділігін анықтайтын басқарудың барлық деңгейлерінде ұйымдастырылған өзара іс-қимыл. Ішкі істер органдарының басқа ескерту субъектілерімен өзара іс-қимылының ұйымдастырушылық негізі кешенді жоспарлау болып табылады. Алдын алу іс-шараларын кешенді жоспарлау қылмысқа әсер етудің барлық аспектілерін жоспарлау және бағдарламалау шеңберінде де (мысалы, қылмысқа қарсы күрес бағдарламасының бөлімі түрінде), сондай-ақ барлық субъектілердің алдын алу қызметіне үйлестірілген қатысуын көздейтін дербес бағыт ретінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Мұндай бағдарламаларды әзірлеу келесі негізгі кезеңдерді қамтуы мүмкін өте күрделі процесс:

- бағдарламаның мақсаттары мен міндеттерін қалыптастыру;
- бағдарлама нұсқаларын әзірлеу;
- бағдарламаны іске асыратын субъектілерді іріктеу;
- бағдарламаны іске асыру тетігін әзірлеу.

Мұндай бағдарламалардың немесе тәуелсіз жоспарлардың профилактикалық бөлімдерінің жалпы бағыты қылмыстың алдын алу анықтаудан тұрады. Бұл мақсат қылмыстың аймақтық ерекшеліктеріне, қылмыстардың әртүрлі түрлері мен топтарын анықтау ерекшеліктеріне, әртүрлі санаттағы қылмыскерлер мен қылмыстық топтардың криминогендік уәжіне, қылмыстың алдын алу субъектілерінің қызметіне қатысты нақтыланады.

Ішкі істер органдары- қылмыстың алдын алу жөніндегі бағдарламада көзделген барлық шаралар кешенін орындауға қатысы бар «көп салалы» жүйе. Бірақ олар үшін көптеген әлеуметтік шаралардың экономикалық түрлері негізгі болып табылмайтыны анық және олар қорғаныс, жедел іздестіру, ақпараттық-аналитикалық бақылау және тәрбиелік-құқықтық функциялармен байланысты алдын-алу шараларына тән. ІІО жиі кездесетін қылмыстың (ұрлық, тонау, тонау, жеке тұлғаға қарсы қылмыстар) қайталанатын, ұйымдасқан және кәсіби көріністерінің алдын алу шараларының негізгі әзірлеушілері болып табылады. Қылмыстың жалпы профилактикасы бойынша бағдарламалық мақсатты, бірақ қазірдің өзінде ведомстволық тәсілдің жеке нұсқаларының бірі ішкі істер органдарының кешенді және мақсатты жедел-профилактикалық іс-шаралары болып табылады. Кешенді операциялар ішкі істер органдарының әртүрлі қызметтерінің халықтың криминогендік топтарына және аймақтағы криминогендік жағдайды анықтайтын жағдайларға бір мезгілде және үйлестірілген әсер ету мәселесін шешеді. Мақсатты операциялар сипаты жағынан неғұрлым тар және қылмыскерлердің жекелеген санаттары мен қылмыс түрлеріне шоғырландырылған әсер ету міндетін қояды.

Кешенді және мақсатты операциялар оларды әзірлеу мен жоспарлауды қамтиды. Профилактикалық қызметтің қалыптасуы мен дамуындағы қазіргі қолданыстағы «Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының заңы үлкен рөл атқарады, онда «Ішкі істер органдарының қызметкерлері мемлекеттік билік өкілдері болып табылады, мемлекеттің ерекше қорғауында болады. Ішкі істер органдары қызметкерінің заңды талаптары барлық азаматтар мен лауазымды адамдардың орындауы үшін міндетті» [4]. Заңнамаға сәйкес құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын министрліктер мен ведомстволар қылмыстардың алдын алуды құқықтық қамтамасыз етуге бағытталған заңға тәуелді нормативтік актілер шығарады. Осы актілермен қандай да бір алдын алу іс-шараларын өткізу регламенттеледі, қылмыстың алдын алудың нақты субъектілерінің алдына міндеттер қойылады, олардың алдын алу жұмыстарын жүзеге асыру жөніндегі міндеттері мен құқықтары шеңбері айқындалады. Сонымен қатар, осындай нормативтік

актілердің құқық қорғау органдары үшін ғана емес, сондай-ақ өзге де мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық бірлестіктер үшін де құқықтық маңызы бар, олармен өзара іс-қимыл жасай отырып, осы органдар қылмыстардың алдын алу міндеттерін шешеді.

Осылайша, ішкі істер органдарының құқық бұзушылықтың толық алдын алу мәселесін дербес шеше алмайтынын байқау қиын емес, өйткені бұл қоғамның көптеген әлеуметтік институттарының міндеті. Бұл бағыттағы ПО қызметінің ерекшелігі, негізінен, құқықтық тәрбиенің әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық тетіктері іске асырылатындығында. Мұнда жалпы профилактикалық әсерге қылмыстық және әкімшілік ықпал ету шараларын қолдану және халықты бұл туралы тиісті түрде хабардар ету, сондай-ақ адамдардың құқықтық санасына оң әсер ету мақсатында қоғамның әртүрлі топтарына құқық нормаларын түсіндіру арқылы қол жеткізіледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

5. Криминология: Учебник / Под ред. Е.О.Алауханова. — Алматы: Жеті жарғы, 2005.
6. Предупреждение преступлений и административных правонарушений органами внутренних дел / Под ред. В.Я. Кикотя, С.Я. Лебедева. М.:Юнити-дана, 2009
7. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы Интернет-ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000271>
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <https://online.zakon.kz>.

СЕКЦИЯ 2. ОСНОВНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: АНАЛИЗ, ПУТИ РЕШЕНИЯ

ПРОБЛЕМА СУИЦИДА В ТРАНЗИТНОМ ОБЩЕСТВЕ

Оразбекова А.Р., Мухаметкаримова Ж.К.
(Республика Казахстан, г.Алматы, Академия Кайнар)

***Аннотация:** На сегодняшний день проблема суицида актуальна, так как является одной из вечных проблем человечества, которая характеризуется многоаспектностью и сложным взаимодействием внешних и внутренних причин данного поведения. Актуальность исследования проблемы суицида обуславливается также и особенностями и масштабностью распространения данных негативных явлений в обществе, зависимостью от общих социальных процессов, причин и условий. Стоит отметить, что увеличение количества суицидов и покушений на самоубийство, происходящее в большинстве стран мира, отрицательно сказывается на состоянии экономики, общественного порядка, нравственных и духовных устоях внутри страны.*

***Ключевые слова:** суицид, суицидальное поведение, ритуальные самоубийство, транзитное общество, психическое здоровье, стигматизация, социальное явление, микроконфликт, суицидология, дезадаптация личности.*

«Суфийская притча»

*Один суфийский мистик всю жизнь был счастлив.
Он все время смеялся, никто и никогда не видел его грустным.
Когда он состарился и умирал, один из его учеников сказал:
- Мы поражены вами. Почему вы никогда не грустите? Как вам это удастся?
На что старик ответил:
- Когда-то, когда я был молодым, я спросил об этом у своего мастера.
Мне было семнадцать лет, а я уже был несчастным.
Мой мастер был стар, ему было семьдесят, а он сидел под деревом и был счастлив.
И он сказал мне: «Когда-то я был таким же печальным, как ты.
И вдруг меня осенило: ЭТО ЖЕ МОЙ ВЫБОР, МОЯ ЖИЗНЬ!
И с тех пор каждый раз, просыпаясь, я спрашиваю себя, ну, что ты выберешь сегодня, печаль или радость? И всегда получается так, что я выбираю радость!»*

Суицидальное поведение является одной из серьезных социальных, психологических и медицинских проблем в транзитном обществе. На фоне демографической нестабильности в мире вопрос сохранения психического здоровья и жизни подрастающего поколения приобретает особую значимость и социальную направленность.

Исторически первыми формами самоубийств были так называемые ритуальные самоубийства. Это установили археологи, изучавшие гробницы древних царей Шумера и Аккада (III тыс. до н. э., территория современного Ирака). В последний путь вместе с властителем отправлялись воины его личной охраны, принимавшие смертельный яд.

Датские воины считали позором для себя умереть в своей постели или закончить свои дни от болезней или в глубокой старости. Чтобы избежать такого позора,

заканчивали жизнь самоубийством. На границе вестготских владений возвышалась высокая скала, носившая название «скала предков», с которой старики бросались вниз и умирали, когда жизнь становилась им в тягость. В Индии спокойно ожидать своей смерти считалось позором до середины XIX века. Мудрецами называли тех, кто сжигал себя заживо, когда наступала старость или приходила болезнь. Такая же участь ожидала вдов. В 1817 году в одной только бенгальской провинции покончили с собой 716 вдов, в 1821 году на всю Индию пришлось 2366 таких случаев.

Но все эти примеры нельзя считать самоубийством. Здесь нет добровольного желания смерти, это обязанность, которую налагает общество на своих членов. Во всех этих случаях идёт речь об обязанности умереть, которая вызывается различными причинами – религиозными, нравственными, правовыми, экономическими. Только на более высоких ступенях культуры мы встречаемся с явлениями самоубийства как сознательного предпочтения смерти.

В XXI веке самоубийство не является столь редким случаем в нашей жизни, оно уже долгое время занимает прочные позиции среди демографических явлений. Согласно данным Всемирной Организации Здравоохранения на 2011 год, в мире каждый год кончают жизнь самоубийством в среднем 1 100 000 человек. Однако не стоит забывать о том, что реальное число самоубийств, как правило, больше, чем официально зарегистрированных. Также, по всему миру ежегодно совершается около 19 000 000 неудачных попыток самоубийств [1].

Из вышеописанных статистических данных, можно сделать вывод, что на сегодняшний день самоубийство является одной из важнейших проблем мира и Казахстана в частности. Суицид (самоубийство) – это намеренное лишение себя жизни. Классическое определение суициду дал Э. Дюркгейм. По его трактовке самоубийством называется каждый смертный случай, который непосредственно или опосредованно является результатом положительного или отрицательного поступка, совершенного самим пострадавшим, если этот последний знал об ожидавших его результатах. Суицидальное поведение включает завершённое самоубийство, суицидальные попытки (покушения на свою жизнь) и намерения (идеи) [2].

В определении сущности самоубийства играет его оценка в обществе. Рассматривая самоубийство с позиций морали, следует признать, что такой способ ухода из жизни не отвечает идеалам совершенной личности. Однако, цитируя Э. Дюркгейма, можно отметить, что "место самоубийства в общей моральной жизни человека показывает, что самоубийство не составляет совершенно обособленной группы факторов, оно не есть какой-то исключительный класс чудовищных явлений, стоящих вне всякой связи с другими видами поведения. Наоборот, самоубийство соединено с ними непрерывным рядом промежуточных ступеней и оказывается только преувеличенной формой повседневных поступков" [2].

В рамках социологических концепций учитываются: особенности социальной интеграции человека, уровень жизни населения, урбанизация, распространённость СМИ и содержание транслируемой информации, демографические характеристики самоубийц, «сезонность» суицидов [3]. Не стоит недооценивать влияние СМИ на сознание людей, в особенности, на сознание молодёжи (в молодые люди, на своём этапе развития, лишь формируют свою систему ценностей, и если рядом не будет людей, могущих помочь им в этом, то молодёжи придётся расставлять свои приоритеты самостоятельно, в том числе, под влиянием СМИ). Ни для кого не секрет, что человечество входит в цифровую и информационную эпоху. А это значит, что нас окружают информационные технологии. Информация поступает ежеминутно, зачастую она низкопробна, что не может не оказывать существенного влияния на сознание людей. Кроме таких фундаментальных явлений как влияние на систему ценностей, СМИ способны вызывать единичные случаи вспышек суицида, основанные преимущественно на подражании. Это относится к

некорректным или слишком подробным вариантам освещения самоубийств, особенно среди знаменитостей [4].

Суицид представляет собой комплексный феномен, и соответственно этот факт должен учитываться при его профилактике. Суицид формируется рядом взаимодействующих культурных, социальных, психологических, биологических и ситуационных факторов в сочетании с проблемами психического здоровья, которые выступают в качестве основного фактора риска. 90% всех самоубийств совершаются лицами, страдающими проблемами психического здоровья, причем в молодости такие проблемы часто остаются не выявленными.

В соответствии с современными воззрениями, утвердившимися в отечественной суицидологии, самоубийство рассматривается как следствие социально-психологической дезадаптации личности в условиях переживаемых ею микроконфликтов. Согласно этой теории, суицид представляет собой один из вариантов поведения человека в экстремальной ситуации, причем суицидогенность ситуации не заключена в ней самой, а определяется личностными особенностями человека, его жизненным опытом, интеллектом, характером и стойкостью интерперсональных связей. Люди часто убивают себя, не осознавая, что они совершают самоубийство. Такие опасные привычки, как злоупотребление алкоголем, наркотиками, безрассудное вождение автомобиля, прыжки с парашютом и т. д., тоже могут быть проявлениями желания умереть, но, как правило, желания неосознаваемого.

Феномен суицида (самоубийство или попытка самоубийства) чаще всего связывается с представлением о психологическом кризисе личности, под которым понимается острое эмоциональное состояние, вызванное какими-то особыми, личностно значимыми психотравмирующими событиями. Причем, это кризис такого масштаба, такой интенсивности, что весь предыдущий жизненный опыт человека, решившегося на суицид, не может подсказать ему иного выхода из ситуации, которую он считает невыносимой.

Такой психологический кризис может возникнуть внезапно (под влиянием **сильного аффекта**). Но чаще внутренняя душевная напряженность накапливается постепенно, сочетая в себе разнородные негативные эмоции. Они накладываются одна на другую, озабоченность переходит в тревогу, тревога сменяется безнадежностью. Человек теряет веру в себя, в способность преодолеть неблагоприятные обстоятельства, возникает внутренний конфликт "неприятя самого себя", "самоотрицание", появляется ощущение "потери смысла жизни".

Во многих случаях острых кризисных состояний, помимо психологических изменений, наблюдаются определенные соматические нарушения: ухудшение самочувствия, ощущение физической слабости, истощение, возникновение или обострение язвенной болезни желудка, гипертония, болезни сердца и т.д. Отмечается два наиболее типичных варианта развития психологических кризисных состояний:

1. Постепенное нарастание интенсивности психологического кризиса с повышением эмоционального и конфликтного напряжения, накоплением отрицательных эмоций и усилением вероятности суицидального поведения.

2. Внезапное кризисное состояние, вызванное неожиданным психотравмирующим событием, когда психоэмоциональная напряженность, стадия дезорганизации личности, поведенческие изменения максимально выражены в первые часы и сутки после события. В обоих вариантах развития кризисного состояния на фоне сильных эмоциональных переживаний происходит личностная, но не рациональная переработка события, утраты или конфликта, осмысление происшедшего с дополнительным нарастанием душевных переживаний. Происходит сложная внутриличностная борьба между суицидальными тенденциями и жизнеутверждающими факторами личности.

При внезапном возникновении кризисного состояния выделяются четыре последовательные стадии психологического состояния:

- стадия психотравмы, т.е. «психического шока» (длится от нескольких часов до 2-3 суток);
- стадия дезорганизации личности (от одних суток до двух недель). Данная фаза является критической в том смысле, что после нее начинается либо процесс выздоровления (принятие случившегося и адаптация к вновь возникшим обстоятельствам), либо происходит фиксация на травме и последующее развитие (хронификация) постстрессовых нарушений;
- стадия принятия, т.е. адаптация к утрате (длится несколько недель);
- стадия восстановления (длится от нескольких недель до нескольких месяцев).

Необходимо отметить, что психологическое кризисное состояние создает возможность и условия для быстрых (положительных или отрицательных) изменений в структуре личности. В случаях оказания своевременной психологической поддержки и помощи переживающему кризис лицу со стороны значимых для него людей существенно возрастает (до 90%) возможность перехода кризисного состояния в благоприятное русло, положительно перестраивается отношение личности к психотравме, возникает перевес жизнеутверждающих факторов, оптимизма.

Согласно данным ВОЗ (Всемирной организации здравоохранения) Казахстан входит в число стран с самым высоким уровнем суицидов в мире. В частности, в период с 1981 по 2008 годы, когда многие другие страны показывали снижение уровня суицидов, в Казахстане случаи суицидов увеличились с 22,5 до 25,6 на 100 000 населения. Это увеличение было особенно заметно среди мужского населения. Большинство смертей в результате суицида наблюдались среди молодых людей в возрасте от 18 до 29 лет, что составляет 80% от общего числа суицидов в стране. Суицид является главной причиной смерти от внешних причин среди казахстанских подростков. Смертность среди детей и подростков в сельской местности, как правило, выше, чем в городах. Суицид представляет собой комплексный феномен, и соответственно его профилактика должна учитывать это.

Молодые люди или точнее молодежь не обращаются за профессиональной помощью из-за стигматизации психических заболеваний и, по тем же причинам, также могут бояться открыть свою душевную боль сверстникам. Важно принимать во внимание боль и горе, которые испытывают сообщества, семьи или отдельные лица, столкнувшиеся с суицидом. Психическое здоровье неотделимо от физического здоровья. Плохое психическое здоровье может повлиять на физическое здоровье и на развитие детей и подростков. При этом, каждый год растет количество исследований суицидального поведения и факторов риска, и в ряде стран с высоким уровнем суицидов эффективные программы профилактики успешно снижают число случаев суицида.

Правительство Казахстана все больше признает суицид серьезной проблемой общественного здравоохранения, особенно затрагивающую молодое население страны. В тесном сотрудничестве с Министерством здравоохранения Республики Казахстан¹, ЮНИСЕФ оказал финансовую и экспертную поддержку для проведения первого комплексного исследования суицида в Казахстане, а именно «Исследования распространенности, глубинных причин факторов риска и защиты в отношении суицида и суицидальных попыток в Казахстане» (далее – Исследование суицида). Международная группа экспертов, в тесном сотрудничестве с ЮНИСЕФ, Министерством здравоохранения и Республиканским научно-практическим центром психиатрии, психотерапии и наркологии МЗ РК, местными органами власти и организациями гражданского общества, организовала три подпроекта по следующим направлениям: 1) Разработка системы учета и анализа случаев завершеного суицида на основе методики психологической аутопсии в 5 областях Казахстана; 2) Установление системы эпидемиологического мониторинга суицидальных попыток в ВосточноКазахстанской области; 3) Оценка распространенности

и факторов риска, сопряженных с суицидальным мышлением и попытками суицида в Восточно-Казахстанской области. [5]

По результатам Исследования суицида можно увидеть сходство между детьми и подростками Казахстана и остального мира. Выводы исследования подчеркивают, что Суицидальное поведение, вероятно, связано с плохим состоянием здоровья, которое часто идет рука об руку с ведением нездорового образа жизни, особенно злоупотреблением алкоголем и наркотиками. Исследование рекомендует сосредоточиться на разработке национального превентивного плана по предотвращению суицидов, наряду со специализированными услугами психического здоровья и созданием национального координационного центра. Дальнейшие рекомендации, основанные на результатах исследования, включали эпидемиологическое наблюдение за суицидальным поведением, реализацию профилактических мероприятий, связанных с проведением обследования (скрининга) подростков и повышением осведомленности и подготовки специалистов сферы психического здоровья. Подчеркивалась важность тщательного перевода и культурной адаптации всех материалов, а также большое внимание уделялось вопросам стигмы, которая может препятствовать обращению людей за помощью.

В настоящее время нет единых взглядов на то, как следует работать по профилактике суицидального поведения. Существует много публикаций на данную тему, встречаются фильмы, песни, книги, которые детально обсуждают те или иные аспекты данной проблемы. Практика показывает, что после очередного сообщения в прессе или реального самоубийства известного человека, в молодежной среде обязательно происходит подобный случай и увеличивается количество суицидальных попыток.

Растущая сложность человеческой жизни, изменившееся отношение к ней, возросшая требовательность к достойному существованию приводят к признанию, что суицид является чем-то большим, чем частное, личное решение. По мнению Э. Гролмана, это болезнь цивилизации. По выражению Э. Шнейдмана, суицид демократичен и характерен для всех слоев общества. С другой стороны, суицидальный феномен представляет собой «статистически устойчивое социальное явление, распространенность которого подчиняется определенным закономерностям, связанным с социально-экономическими, культурно-историческими и этническими условиями развития как государств, так и их отдельных регионов» [6].

Смертность от суицидов занимает 5-е место среди всех причин смертности, опережая смертность в результате дорожно-транспортных происшествий. Стремительно растут самоубийства среди молодежи, а смертность в результате самоубийства в возрасте от 15 до 34 лет занимает первое место. Уровень суицидов в нашей стране тесно связан с происходящими социально-экономическими и политическими реформациями. Отсутствие социальной поддержки, глубокое расслоение общества с уменьшением психосоциальных контактов между людьми, резкое снижение качества жизни, неуверенность в будущем, отсутствие чувства защищенности требуют от человека значительных усилий по адаптации к социуму. Во многих странах Европы, даже с низким уровнем самоубийств, существуют государственные программы по профилактике суицидов, и на это выделяются значительные средства. В Казахстане такой программы нет. В заключение следует сказать, что профилактика самоубийств должна осуществляться комплексно, включая психологический и медицинский аспект, и разрешение ряда социальных проблем.

Список литературы:

1. Вопросы здравоохранения: самоубийства // Официальный сайт Всемирной Организации Здравоохранения. 2015. URL: <http://www.who.int/topics/suicide/ru/> (Дата обращения:06.09.2015).
2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. М.: Просвещение. 2004. С. 375.

3. Зубова Л.В., Щербинина О.А. Теоретические предпосылки исследования суицида как формы асоциального поведения личности // Вестник ОГУ. 2014. №9 (170). С.11-17.
4. Лучина А.А. Роль СМИ в формировании суицидальной настроенности молодежи и её превенции // Суицидология. 2011. №2. С. 45-46.
5. <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/706/file>
6. Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. Семейная диагностика и профилактика суицидального поведения. // В сб.: Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии. - М., 1984, с. 62-77.
7. Эрдындеева К.Г., Филипова В.П. Суицидальное поведение: сущность, факторы и причины. М.: Академия Естествознания. 2010. С. 236.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА

Христофорова В.К.

Республика Казахстан, г. Алматы, Академия Кайнар

***Аннотация.** Проблема исследования нравственной сферы личности подростка заключается в том, что изучение взаимоотношений развития личности подростка, его нравственного самосознания, возрастных особенностей сегодня представляет интерес проблем, возникающих в переходный период изменения моральных ценностей общества. Современный Казахстан находится на том этапе развития, когда предпринимаются попытки осмысления путей внедрения в общественную жизнь элементов духовности и нравственности. В последнее десятилетие перед обществом появилась проблема нравственного воспитания молодежи, так как приходят новые ценности, которые сегодня удовлетворяют запросы социальной и личной жизни.*

***Ключевые слова:** нравственное самосознание, подросток, социально-педагогически запущенный подросток, духовные и моральные ценности, саморегуляция поведения, «Я» - концепция, концепция морального развития, преконвенциональный (доморальный) уровень, Конвенциональный (прагматический) уровень, постконвенциональный уровень.*

Изменения моральных ценностей общества переходного периода, слабость сети внешкольных детских организаций, дефекты семейного воспитания и в целом кризис духовности и нравственности в современном обществе, приводят к недостаткам и отклонениям в развитии нравственной сферы личности подростка.

Одной из ведущих, направляющих образовательных задач Казахстана всегда было и есть духовно-нравственное начало новых поколений. В последнее десятилетие перед обществом появилась проблема нравственного воспитания молодежи, так как приходят новые ценности, которые сегодня удовлетворяют запросы социальной и личной жизни.

Современный Казахстан находится на том этапе развития, когда предпринимаются попытки осмысления путей внедрения в общественную жизнь элементов духовности и нравственности.

Основными проблемами нравственного развития ребенка являются вопросы определения общих закономерностей морального развития человека в онтогенезе, выявления возрастных периодов и стадий этого развития, исследования факторов и средств, способствующих ему.

Отличительной особенностью отечественных исследований в сфере морального развития явилось то, что практически каждое из них указывало на социальную и культурную обусловленность процессов нравственного развития (Рубинштейн С.Л., Выготский Л.С., Божович Л.И., Ананьев Б.Г.)

Практически все отечественные психологи считают, что нравственное развитие осуществляется в рамках общего процесса социализации. Общий подход к изучению процесса нравственного развития личности в онтогенезе основывается на учете смены последовательных стадий нравственного развития подростка. Л.М. Аболин определяет *духовно-нравственное развитие личности* как процесс вживания человека посредством психологических орудий в социокультурное пространство, одухотворение его и вживание в его пространство. Оно начинается с живой событийной деятельности: соприсутствия, содействия, сочувствия, сопереживания, соучастия, сопричастности, что есть в природе и людях. Согласно Р.В.Овчаровой, нравственная сфера личности развивается постепенно через возрастание произвольной и сознательной саморегуляции поведения индивида с опорой на нравственные нормы и идеалы. На ранних этапах онтогенеза в нравственном развитии преобладают внешние факторы воспитания и контроля, которые по мере развития морального сознания и самосознания индивида переходят во внутренний план личности, регулируя ее социальное поведение.

Динамика ее развития (дошкольный возраст) обусловлена характером интериоризации-экстериоризации базисных этических понятий и детерминирована противоречием между стремлением подростка сохранить положительный образ себя и его представлениями о «своем» реальном «Я».

В качестве *критериев сформированности нравственной сферы личности* подростка и их признаков приняты:

- критерий нравственного знания - что подросток знает о себе?;
- критерий нравственных отношений - как он относится к окружающему миру?;
- критерий нравственного поведения - как он себя ведет в социуме?;
- критерий морального переживания - что он при этом чувствует?;
- общий критерий морального развития - имеется ли единство и идентичная

позитивная модальность всех перечисленных выше признаков.

На основе принятых критериев определены *возможные уровни нравственного развития подростка*:

- уровень позитивного единства нравственного сознания, чувств и поведения;
- уровень ситуативного единства нравственного сознания и поведения;
- уровень ситуативного единства нравственных чувств и поведения;
- уровень отсутствия единства нравственного сознания, чувств и поведения - уровень негативного единства нравственного сознания, чувств и поведения.

Проблема нравственного развития в подростковом возрасте определяется развитием личности в сфере нравственности проявляется в ценностном ориентировании, целеполагании, мотивации, рефлексии долга и совести, нравственных исканиях смысла, выборе и проектировании действий, саморегуляции поведения.

Смысл нравственного самосознания задается *конфликтом*, столкновением различных внутренних позиций индивида, ценностных ориентаций, ролей, которые в каждой отдельной ситуации по-своему символизируют добро и зло, проявляются в поступке личности. В.В. Столин считает, что процесс самосознания происходит в виде переживания конфликтных смыслов. Противоречие смыслов "Я" проистекает не из противоречия самосознания, а из реальных жизненных обстоятельств и поступка. Проблема конфликтных смыслов «Я» рассматривается не только в негативном ракурсе амбивалентности сознания и поведения, предполагающей дисгармонию, постоянную борьбу мотивов, но и в позитивном аспекте, т.е. в плане понимания противоречий и конфликтов как движущих сил развития личности, как источников ее саморазвития. Е.Л.Дубко предлагает рассматривать переживание конфликта в контексте его понимания

как момента становления личности, испытания воли, упрочения мировоззрения. Такой подход конструктивен, полагает И.Н. Михеева, и дает возможность говорить о развитии личности в преодолении конфликтов нравственного содержания.

Наиболее существенной чертой нравственного конфликта является осознание личностью ситуации, в которой она поставлена перед необходимостью выбора между добром и злом, между различными нравственными ценностями, что конфликт возникает тогда, когда противоречие созрело (или перезрело).

Моральное развитие человека предполагает не только духовный рост личности, связанный с расширением и развитием ее интересов, с появлением более принципиальных установок, убеждений и оценок явлений жизни и людей. Можно встретить и противоположный процесс - регресс личности, выражающийся в сужении ее интересов, выдвигании на первый план интересов более примитивных, отвечающих в большей мере ее биологическим запросам, чем ее социальным устремлениям. Данному процессу соответствует деструктивный подход к разрешению моральных конфликтов, проявляющийся в уходе от конфликта, нежелании предпринимать активные действия, вытеснении и подавлении конфликта

Деятельность человека в её моральном аспекте преломляется в его *поступках*. В психологии поступок рассматривается как сознательное действие, оцениваемое как акт нравственного самоопределения человека, в котором он утверждает себя как личность в своем отношении к другому человеку, к самому себе, группе или обществу, к природе в целом. Поступок всегда является выражением человека как целого. Поступок есть первое и главное проявление личности. Поступок, по мнению В.В.Столина, - это и «есть перекресток, пересечение двух деятельностей».

Концепция морального развития Л. Колберга. Теория, согласно которой моральное развитие индивида проходит поэтапно. Л. Колберг на основе своих исследований, в ходе которых испытуемому предлагались различные сложные в плане морального выбора жизненные ситуации, выделил несколько уровней развития морального в человеке, которые в свою очередь разделил на стадии:

Прекоконвенциональный (*доморальный*) уровень:

- подросток слушается, чтобы избежать наказания (1 стадия);
- подросток руководствуется эгоистическими соображениями взаимной выгоды (2 стадия).

Конвенциональный (*прагматический*) уровень:

- подросток движим желанием одобрения со стороны взрослых и стыдом перед их осуждением (3 стадия);
- установка на поддержание определённого порядка и фиксированных правил (4 стадия).

Постконвенциональный уровень (*автономной морали*: поведение, основанное на логическом обосновании нравственных правил, в соответствии с принципом полезности (5 стадия);

поведение в соответствии с высшим законом, соответствующим интереса большинства (6 стадия).

Привлекательность рассматриваемой концепции состоит в том, что моральное развитие подросток изучалось в ситуациях морального выбора в реальных жизненных ситуациях. Моральный выбор является концентрированным выражением знаний, представлений, чувств и переживаний человека. Однако интерпретация автором сути морального выбора сводится к определению ведущего мотива поведения ребенка: страх, стыд, эгоизм, альтруизм, прагматизм. За рамками данного исследования остаются другие аспекты нравственного поведения, а тем более компоненты нравственного развития.

Концепция духовно-нравственного развития личности Л.М. Аболина. Духовность, нравственность подросток рассматривается как интегративное системное качество,

которое затрагивает не только отдельные компоненты деятельности, но и целый ряд параметров.

Высокая духовность, нравственность – это развитие всех составляющих деятельности, а не отдельных личностных качеств, психических процессов. Это высокий уровень развития духовно-нравственных целеполаганий, этических знаний, оценки, контроля своих и чужих духовно-нравственных действий и поступков, их коррекция.

В соответствии с двумя полюсами всеобщности - человечество в его историческом развитии и личность – можно предположить существование **двух путей** формирования духовной (нравственной) личности:

- становление индивида как культурно-исторического субъекта деятельности, воспринимающего историю как свое прошлое и чувствующего свою ответственность перед будущим и зависящего от его действий в настоящем;

- непосредственное общение с духовно-нравственной личностью, которая является для него критерием поведения, общения, этических оценок и суждений.

Общеродовой, общечеловеческий *«нравственный»* уровень развития самосознания характеризуется регуляцией отношений в социуме с точки зрения общечеловеческих ценностей. На этом уровне формируется мировоззрение личности с учетом общечеловеческих ценностей, исследователями отмечается зрелость нравственного самосознания. Уровень нравственного саморегулирования (уровень совести) отмечает В.А.Блюмкин; потребность в общественном одобрении - честь, а затем и в самоуважении - достоинство выделяет Т.Ф. Кругляницю; рассуждение в соответствии с нравственными принципами, руководство действиями совести - Л. Колберг; открытие тени и примирение с ней, «признание своего зла», осознание теневой стороны своей психики - Э. Нойманн; приверженность собственным ценностям и следование им - Дж. Джиббс; «духовным» называет данный уровень Б.С. Братусь, описывая его установлением личной религии, упорядоченным отношением к конечным вопросам жизни .

Итак, мы рассматриваем научные представления о морали и нравственности, их структуре. Нравственная сфера личности трактуется как интегральном единстве и взаимодействии нравственного сознания, чувств, поведения, отношений и переживаний человека. Нравственное самосознание личности формируется через нравственную осознание, самооценку, самоотношение, рефлексия и регуляцию человеком своих действий, мыслей, чувств, морального облика, на основе соотнесения их с нравственными требованиями и ценностями социума.

Список использованных источников:

- 1.Аболин Л.М. Духовно-нравственное развитие личности в со-бытийной деятельности.- Казань: Изд-во «Карпол», 2002.-230 с.
2. Адлер А. Теория и практика индивидуальной психотерапии. - М., 1995.- 296 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания . – СПб.: Питер, 2001. – 139 с.
4. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. - М.: «Смысл», ИЦ «Академия», 2001. – 416 .
5. Битянова Р.М. Кризис самоопределения // Школьный психолог.- 2000. - № 34.- С. 12-13.
6. Божович Л.И. Проблемы формирования личности.- М., Воронеж -1997. – 349 с.
7. Бондарева Э.М. Формирование нравственных ценностей как фактор преодоления девиантного поведения подростков: Дис.... канд. пед. наук. - Карачаевск, 2009.- 192 с.
8. Братусь Б.С. Психологические аспекты нравственного развития личности. - М.: Знание,1977.- 64 с.
9. Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства [Текст] / Л.С. Выготский.- М.: Эксп.деф.ин-т., 1986.- 78 с.

10. Джакупов СМ. О новых объяснительных возможностях принципа интериоризации //Перестройка в духовной сфере: сущностные черты, проблемы и пути их решения. - Караганда, 1992. - С.81-87.

11. Овчарова, Р.В. Социально-педагогическая запущенность детей и подростков. – Курган: Изд-во КГУ, 2009 – 376с.

12. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: МГУ, 1983. – 220 с.

13. Эриксон, Э.Г Идентичность // Психология самосознания: хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2003. С. 513– 533.

ПРОБЛЕМА ВЫБОРА ПРОФЕССИИ СОВРЕМЕННЫМИ СТАРШЕКЛАСНИКАМИ

Жалилова С.М.

магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, г.Алматы

***Аннотация:** Проблема выбора карьеры рассматривается в контексте психологические особенности современных школьников. Концепция раскрыта психологическая готовность человека к выбору карьеры. Стратегии выбора карьеры и образование процессы старшеклассников при реализации выбора профессии. Основные направления профориентационной работы с ученики старшей школы.*

***Ключевые слова:** профессия, школьники, будущее, выбор, развитие, выпускники.*

Профессиональное самоопределение - одна из важнейших проблем развития в старшем подростковом возрасте. Именно в этот период общество ставит перед молодыми людьми задачу выбора профессии, с которой будет связана их дальнейшая жизнь. Поэтому все жизненные планы, программы, цели и перспективы выстраиваются старшеклассниками в контексте профессионального выбора: сознательно планируя свою жизнь, они стремятся сделать все возможное, чтобы их решения и действия приводили к реализации этих планов. В то же время продолжающийся процесс формирования и развития личности и реальные условия действительности приводят к корректировке этих планов и представлений о жизни, существенно влияя на выбор подростками профессионального пути. В то же время исследования старшеклассников показывают, что более 85% учеников 9-х классов не знают, кем они хотят стать, какую профессию выбрать; около 30% учеников в начале 10 класса еще не определились с выбором учебного заведения, а значит, и своей будущей профессией, либо не уверены в правильности своего выбора, а значит, не определились, по каким темам обратить особое внимание [11]. Сложность ситуации профессионального выбора обусловлена неопределенностью рассматриваемых альтернатив и последствий решения, результаты которого будут определять социальное положение в структуре общества в долгосрочной перспективе. Кроме того, в современном обществе наблюдается определенная подмена образования профессиональным выбором, когда выпускник выбирает не столько саму профессию, сколько уровень профессионального образования (среднее или высшее) и конкретное учебное заведение, которое представляет подготовку профессиональных программ в интересующей его сфере [13]. Д.А. Леонтьев и Е.В. Шелобанова рассматривают конструктивно-познавательную деятельность по конструированию возможных вариантов будущего как ключевое звено при выборе профессии, поскольку для построения относительно реалистичной картины последствий того или иного решения необходимо сочетание многих факторов и условий, рассчитать и экстраполировать тенденции, представить себе последствия того или иного решения [8]. По мнению Е.А. Климова, выбор профессии - это не только обособленный выбор пути работы, жизни, составленной из определенной цепочки взаимозависимых этапов, которая «обычно

начинается с более или менее детальной ориентации ситуации, затем это может быть перечисление и оценка возможных вариантов других действий и их последствий, более или менее выраженная борьба причин, наконец, формулировка того или иного решения », но также и деятельность в постоянном понимании и реальном построении своей профессиональной карьеры. В целом выбор профессии отражает определенный уровень личных устремлений, основанный на оценке своих способностей и возможностей, требует высокого уровня активности субъекта, зависит от уровня сформированности сознательной психической саморегуляции, степень развития контрольно-оценочной сферы. Следует отметить, что проблема выбора профессии более актуальна для учащихся более старшего подросткового возраста, который приходится на период обучения в 8-11 классах, общей тенденцией которых является рост самостоятельности и самосознания, открытие своего «Я», тесно связанное с изменением активности и закономерностей психического развития. По мере роста подростка его временная перспектива в прошлом и особенно в будущем расширяется, самосознание становится тесно связанным с социальным самоопределением, с формированием жизненных проектов. По мнению Л. И. Божовича, школьный возраст - время активных идейных поисков, первостепенной задачей которых является проблема смысла жизни. Необходимость четко сформулированного ответа на вопрос об общем смысле человеческого существования и собственного существования связана с планированием будущей жизни, определением ее целей и способов их достижения. Подтверждается не только вопрос о том, кем решать, но и кем быть, мир моральных представлений. При участии во взрослых формах жизни с более зрелыми социальными и межличностными отношениями происходит стабилизация юношеского образа «Я», наблюдается повышение самооценки [5]. В.А. Бодров характеризует зрелую юность как период подготовки к жизни и работе: усваивается система общественно-значимых ценностных представлений о построении жизненного и профессионального пути; усвоение системы правильных отношений со взрослым миром; формирование информационной основы нравственной, социальной и профессиональной направленности, самооценки полезности на основе анализа собственных возможностей и степени развития профессионально важных качеств; есть активные попытки самосовершенствования, самообразования, самоорганизации [4]. Выбор профессии у старшеклассников связан с жизненным самоопределением, потому что к этому времени у них сформирована психологическая готовность к профессиональному самоопределению (именно в этот период появляются планы и желания, реализация которых задерживаются, и есть вероятность их существенной корректировки в подростковом возрасте). Под психологической готовностью к выбору профессии И.С. Арон понимает сложное, многоуровневое личностное обучение, которое состоит из следующих элементов: а) мотивационные (необходимость успешного выполнения задания, интерес к деятельности); б) познавательный (понимание обязанностей, задач, оценка их важности, знание средств достижения цели); в) эмоциональный (чувство ответственности, уверенность в успехе, вдохновение); г) сильная воля (самообладание и мобилизация сил, концентрация на задаче, отвлечение от внешних воздействий) [3]. По мнению исследователей, концептуальная структура психической готовности старших подростков к профессиональному самоопределению включает позитивное отношение к своей профессиональной деятельности; необходимость реализации профессионального самоопределения с учетом своих навыков; умение использовать знания о себе в целях профессионального самоопределения; формирование знаний и навыков, необходимых для выбора профессии; адекватная самооценка профессионально значимых качеств личности [3]. Отмечая, что индивидуальная стратегия выбора карьеры включает три основных блока: 1) образование и самообразование; 2) самопознание; 3) самореализация школьника как субъекта процесса, С. Н. Чистякова с соавторами определила критерии и показатели готовности студентов к профессиональному самоопределению. Воспитание и самообразование выполняют функцию накопления общеобразовательных знаний, в том

числе знаний о различных профессиях, либо как знания, полученные в результате целенаправленного поиска знаний о данной профессии, ее особенностях (в результате сдерживания, сужения кругозора). границы исследования и «перспектива»). Самопознание происходит как в самом широком смысле (как личность, как личность в целом - его образ «Я», действительное и желаемое, положительные и отрицательные личностные характеристики), так и целенаправленно (как субъект профессионального самоопределения, его профессионально важные характеристики). Самоактуализация может происходить как активное участие в любом виде деятельности (пробуждение и укрепление социальной смелости, демонстрация разнообразных интересов, импульсивность бросания и поиска своего дела и места) и действовать как восторженное творчество в определенной объективной деятельности (показывает устойчивость осмысленной деятельности, важной для профессионального самоопределения) [12]. С позиций личностного подхода готовность к выбору профессии можно охарактеризовать как устойчивую целостную систему профессионально важных личностных качеств, положительное отношение к избранному виду профессиональной деятельности, организованность, самоконтроль и т. д. Профессиональный опыт, необходимые навыки, умения, знания. В условиях современной школы проблема выбора профессии становится острой в связи с профилем обучения. Школьники должны сначала определиться со своей карьерной ориентацией, чтобы продолжить учебу в школе с учетом будущей специальности, например Учеба в старшей школе должна быть направлена на подготовку к поступлению в колледж или университет по выбранной профессии. По замыслу профильное образование в старших классах современной школы выполняет функцию оптимизации индивидуального выбора, т.е. выбор профиля должен производиться с учетом уже выбранной профессиональной области и дальнейшего курса обучения. Однако реальный уровень личностной зрелости и готовности к осознанному профессиональному выбору многих старшеклассников этого не позволяет. Как показали масштабные экспериментальные исследования развития способности планировать и ориентировать подростков на будущее, проведенные Д.А. Леонтьев, Е. Шелобанова, далеко не у всех выпускников школ познавательная сфера вполне готова к столь сложным действиям [8]. Все это говорит о психологических трудностях, с которыми сталкиваются старшеклассники в период выбора профессии, которые дополняются социальными и психологическими трудностями. Изучение факторов, определяющих выбор занятия студентами, показало, что важную роль в этом играют советы других. По словам Ю. В. Тюриной, 25% студентов выбирают профессию под влиянием более независимого друга, 17% - по совету родителей, 9% - под влиянием СМИ. Еще 9% ориентируются на второстепенные факторы, например, близость вуза к дому, и лишь 40% подростков выбирают профессию, ориентируясь на содержание своей деятельности. Анализируя причины и стратегии выбора профессии старшеклассниками, М.Ю. Дроздова и А.Г. Миронов показали, что одним из основных факторов, влияющих на выбор будущего пути и удовлетворенность этим выбором, является престиж учебного заведения: современные выпускники 9 и 11 лет считают, что после окончания учебы перспективы трудоустройства улучшаются. Уровень их претензий к качеству жизни во многом определяет будущий профессиональный выбор учащихся гимназии. Авторы также выделяют три основные стратегии выбора старшеклассниками дальнейшего образовательного и профессионального пути. 1) самоопределение «по предмету» (выбор предметов ЕГЭ и подготовка к ним → выбор учебного заведения, как правило, с параллельной профессиональной деятельностью → профессиональная деятельность) – такая стратегия осуществляется старшеклассниками (5-15 % от общего числа обучающихся), отличающимися либо слабой степенью готовности к профессиональному самоопределению либо, наоборот, твердым выбором какого-то специфического рода будущего занятия; 2) самоопределение «от профессии» (выбор профессии → выбор учебного заведения → выбор предметов ЕГЭ и подготовка к ним), характерное для 22–

30% старшекласников - у них четко сформировано целеполагание и карьерно-профессиональный план, психологическая готовность к профессиональному самоопределению, осознанность в выборе профессии и учебного заведения, ответственность в выборе (поскольку они делают текущий выбор экзаменационного предмета вне зависимости от степени его сложности); 3) Самоопределение «от учебного заведения» (выбор учебного заведения → выбор предметов экзамена и подготовка к нему → выбор профессии или получение другого образования) характерно для большинства современных учеников выпускных классов (33- 55%), очень склонных к профессиональному самоопределению и выбору познавательных студентов, репутации вуза, его контингента, качества обучения (социальная успешность выпускников). Также следует отметить, что формирование образовательных стратегий старшекласников в связи с профессиональным самоопределением определяется системой мотивов и потребностей, которые они хотят реализовать через выбор карьеры. Кроме того, этот возрастной сегмент наиболее оптимален для развития мотивационной составляющей психологической готовности к выбору профессии, поэтому их развитие может успешно осуществляться при специально организованной профориентационной работе в образовательных учреждениях. На наш взгляд, подкрепленная эмпирическими исследованиями психолого-педагогическая работа по поддержке профессионального самоопределения и выбора профессии старшекласниками общеобразовательных школ должна быть направлена на: - в психолого-педагогическом сопровождении в формировании субъективности студентов, а не только в помощи им в выборе профессии, что подразумевает формирование и развитие у них самостоятельности, ответственности, способности к самопознанию и самоанализу, социально-психологических навыков, позволяя им делать осознанный профессиональный выбор в динамично меняющихся условиях современного общества, правильно соотносить свои стремления, возможности и социальный порядок от общества к профессии; - помочь школьникам осознать свои личные предпочтения и склонности, в самопознании психофизиологических и индивидуально-личностных характеристик, которые могут быть реализованы в будущей профессиональной деятельности; - о формировании у старшекласников готовности адаптироваться к условиям профессиональной и образовательной среды колледжа или вуза как системы «индивидуальных интеллектуальных характеристик, социальных характеристик, навыков и умений, приобретенных и развивающихся в процессе развития» быстрая реакция, повышающая готовность человека к определенным мерам в ситуациях, когда меняются условия деятельности, угрожающие его психической безопасности [12, с. 109], результатом сформированности которой является не только самостоятельный и осознанный профессиональный выбор, но и наличие личностного профессионально-жизненного плана, развитость представлений о себе, как о субъекте будущей профессиональной деятельности, способность выстраивать зрелые отношения с окружающими людьми на основе социально-ответственного поведения; - развивать профессиональную компетентность студентов на основе их профессиональных знаний и профессионально значимых характеристик - тех характеристик личности, которые необходимы для успешного осуществления определенной профессиональной деятельности [1, с. 73-74]. К сожалению, школа как социальный институт не рассматривается старшекласниками как серьезный помощник в их профессиональном выборе, но она создала для старшекласников оптимальные условия для получения знаний о мире профессий, информации об их личностных характеристиках и степени выражения своих профессионально важных качеств. Это позволяет говорить о том, что профессиональное самоопределение учащихся должно стать серьезной психолого-педагогической проблемой, решение которой связано с разработкой программ психолого-педагогического сопровождения этого процесса на всех этапах школьного образования, начиная с элементарный ряд. Результатом такой работы педагогов и школьных психологов должен стать профессиональный жизненный проект каждого выпускника с

учетом как интересов, потребностей и способностей самих молодых людей, так и потребности современного общества в их будущей профессии.

Список литературы:

1. Арндачук И. В. Риски профессионального самоопределения старшеклассников: психолого-педагогический аспект // Известия Саратовского университета. Новая серия. Акмеология образования. Психология развития. 2016. Т. 5. № 1. С. 70-77.
2. Арндачук И. В. Этапы развития адаптационной готовности личности к рискам образовательной среды // Известия Саратовского университета. Новая серия. Акмеология образования. Психология развития. 2014. Т. 3. № 2. С. 108-113.
3. Арон И. С. Психологическая готовность к профессиональному самоопределению // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. 2010. Т. 16. № 1. С. 233-237.
4. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. М.: ПЕР СЭ, 2001. 511 с.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008. 398 с.
6. Дроздова М. Ю., Миронов А. Г. Мотивы выбора старшеклассниками профессиональной и образовательной траекторий // Профессиональное самоопределение молодежи инновационного региона: проблемы и перспективы. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2013. С. 48-52.
7. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2010. 304 с.
8. Леонтьев Д. А., Шелобанова Е. В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего // Вопросы психологии, 2001. № 1. С. 57-65.
9. Сидоренко Д. Д., Батура Т. Л. Представления старшеклассников о будущем и готовность к выбору как аспекты их профессионального самоопределения // Профессиональное самоопределение молодежи инновационного региона: проблемы и перспективы. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2013. С. 76-80.
10. Тюрина Ю. В. Проблемы профессионального самоопределения старшеклассников // Материалы IV Международного студенческого форума. 15 февраля <http://www.rae.ru/forum2012/pdf/1464.pdf> (дата обращения 21.03.2017).
11. Чернякова М. М. Модернизация образования через создание системы раннего профессионального самоопределения учащихся в образовательных организациях // Гуманитарные и социальные науки. 2015. № 1. С. 264-275. 1
13. Шарова Е. Н. Рискологический подход к пониманию проблем профессионального самоопределения молодежи: соотношение определенности и неопределенности // Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием «Социально-гуманитарное знание: история и современность». Мурманск: МГТУ, 2011. С. 256-260

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ӘРТҮРЛІ ҚАУШТЕРІ БАР ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ КОПИНГ-МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Талет А.Н.

Әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық университетінің 1 курс магистранты, клиникалық психология бөлімі

Тоқсанбаева Н.К.

Псих. ғ. д., профессор, әл-Фараби ат. Ұлттық университеті, Алматы қаласы

***Аннотация.** Девиантты мінез-құлық – бұл бір жағынан, белгілі бір қоғамда ресми түрде белгіленген немесе іс жүзінде бекітілген нормаларға немесе стандарттарға сәйкес келмейтін адамның әрекеті, әрекеті, ал екінші жағынан, адамның жаптай формаларында көрінетін әлеуметтік құбылыс. қоғам нормаларында немесе стандарттарында ресми түрде белгіленген немесе нақты белгіленгендерге сәйкес келмейтін қызмет. Әлеуметтік бақылау – әлеуметтік реттеу механизмі, әлеуметтік әсер ету құралдары мен әдістерінің жиынтығы, сондай-ақ оларды пайдаланудың әлеуметтік тәжірибесі.*

***Түйін сөздер:** девиантология, мінез-құлық, копинг, копинг-мінез-құлқы.*

Девиантологиялық білім ХХ ғасырдың басында әлеуметтануда арнайы теория ретінде пайда болды. "Ауытқу" және "девианттылық" терминдерінің пайда болуы француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгеймнің есімімен байланысты [1, 22-бет]. Девиантология-қазіргі уақытта ғылыми қолданысқа девиантты мінез-құлық мәселелерін көрсету үшін енгізілді. [2, 43].

Бұл жағдайда девиантты әрекеттер әртүрлі сапада көрсетіледі: маңызды мақсатқа жетудің құралы ретінде; психологиялық тартылыс күші ретінде, қажеттілікті ауыстыру және қызметті ауыстыру әдісі ретінде; өзін-өзі тану және өзін-өзі растау қажеттілігін қанағаттандыратын өзіндік мақсат ретінде [1, б.34].

Мінез-құлық ауытқушылығына байланысты мынадай нысандарды бөліп, қарастыруға болады:

1) қоғамға жат (делинквенттік) мінез - құлық-бұл құқықтық нормаларға қайшы келетін, әлеуметтік тәртіп пен айналасындағылардың әл-ауқатына қауіп төндіретін мінез-құлық (бұзақылық, ұрлық, вандализм, физикалық зорлық-зомбылық, есірткі саудасы).

2) бейәлеуметтік мінез - құлық-бұл тұлғааралық қатынастардың әл-ауқатына қауіп төндіретін қоғамда қабылданған моральдық-адамгершілік нормаларды орындаудан бас тарту (үйден кету, қаңғыбастық, оқудан бас тарту, агрессивті мінез-құлық, тәртіпсіз жыныстық байланыстар, қабырғаға суреттер мен әдепсіз сипаттағы жазулар салу, нормативтік емес лексика).

3) аутодеструктивті мінез - құлық-бұл медициналық және психологиялық нормалардан ауытқитын, жеке адамның тұтастығына және дамуына қауіп төндіретін мінез-құлық (есірткі мен алкогольді пайдалану, компьютерлік және ойын тәуелділігі, тамақтан бас тарту, суицидтік мінез-құлық және өзін-өзі өлтіру).

Әрбір нысанның девиациясы өз ерекшеліктері бар. Әр түрлі ғылыми басылымдарда жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқулардың түрлеріне мұқият талдау жасалады.

Кез-келген мінез-құлық формасы жағдайға жауап берудің белгілі бір стиліне негізделген. Дәстүр бойынша, жауап беру стилі адамның әртүрлі күрделі жағдайлармен өзара әрекеттесу жолдарын сипаттайтын жеке мінез-құлық параметрі деп түсіндіріледі, ол жағымсыз тәжірибелерден психологиялық қорғаныс түрінде немесе мәселені шешуге бағытталған жеке тұлғаның белсенділігі түрінде көрінеді. Бұл мінез-құлық әдістерінің ерекшелігін көрсету үшін бір нәрседен "қорғау", (мысалы, жағымсыз тәжірибелерден) және копинг (мәселелілік жағдай сияқты бір нәрсені жену) терминдері қолданылады.

Копинг тұжырымдамасы адамның бейімделу реакцияларына әкелетін процесті қарастырады. Бұл жерде копинг стрессті басқаруды, тепе-теңдікті қалпына келтіру үшін бейімделу әрекетін білдіреді. Адамдардың қиын, шиеленісті жағдайларға реакциясын зерттеу әртүрлі теориялық тұжырымдамаларды көрсететін кең әдебиеттерді тудырды. [3, б.15]

Осы уақытқа дейін ғылыми әдебиеттерде кейбір зерттеушілер "копинг" терминін бейімделгіш қорғаныс мағынасында қолдануды жалғастыруда. Бастапқыда бейімделгіш қорғанысты зерттеген зерттеушілердің көпшілігі стресстік немесе қиын жағдайларға тап болған адамдар таңдаған саналы стратегияларды зерттеуге қызығушылық танытты. Стресстік немесе ашуланшақтық, қиын жағдайларды азайтудың саналы стратегиялары әдебиетте копинг стратегиялары деп аталды.

Қорғау және басқару тетіктерін ажыратуда қиындықтар бар:

1. Уақытша бағыт. Қорғаныс, әдетте, қазіргі жағдайды болашақ жағдайлармен байланыстырмай, "қазір" дәл уақытта, жағдайды шешуге тырысады. Бұл тұрғыда психологиялық қорғаныс қазіргі психологиялық жайлылыққа қызмет етеді.

2. Аспаптық бағыт. Қорғаныс тек өзі туралы ойлайды, егер ол қоршаған ортаның мүдделерін ескерсе, онда олар өз кезегінде оның мүдделеріне қызмет етуі керек.

3. Функционалдық-мақсатты маңыздылығы. Реттеу механизмдерінде қоршаған орта мен адам арасындағы бұзылған қатынастарды қалпына келтіру функциясы бар ма (басқару механизмдері) немесе керісінше эмоционалды жағдайларды реттеу функциясы бар ма (қорғаныс механизмдері).

4. Реттеу модальдығы. Ақпаратты іздеу, тікелей әрекеттер, рефлексия (күресуге тән) немесе басу, кету және т. б [4, б.33].

Копинг стратегиясын жеке адам саналы түрде қолданады, оны таңдайды және жағдайға байланысты өзгертеді және өзінің жағдайын белсенді түрде өзгертуге бағытталған. Осылайша, стресстік жағдайларға саналы жауап беру стратегиялары күрделі жауаптар ретінде тұжырымдалды. Зерттеудің бұл саласы тез арада қорғаныс механизмдерімен байланысты ескіден өзгеше тәуелсіз аймаққа айналды.

Стресстік жағдайларда жеке басын жеңу стратегиясының шексіз саны бар болғанымен, зерттеушілердің алғашқы буыны негізгі копинг реакцияларын танудан және зерттеуден басталды. Лазарус пен Фолкман копинг стратегияларының жіктелуін ұсынды, олардың келесі бағытын анықтады: проблемалық-фокусталған стратегиялар (11 копингтік іс-қимыл) эмоционалды бағытталған стратегия (62 копингтік әрекет) [5, 92 бет].

Копинг-стратегиясының әртүрлі жіктелімдері бар. Мінез-құлықтың кейбір теорияларында келесі негізгі стратегиялар ерекшеленеді:

- 1) мәселелерді шешу;
- 2) әлеуметтік қолдауды іздеу;
- 3) проблемаларды болдырмау.

Э. Хайме психиканың иерархиялық құрылымының үш саласын анықтайды, онда мінез-құлықтың копинг стратегиялары жүзеге асырылады: эмоционалды, танымдық және мінез-құлық. Сонымен қатар, мінез-құлықтың копинг- стратегиясының барлық түрлері олардың бейімделу мүмкіндіктерінің дәрежесін ескере отырып, бейімделгіш, ішінара (салыстырмалы түрде) бейімделгіш және бейімделмейтін болып бөлінеді.

Қазіргі қоғамдағы қылмыс көптеген әлеуметтік проблемалардың арасында бірінші орынға ие. Осыған байланысты сыртқы әлеуметтік жағдайларды, физикалық ортаның жағдайларын, тұқым қуалайтын биологиялық және конституциялық алғышарттарды, адамның ішкі себептері мен тетіктерін қылмыстық мінез-құлықты анықтайтын факторлар ретінде зерттеу мемлекеттік маңызы бар проблеманың ерекше сипатына ие болады [5, б.99].

Осы бағыт шеңберінде күрделі, психологиялық жүктелген жағдайларға ден қоюдың негізгі компоненттерінің бірі - психологиялық қорғау және басқару жүйесінің

құрылымы. Соңғы уақытта бұл мәселеге ғылыми және практикалық қызығушылықтың артуына қарамастан, жүргізілген зерттеулер негізінен медициналық бағытқа ие.

Кәметке толмағандардың мінез-құлық ауытқуларының ауырлығы, бір жағынан, орташа деңгейдегі қорғаныстардың үстемдігімен психологиялық қорғаныстың нормадан тыс шиеленісінде, екінші жағынан, өнімсіз копинг- стратегияларының репертуарында басым болуына байланысты және копинг- мінез-құлқының тиімділігінің төмендеуімен, оларға тән қорғаныс-жеңу мінез-құлқының бейімделу дәрежесімен де байланысты.

Мінез-құлық ауытқуларын тапқан жасөспірімдердің копинг-мінез-құлқының тиімсіздігі олардың көңіл-күйіне төзімділіктің төмен деңгейімен байланысты. Бұл әлеуметтік бейімделудің жалпы индикаторының төмендеуінде де, бір жағынан, әлеуметтік ортаға нашар бейімделуді және конфликтінің жоғары деңгейін, сондай-ақ әлсіздік, жетілмегендікті көрсететін эго-қорғаныс реакцияларының нормадан едәуір асып түсетінін көрсетеді.

Алайда, копинг- мінез-құлқының әртүрлі стильдері бар жасөспірімдер көңіл-күйдің толеранттылық деңгейінде және қиын өмірлік жағдайларда қолданылатын реакциялар сипатында ерекшеленеді.

Салыстырмалы түрде бейімделу стилі бар жасөспірімдер қорғанысқа қарсы мінез-құлықтың ең жоғары деңгейін анықтайды.

Девиантты мінез-құлқы бар адамдар жеке және қоршаған ортаға қарсы ресурстар блогының жалпы және оның құрылымының жекелеген компоненттерінің төмен тиімділігімен сипатталады: тұрақсыз, теріс, бұрмаланған өзіндік тұжырымдамада; салалар бойынша біркелкі бөлінбейтін және әлеуметтік қолдауды қабылдаудың төмен деңгейінде; қарқындылығы жағынан біркелкі емес және, ең алдымен, жеткіліксіз әлеуметтік желілерден алынған әлеуметтік қолдауында; қызметтің жекелеген салаларында қоршаған ортаны бақылаудың ішкі тұрақсыздық, төмен деңгейінде; салыстырмалы түрде дамыған эмпатия.; өзін-өзі бағалаудың нақты және идеалды компоненттері арасында сәйкессіздіктің болмауында. Жеке-қоршаған орта ресурстары блогы жұмысының төмен тиімділігі (теріс, нашар қалыптасқан өзіндік тұжырымдама, әлеуметтік қолдауды қабылдаудың төмен деңгейі, эмпатия, бақылаудың ішкі локусы, қоршаған орта тарапынан тиімді әлеуметтік қолдаудың болмауы және т.б.) мінез-құлықтың бейімделмейтін стильдерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения: учебное пособие / Я.И. Гилинский, В.С. Афанасьев-СПб., 1993. -167 с.
2. Бассин Ф. В., Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М. К. Бурлакова,
3. Белан Е.А. Психология совладающего поведения / Е.А. Белан. -Краснодар, 2004,82 с.
4. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Бе-резин. Л.: Наука, 1988.-260 с.
5. Горьковая И.А. Стратегии копинг-поведения у подростков-правонарушителей / И.А. Горьковая // Психология человека: интегративный подход: сб. науч. трудов. — СПб.: Изд-во РПГУ им. А.И. Герцена, 2000. С. 118-130.

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ
ПСИХОЛОГОВ**

Сағатбек А.Р.

магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, г. Алматы

Токкулинова Г.К.

к.п.н., доцент кафедры психологии и журналистики
Академии Кайнар

***Аннотация.** В данной статье авторы актуализировали проблему развития профессиональной успешности педагога-психолога как предмет педагогического исследования. В статье отмечается распространение исследуемого феномена в образовательной среде профессионально-педагогического сообщества и обращено внимание на то, что проблема профессиональной успешности в последние десятилетия становится все чаще предметом научного исследования. Авторы описывают теоретические исследования о психолого-педагогических условиях развития профессиональной успешности педагога психолога в аспекте профессиональной деятельности.*

***Ключевые слова:** профессиональная успешность, учитель, педагог-психолог, условия развития профессиональной успешности.*

Введение. Успешность педагога – психолога, но и самой личности связана с процессом творческой самореализацией. Использование термина «успешный педагог – психолог» ориентирует на рассмотрение в первую очередь профессиональной успешности и факторов, способствующих ее достижению. Личностные качества, качество учебного процесса, образовательная среда, повышения квалификации напрямую зависят от профессиональной успешности педагога – психолога. Понимание смысла профессии и эффективность труда педагога связана с идеей успешности педагогической деятельности. Профессиональная успешность педагога – это баланс между внутренними и внешними атрибутами профессионального развития. [4]

Профессиональная успешность педагогов психологов обусловлена тем, что система образования Казахстана находится в процессе модернизации. Так, в решении проблем профессиональной успешности педагогов-психологов можно рассмотреть Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года №293-VI «О статусе педагога». Решение вопросов о педагогической успешности продвигалось по трем основным факторам:

- 1) системное повышение квалификации педагогов на новом уровне;
- 2) повышение заработной платы, как материальное стимулирование;
- 3) формирование положительного образа педагога и повышение авторитета педагога. [3]

На данный момент, профессиональная успешность педагога-психолога фигурирует как один из ключевых пунктов развития страны, ведь требования к самим педагогам, их ответственность и вклад в развитие страны будут также повышаться.

Проблема. Успех профессиональной деятельности педагога-психолога обусловлено тремя главными параметрами: мотивация, личностный рост и профессиональное развитие. Определение проявления уровня развития профессиональной деятельности и способности педагогов к развитию в условиях инновационной среды.

Цель. Обоснование проблемы формирования развития профессиональной успешности будущих педагогов-психологов в педагогической деятельности.

Задачи. Для этого были определены следующие задачи:

- 1) Проанализировать условия развития профессиональной успешности педагогов-психологов.

2) Изучить теоретические аспекты формирования профессиональной успешности педагогов психологов.

3) Анализировать результаты наблюдений

Методы исследования. Для решения поставленных задач использовался комплекс методов исследования: теоретический анализ литературы, систематизация, обобщение и сравнение изученных данных.

Повышение эффективности развития образования современные педагоги-психологи связывают с профессиональной успешностью в педагогической деятельности. Развитие и самореализация творческих способностей педагога создает условия формирования профессиональной успешности. Анализировать собственный опыт, проектировать педагогический процесс, адаптироваться к конкретным условиям, профессиональная направленность и способность к самопознанию ориентируют педагога на профессиональную успешность.[5]

По мнению Л.З Жемухова, профессиональная успешность педагога- это личностные достижения педагога, сформированное в ходе стремления к результативности педагогического труда. Её исследование показало, что адекватная оценка творческого потенциала, способность к самоуправлению в педагогической деятельности, коммуникативные способности, эмоциональная устойчивость более выражены у педагогов с профессиональной успешностью и с высокой результативности труда.[1]

По исследованиям Е.В.Ерофеева уровень профессиональной успешности определяют три фактора: объективные, объективно-субъективные, субъективные. По мнению автора Е.В.Ерофеева, субъективный фактор отражает сущность профессионального успеха педагога и сопровождается позитивным педагогическим результатом.[2]

Профессиональная успешность педагога психолога рассматривалась в научных работах В. А. Караковского, Е. Н. Ильина, Ш. А. Амонашвили, , Т. И. Гончарова, и также другие рассматривают профессиональный успех как результат взаимодействия педагога и студента. А. К. Маркова , исследуя успешность педагога отмечает, что более значимым для преподавателя считается развитие позитивной самооценки, таким образом у педагога, который положительно воспринимает и отзывается о себе повышается эффективность, продуктивность и результативность. Проблемы успешности педагогов психологов изучили Л. М. Фридман, П. И. Пидкасистый. Это позволяет нам предполагать, то что ученые успешностью называют ситуацию, которая возникает в следствии достижения успеха. Успех педагога, по мнению ряда исследователей (В. А. Крутецкий, Н. В. Кузьмина, Ф. Н. Гоноболин и др.), во многом определяют развитые педагогические способности. Л. М. Митина отмечает, что профессиональная успешность педагога психолога связана с уровнем развития самосознания и «Я-концепции». Необходимость саморазвития и самосовершенствования педагога психолога – это процесс повышения уровня и совершенствования структуры педагогической направленности, компетентности, эмоциональной гибкости.[3]

По мнению Захаренко М.Г. профессиональная успешность педагога – это общая оценка возможности креативно и результативно осуществлять свои возможности в профессиональной работе. Также он отмечает, что на уровень профессиональной успешности влияют 3 фактора: профессиональная мотивация, профессиональная квалификация, профессиональные способности.

В своем исследовании Галанина М.А. выработала аспекты с целью установить установления степени развитости профессиональной успешности будущих педагогов на профессиональном обучении и постобразовательном стадиях ее развития. Концепция аспектов включает критерии когнитивного, ценностно-мотивационного, поведенческо-деятельностного, результирующего, субъектно-психологического и регулятивного блоков.[4]

Мельникова Е.П. установила внутренние (умственные способности, побуждения, индивидуальные характерные черты) и внешние (обучение, практика) условия развития профессиональной успешности будущих педагогов психологов.[5]

Согласно суждению Н.С Стародубцева профессиональная успешность педагога психолога – это профессионализм и профессиональная компетентность. Профессиональная компетентность педагога психолога она характеризует как «способность человека, которая подразумевает его подготовленность к заключению высокопоставленных и конкретных задач». Профессионализм она определяет как «интегральную психологическую характеристику труда человека, которая характеризует высший уровень выполнения деятельности, нестандартное владение умениями, необходимая для успешного выполнения профессиональной деятельности педагога психолога». Профессионализм формируется из многих других видов профессиональной компетентности и характеризуется способностью к самоорганизации, ответственностью и профессиональной надежностью.[6]

Закономерности, которые обеспечивают достижение профессиональной успешности будущим педагогам психологам, требует направленность на более отчетливую концепцию критериев, которые регулируют качество становления будущего педагога психолога. Критерии профессиональной успешности будущих педагогов психологов могут иметь как объективную, так и субъективную природу. Объективность критериев состоит в том, что многие параметры возможно измерить и оценить непосредственно. Субъективность часто связана с самооценкой уровня готовности и качества деятельности.[6]

Вывод. Построение педагогического имиджа является одним из важных аспектов формирования педагогической успешности будущих педагогов психологов. Педагог психолог обязан не только развить умение видеть и оценивать себя и других, но и важно осознать то, что воспитание учителя с качествами актера, творца, которые должны проявляться в зависимости от решаемых педагогических задач является целью развития и формирования имиджа педагога психолога.

Таким образом, от содержания и качества подготовки студента в образовательной организации зависит формирование профессиональной успешности у будущих педагогов психологов во многом. Задача высшей школы состоит в том, чтобы заложить основы профессиональной успешности у педагогов психологов, что ведет к поиску дополнительных инструментов.

Список литературы:

- 1) Жемухова Л.З. Формирование профессиональной успешности учителя в системе повышения квалификации: дисс. ... канд.пед.наук. Владикавказ, 2013. -187 с.
- 2)Ерофеева Е.В. Факторы профессионально-педагогической успешности:дисс. ... канд.пед. наук , 2001. – 75 с.
- 3) Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года №293-VI «О статусе педагога»
- 4) Бакытжан Жумагулов.Статус педагога – фактор прогресса: “Казахстанская правда” лауреат Государственной премии РК в области образования, науки и техники, 22 января 2020 <https://kazpravda.kz/articles/view/status-pedagoga--faktor-progressa>.
- 5) Занина Л.В. Профессиональная успешность как ключевая цель системы повышения квалификации учителя: текст научной статьи по специальности «Науки об образовании», 2013.
- 6) Стародубцева Н.С. Формирование основ профессиональной успешности у студентов вузов в условиях учебных практик: дисс. ... канд.пед.наук. Биробиджан, 2006. - 230 с.

ПРЕВЕНЦИЯ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО И ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Перленбетов М.А., Давлетова А.А., Есимбекова А.К., Куандыкова Б.Ж.

Проблема защиты молодежи от жестокого обращения и насилия не теряет своей актуальности. Выявление молодых людей, ставших жертвой насилия, наряду с сотрудниками внутренних дел, здравоохранения, социальной защиты населения, местных исполнительных органов осуществляется в том числе психологами учреждений образования.

Для проведения превенции аутодеструктивного и девиантного поведения среди молодежи в образовательных учреждениях ученые и специалисты РОО «Казахское психологическое общество» и ОФ «Центр поддержки семья «Жанұя» разработали

I Алгоритм информирования педагогами-психологами родителей, опекунов, попечителей обучающихся и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов насилия и жестокого обращения в отношении молодежи;

II. Положение о деятельности мобильных групп экстренного реагирования в случае насилия, жестокого обращения, аутодеструктивного, в том числе суицидального и девиантного поведения среди молодежи.

Предлагаем вашему вниманию основные положения данных документов.

I АЛГОРИТМ ИНФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГАМИ РОДИТЕЛЕЙ, ОПЕКУНОВ, ПОПЕЧИТЕЛЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ И ВСЕХ СУБЪЕКТОВ ПРОФИЛАКТИКИ В ПРЕДУПРЕЖДЕНИИ ФАКТОВ НАСИЛИЯ И ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ МОЛОДЕЖИ

1. Настоящий Алгоритм информирования педагогами-психологами родителей, опекунов, попечителей обучающихся и всех субъектов профилактики в предупреждении фактов насилия и жестокого обращения в отношении молодежи (далее – Алгоритм) разработан в соответствии с:

- Законом Республики Казахстан от 8 августа 2002 г. №345 «О правах ребёнка в Республике Казахстан», Законом Республики Казахстан от 27 июля 2007 г. №319-III «Об образовании»;

- Дорожной картой по усилению защиты прав ребенка, противодействию бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 2020 – 2023 годы, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 марта 2020 года № 156;

- приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 декабря 2020 года №569 «Руководство по межведомственному взаимодействию по выявлению и работе с фактами насилия и жестокого обращения в отношении несовершеннолетнего»;

- приказом Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 30 мая 2019 года № 292 «Психологическая и социальная работа».

2. **Целью** Алгоритма является повышение оперативности, своевременного реагирования и оказания необходимой помощи при выявлении фактов насилия и жестокого обращения в отношении молодежи в организациях образования.

3. Психологам, при изучении особенностей семейного воспитания обучающихся, составлении психологического портрета семьи, при проведении бесед с обучающимися и их законными представителями необходимо обращать внимание на:

- 1) признаки физического насилия;
- 2) формы психического насилия;
- 3) особенности физического состояния и поведения обучающегося;
- 4) особенности взаимоотношений в семье;

Перечисленные признаки еще не свидетельствуют о том, что в отношении обучающегося имело место насилие, они могут быть обусловлены другими причинами. Тем не менее, такие «признаки» должны привлечь внимание психолога. Также поводом для информирования законных представителей обучающихся, всех субъектов профилактики и предупреждения, фактов насилия и жестокого обращения в отношении молодежи может быть:

- информация, поступившая от обучающегося;
- информация, поступившая от членов семьи обучающегося;
- информация, поступившая от работников организаций образования;
- информация, поступившая от сверстников и друзей, соседей, иных граждан;
- информация, собранная в ходе психологической диагностики, наблюдений за обучающимся;

- информация, поступившая от медицинского работника организации образования.

4. При выявлении признаков (фактов) насилия над обучающимся, указанных в пункте 3 настоящего Алгоритма или при получении информации от третьих лиц, психолог незамедлительно информирует об этом руководителя организации образования.

5. Руководитель организации образования незамедлительно оповещает следующие органы:

- территориальная полиция;
- органы опеки и попечительства;
- комиссию по делам несовершеннолетних и защите их прав;
- органы управления образования;
- органы занятости и социальной защиты.

6. В случае необходимости, незамедлительно осуществляется вызов скорой медицинской помощи или самостоятельное доставление обучающегося в организацию здравоохранения или организация медицинской помощи по его месту нахождения.

7. Руководитель организации образования в тот же рабочий день официально направляет письменную информацию в государственные органы, указанные в пункте 5 настоящего Алгоритма. Указанным ведомствам для повышения эффективности профилактических мер по насилию в отношении несовершеннолетних необходимо в течение 3 рабочих дней представить информацию по итогам проведенных мероприятий по поступившему обращению.

8. Руководитель организации образования поручает психологу организации образования провести консультацию (беседу) с обучающимся, ставшим жертвой насилия, в целях установления причин травм и оказания ему психологической помощи. После проведения работы с обучающимся, психолог заполняет индивидуальную карту, согласно Приложению 1 к настоящему Алгоритму, и направляет ее Руководителю организации образования.

9. В случае если насилие в отношении обучающегося совершено со стороны третьих лиц, руководитель организации образования незамедлительно информирует родителей, опекунов, попечителей о признаках (факте) насилия в отношении обучающегося.

В случае, если стало известно о факте насилия, совершенном законным представителем, руководитель организации образования не информирует последнего и принимаются меры, направленные на защиту жизни и здоровья ребенка в соответствии с законодательством Республики Казахстан.

II. ПОЛОЖЕНИЕ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОБИЛЬНЫХ ГРУПП ЭКСТРЕННОГО РЕАГИРОВАНИЯ В СЛУЧАЕ НАСИЛИЯ, ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ, АУТОДЕСТРУКТИВНОГО, В ТОМ ЧИСЛЕ СУИЦИДАЛЬНОГО И ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Глава 1. Общие положения

1. **Целью** деятельности мобильных групп экстренного реагирования является предоставление в кратчайшие сроки помощи молодежи, а также защита прав, свобод и законных интересов в случае насилия, жестокого обращения, аутодеструктивного, в том числе суицидального и девиантного поведения, осуществление профилактических мероприятий, снижающих уровень противоправных действий.

2. В настоящем Положении применяются следующие термины и определения:

1) **аутодеструктивное поведение** - физическое или психическое разрушение личности или взаимодействие человека с окружающими людьми и самим собой, при котором наносится прямой или косвенный вред собственному физическому или психическому здоровью. Аутодеструктивное поведение проявляется на когнитивном, эмоциональном и поведенческом уровнях.

2) **суицидальное поведение** - это проявление суицидальной активности: мысли, намерения, высказывания, угрозы, попытки, покушения на собственную жизнь. Суицидальное поведение встречается в норме (без психопатологии), при психопатиях и при акцентуациях характера.

3) **девиантное поведение** - это устойчивое, отклоняющееся от общепринятых норм поведение личности.

3. Выявление случаев насилия, жестокого обращения, аутодеструктивного, в том числе суицидального и девиантного поведения среди несовершеннолетних, осуществляется сотрудниками следующих органов и организаций:

- органы внутренних дел;
- комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав,
- органы опеки и попечительства; органы управления образования, организации образования;
- органы управления здравоохранением, организации здравоохранения;
- органы занятости и социальной защиты населения;
- центры адаптации несовершеннолетних, поддержки детей, находящихся в трудной жизненной ситуации, кризисные центры;
- уполномоченный по правам ребенка в Республике Казахстан;
- иные органы и организации, участвующие в процессе оказания помощи несовершеннолетним и молодежи.

4. Выявление данных фактов может быть получено путем устного или письменного обращения физических или юридических лиц, посредством любых видов связи, в том числе интернет, либо в ходе посещения, приема граждан, обмена информацией между государственными органами и организациями, а также с помощью средств массовой информации.

Глава 2. Порядок первичного взаимодействия органов и организаций при выявлении случаев насилия, жестокого обращения, аутодеструктивного, в том числе суицидального и девиантного поведения среди молодежи

Глава 3. Действия органов и организаций при выявлении случаев насилия, жестокого обращения, аутодеструктивного, в том числе суицидального и девиантного поведения среди молодежи

**ТОП ҚЫСЫМЫНДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КОНФОРМДЫ МІНЕЗ-
ҚҰЛҚЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН, МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ**

Салимова Гульнар

магистрант

Салимова К.Б.

психолог

***Аннотация.** «Мотивация» психологиялық ғылымның ең күрделі мәселелерінің бірі. Қазіргі уақытта ол жеткілікті толық және жан-жақты зерттелмеген, бұл оған байланысты басқа теориялық және практикалық мәселелердің шешімін тежейді. Оған отандық және шетелдік ғылымдарда үлкен көңіл бөледі. Бүгінде бұл мәселеге қатысты бірыңғай көзқарас жоқ. Ғалымдардың әдіснамалық бағыттарымен дүниетанымдық ұстанымы оны түсінудің негізі ретінде әрекет етеді. Батыс психологиялық ғылымының өкілдері мотивацияны биологиялық тұрғыдан биологиялық болмыстың көрінісі, ішкі инстинктивті импульстардың көрінісі ретінде қарастырады. Отандық ғалымдар оны әлеуметтік принциптің жетекші рөлімен әлеуметтік және биологиялық өзара әрекеттесу тұрғысынан түсінеді. Белсенді тәсілге ерекше көңіл бөлінеді.*

***Түйін сөздер:** мотивация, жасөспірімдер, мотивациялық факторлар, психологиялық ерекшеліктер, конформды мінез-құлық.*

Мотивация жән емотивациялық жүйе ұғымдарында айырмашылық бар. Бұл жағдайда әртүрлі ынталандырушы факторлар бөлінеді [1].

Бұл терминді алғаш рет 20 ғасырдың басында А. Шопенгауэр қолданған. Нәтижесінде, бұл ұғым адам мен жануарлардың мінез-құлқының себептерін түсіндіру үшін психологиялық күнделікті өмірде мықтап бекітілген. "Мотивация" ұғымы психологияда көптеген процестермен құбылыстардың жалпылама белгісі ретінде әрекет етеді, оның мәні адам өзінің мінез-құлқын күтілетін салдарға сүйене отырып таңдайды және оны басқару және энергия шығыны тұрғысынан басқарады [2].

Философиялық энциклопедиялық сөздікте мотивацияға мынандай анықтама берілген "...мақсатқа жетуге бағытталған адамның немесе жануардың мінез-құлқын тудыратын және бағыттайтын ішкі факторлар жүйесі". Мотивация сөзі (латынның "moveo" - қозғалу) Томас Хоббстың "Левиафан" заманынан бері белсенді қолданыла бастады, миды психологиялық энергия біржерден екінші жерге қозғалатын, "ынталандыратын", яғни әртүрлі психологиялық оқиғалар дыбастайтын жабық мазмұн ретінде елестетеді. Бұл модель, өз кезегінде, ағылшын физиологы В.Харвидің [3] ағзадағы қан қозғалысының динамикасы туралы идеяларына негізделген, оның әрлендіреді және белсендіреді.

В.Г. Асеев мотивацияны маңыздылық ұғымы арқылы қарастырады. Оның пікірінше, кез-келген мотивтің негізі адам үшін объективті маңызы бар және сонымен бірге субъективті маңызы бар және нақты шындық арасындағы диалектикалық қайшылық болып табылады. Мотивация бойынша ол жалпы мінез-құлықтың детерминациясын түсінді [5]. Мотивация мотивтердің барлық түрлерін қамтиды - мотивтер, қажеттіліктер, қызығушылықтар, ұмтылыстар, мақсаттар, жетектер, көзқарастар немесе диспозициялар және т.б.

М. Ш. Магомед-Эминов мотивацияның негізгі функциясы жеке тұлғаның қызметін реттеу ретінде қарастырады. Бұл жалпы функция бірқатар жеке функцияларда көрініс табады:

- қызметті бастау (жағдайды ынталандыру және бағалау);
- таңдау (мақсатты таңдау);
- реттеу (орындауды бақылау);
- әрекеттерді тоқтату немесе ауыстыру [6].

Жалпы, бұл тәсілде зерттеушілердің назары мотивтерді таңдау және өз қызметін басқару сияқты мотивациялық функцияларға бағытталған.

Мотивациялық факторларды үшке бөліп қарастырамыз:

- белсенділік көзі ретінде қажеттіліктер мен инстинкттер;
- мотивтер мінез-құлықты анықтаушы ретінде;
- эмоциялар мінез-құлықты реттеуші ретінде [2].

Е. П. Ильин мотивациялық процестің неғұрлым егжей-тегжейлі схемасын ұсынды (ынталандыру дененің қажеттілігі болған кезде), оның нәтижесі мотив болып табылады. Осыған байланысты ол бірнеше кезеңдерді бөліп көрсетті:

Бірінші кезең-бұл бастапқы (дерексіз) мотивтің қалыптасу кезеңі. Оның мәні-адамның қажеттілігін қалыптастыру және іздеу қызметіне ынталандыру.

Органикалық қажеттілік (қажеттілік) жеке адамның қажеттілігіне айналуы үшін субъект оны жеке маңызды деп қабылдауы керек. Бұл жағдайда ол адамның ішкі шиеленісінде және адамның одан құтылуға деген ұмтылысында көрінетін адаммен тәжірибе бастайды.

Бұл кезеңде қажеттілікті қанағаттандыру тақырыбы мүмкіндігінше жалпыланған (мысалы, мен тамақтануым керек, бірақ мен нақты не жейтінімді білмеймін), яғни абстрактілі мақсат пайда болады.

Оның пайда болуы мотивацияның қалыптасуына және қажеттілікті қанағаттандырудың нақты тақырыбын іздеуге әкеледі. Мотивацияның пайда болуы бастапқы мотивтің қалыптасуының аяқталуын білдіреді, оның құрылымына қажеттілік, мақсат, белгілі бір мақсатты іздеуге шақыру кіреді.

Екінші кезең-бұл сыртқы немесе ішкі іздеу әрекеті. Егер адам бейтаныс ортаға тап болса немесе қажетті ақпаратқа ие болмаса, ол сыртқы ортада нақты нысанды іздеуге мәжбүр болады ("ол айналады, содан кейін жейді").

Ішкі іздеу қызметі қажеттілікті қанағаттандырудың нақты нысандарын ақылмен қарастырумен байланысты. Шын мәнінде, бұл қажеттілікті интеллектуалды өңдеу және оны жоспарға, мақсатқа енгізу кезеңі. Бұл кезеңнің міндеті – жетістікке жетудің субъективті ықтималдығын анықтау.

Үшінші кезеңде нақты мақсатты таңдау және оған жету ниетін қалыптастыру жүзеге асырылады. Алдыңғы кезеңде мақсат анықталды. Бұл жағдайда ол болашақ нәтиженің бейнесі түрінде пайда болады. Адам үшін ең ауыр процедура таңдау процедурасы екені белгілі. Кез-келген мақсат оның деңгейімен сипатталатындықтан (нәтиже қандай болуы керек: жоғары немесе төмен), мақсатты таңдау талап ету деңгейіне, атап айтқанда сәтсіздікке ұшырау немесе болдырмау қажеттілігіне байланысты болады.

Осылайша, осы кезеңде мақсатқа жету ниеті пайда болады, ол іс-әрекетті саналы түрде әдейі ынталандыруда көрінеді. Дәл осы мотивация адамның іс-әрекетіне әкеледі және оның пайда болуымен белгілі бір мотивтің қалыптасуы аяқталады.

Осылайша, Е. П. Ильиннің пікірінше, мотивация мотивті қалыптастыру процесі ретінде пайда болады [9].

Отандық және шетелдік психологиядағы көптеген жұмыстар мотивация мәселелеріне арналған. "Мотив" ұғымы жеке тұлғаның көптеген психологиялық теориялары мен эмпирикалық зерттеулердегі орталық және іргелі еңбектердің бірі болып табылады. Мінез-құлыққа қатысты мотивацияның әртүрлі негізгі функцияларын белгілейтін 2 тәсілді шартты түрде ажыратуға болады:

- 1) іс-әрекеттерді ынталандыру немесе бастамашылық ету
- 2) реттеу немесе мінез-құлықты басқару

Бірінші көзқарасты жақтаушылар көп және іс жүзінде олардың болжамдары белгілі бір ішкі себеп (бұрынғы мінез-құлық феномені ретінде) немесе триггер ретінде әрекет ететін мақсат (болашақта болжанатын мемлекет ретінде) немесе тіпті мінез-құлықтың энергия көзі туралы постулатқа дейін азайтылуы мүмкін.

Екінші тәсілдің өкілдері мотивацияны мінез-құлықтың энергетикалық көзі ретінде түсінуден бас тартады, оны (мінез-құлық немесе іс-әрекет) негізгі құбылыс деп санайды немесе психологиялық процестерден гөрі физиологиялық процесс ретінде қарастырады [10].

Мұның айқын мысалы-физиологиялық қажеттіліктермен ашылатын, қауіпсіздік, қажеттілік пен махаббат, өзін-өзі бағалау қажеттіліктерін қамтитын және өзін-өзі тану қажеттіліктерімен аяқталатын А.Маслоу мотивтерінің белгілі иерархиясы.

Зерттеушілер мотивацияның психикасының басқа аспектілерімен ажырамас байланысын көрсетеді:

◆ эмоциялармен-мотивацияның энергетикалық құрамдас бөлігі ретінде немесе мотивацияның онтогенетикалық даму механизмдерінің негізі ретінде - шартты және мотивациялық делдалдық процестер. Екі процесс Вилнонастың пікірінше, "эмоцияларды жаңа мазмұнға ауыстыру және оған бекіту механизміне" негізделген [7].

Адам жақсы нәрсені істеуге "қызығушылық танытады" - яғни, мүмкіндік қажеттілікті ынталандырады және керісінше: мотивациялық белсенділік қарқынды жүреді, бұл қабілеттерді ашуға кең мүмкіндіктер жасайды.

◆ іс - әрекеттің өзінде: ол "жаңа қажеттіліктерді, мүдделерді қалыптастырады және сол арқылы мотивацияны өзгертеді». Мысалы, В. Вундттың "мақсат гетерогониясының" механизмі [11].

Автор мотивациялық түзілімдерді үш параметр бойынша жіктеуді ұсынады:

- 1) пәндік мазмұнды жалпылау дәрежесі (жалпы және нақты),
- 2) жеке тұлғаның интериоризация өлшемі (тұрақты және тұрақсыз),
- 3) мотивацияның пәндік мазмұнын локализациялау факторы (сыртқы немесе объектілік; және ішкі немесе субъективті). Бұл танымдық тәсіл мотивті мотивация ретінде де, диспозиция ретінде де тереңдетеді [12].

Мотивацияда сыртқы әрекеттердің адамның ішкі қалыпымен, қажеттіліктерімен, басқа да психикалық ерекшеліктермен өзара байланыстылығы байқалады. В.Г.Леонтьев мотивтің пайда болуын, оның ішкі құрылымын және тұлғаның мотивациялық құрылымын және оның функциялары мен қасиеттерін ашып көрсеткен [13].

Автор мотивті екі деңгейден тұратын күрделі динамикалық жүйе ретінде қарастырады: 1) қасиеттер деңгейі 2) функциялар деңгейі. Қасиеттер деңгейі мотивтің негізін құрайды; бұл деңгейге мотивтің мазмұны (қажеттіліктер, ынталар), бағыттылығы, маңыздылығы, еріктік қасиеттері жатады. Функциялық деңгейі алты функциялардан тұрады: селективтік, когнитивтік, мағыналық, мақсаттық, реттеушілік және ынталандырушы. Осыған байланысты В.Г.Леонтьевтің эксперименттік жұмыстары мотивацияның нақты механизмдерін және олардың пайда болу заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік берді [13, 19 б.].

Х.Хекхаузеннің пікірі бойынша мотивация - бұл қажеттілік негізінде пайда болған белсенді процесс. Ғалымның пікірі бойынша, индивидтің қоршаған ортаға қатынасы қаншалықты әр түрлі болса, соншалықты әр түрлі мотивтер болады деп көрсетті. Мотивтер адамдардың даму процесінде қалыптасады, мотивтердегі өзіндік ерекшеліктер қоршаған ортаның әсерлерінен пайда болады және олар мақсатты түрдегі әсер етумен ғана өзгеруі мүмкін [12, 34].

Х.Хекхаузен мотивтердің бірнеше негізгі түрлерін бөлді:

1) Табысқа жету және сәтсіздіктен қашу мотиві. Табысқа бағытталған адамдар әдетте табысқа бағытталған мақсат қояды. Бұған қоса қойған мақсаттарына жету үшін олар барлық мүмкіншіліктерді пайдаланып назарларын соған ғана жұмсайды. Ал сәтсіздіктен қашуға бағытталған адамдардың мінез-құлықтары басқаша. Басынан сәтсіздікке бағытталған адам өзіне сенімсіздік білдіріп, сыннан қорқады.

2) Аффиляция мотиві. Бұл мотив адамдардың өзара қарым- қатынасынан ғана байқалады және адамдармен жағымды, эмоциялық, жылы қарым-қатынас жасауға талпыну ретінде көрінеді. Х.Хекхаузен бойынша аффиляция мотиві басқа адамдармен

бірігіп әрекет ету, қарым-қатынас жасау, әр түрлі топтармен жақындасу, адамдарға жылы сезім білдіру ретінде байқалады [15]

3) Билік мотиві. Қысқаша бұл мотивті адамның басқа адамдарға билік көрсетуге талпынуының айқын көрінуі деп айтуға болады.

4) Альтруизм немесе көмек көрсету мотиві. Альтруистік мінез-құлық - басқа адамдардың жағдайын жасауға бағытталған әрекеттер, деп анықталуы мүмкін. Бұл мотив қамқорлық көрсетуге, басқаларды қолдауға, қорғауға, жайландыруға талпыну ретінде көрінеді. Осындай көмек көрсету, басқа адамдардың қысым көрсетулері арқылы емес, олардың өздерінің ықыластары арқылы орындалады.

5) Агрессия мотиві. Адамға моралдық, материалдық немесе физикалық зақым келтіретін әрекеттерді агрессивтік деп айтады. Агрессивтік әрекеттер басқа адамдар туғызған фрустрация (мақсатқа жетудегі кедергілер) құбылысына жаугершілік реакциясы. Сонымен қатар, агрессия - фрустрацияға деген реакция ретінде ғана емес, басқа адамдарға бөгет жасау, оларға әділетсіздік көрсету, оларды кеміту, зақым келтіру ретінде көрінуі мүмкін. Сондықтан, реактивтік және спонтандық агрессияны ажырату керек [15].
Х.Хекхаузен аталған мотивтерді күшіне, сипаттамасына және пайдалануына байланысты бөледі.

Аткинсон, Хайнс және Вероффың пікірінше, ТАТ тақырыбы әңгімелерінің кейіпкерлері "басқа адамдармен жағымды аффективті қатынастарды орнатуға, қолдауға немесе қалпына келтіруге нақты алаңдаушылық білдірген кезде" аффилиирленудің айқын мотиві туралы айтылады (16). Бұл жерде, әдетте, екі тәуелсіз құндылық диспозициясы ерекшеленеді – аффилиацияны белсенді іздеумен сипатталатын аффилиацияға деген үміт және аффилиацияны іздеуден аулақ болуға әкелетін (со) қабылдамау қорқынышы (бірақ аффилиацияның өзі емес) бұлбағыттар, Бирн мен әріптестердің пікірінше [17] мотивацияның 4 мүмкін түрін құра отырып біріктіруге болады:

- 1) қарым-қатынасқа ұмтылатын адамдар (жоғары, төмен СО), 2)
- 2) бас тартудан қорқатын адамдар (төмен, жоғары СО),
- 3) ұялшақ адамдар (жоғары және жоғары СО қақтығысы),
- 4) мотивациясы төмен (екеуі де төмен) адамдар.

Шын мәнінде, аффилиирленген мотивті түсіну әлеуметтік мотивтердің кең саласын қамтиды - мысалы, мақұлдау, тану немесе тіпті үстемдік ету [17, 556 б.).

Қазақстандық психология ғылымының көш бастаушысы саналатын әйгілі жазушы, қайраткер ұлдарының бірі - Ж.Аймауытұлының психология ғылымы саласында жазған еңбектері арасында жеке адамның өміріндегі кәсіптің (өнер) және оны дұрыс таңдау, яғни қазіргі тілмен айтқанда мотив және оқу мотивация мәселелері туралы жазылған еңбектері және жүргізілген зерттеулері бар [19]. Автор пікірінше, кісі іштен туғаннан-ақ белгілі бір өнерге, қызметке икем болып туады.

Қазақстандық ғалым С.М.Жақыпов өз еңбектерінде оқытушымен студенттердің жеке адам құрылымындағы жетекші компонент ретінде қажеттілік-мотивациялық және танымдық бағдардың 3 деңгейін:

- мағыналық,
- мақсаттық және
- операциялық жүйесін тереңірек қарастырады.

Г.М. Карибаеваның "Кәсіби іс-әрекеттің мотивациялық құрылымының ерекшеліктері" тақырыбында қорғалған ғылыми жұмысын атауға болады. Автор өзінің жүргізген ғылыми зерттеу жұмыстарының негізінде қандай да бір кәсіби іс-әрекеттің мотивациялық құрылымының ерекшеліктерін анықтау арқылы олардың өз кәсібіне қатысты қажеттіліктерінің қанағаттану дәрежесін анықтауға болады деген тұжырымға келеді. Сонымен қатар, тұлғаның мотивациялық құрылымының бағыттылығында кәсіби іс-әрекеттің сыртқы және ішкі мотивацияларының басымдылығымен сипатталады [20].

1. Марцинковская Т.Д., Марютина Т.М., Стефаненко Т.Г. и др. Психология развития: Учебник для студентов высших психологических учебных заведений / Под ред. Марцинковской Т.Д. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ИЦ Академия, 2005 - 528 с.
2. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. Пер. с англ. - СПб.: Евразия, 2001. - 478 с.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. - М., 1983. - 96 с.
4. Молчанова О.Н. Стабильность и изменчивость самооценки. // Психология человека в условиях социальной нестабильности. - М., 1994. - С. 56-68.
5. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Учебник для студентов ВУЗов. -М.: Изд. центр «Академия», 2000. - 456 с.
6. Никандров Н.Д. Цели воспитания на рубеже XXI века // Интернет-журнал "Эйдос": <http://www.eidos.ru/journal/1999/0215.htm>, 1999
7. Нюттен Ж. Мотивация. // Экспериментальная психология. Под ред. П.Фресс, Ж.Пиаже. Пер. с фр. Вып.5. - М., 1975. - С. 16-99
8. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего -М: Смысл, 2004. - 607 с.
9. Обозов Р.Н. Возрастная психология: юность и зрелость. СПб.: СаиВеда, 2000. - 135с.
10. Оботурова И.А. Экспериментально-психологическое исследование коллективизма. Автореф. дис.... канд. псих. наук. -М., 1974. - 22 с.
11. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебное пособие. - М.: Педагогическое общество России, 1999. - 442 с.
12. Общая психодиагностика / Под ред. Бодалева АА, Сталина ВБ. - М.: МГУ, 1987.-304 с.
13. Петровский А.В. Конформизм и коллективизм. // Материалы XIX психологического конгресса. -М., 1969.-С. 18-32.
14. Петровский А.В. Еще раз об устойчивости личности, независимости и конформности. // Вопросы Психологии. - 1975. - №2. - С. 58-62.
15. Петровский А.В. Психологическая теория коллектива / Под ред. А. В. Петровского. - М.: Педагогика, 1979. - 240 с.
16. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. - М.: Политиздат, 1982. - 255 с.
17. Петровский А.В. Проблема развития личности и проблема ведущей деятельности // Вопросы психологии. -1984. - №4. - С. 15-29.
18. Петровский А.В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности // Вопросы психологии. -1987. -№1. - С. 13-26.
19. Петровский А.В. Введение в психологию. - М: Изд. центр «Академия», 1995. -496 с.
20. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. - М.: Просвещение, 1978. -176 с.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ БАЛА МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫНЫҢ АУЫТҚУ МӘСЕЛЕСІ

Матаева Г.

Психология магистры

Аффект - бұл маңызды, қауіпті жағдайдан шығудың мүмкін емес органикалық және моторлық көріністерімен ұштасқан кезде пайда болатын эмоционалды, күшті тәжірибе. Латын тілінен аударғанда әсер ету құмарлықты, эмоционалды толқуды

білдіреді. Бұл жағдай басқа психикалық процестерді тежеуге, сондай-ақ тиісті мінез-құлық реакциясын жүзеге асыруға әкелуі мүмкін.

Түйін сөздер: *аффект, жасөспірім, мінез-құлық, эмоция, агрессия, стресс.*

Аффект жағдайында күшті эмоционалды қозу ақыл-ойды тарылтады және ерік-жігерді шектейді. Тәжірибелі толқулардан кейін реакцияның себептерін білместен басталатын аффективті арнайы кешендер пайда болады.

Адамның эмоционалды сферасы ерекше психикалық процестерді, сонымен бірге әр түрлі жағдайдағы адамның тәжірибесін көрсететін күйлерді ұсынады. Эмоциялар - бұл субъектінің белсенді ынталандыруға, сондай-ақ әрекеттер нәтижесіне реакциясы. Эмоциялар бүкіл психикалық процестерге еніп, адамның психикасына әсер етеді. Эмоциялар адам өзінің «Мен» құрамдас бөлігі ретінде қабылданады, ал әсер ету дегеніміз - адамның еркінен өткен жағдай. Аффект күтпеген стресстік жағдайларда пайда болады және сананың тарылуымен сипатталады, оның экстремалды дәрежесі патологиялық аффективті реакция болып табылады.

Психологтар мен философтар бұл құбылысты ерте заманнан зерттеп келеді. Бүгінгі таңда психологияда әсер күтпеген жерден пайда болатын ерекше қиын сәттерде пайда болатын ерекше мемлекет ретінде әрекет етеді. Бұл жағдайды биологиялық, инстинктивті деп атайды, өйткені адам саналы ойлауға емес, өзінің жан-жақты табиғатына бағынады.

Сот психиатриясында аффект адамның өз әрекеттерін басқара алмайтын жағдайы болып саналады. Олар өздігінен пайда болады. Егер адамның құмарлықтың ықпалында екендігі дәлелденсе, онда бұл үкім шығарудың маңызды себебі болады. Алайда бұл үшін ерекше жағдайлар болуы керек.

Зерттеудің теориялық негізі болып ресейлік, қазақстандық және шетелдік концепциялар табылады, олар агрессия мен жасөспірімдердегі агрессивтіліктің ғылыми негіздерін (Р.Беорн, Д. Ричердсон, Л. Берковиц, З.Фрейд, К. Лоренц, К.Г. Юнг, А. Адлер, Э. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлз К. Хорни, Д. Уотсон, А. Бандура, Д. Долард, С. Розенцвейг, Э.Шпрангер, Ш. Бюлер, М. Мид, А.А Реан, Румянцева, О.Ю. Михайлова, И.А.Фурманов, Т.Н. Курбатов, В.И Гарбузов, А.А. Бодалев, Т.В. Роял, Е.Е.Копчанова, Г.П. Бочкарева, П.П. Бельский, С.Я. Белячева, Е.В.Ольшинская, Н.А. Невский, С.Л. Соловева, Ю.М. Антонян) қалыптастырған. Осы зерттеушілердің ішінде (Э. Фромм, К. Изард, А.Р.Ратинов, Т.Д. Марцинковская, А.А. Роял, С.А. Соловьева және т.б.) “агрессия” және “аффект” түсініктерінің синоним емес екендігін атап көрсетті.

Бірқатар ғалымдардың тұжырымдауынша, аффект - бұл адамның қысқа мерзімділігі мен қарқындылығымен сипатталатын стресстік жағдайға эмоционалды реакциясы. Аффект тәжірибесі кезінде эмоциялар күшті болғаны соншалық, адам өзінің мінез-құлқын бақылауды ішінара немесе толығымен жоғалтады және не болып жатқанына толық бағдарланбайды. Бұл шешілмейтін кедергі болған кезде, өмірге қауіп төнгенде немесе ауыр жарақат жағдайында болады [1].

Б.А. Рейсберг аффектке (эмоционалды қозу, құмарлық) - қысқа мерзімді интенсивті қозу, тітіркендіргішке жауап ретінде айқын эмоционалды реакция деп анықтама береді [2].

Статистикаға сәйкес, аффекттің таралуы халықтың 0,5-1%-ін құрайды. Әйелдерге аффект ерлерге қарағанда 2-3 есе жиі кездеседі, бұл эмоционалдылықтың жоғарылауымен және гормоналды тербелістермен байланысты.

Демек, аффект дегеніміз - бұл бүкіл ағзаның жұмысын өзгертетін ең күшті жағымсыз эмоцияларға (қорқыныш, ашу, үмітсіздік, ашу). Аффект дене күшін арттырады, ішкі ағзаларды өз мүмкіндіктерінің шегінде жұмыс істеуге мәжбүр етеді, бірақ сонымен бірге зияткерлік белсенділікті және ерік-жігерді бұғаттайды. Демек, адамды аффект жағдайында интеллект емес, инстинкттер басқарылады деп айтуға болады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде бала мінез-құлығының ауытқу мәселесі түбегейлі зерттелініп сипат алғанымен, қалыпты дамыған бала мінез – құлқының

жағымсыз түрлерінің туындау себептері ғылымда өз денгейінде зерттелінбеуде. Л.С.Славина «Дети с аффективным поведением» атты еңбегінде кіші мектеп жасындағы балалардың аффективті мінез-құлқына сипаттама бере отырып, психологиялық талдау жасайды [3]. Мұндай балалардың мінез-құлқына мыналар тән: өкпелегіштік, бұзықтық, бірбеткейлік, дөрекілік. Олар басқа балалармен үнемі ұрсысып, керісіп, ескертулерге тез ренжіп қалады. Автор мұндай мінез-құлық оның ұжымындағы дұрыс құрылмаған өзара қарым-қатынастардың салдарынан пайда болады деген қорытындыға келеді.

Зерттеулердің басым көпшілігі қиын балалардың тұлғалық ерекшеліктерін тануға арналған. Баладағы әр түрлі жағымсыз мінез-құлықтарға орталық жүйке жүйесінің ықпалы зор екен.

А.Д.Савченко өзінің «Бала қылығы және олардың себептері» [4] туралы деген мақаласында жағымсыз іс-қылықтар өзінен-өзі туындамайды, олар арам ниеттің нәтижесі, ал оның тамыры дұрыс құрылмаған тәрбиеде, себептері үлкендердің жаман өнегесінен, дұрыс үлгі бола алмауында деп атап өтеді.

Жағымсыз реакциялар, соған сәйкес мінез-құлықтың еркелік, қыңырлық, қиқарлық, эмоционалды тұрақсыздық түріндегі қылықтары басым балаларды түбегейлі оқып-тануға Е.Д.Белова да бар жігерін салды. Ол барабар емес аффекте көрінетін бала мінез-құлқы үшін оларға қасарушылық, тұйық мінезділік тән деп көрсетеді. Бұл балалар басқалармен дау-жанжалға жиі түседі, үлкендердің ескертпе-түзетулеріне қарсы шығады. Оның зерттеу жұмысының мақсаты балалардың аффектілі мінез-құлқына толыққанды талдау жасай отырып жағымсыз мінез-құлықтарды жою жолдарын көрсету болды. Зерттеу барысында жинаған материалдары авторды мынадай қорытындыға әкелді. Мұндай қателіктерге мыналарды жатқызады:

- талап қоюдың жүйелілігі мен дәйектілігінің қалыс қалуы;
- шамадан тыс еркелету;
- ата-ана тарапынан бақылаудың болмауы;

Д. Ермахамбетқызы өз зерттеулерінде [5] еркелікке бейім балалардың жас ерекшелік және психофизикалық ерекшеліктеріне, оларды дұрыс тәрбиелеуге қатысты туындайды деп тұжырымдайды. А.П.Лариннің пікірінше қасарушылық кейде тәрбиенің жағымсыз жағдайларына байланысты ерте туындайды.

И.Әбеуова [6] негативті мінез-құлық ерекшеліктері дұрыс құрылмаған тәрбиенің нәтижелі болуы мүмкін дейді. Автордың пікірінше бала бетінен қақпайтын ортада өссе, өз дегенін істесе, әрекеттері мен талап-тілектеріне шек келтірмесе, онда оларда өз мінез-құлықтарын еркінше басқару және ережелер мен мөлшерлерге бағыну қабілеттіліктері қалыптаспайтын болады.

Олай болса эмоционалды қызбалық және ұшқалақтық немесе баладағы танымдық және қозғалыс іс-әрекетінің кідірісі, оның темпераменті мен жеке ерекшеліктерінің көрінуімен байланысты болуы мүмкін. Асықпаушылық пен баяу қозғалу флегматиктерге тән болса, артық қозғалу ментұрақсыздық-сангвиниктер мен меланхоликтердің айрықша белгісі. А.А.Рояк балалардың қарым-қатынасқа түсулерінің қиындықтарын барлай отырып, олардың мінез-құлқындағы мынадай бітістерді, яғни, өрескелдігі, сенбеушілігі, агрессивтілігі болатындығын анықтады [7].

Р.В. Овчарова [8] және басқа да ғалымдардың зерттеулерімен келісе отырып, бала мінез-құлқы қиындығының себептерін жалпы мынадай топтарға жатқызуға болады: 1) әлеуметтік-педагогикалық қараусыз қалу, бұл арада бала өзінің тәрбиесіздігінің нәтижесінде өзін дұрыс көрсете алмайды, онда қажетті білім, іскерлік, дағды және жағымсыз мінез-құлық стереотипі қалыс қалады; 2) терең психикалық дискомфорт бұл отбасы өзара қатынасының сәтсіздігінен, яғни отбасындағы психологиялық жағдайдың терістігі, топтағы құрбы-құрдастарымен өзара қатынасының жараспауы, балаға ата-ана, тәрбиеші, оқытушы тарапынан әділетсіз қатынас жасалуы салдарынан көрінеді; 3) жас дағдарысы, мінез акцентуациясы және басқа да себептерге байланысты психикалық және дене күшінің саулығы мен дамуының ауытқу күйі; 4) өз ойын білдіруде парасатты

белсенділік танытудан, пайдалы әрекет түрімен шұғылданудан қалыс қалу; 5) Қараусыздық, қоршаған ортаның теріс ықпалын және оның негізінде әлеуметтік-психологиялық дезадаптацияның дамуы.

Осы аталған себептердің қатарында әсіресе баланың әлеуметтік-психологиялық қараусыздығы, оларға қоршаған ортаның немқұрайды қатынасы басты орын алады, нәтижесінде шет қалу, өзінің қажет еместігі, қорғансыздығы сияқты сезімдер туындайды [9, 10]. Сондықтан өскелең ұрпақ тәрбиесіне әрқашан жауапкершілікпен қарау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аффект: практика судебной психолого-психиатрической экспертизы. Хрестоматия / Авторы-составители Ф. С. Сафуанов, Е. В. Макушкин. — М.: ФГБУ «ГНЦССП им. В. П. Сербского» Минздрава России, 2013. — 312 с.
2. Рейсберг Б.А. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық сөздік. М., 2012, 13-бет. 37.
3. Славина Л.С. Дети с аффективным поведением. Изд-во: Просвещение, 1966 г. – 150 стр.
4. Савченко И.А. Коррекция поведения дошкольников и младших школьников: возможности медиаторов //Материалы IV ежегодной конференции ЦПМСС «Взаимодействие» - М.: «Взаимодействие», 2007 г.- с. 74-79.
5. Ермаханбетқызы Д. Бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлқындағы қиындықтардың пайда болу себептері // Ұлағат №8, 2012
6. Әбеуова И. Мінез-құлқында қиындық бар оқушыларды анықтау жолдары//Ұлағат №5, 2004 ж.
7. <http://u4eba.net/sbornikidei/znachenie-igryi-dlya-psiicheskogo-razvitiya-rebenka-doshkolnogo-vozrasta.html>
8. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе – М, 1996
9. Савченко И.А. Работа социального педагога ЦСПСД по развитию жизненных стратегий у безнадзорных подростков.// Организация деятельности центров социальной помощи семье и детям и центров психолого-педагогической помощи населению по предупреждению детской безнадзорности. – М.: Просвещение, 2002 - с.98-120.
10. Тертель А.Л. Психология в вопросах и ответах. Учеб. Пособие. – М, Проспект, 2004

АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛІНУ ЖАҒДАЙЫ

Матаева Г.

Психология магистры

Агрессивтілік мәселесі бүгінгі психологияның маңызды мәселелерінің бірі. Адам өмірінің маңызды оқиғасы, адамдар тіпті басқа адамдардың өміріне зиян келтіріп отырады. Әр түрлі авторлар өздерінің жұмыстарында агрессия және агрессивтілікті әр түрлі анықтайды: адамның туылған кездегі “орналасқан территориясынан қорғану”(Лоренц), үстемділікке ұмтылу, жеке адамның қоршаған ортадағы жау адамдарына реакциясы (Хорни, Фромм). Агрессия және фрустрацияға байланысты теорияларда да кең көлемде қамтылады (Маллер, Дуб, Доллард).

Түйін сөздер: *агрессия, мінез-құлық, жасөспірімдер, зерттеу бағыттары, концепция.*

Агрессия мәселесі қазіргі таңда біздің қоғам үшін ең маңызды мәселелердің бірі, себебі біз онымен күнде көшеде, транспортта, мектепте кездесеміз. Қоғамда болып жатқан террор, жәбірлеу, суицидтің өсуі сияқты әлеуметтік қауіпті құбылыстардың қатты белең

алуына байланысты агрессия мәселесі зерттеудің негізгі объектісі болып отыр. Соңғы уақытта адамдағы агрессивті мінез-құлық проблемасын зерттеу бүкіл әлем психологтарының өзекті зерттеу бағытына айналууда [1]. Бүгінгі таңдағы бұқаралық ақпарат құралдары жеткіншектерді агрессивті әрекеттерге еліктіріп, үйретуде. Батыс мәдениетінің біздің қоғамымызға енуі жастар мен жеткіншектерде девиантты мінез – құлықтың пайда болуына, нашақорлыққа, сексуалды құмарлыққа және т.б. жайсыз жағдайлардың өсуіне әкелді. Қазіргі таңда көптеген психологтар агрессия – бұл өзіне мұндай қатынасты қаламайтын тірі жанға басқа біреудің зиян келтіруі немесе мақсатты түрде жәбірлеуді білдіретін мінез – құлықтың кез келген формасы деген анықтаманы қолданады [2].

Осы мәселені теориялық және практикалық тұрғыдан көптеген ресейлік, қазақстандық және шетелдік ғалымдар зерттеп, түрлі концепциялар ұсынған, олар агрессия мен жеткіншектердегі агрессивтіліктің ғылыми негіздерін (Р.Беорн, Д. Ричердсон, Л. Берковиц, З. Фрейд, К. Лоренц, К.Г. Юнг, А. Адлер, Э. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлз К. Хорни, Д. Уотсон, А. Бандура, Д. Долард, С. Розенцвейг, Э. Шпрангер, Ш. Бюлер, М. Мид, А.А Реан, Румянцева, О.Ю. Михайлова, И.А Фурманов, Т.Н. Курбатов, В.И Гарбузов, А.А. Бодалев, Т.В. Роял, Е.Е. Копчанова, Г.П. Бочкарева, П.П. Бельский, С.Я. Белячева, Е.В. Ольшинская, Н.А. Невский, С.Л. Соловева, Ю.М. Антонян) қалыптастырған. Осы зерттеушілердің ішінде (Э. Фромм, К. Изард, А. Р. Ратинов, Т. Д. Марцинковская, А. А. Роял, С. А. Соловьева және тағы басқалар) “агрессия” және “агрессивтілік” түсініктерінің синоним емес екендігін атап көрсетеді. Олардың пайымдауынша, агрессивтілік – бұл агрессияға дайындықты көрсететін, өз кезегінде агрессивті мінез – құлыққа жататын белгілі тұлға қырларымен сипаттауға болатын тұлға қасиеті, сонымен қатар, агрессия деп - әдетте деструктивті тұлғааралық өзара әрекеттесуді түсіндіреді [3].

Жасөспірімдердің агрессивті мінез – құлық ерекшеліктерін зерттеу практикалық тұрғыдан үлкен қызығушылық тудырды. Олардың бойындағы агрессиялы әрекеттің пайда болуын психологтар жан-жақты түсіндіреді. Агрессияның қай түрі болса да, бұл өзгеге қиянат көрсету дегенді байқатады. Агрессияның қай түрін зерттейтін психологиялық бағыт болмасын әр қайсысы өзінше түсіндіреді.

Психоаналитикалық бағытты ұсынғандар: З.Фрейд, А.Фрейд, Э.Фромм, А.Адлер, К.Юнг, К.Хорни және т.б. анықтауы бойынша агрессия — инстинкті, қастандық әрекет, бұл сана мен санасыздықтың арасындағы дау-дамай, адамның психологиялық қорғанысының бір түрі.

Әрекетке тиесілі бағыт: бұл жерде агрессиялық қимыл, эволюциялық процеске емес жағдайға байланысты қарастырылған. Дж. Доллард, Л.Берковитц, С.Розенцвейгтер агрессияны - фрустрация әсері деп қарастырған.

Гуманистік бағыт: (К.Роджерс, В.Франкл, Ф.Перлз) түсіндіруі бойынша агрессия – бұл шектелген бостандыққа индивидтің мәжбүр болған жауабының әрекеті. Агрессияны түсіндіру – бұл психологиялық қорғаныстың жан-жақты әр түрі.

Әлеуметтік оқыту бағыты: (С.Н.Ениколопов, Л.Берковиц, Д.Зильман) бұл тұжырымның құрамына агрессиялылық – яғни үйрету нәтижесінде қалыптасқан әрекет, мінез көрінісі болып қалыптастырылады.

Бүгінгі таңда осы проблема ауқымды, өзекті мәселе. Қоғамның дамуындағы жеке адамның эмоциясы тұрақты нормада болуының қоғамға әсері, экономикалық техниканың жетістіктеріне жетуге итермелейтіндігі. Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында былай деді: «Біріншіден, осы өңірде тұрақсыздық пен діни экстремизм (дінді уағыздайтын адам) етек жая бастауы.

Екіншіден, географиялық орналасуы жағынан алғанда Қазақстан бел ортасында тұрған өңірде есірткі таратудың тыйылмай отыруы». Нашақорлық, өзгеге қиянат зорлық көрсету сияқты осындай жағдайлар адам бойында кері әсердің жиылуы, агрессивтілік әрекеттің осылай бой көрсетуі - өзін және өзгені талқандауы. Бұл көрініс баланың

тұлғалық дамуында қалыптасуының алдын алу, мұны мектепке дейінгі жастан бастап қолға алу қажеттілігі. Яғни ерте мектепке дейінгі жас, тұлғаның оң көрсеткішті құндылықтарының дамуының негізгі фундаменті. Балаға ерте жастан ішкі кері әсерін, өзіне немесе өзгеге бағыттау емес, оны ойын арқылы затқа ауыстыру жолдарын үйретіп отырған жағдайда, бала өсе келе осы артық энергияны еңбекке, спортқа т.б. яғни қоғамға пайда келтіретін тұстарына жұмсап, үлестіріп отырады (жеңілдейді).

Осы проблеманы көпжоспарлы зерттеуде, осы бағытта психология саласында жұмыс жасаған көптеген отандық авторлар тізімі (Г.А.Андреева, В.В.Знаков, Л.П.Колчина, О.Ю.Михайлова, А.А.Реан, Т.Г.Румянцева, Я.Л.Коломинский т.б.) кездесті.

Жалпы барлық қасиеттер сияқты агрессия да индивидтерде әртүрлі дәрежеде көрініс табады, біреулерінде мүлдем жоқ болса, басқаларында шексіз болады. Агрессияның болмауы енжарлық пен конформдылыққа, ал оның шектен тыс дамуы қақтығысқа, қоршағандармен өзара түсініспеушілікке әкеледі. Агрессия адамда белгілі бір мөлшерде болуы керек, себебі адамда ол болмаса, адам дамымайды, енжар болады. Жеткіншектер үшін әлеуметтік қоршаған орта мәнді роль атқарады, ерекше орын алады, себебі ол айналадағы ортасымен қарым – қатынасқа түсу арқылы дағдыларды игереді, дамиды [4].

Әр түрлі авторлар өздерінің жұмыстрында агрессия және агрессивтілікті әр түрлі анықтайды: адамның туылған кездегі “орналасқан территориясынан қорғану”(Лоренц), үстемділікке ұмтылу, жеке адамның қоршаған ортадағы жау адамдарына реакциясы (Хорни, Фромм). Агрессия және фрустрацияға байланысты теорияларда да кең көлемде қамтылады (Маллер, Дуб, Доллард).

Агрессивтілік мәселесі бүгінгі психологияның маңызды мәселелерінің бірі. Адам өмірінің маңызды оқиғасы, адамдар тіпті басқа адамдардың өміріне зиян келтіріп отырады.

Неге адамдар қоршаған ортасына зардап шектіруге ұмтылады. Неге әке – шешелері өз балаларын ұрады? Өз- өзін өлтірген адам, қалай өзіне қол көтереді?

Агрессия туа берілген, инстинктивті феномен болып табылады ма деген сұраққа психолог, физиолог, этолог, философтардың түрлі көзқарастары бар.

Бүгінгі күнгі агрессия теориялары, адамның агрессивті мінез- құлқының себебін және механизмін түрліше түсіндіреді.

Біреулері агрессияны инстинктивті құмарлықпен (З. Фрейд, К. Лоренц), басқалары агрессивті мінез- құлық фрустрацияға деген реакция ретінде тіркеледі. (Дэл Доллард, Л.Берковитц), үшіншіден, агрессия әлеуметтік үйрену нәтижесі ретінде қарастырылады (А. Бандура).

Неғұрлым эксперименталды дәлелденген агрессияның фрустрациялық теориясы және әлеуметтік үйрену теориясы. Дегенменде агрессияның биологиялық шартталуы туралы пікір-таластар жүруде. Бұрушыдан басқа, агрессия тағы бейімделу функциясын орындайды яғни пайдалы болып табылады (Э. Фромның анықтамасы бойынша). Ол өмірді қолдауға қабілеттендіреді және виталды қажеттілік қаупіне деген реакция. К.Лоренц ойынша, агрессия эволюциялық дамудың маңызды элементі.

Жануарлар мінез-құлқын бақылай отырып, түр бойынша қарсыласына бағытталған агрессия, бұл түр үшін ешқандай зиян емес, керісінше, ал оның сақтау қызметін орындайды, деген қорытындыға келеді.

Э.Фромм агрессияға неғұрлым кең анықтама берген- ол тек адамға немесе жануарға шығын келтіру емес, сондай- ақ жансыз затқа да зиян келтіру. Соңғы уақыттары психологтар “агрессия” және “агрессивтілік” түсініктерінің синоним еместігін айтады.

А.Басс, агрессия және жауластық ұғымдарын бөле отырып соңғысын: “негативті сезімнің дамуы, адамның және негативті бағалау реакциясы” ретінде анықтады. Агрессия және жауластықтың пайда болуына орай өзінің сұрақтар тізімін құра отырып Басса-Дарки реакцияның мынандай түрлерін бөледі:

1. Физикалық агрессия-қарсы адамға физикалық күш жұмсау.

2. Жанама-агрессия, астыртын жолмен басқа адамға бағытталу немесе ешкімге бағытталмау.

3. Ашу-түкке тұрмайтын күйлерге негативті сезімнің пайда болуына дайын болуы (ашуланшақ, дөрекілік).

4. Негативтілік-қарсы әдет-ғұрыпқа және заңдарға пассивті қарсылық мінез-құлықтан активті күреске дейінгі оппозициялы манера.

5. Реніш-айналадағы шын және жалған әрекеттерге күншілдік және жек көрушілік.

6. Күмәнді-басқа адамдарға зиян әкелу және жоспарлауға байланысты, сенбеу және сақтық диапазонынан бастап басқа адамдармен қарым-қатынасына сенуге дейін.

7. Вербальды агрессия-негативті сезімді форма (айқайлау, у-шу) арқылы көрсету, сонымен қатар сөздік жауаптың мазмұны арқылы (қарғыс, байбалам).

8. Кінә сезім-субъектінің мүмкін сенімдерін көрсету, яғни оның жаман адам болып табылуы, жамандық жасауы, сонымен қатар олардың намысына тиюі.

Сонымен, агрессия бұл тіршілік ету үшін де қажет. Агрессияны дағдыны және үйренуді талап ететін әлеуметтік мінез-құлық ретінде қарастырылады.

Психология ғылымында психикалық құбылыстарының ішіндегі көп зерттелінген құбылыс эмоциялық құбылыс болып табылады. Дегенмен эмоцияның жан-жақты қырларының ерекшеліктерін әрбір жеке адам түрліше өткізетін болғандықтан психологтар арасында бұл мәселе үнемі шешімі шексіз болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекмуратова.Г.Т. Мінез-құлқында ауытқушылықтары бар балалардың ерекшеліктері психологиялық тұрғыда зерттеу. Этнопсихология және этнопедагогика, конференциядағы материалдар тезисі. -А.2005 ж.

2. Колосова С.К. Агрессия и агрессивность газета «Школьный психолог» 2000ж. №26, 27

3. Нравственность. Агрессия. Справедливость. Под ред. А.М.Мотюшкова – М., 1992-426.

4. Жақыпов С.М., Күнсләмова Т.К. Жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы агрессиялық мінез-құлықтың ерекшеліктері. Логос. 2005 №1 85-876.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС - АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІНІҢ БІРІ

Бекпауов Д.М.

Қайнар академиясының Психология және журналистика кафедрасының аға оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі

Аннотация. Қарым-қатынас – адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі мен тұлғалануының, жеке бас сапаларының қалыптасуының маңызды шарты, адам өміріндегі ең маңызды әлеуметтік қажеттілік және аталмыш қажеттілік өз дәрежесінде өтелмесе, жеке тұлғаның қалыптасуы бәсеңсиді, тіпті кейде тоқтап қалуы да мүмкін. Ғылымда мектепке дейінгі, мектеп жасындағы балалар, тіпті жоғарғы оқу орындарының студенттері арасындағы жалпы қарым-қатынас мәселелеріне байланысты зерттеу жұмыстары жетерлік.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, тұлға, әлеуметтену, жеке тұлға, әлеуметтік қажеттілік.

Қарым-қатынастың қажеттілігі, өзара әрекеттестік, өзара көмек көрсету кездейсоқ пайда болған жоқ. Эволюция дамуында адамдар қиындықтарды жеңу үшін қарым-қатынас

жасау арқылы бірлесіп әрекет ету мәселені әлдеқайда жеңілдететінін түсінді. Ғылыми және күнделікті өмір психологиясы талай ғасырлар бойы адамдар арасындағы қарым-қатынастың құпиясын ашуға тырысып келеді. Қазіргі уақытта, яғни үшінші мыңжылдықтың бастауында барша ғалымдар қарым-қатынас мәселелерін зерттеу жолында жұмылып отыр.

Қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттың өзара әрекеттес болуы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы.

Қарым-қатынас - білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттың өзара әрекеттес болуы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы.

Өткен ғасырдың екінші жартысында психология ғылымының «мазмұндық орталығы» қарым-қатынас мәселесі болды. Бұл бағыттағы зерттеулер адам мінез-құлқының механизмдері мен заңдылықтарын, ішкі жан дүниесінің қалыптасуын терең талдау жасауға мүмкіндік берді. Осы кеңістікте В.М. Бехтерев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, М.М. Бахтин, В.Н. Мясищев және басқа да ресейлік ғалымдардың ғылыми зерттеулері кеңінен тараған. Аталмыш мәселеге байланысты ресейлік ғалым В.А. Горянина қарым-қатынасты – адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі мен тұлғалануының, жеке бас сапаларының қалыптасуының маңызды шарты, адам өміріндегі ең маңызды әлеуметтік қажеттілік және аталмыш қажеттілік өз дәрежесінде өтелмесе, жеке тұлғаның қалыптасуы бәсеңсиді, тіпті кейде тоқтап қалуы да мүмкін деп көрсетеді.

Адамның әлеуметтік қажеттіліктерінің бірі – қарым-қатынас. Яғни қарым-қатынас қажеттілігін өтей отырып, адамдар өзара әсерлену, әрекеттесу, өзара ақпарат алмасуды жүзеге асырады. Өзара әрекеттесу мәселесіне бүгінгі таңда философтар, психологтар, педагогтар ерекше мән беріп, әр қырынан зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Мәселен, оның философиялық негізін ТМД ғалымдары (Библер В.С., Бахтин М.М., Батищев Г.С., Каган М.С., Фролов И.Т., Маталина Т.А., Ламм А.А.); республикамыздың ғалым философтары (Әбділдин Ж.М., Әбішев Қ.Ә., Нұрланова Қ.Ш., Қасабеков А., Кішібеков Д.); психологиядағы қарым-қатынастың әлеуметтік зерттеулері төңірегінде (Буева Л.П., Леонтьев А.А., Парыгин Б.Д.); тұлғаны дамытудағы қарым-қатынас мүмкіндіктеріне қарай (Ананьев Б.Г., Бодалев А.А., Божович Л.И., Кон И.С., Теплов Б.М.); қарым-қатынас мәдениет теориясы аясында (Баллер Э.А., Давидович В.Е., Злобин И. С.) көптеген құнды еңбектер жазылды.

Таныс не бөтен (таныс емес) адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында адам мәдениетті, тәжірибені, еңбек дағдыларын, мінез-құлық ережелерін игеріп тұлғалану үдерісінен өтеді. В.Г. Ананьев, В.Н. Мясцева, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.И. Теплов, Д.Н. Узнадзе секілді зерттеуші-ғалымдардың бұл мәселелерді шешу бағыттары әртүрлі, олардың бірқатары тұлғаның қайталанбас ерекшеліктеріне адамның іс-әрекетіндегі түрткілердің жан-жақты көрінісін, жеке биохимиялық қасиеттерін, әлеуметтік ролдерін, жоғары нерв жүйесі әрекетінің типтерін, келбетін, қызығушылығын, арман-мұраттарын, қабілеттерін, күшті әсерлерін, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін, дүниетанымын, адамгершілік кескінін, өзіндік санасын, шығармашылық өнімдерін, қиялын, дәстүрлерін, түрлі тарихи кезеңдердегі дүниені қабылдауын, әлеуметтік топтардағы орнын, жауап қайтару жылдамдығын, ерік-жігерін, жек көру мен жақсы көруін, қысылтаяң жағдайларды бастан кешіруін, кәсіби біліктері мен дағдыларын, қылықтарын, әрекеттерін және т.б. жатқызады.

Адами қарым-қатынас әрқашан нақты әрекетте дамиды және оның мақсаттары мен мазмұнына байланысты. Егер тәжірибелік нәтижеге жету және бір нәрсе жасау қажет деген сыртқы белгіленген талаптарды орындауға мәжбүр болмаса, адамдар арасында жылылық пен түсіністік әлдеқайда көбірек болар еді. Сондықтан да жай қатынастар немесе әрекет туралы айту жеткіліксіз. Қарым-қатынас ақпарат алмасуда жүзеге аса отырып, бір-бірінің психикалық кескіні және бір-біріне өзара әсер етудегі өзара байланыс

немесе субъектілердің өзара байланысының жиынтық бірлігі ретінде талдануынан шығады.

Қарым-қатынас – қоғам субъектілерінің (тұлға, топ) өзара байланыс және өзара әрекет процесі, тұлға мен қоғамның дамуы және қалыптасуының жалпы және қажетті шарттарының бірі бола отырып, өзара әрекет, ақпарат, тәжірибе, қабілеттері, іскерлік және дағдылар алмасуымен сипатталады.

Орыс психологы М.И. Станкиннің айтуынша, қарым-қатынас әрбір жеке тұлғаны дамыту үшін қажетті шарттардың бірі, өйткені қарым-қатынассыз адамзат қоғамның пайда болуы мен дамуы мүмкін емес. Ол қарым-қатынас деп бірлескен әрекет қажеттілігінде туындайтын адамдар арасындағы күрделі, көп жоспарлы байланыстарды құру мен дамыту процесін және адамдардың бір-бірін түсініп, қабылдауын айтады.

Ал грек философы Эпиктеттің «Адамдарды көбіне болып жатқан жаңалықтар емес, оларды жаңалықтар қалай қабылдайтыны мазалайды» деген қағидасы бар. Осы қағидамен келісер болсақ, қарым-қатынас көбіне адамдардың ортаны қалай қабылдайтыны мен олар туралы орта не ойлайтындығына байланысты болмақ. Осы пікірмен Платон, философтар: Н. Кант, Г.В. Гегель, З. Фрейд, прагматиктер: В. Джеймс, Б. Рассел және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде дәлелдеген. Олай болса, қарым-қатынас – бөгде адамды қабылдау, яғни екінші бір индивидтің ішкі белгілерін анықтау, өзімен салыстыру, оның ішкі дүниесі мен мінез-құлқын түсінуге тырысу.

Қарым-қатынас үрдісі – қазіргі психология ғылымының ең өзекті мәселелерінің бірі. Ол 60 жылдардың соңынан бастап қазіргі таңға дейін аталмыш тақырыпқа жүздеген жұмыстар жүргізілді. Олардың көпшілігі АҚШ, Германия және Италия елдерінде.

«Қарым-қатынас» категориясы адамдардың – «субъект-субъектілік» қатынасындағы әлеуметтік тұрмысының маңызды жағын ашып көрсетеді. Отандық психологтардың қарым-қатынасқа берген анықтамалары, оны адамдардың өзара әрекеттесуі, байланыс орнатуы, ақпарат алмасуы, қатынасы, бір-біріне көңіл бөлуі, өзара әсер етуі, өзара түсінісуі, нақты мақсатқа жетуге бағытталуы, жанашырлық танытуы ретінде сипаттайды.

Қарым-қатынас – негізгі психологиялық категориялардың бірі. Адам басқа адамдармен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу нәтижесінде тұлға болып қалыптасады.

Қарым-қатынас мәселесін талқылауда ғалымдар «қарым-қатынас» ұғымының мәнін ашуға көп көңіл бөледі. Көп жағдайда қарым-қатынасты адам әрекетінің бір түрі ретінде, яғни «қарым-қатынас әрекеті», «коммуникативтік әрекет» деп қарастырып жүр. Сонымен қатар, қарым-қатынасты үрдіс ретінде қарастыратын да жағдайлар ғылымда көптеп кездеседі.

Адамның әлеуметтік қажеттіліктерінің бірі – қарым-қатынас. Яғни қарым-қатынас қажеттілігін өтей отырып, адамдар өзара әсерлену, әрекеттесу, өзара ақпарат алмасуды жүзеге асырады. Өзара әрекеттесу мәселесіне бүгінгі таңда философтар, психологтар, социологтар, педагогтар ерекше мән беріп, әр қырынан зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Соның ішінде полимәдениетті білім беру жағдайында білім субъектілері міндетті түрде поли этностық қарым-қатынас мәселесімен тікелей ұшырасатыны белгілі. Осыған орай, психология ғылымында аталмыш бағыттарға байланысты көптеген зерттеулерге талдау жүргізілді. Мәселен, этнопсихологиялық жалпы зерттеу мәселелері (Л.М. Дробижева, И.М. Кузнецов, М.М. Муканов, Қ.Б. Жарықбаев); этникалық өзіндік сананың психологиялық ерекшеліктері мен полиэтностық және моноэтностық топтардың өзара қатынастары (Т.А. Ратанова, А.А. Шогенов, В.Ю. Хотинец, Ю.В. Ставропольский, О.Б. Мухамметбердиев); әлеуметтік және этностық идентификация мәселесі (Н.Л. Иванова, В.А. Штроо, А.А. Меланьина, А.В. Сухарев, С.Л. Бухарева, Ж.Д. Жукешова); полимәдениеттілік және толеранттылық мәселесі (Н.Л. Иванова); этникалық және кроссмәдени психологиялық бағыт мәселелері (Н.М. Лебедева, О.В. Марковская, М.И. Воловикова, Л.М. Соснина, А.Н. Татарко, О.П. Николаева, А.Т. Малаева); түрлі аумақтардағы қарым-қатынас процесінің этностық ерекшеліктерге байланыстылығы (Л.А.

Алиева, Р.С. Оганджян, Фан Тхи Ким Наган, Р. Нойман, Ф.Т. Джафаров); творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиялық және тұлғаның өзін-өзі таныту ерекшеліктері мәселелері (С.Қ. Бердібаева, И.Қ. Аманова) ұлтаралық қатынастардың көрінуін этникалық стереотип ретінде (О.Х. Аймағанбетова) құнды зерттеулерді көруге болады.

Жақын немесе басқа (таныс емес) адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында адам мәдениетті, тәжірибені, еңбек дағдыларын, мінез-құлық ережелерін игеріп тұлғалану үдерісінен өтеді. Осы орайда, Б.И. Теплов, Д.Н. Узнадзе бұл мәселелерді шешу бағыттары әртүрлі, олардың бірқатары тұлғаның қайталанбас ерекшеліктеріне адамның іс-әрекетіндегі түрткілердің жан-жақты көрінісін, жеке биохимиялық қасиеттерін, әлеуметтік ролдерін, жоғары нерв жүйесі әрекетінің типтерін, келбетін, қызығушылығын, арман-мұраттарын, қабілеттерін, күшті әсерлерін, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін, дүниетанымын, адамгершілік кескінін, өзіндік санасын, шығармашылық өнімдерін, қиялын, дәстүрлерін, түрлі тарихи кезеңдердегі дүниені қабылдауын, әлеуметтік топтардағы орнын, жауап қайтару жылдамдығын, ерік-жігерін, жек көру мен жақсы көруін, қысылтаяң жағдайларды бастан кешіруін, кәсіби біліктері мен дағдыларын, қылықтарын, әрекеттерін және т.б. жатқызады. Психология ғылымында бірлескен іс-әрекетті ұйымдастырушы немесе білім субъектілері тұлғасын зерттеу мақсаттары жеке тұлға мәселесін шешуге бағытталған теориялық өңдеулерге негізделеді. Білім субъектілері тек ойлау процесін басқарушы емес, сонымен бірге қалыптасушы тұлғаның қарым-қатынас процесіндегі коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың тиімді жолдарына талдау жүргізілген. Аталмыш бағыттарда білім субъектілерінің дамуына жағдай туғызатын бірден-бір мекеме – біліктілікті арттыру институттары. Қазіргі уақытта Қазақстанда педагог кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау мәселелерінің әртүрлі бағыттары зерттеу нысанына айналып отыр (Я.С. Бенцион, Л.К. Көмекбаева, З.Б. Мадалиева, М.Қ. Бапаева, М.А.Еркинбекова және т.б.).

Сонымен қарым-қатынас - күрделі процесс, яғни адамдар арасындағы өзара әрекеттесу, ақпарат алмасу, сонымен қатар серіктестердің бір-бірін қабылдауы мен түсінуі. Қарым-қатынас адам өмірінің рухани және материалдық формаларының сан алуандығын сипаттайды және тұлға өміріндегі ең маңызды қажеттілік болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Горянина В.А. Психология общения: Учебное пособие для студ. ВУЗ. -2-е изд., стереотип. –М.:Издательский центр «Академия», 2004.-416 с.
2. Ломов Б.Ф. методологические и теоретические проблемы психологии. - М., 1984. - 271 с.
3. Тимофеев М.И. Анализ делового общения руководителя: Автореф.Дисс.к.психол.н. по спец.:190005. –Л. 1991. с.-16.
4. Еркинбекова М., Саметова Ф. Конфликтология, -А., 2015 ж.

СУИЦИДКЕ БЕЙІМ АДАМДАРҒА АРНАЛҒАН ТЕРАПИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР ЖҮРГІЗУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Еркинбекова М.А.

Псих.ғ.к., доцент, Қайнар академиясы

Мақалада суицидке бейім адамдарға арналған терапиялық жұмыстар жүргізудің маңыздылығы туралы қарастырылады. Қиын жағдайға тап болған адамдардың көпшілігі ешқашан өздерін өлтіруге тырыспайды. Неліктен кейбір адамдар басқаларға

қарағанда өзін-өзі өлтіруге тырысатынын түсінуге тырысып, теоретиктер өзін-өзі жою әрекеттері үшін кеңірек түсініктеме ұсынды.

Түйін сөздер: суицид, факторлар, стресс, ниет, ауру, психологиялық проблемалар.

Өз-өзіне қол жұмсауға бейім адамдарға арналған терапия екі үлкен категорияға бөлінеді: өзін-өзі өлтіруге әрекет жасағаннан кейінгі терапия және өзін-өзі өлтірудің алдын алу. Өз-өзіне қол жұмсаудың туыстары мен достарына терапия тағайындалады, олар өзіне-өзі қол жұмсауға әрекет жасағаннан кейін қатты жоғалту, кінә және ашу сезімін сезінуі мүмкін. Шолуда біз өз-өзіне қол жұмсауға бейімді адамдарды тікелей емдеумен шектелеміз.

Өз-өзіне қол жұмсауға әрекет жасағаннан кейінгі терапия

Өз-өзіне қол жұмсау әрекетінен кейін зардап шеккендердің көпшілігі медициналық көмекке мұқтаж. Ауыр жарақаттар кейбір суицидтерде, мидың зақымдалуында және басқа да медициналық мәселелерде қалады. Дене жарақаты сауығып болғаннан кейін сіз психотерапияға және есірткіні қолдануға баруға болады. Науқас емдеу кезінде ауруханада бола алады немесе үйде тұра алады және ауруханаға терапия курсынан өту үшін келеді.

Өкінішке орай, өз-өзіне қол жұмсауға тырысқаннан кейін де, суицидке бейім адамдардың көпшілігі психотерапияның ұзақ курсынан бас тартады. Бірнеше жүз жасөспірімнің кездейсоқ таңдауы бойынша олардың кем дегенде 9% -ы бір өзіне-өзі қол жұмсауға әрекет жасағаны және олардың жартысына жуығы психологиялық емделуден өткендігі анықталды (Харкави и Аснис, 1985) Кейбір жағдайларда терапевттердің өздері кінәлі, ал кейде аяқтауға тырысқан адамдар, өздері терапиядан бас тартқандар. Өзін-өзі өлтіруге тырысқан жасөспірімдердің бір зерттеуінде 40% -ның кейіннен терапевтік курстан өтпегені анықталды (Piacentini et al., 1995).

Терапияның мақсаты адамдарды қолдау, оларға суицидтік емес санаға жетуге көмектесу және стрессті жеңудің тиімді әдістерін көрсету болып табылады. Бұл жағдайда дәрілік терапия, психодинамикалық, когнитивті, топтық және отбасылық терапияны қоса, терапияның әртүрлі түрлері қолданылады. Терапия көмектесетіні анық. Зерттеулер көрсеткендей, өзін-өзі өлтіруге әрекет еткен және емделмегендердің 30% -ы терапиядан өткен пациенттердің 16% -ымен салыстырғанда (Nordstrom, Samuelsson & Asberg, 1995) 30% -ы қайтадан өз-өзіне қол жұмсауға тырысады. Алайда, терапияның қай әдісі басқаларға қарағанда тиімді екені белгісіз.

Суицид туралы ескерту

Соңғы Америкада да, Батыс Еуропада да отыз жыл ішінде суицидтің алдын алуға бағытталған әрекеттің салдарын емдеуге баса назар аударылды. Кейбір жағынан, мұндай өзгеріс өте орынды: терапевттердің көптеген ықтимал суицидтердің алдын алуға және өз өмірлерін сақтап қалуға соңғы мүмкіндігі бар. 1955 жылы алғашқы суицидтің алдын алу бағдарламасы Лос-Анджелесте (АҚШ) басталды; «самариялықтар» деген Англияда мұндай алғашқы бағдарлама 1953 жылы басталды. Америка Құрама Штаттарында 200-ден астам суицидтің алдын-алу орталығы және Англияда 100-ден астам осындай орталықтар бар, олардың саны өсуде. Сонымен қатар, көптеген психикалық денсаулық орталықтарында, төтенше жағдайлар қызметтерінде, ауылдық кеңес беру орталықтарында және улануды бақылау орталықтарындағы басқа қызмет түрлерінің арасында қазір суицидтің алдын-алу бағдарламалары бар. Ресейде, АҚШ-та және Батыс Еуропада сенім телефондары жұмыс істейді.

Өз-өзіне қол жұмсаудың алдын алу бағдарламалары мен жедел желілерде ықтимал суицидтер дағдарыс жағдайындағы адамдар сияқты қабылданады, яғни олар қатты күйзелген, онымен күресуге қабілетсіз, қауіп немесе реніш сезінетін немесе өз жағдайларын түсіндіретін адамдар сияқты. өзгерту мүмкін емес. Бұл бағдарламалар дағдарыстық араласуды ұсынады: олар өз-өзіне қол жұмсайтын адамдарға көмектесуге тырысады, олардың жағдайын объективті түрде бағалайды, ақылға қонымды шешімдер қабылдауға, конструктивті әрекет етуге және дағдарысты жеңуге үйретіледі. Дағдарыстар

адамдарда кез-келген уақытта болатындықтан, осы бағдарламалар жүзеге асырылатын орталықтар өздерінің жедел желілері туралы ақпарат береді және алдын-ала келісуізіз келгендерді әрқашан қабылдайды.

Дағдарыстық араласу - бұл психологиялық дағдарыс жағдайындағы адамдарға олардың жағдайын дәлірек қарауға, тиімді шешім қабылдауға және дағдарысты жеңу үшін конструктивті әрекет етуге көмектесетін әрекет әдісі.

Орталықтар әртүрлі болғанымен, Лос-Анджелестегі суицидтің алдын алу орталығы қолданатын әдіс көптеген ұйымдардың мақсаттары мен әдістерін көрсетеді. Бірінші байланыс кезінде консультанттың бірнеше міндеттері болады.

1. Оң қарым-қатынас орнатыңыз: қоңырау шалушылар кеңесшілерге сенуі керек, егер олар олардың ұсыныстарын ұстанғысы келсе, консультанттар талқылау үшін жағымды рең құруға тырысады. Олар қоңырау шалушыларды тындап жатқандықтарын айтады, олар айтылғанның бәріне қызығушылық танытатынын, қоңырау шалушыны айыптамайтынын және оларға әрдайым хабарласуға болатындығын түсінеді.

2. Мәселені түсіну және түсіндіру: кеңес берушілердің өздері алдымен осы дағдарыс жағдайының табиғатын түсінуге тырысады, содан кейін адамға оны нақты және сындарлы түрде түсінуге көмектеседі. Кеңесшілер қоңырау шалушыларға негізгі проблемаларды көруге және дағдарыстың қысқа мерзімді табиғатын түсінуге көмектесуге тырысады, олар өз-өзіне қол жұмсауды қоспағанда, жағдайдан шығуға көмектеседі.

3. Өз-өзіне қол жұмсаудың әлеуетін бағалау: Лос-Анджелестегі Суицидтің алдын-алу орталығындағы жұмысшылар өлім деңгейі деп аталатын сауалнаманы толтырады, осылайша адамның өз-өзіне қол жұмсау әлеуетін бағалайды.

Бұл масштаб оларға қоңырау шалушының басынан өткеретін стресс дәрежесін, оның жеке тұлғалық сипаттамаларын, өзін-өзі өлтіру жоспарын қаншалықты мұқият ойластырғанын, белгілердің ауырлығын және қоңырау шалушының басынан өткен стрессті жеңу қабілетін анықтауға көмектеседі.

4. Қоңырау шалушының мүмкіндіктерін бағалау және жұмылдыру: қоңырау шалушылар өзін тиімсіз және дәрменсіз деп санаса да, өзіне қол жұмсауға бейімді адамдар көптеген мүмкіндіктер мен күшті жақтарға ие, олардың ішінде туыстары мен достары да бар. Консултанттың міндеті - бұл ресурстарды табу, ажырату және іске қосу.

5. Жоспарды қалыптастыру: дағдарыс бойынша кеңесші және шақырушы бірге әрекет жоспарын жасайды. Шын мәнінде, олар дағдарыстан шығудың жолын, суицид актісіне балама болып табылады. Жоспарлардың көпшілігінде тікелей орталықта немесе телефон арқылы келесі консультациялар жүреді. Мұндай жоспардың әрқайсысында қоңырау шалушыдан қандай да бір іс-қимыл жасалып, жеке өмірін өзгерту қажет. Қоңырау шалушымен «өзін-өзі өлтіру актісінің жетілмегендігі» туралы келісім-шарт жасаңыз - қоңырау шалушы өзін-өзі өлтіруге тырыспауға немесе, ең болмаса, өзін-өзі өлтіруді шешсе, орталықпен байланыс орнатпауға уәде береді. Егер қоңырау шалушылар телефон қоңырауы кезінде өз-өзіне қол жұмсаса, консультанттар олардың қайда екенін анықтап, шұғыл медициналық көмек көрсетуге тырысады.

Өзіне өзі қол жұмсауға бейім бірқатар адамдар үшін дағдарыстық араласу жеткілікті болуы мүмкін екеніне қарамастан, олардың көпшілігі ұзақ мерзімді терапияны қажет етеді. Егер дағдарыстық араласу орталығы терапияның бұл түрін ұсынбаса, кеңесшілер адамдарды басқа орталықтарға немесе емханаларға жібереді.

Суицидтің алдын алу қозғалысы 1960 жылдары кеңінен тарала бастаған кезде көптеген клиниктер бірдей дағдарыстық араласу әдістерін суицидтен басқа мәселелерді шешуге қолдануға болады деген тұжырымға келді. Соңғы үш онжылдықта дағдарысқа араласу әдісі жасөспірімдер арасындағы бағдар жоғалту, есірткіге және алкогольге тәуелділік, ерлі-зайыптылардың зорлауының және қатыгездігінің салдары сияқты әртүрлі мәселелерді шешуде қолданылатын құрметті терапия түріне айналды.

Зерттеушілер суицидтің алдын-алу бағдарламаларының тиімділігін анықтау қиынға соғады. Бағдарламалардың көптеген түрлері бар, олардың әрқайсысы өз процедуралары

бар, халықтың белгілі бір сегментіне, жас тобына, әр түрлі стрессті және қоршаған орта қысымына ұшыраған адамдарға арналған. Өз-өзіне қол жұмсау қауіпі жоғары топтарда, мысалы, егер топтың едәуір бөлігі егде адамдардан болса немесе осы топтағы адамдар көптеген экономикалық проблемаларға ие болса, онда суицидтің алдын алу жөніндегі жергілікті орталықтардың тиімділігіне қарамастан, суицид деңгейі жоғары болып қалады.

Біз ерлер мен әйелдердің суицидтің әртүрлі деңгейлері болатындығын білеміз және әдетте өзіне-өзі қол жұмсау әрекетінен кейін оларға әртүрлі емдеу әдістері қолданылады. Белгілі болғандай, ер адамдар мен әйелдер суицид жасаған адамдарға әр түрлі қарайды. Джудит Стиллион (1995), мысалы, әйелдер ер адамдарға қарағанда суицидтің егжей-тегжейін біледі деп санайды. Олар ер адамдарға қарағанда бұл тақырыпты өз-өзіне қол жұмсамақ болған адамдармен жиі талқылайды және ықтимал суицидке деген жанашырлық танытады. Әйтсе де, ер адамдарға қарағанда әйелдердің өз-өзіне қол жұмсауды проблемалардың «шешімі» ретінде қабылдаудан гөрі ықтималдығы жоғары.

Суицидтің алдын алу орталықтары қоғамдағы суицидті азайтады ма? Клиникалық зерттеушілер онша сенімді емес. Суицидтің алдын-алу орталықтарын құрғанға дейін және одан кейінгі жергілікті суицидті салыстыру бойынша зерттеулер әртүрлі нәтиже көрсетті. Олардың кейбіреулері суицид деңгейінің төмендегенін, ал басқа деректер деңгейдің өзгермегенін немесе тіпті жоғарылағанын көрсетеді. Сондықтан, қай жерде болса да, өз-өзіне қол жұмсау деңгейінің жоғарылауы мұндай бағдарламалардың оң әсерін көрсетуі мүмкін.

Суицид - бұл адам өмірін тоқтатуға бағытталған, саналы әрекетті жасайтын өмірден айыру.

Эдвин Шнейдман олардың өмірін әдейі жойғысы келетін адамдардың төрт түрін сипаттады: өлім іздеушілер, өлімнің бастамашылары, өлімді жоққа шығарушылар және өліммен аяқталған ойыншылар. Сондай-ақ ол өзін-өзі өлтіруге арналған арнайы санатқа бөлді, ол оны «байқаусызда өлім» деп атады, онда адам өзінің өлімінде жанама, жасырын, анық білдірілмеген немесе бейсаналық рөл атқарады.

Суицид әдетте шынайы болып бөлінеді, егер мақсат адамның өз өмірін алғысы келсе, және басқаларға қысым жасау, қандай-да бір пайда алу, басқа адамдардың сезімдерін басқару үшін қолданылатын көрнекі қаралау мақсатымен демонстрациялық-қарақшылық мінез-құлық өмірден айыруды білдірмейді, бірақ бұл көңіл-күйдің көрінісі.

Суицидтік мінез-құлықтың бес түрі басым себептерге сәйкес сипатталады: наразылық; жанашырлыққа, жанашырлыққа шақыру; физикалық немесе психикалық азапты болдырмау; өмірден өзін-өзі босату жазасы (бағыну).

Суицид дегеніміз екі түрлі құбылыс: біріншіден, жеке мінез-құлық актісі, белгілі бір адамның өмірден айыруы; екіншіден, салыстырмалы түрде жаппай, статистикалық тұрғыдан тұрақты әлеуметтік-психологиялық құбылыс, қоғамның жай-күйінің өнімі және көрсеткіші, бұл бірнеше адамның өз еркімен қайтыс болуынан тұрады.

Өз-өзіне қол жұмсауды суицидтік мінез-құлықтың күрделі мәселесі аясында қарастыру керек, оған мыналар кіреді: өзіне-өзі қол жұмсау туралы ойлар, өзін-өзі өлтіруге дайындық, суицид әрекеттері, өзіне-өзі қол жұмсау ниеті және өзін-өзі өлтіру әрекеті.

Суицидті емдеу терапевтер үшін бірнеше қиындықтар туғызады. Ғалымдар суицидке бейімді адамдар үшін әлі де сәтті терапияны ойластыра алмайды. Клиниктер өз-өзіне қол жұмсаудың алдын-алу бағдарламаларын әзірлеуде, бірақ мұндай бағдарламалар жалпы қауіп факторларын немесе суицидті қалай төмендететіні әлі белгісіз.

Сонымен қатар, суицид туралы үнемі өсіп келе жатқан зерттеулер бұл проблемаларды шешуге үміт береді. Мүмкін, ең бастысы, қазір клиниктер бұл мәселелерді бүкіл қоғамды байланыстыруда. Олар суицид туралы білімді таратуға шақырады және бұл бағдарламалар жас та, кәріге де арналған. Мұндай климат өзін-өзі өлтіру туралы неғұрлым толық түсінуге әкеледі деп болжауға болады және клиниктер мен консультанттардың араласуы тиімдірек болады. Мұндай мақсаттар барлығына маңызды. Өзіне-өзі қол

жұмсаудың өзі, әдетте, жалғызбасты және үмітсіз адамның әрекеті болғанына қарамастан, мұндай әрекет қоғамға өте қатты әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абельцев С.А. Семейные конфликты и преступления // Российская юстиция. 1999. № 5.
2. Блейхер В.М., Крук И.В., Боков С.Н. Практическая патопсихология: Руководство для врачей и медицинских психологов. Ростов-н/Д.: «Феникс», 1996. - 448 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: Мысль, 1988. - 301 с.
4. Зейгарник Б.В. Патопсихология Изд-е 2-е, переработанное и дополненное. Изд-во Моск. Ун-та. 1986. - 287 с.
5. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 288 с.
6. Оудсхорн Д.Н. Детская и подростковая психиатрия. - М., 1993
7. Психология сексуальных отклонений: Хрестоматия - Сост. К.В. Сельченков. - Мн.- 2017. - 672 с.
8. Самохина А.А. Социально-психологическая деформация как причина делинквентного поведения //Прикладная психология. 2000 г. - №3. - с.47-55
9. Тодд Дж., Богарт А.К. Основы клинической и консультативной психологии / Пер. с англ. - СПб.: Сова; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. - 768 с.

ВЗАИМОПОМОЩЬ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА

Кисляков П.А.

Россия, г. Москва, Российский государственный социальный университет, доктор психологических наук, доцент, профессор факультета психологии

Шмелева Е.А.

Россия, г. Шуя, Ивановский государственный университет, доктор психологических наук, доцент, заместитель директора Шуйского филиала, профессор кафедры психологии и социальной педагогики

Для смягчения потенциально разрушительных эффектов пандемии COVID-19 необходим поиск социально-психологических и моральных ресурсов [13]. Забота, сохранение, защита, благополучие социальных общностей (другого человека, коллектива, общественной организации и пр.) представляют атрибуты просоциального поведения, которое способно выступить таким ресурсом. Обращение к альтруистической и просоциальной направленности личности может быть важным аспектом решения социальных дилемм во время пандемии [8].

В ответ на COVID-19 среди населения многих стран широкое распространение получили группы взаимопомощи и медицинское волонтерство [9, 11, 15]. В России с целью поддержки людей в условиях пандемии запущена акция взаимопомощи «Мы Вместе», включающая медицинскую, психологическую, юридическую помощь, сбор пожертвований для поддержки пожилых людей, обеспечения деятельности медицинских учреждений и волонтерских штабов.

Президент России Владимир Путин в обращении к гражданам страны в связи с ситуацией с распространением коронавирусной инфекции 25 марта 2020 года призвал россиян помогать тем, кто нуждается в поддержке: «Нам нужно помнить о своей личной

ответственности за своих близких, за тех, кто живёт рядом, кому нужна наша помощь и поддержка. По большому счёту, именно в такой солидарности и заключается сила общества, надёжность взаимовыручки, эффективность нашего ответа на вызов, с которым мы сталкиваемся». Формулируемый таким образом социальный призыв задает приоритетную форму моральной ориентации, основанную на принципе заботы.

Академик А.Г. Асмолов отмечает, что в ситуации тотальной неизвестности, к которой относится и пандемия COVID-2019, очень важна забота друг о друге: «сегодня на первый план выходит потенциал взаимопомощи, и люди начинают советовать, помогать друг другу». Ситуация пожаров 2010 году выявила в сетях то, о чем говорил Кропоткин: уникальный потенциал взаимопомощи. Была создана так называемая «карта помощи». И сейчас мы впервые столкнулись с ситуацией, которую я бы назвал экзистенциальным тестом для человечества. Вспомните слова Джона Донна: «По ком звонит колокол?...» Мы сейчас проходим проверку на планетарную идентичность. /.../ И в этой ситуации вы показываете эти фото не ради того, чтобы напугать, а потому, что это эмпатия, содействие, сострадание. Название книги Кропоткина: «Взаимопомощь как фактор эволюции в мире людей и животных» [1].

В условиях пандемии эта забота может проявляться в помощи нуждающимся [4]. В июле 1995 года в Чикаго была аномальная жара, температура воздуха достигала 43° С. За неделю от жары в городе погибло более 700 человек. Большинство жертв были пожилые люди. Эрик Кляйненберг – социолог, доктор философии Нью-Йоркского университета в своей книге "Жара: социальное вскрытие катастрофы в Чикаго" (2002) так описывает одну из причин случившегося: "Сотни людей, проживающих в этом городе "добрых соседей" умерли у себя дома в полном одиночестве. Эти люди потеряли контакт с друзьями, семьей и соседями – они словно исчезли для всего общества. Они умерли не столько из-за дикой жары, сколько потому, что оказались изолированными от остальных жителей города, которые о них совершенно забыли. Тихо и незаметно эти люди превратились в группу, которую один из муниципальных служащих, занимавшихся данным вопросом, назвал "секретным обществом людей, живущих и умирающих в одиночестве".

Проведенные в России социологические исследования показывают противоречивые данные. С одной стороны россияне демонстрируют тяготение к просоциальной направленности, с другой – к эгоистической. Так, по результатам социологического опроса, проведенного «Левада-центром» половина опрошенных, отвечая на вопрос: «В ситуации эпидемии что будет происходить с отношениями между людьми в нашей стране?», выбрали ответ: «Люди станут больше заботиться только о себе и «своих»; треть – «Ничего не изменится в отношениях между людьми»; и лишь 17% поддержали версию: «Люди станут больше оказывать поддержку друг другу» [3].

Институтом психологии Российской академии наук в марте-апреле 2020 года проведено исследование, посвященное изучению отношению россиян к пандемии COVID-19. Результаты исследования показывают, что по ряду показателей от трети до половины респондентов демонстрируют просоциальную направленность («Я пересылаю своим друзьям и знакомым информацию, которая может помочь им во время эпидемии» – 50%; «Я, скорее всего, откажусь, если меня попросят присмотреть за кем-то из соседей, заболевших во время эпидемии» – 55%; «Я готов жертвовать деньги на помощь пожилым людям, заболевшим во время эпидемии» – 31% и др.) или просоциальное восприятие окружающих («Если мои близкие заболеют, я уверен, что они получают необходимую помощь от других людей» – 30%) [5].

Исследование, проведенное центром «Фонд общественное мнение» в конце апреля 2020 года показало, что по мнению большинства респондентов (74%) Россия относится к странам, в которых люди склонны помогать друг другу. По мнению 41% респондентов во время пандемии люди стали помогать друг другу с большей готовностью. Сами помогали тем, кто из-за пандемии оказался в трудной ситуации, 33% участников опроса. При этом

россияне преимущественно оказывали помощь родственникам (22%), друзьям или знакомым (23%). Что согласуется с теорией родственного отбора [2].

В декабре 2020 г. Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ) представил данные исследования о том, как россияне помогали друг другу в этом году и как это повлияло на чувство солидарности, единства среди наших соотечественников. Проведенное исследование показало, что по мнению 40% опрошенных в России есть солидарность и единство интересов, при этом 56% отметили, что в 2020 году единство между людьми усилилось из-за пандемии коронавируса и карантина. Более половины россиян (59%) отметили, что люди стали чаще заниматься волонтерской или добровольческой деятельностью. 71% россиян совершали какое-либо общественно полезное дело, помогали другим. Россияне помогали незнакомым людям по ряду причин: потому что людям в сложной ситуации нужна помощь (16%), из чувства сострадания, милосердия (13%) или потому что имели такую возможность (10%), руководствуясь моральным долгом (6%) или религиозными убеждениями (2%) [6].

Исследование, проведенное Guo с соавт. показало, что просоциальное совладание с психологическими нагрузками и стрессами, вызванными пандемией COVID-19, способствует уменьшению проблем с психическим здоровьем [10]. Banerjee и Nair указывают, что взаимопомощь является элементом психосоциального вмешательства в период пандемии COVID-19 [7].

Психолог Tokyo Mental Health Yu Yamamoto в числе мер по минимизации психологических последствий пандемии указывает на важность альтруизма, сочувствия, просоциального поведения не только о тех, кто важен, но и о тех, кто находится в трудном положении (это может быть один короткий телефонный звонок и одно электронное письмо). Yamamoto отмечает, что будучи социальными животными, мы, люди, стремимся к контакту, состраданию и заботе о природе и других [14].

R. Leahy разработал схему «Кем я хочу быть во время пандемии COVID-19?», в которой в зоне роста в числе других представлена позиция «Я думаю о других и о том, как могу помочь им». Leahy (2020) дает следующие рекомендации по поведению во время пандемии COVID-19: «Оказывайте поддержку, обращайтесь за помощью и предлагайте помощь! Нет ничего, более радостного, чем помочь одинокому человеку, который испытывает трудности и помогать своим близким, особенно пожилым и ослабленным. Наши чувства сопричастности, благодарности, взаимности поддержки и те вещества, которые вырабатывает организм, когда мы помогаем другим, – это лучшие помощники иммунитета, которые у нас сейчас есть» [12].

Таким образом, ответ на вызов пандемии возможен теперь только через выработку коллективного просоциального иммунитета, основанного на индивидуальном ответственном существовании. Именно в этом взаимодействии тесно переплетаются нормы морали и мотивы безопасного социального поведения.

Ссылки:

1. Асмолов А.Г. Чем опасен вирус паники? // Психологическая газета. – URL: <https://psy.su/feed/8044/> (дата обращения: 25.05.2020).
2. Взаимопомощь во время пандемии. ФОМ. – URL: <https://fom.ru/TSennosti/14393> (дата обращения: 25.05.2020).
3. Гражданское общество в самоизоляции. Левада-Центр. – URL: <https://www.levada.ru/2020/04/03/grazhdanskoe-obshhestvo-v-samoizolyatsii/> (дата обращения: 13.04.2020).
4. Магомед-Эминов М.Ш. Психологические рекомендации о поведении и деятельности человека в экстремальной ситуации пандемии (COVID-19). – URL: <http://www.psy.msu.ru/news/events/covid19/phyrecomend.pdf> (дата обращения: 11.04.2020).

5. Отношение россиян к эпидемическим угрозам (COVID-19). Институт психологии РАН. – URL: <https://ru.surveymonkey.com/r/pandemia> (дата обращения: 13.04.2020).
6. Солидарность на фоне пандемии. ВЦИОМ. – URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/solidarnost-na-fone-pandemii> (дата обращения: 20.02.2021).
7. Banerjee D., Nair V.S. Handling the COVID-19 pandemic: Proposing a community based toolkit for psycho-social management and preparedness // Asian Journal of Psychiatry. 2020. Vol. 51, 102152. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102152/>.
8. Van Bavel J.J., Baicker K., Boggio P.S., Capraro V., Cichocka A., Cikara M., Crockett M.J., Crum A.J., Douglas K.M., Druckman J.N. Drury J., Dube O., Ellemers N., Finkel E.J., Fowler J.H., Gelfand M., Han S., Haslam S. A., Jetten J., Kitayama S., Mobbs D., Napper L.E., Packer D.J., Pennycook G., Peters E., Petty R. E., Rand D.G., Reicher S.D., Schnall S., Shariff A., Skitka L.J., Smith S.S., Sunstein C.R., Tabri N., Tucker J.A., van der Linden S., Van Lange P.A. M., Weeden K.A., Wohl M.J. A., Zaki J., Zion S. Willer R. Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response // Nature Human Behavior. 2020. Vol. 4, no. 5, pp. 460-471. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0884-z>.
9. Booth R. Community aid groups set up across UK amid coronavirus crisis // The Guardian, 2020. URL: www.theguardian.com/society/2020/mar/16/community-aid-groups-set-up-across-uk-amid-coronavirus-crisis (дата обращения: 02.05.2020).
10. Guo J., Feng X.L., Wang X.H., van IJzendoorn M.H. Coping with COVID-19: Exposure to COVID-19 and Negative Impact on Livelihood Predict Elevated Mental Health Problems in Chinese Adults // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2020. Vol. 17. № 11, 3857. <https://doi.org/10.3390/ijerph17113857>.
11. Holt G.R. The Pandemic Effect: Raising the Bar for Ethics, Empathy, and Professional Collegiality // Otolaryngology – Head and Neck Surgery. 2020. Vol. 163. №4. P. 621-622. DOI: 10.1177/0194599820933179.
12. Leahy R. How to Avoid Depression During the Coronavirus Outbreak [Elektronnyi resurs]. URL: <https://healthmatters.nyp.org/how-to-avoid-depression-during-the-coronavirus-outbreak/> (дата обращения: 02.05.2020).
13. Wolf L.J., Haddock G., Manstead A.S.R., Maio G.R. The importance of (shared) human values for containing the COVID-19 pandemic // British Journal of Social Psychology. 2020. Vol. 59. P. 618-627. <https://doi.org/10.1111/bjso.12401>.
14. Yamamoto Yu. Impact of New measures to Prevent Coronavirus Infection (COVID-19) on mental health [Электронный ресурс]. URL: <https://www.tokyomentalhealth.com/新型コロナウイルスcovid-19感染予防対策による-メンタ/> (дата обращения: 02.05.2020).
15. Yuan S.A. Caring for Yourself and Others During the COVID-19 Pandemic: Managing Healthcare Workers' Stress [Электронный ресурс]. URL: https://istss.org/ISTSS_Main/media/Documents/Schwartz-Center-Watson-SFA-Final-PDF.pdf. (дата обращения: 02.05.2020).

A TRANSACTIONAL ANALYSIS PERSPECTIVE ON SUICIDE RISK ASSESSMENT

Tony White

MSc, is a Teaching and Supervising Transactional Analyst (psychotherapy) Western Australia, Australia

Sapabekova Z.K.

Senior Lecturer, Department of Psychology and Journalism, Master of Psychology

Abstract. *The author discusses some of the difficulties in making suicide risk assessments. He focuses on Goulding and Goulding's (1978) theory of injunctions, particularly their notion of a Don't Exist injunction. He argues that this injunction in the mind of an individual can consciously or unconsciously lead to suicidality. Therefore, diagnosing the presence of a Don't Exist injunction is useful in the assessment of suicide risk. A client illustration is included as an example of how to diagnose this injunction.*

Keywords: *suicide, suicide risk assessment, early decisions, Goulding, injunctions.*

Cooper and Kapur (2004) referred to suicide risk assessment as an inexact science. They argued that there is no definitive psychometric tool that can identify the current level of suicide risk in an individual. Many tools have been developed over the years, such as the Minnesota Multiphasic Personality Inventory (Butler, 1990), the Screening Tool for Assessing Risk of Suicide (Hawgood & De Leo, 2015), and the Scale for Suicide Ideation (Beck, Kovacs, & Weissman, 1979). All of these are usually accompanied by cautions, such as those from the Australian Psychological Society (2016), which noted that measurement tools only constitute an aid to assessment and that the process of assessment involves much more than psychometric instruments. For instance, an assessment must focus more on here-and-now factors in the client's life (Draper, 2012). Indeed, the Australian Psychological Society concluded that none of these tools constitute a reliable instrument for suicide prediction. In the final analysis, except in the most obvious of cases, suicide risk assessment comes down to the clinician's professional judgment.

In this article, I hope to demonstrate how the theory of injunctions proposed by Goulding and Goulding (1978) can add to the area of suicide risk assessment. I propose that determining if a person made an early decision to accept a Don't Exist injunction (p. 215) can assist considerably in such an assessment. An injunction is how transactional analysis explains the development of personality or life script. A young child will accept a number of different injunctions, usually from parents, and these then become part of his or her personality. For example, a Don't Be Important injunction may lead individuals to be unassertive in adulthood because they unconsciously believe they are not as important as others. Accepting the Don't Feel injunction can lead people to have trouble acknowledging and showing their feelings in adulthood. The Don't Exist injunction can lead individuals to feel and think that they can solve their problems by not existing. For them, suicide is seen as a possible solution to a problem, whereas those who have not accepted this injunction will not see suicide as a solution to problems (Goulding & Goulding, 1978). Little (2009), in his examination of depressed clients, asked what is going on in the mind of the person who thinks of killing himself or herself. My article asks this question plus one other: What is going on in the mind of the depressed person who is thinking of killing himself or herself, and what is going on in the mind of the depressed person who is not thinking of killing himself or herself? The Gouldings' early theory concerning injunctions and redecisions can add to answering these questions.

To demonstrate how the idea of injunctions contributes to the area of risk assessment, I present two types of assessment: qualitative and quantitative. The quantitative method seeks to quantify how many high-risk groups the client belongs to. For example, high-risk categories for suicide include the depressed, substance users, and those who are incarcerated. The more groups an individual belongs to, the higher the level of risk he or she is seen to be. Quantitative methods attempt to produce data that can be objectively measured.

The idea of injunctions allows for a qualitative type of risk assessment. In this case, the quantity of groups is not being assessed but, rather, the quality of each unique personality. In particular, the suicidal quality of the personality is determined by the presence or absence of a Don't Exist injunction. If that injunction is present, then the person is seen to be potentially at risk for suicide (Goulding & Goulding, 1979; Woollams, Brown, & Huige, 1977).

Definition of Suicide

As one would expect, there are many definitions of suicide. For instance, Bruno (1986) wrote that "suicide is the voluntary taking of one's own life" (p. 228). Other definitions highlight the idea of intent, such as the one from the American Psychiatric Association (2013): "A suicide attempt is a behavior that the individual has undertaken with at least some intent to die" (p. 801). I (White, 2011) view suicide this way: "Killing self is the primary intention" (p. 15).

My definition excludes various behaviors that, on the surface, may appear to be suicidal. For example, command hallucinations are usually auditory hallucinations demanding that the individual take some action that may result in him or her dying. I (White, 2011) provided a case example of such hallucinations. A 35-year-old man cut an artery on his neck with a razor blade. Prior to this he had discontinued his antipsychotic medication, which resulted in an increase in auditory hallucinations and delusions. He believed God was telling him to come to him and to do that he had to go to heaven. To get to heaven, he attempted to kill himself. In that case, the primary intention was to be with God. Killing himself was a means to an end, so technically this was not a suicide.

In other instances, people can be ordered to engage in behavior that will likely result in their death. This can happen in war time, such as in World War II with kamikaze pilots (Ohnuki-Tierney, 2002). Those men killed themselves while following orders from superiors in the armed forces. In that sense, it was not voluntary, and it is assumed that for at least some of them, their primary intent was to kill others and not themselves. However, killing oneself by following orders is not limited to war time, as we all saw in the case of the followers of Jim Jones, the leader of the People's Temple in Guyana. In 1978 he ordered them all to drink cyanide; 918 did and died (Layton, 1999). This has often been referred to as a mass suicide, but again, technically it is not because the People's Temple members were following orders rather than having the primary intent to kill themselves by their own hand.

Finally, one must consider the area of suicide and accidents. I (White, 2011, 2016) have examined the relationship between these two concepts in some depth because they add to the idea of intentionality in the definition of suicide. An accident, by definition, is unintentional, and therefore the term accidental suicide is an oxymoron. It cannot exist because one has to have either an accident, which is unintentional, or a suicide, which is intentional.

Having said that, many in transactional analysis have presented these two ideas together in the nosuicide contract, which states, "No matter what happens, I will not kill myself accidentally, or on purpose, at any time" (Drye et al., 1973, p. 172; see also Boyd, 1986; Mellor, 1979). Technically, this is incorrect, because if one dies by accident then it is unintentional and therefore cannot be suicide. A more technically correct no-suicide contract would be, "No matter what happens, I will not kill myself consciously or unconsciously, at any time." However, in clinical practice it would seem fine to use the original no-suicide contract because people will understand it for what it is.

The point I am making is that people can kill themselves with unconscious intent, such as by having an "accident." As I (White, 2016) pointed out, people can put themselves voluntarily and repeatedly in high-risk circumstances such that the chances of them dying significantly increase (e.g., in cars, going into war zones, working with wild animals, participating in extreme sports, taking dangerous drugs, etc.). If they have good luck, they will not die, and if they have bad luck, they will die.

The Transactional Analysis Contribution

This article seeks to contribute to the area of suicide risk assessment by highlighting a system by which a therapist can assess the suicidality of a client. Instead of just viewing the person as belonging to a high-risk group, it seeks to diagnose the specific client in such a way that it is possible to have some idea of that individual's current level of suicide risk. Also, it can provide an explanation as to why one specific depressed individual will be suicidal and another will not. The answer to this is provided by Goulding and Goulding (1978, 1979) and their work on early decisions.

The Child ego state (C2) has three other ego states inside: the P1 or Parent ego state in the Child ego state, the A1 or Adult ego state in the Child ego state, and the C1 or Child ego state in the Child ego state. A young child does not have a grown-up, mature Parent ego state (P2) and Adult ego state (A2) because these develop later. At that young age, the child has only the three immature ego states to operate with, and these are used to explain how the early decision process occurs.

Berne (1972) proposed that parents insert injunctions into the P1 of the Child ego state of the young daughter or son. Woollams and Brown (1978) followed this up by saying the P1 was the internalized recordings of conditioned decisions. Eventually, Goulding and Goulding (1976) produced a list of 12 injunctions: Don't Exist, Don't Be You, Don't Be A Child, Don't Grow, Don't, Don't Be Important, Don't Belong, Don't Be Close, Don't Be Well, Don't Make It, Don't Think, and Don't Feel. Of course, the

injunction relevant to this article is the Don't Exist injunction (sometimes also called the Don't Be injunction).

The Gouldings questioned Berne's proposal that the parents "inserted" the injunction in the child's P1 ego state (Holtby, 1976). Instead, they said that the child had to decide to accept or reject the injunction, which was done by the Little Professor ego state (the Adult in the Child or A1) (Goulding & Goulding, 1979; Holtby, 1976). Or, as Goulding and Goulding (1978) wrote, "[The child] may make an A1 decision in response to [an]...internalized injunction" (p. 214).

If the child decides to accept the injunction, then he or she can make a number of decisions based on that injunction. Allen and Allen (2005) provided a list of examples for the Don't Be injunction: "When things get bad enough, I'll kill myself, I'll get you to kill me, I'll get even, even if it kills me, I'll show you, even if it kills me" (p. 17). One could say these decisions personalize the injunction for the individual. The injunction, stored in P1, is personalized so it can be expressed in a way that is relevant to the decision. For example, the person can express the Don't Be injunction by either getting someone else to kill him or her or by killing himself or herself when things get bad enough.

The first step in the process as described by Holtby (1976) involves the parents delivering the injunction, such as parents telling a child their lives would have been better if he or she had not been born. This places the child under pressure and looking for a way to make sense of this painful information. The child must decide to accept or reject the injunction. He or she does this by the A1 listening to the raw data from the parent (the injunction being delivered) and the C1 needs and feelings. As Holtby wrote, "At the same time A1 is receiving raw Parent data it is also receiving needs data from C1. This data consists of both survival needs and stroke needs....It is only after this process that the injunction is incorporated as a part of P1's structure" (p. 373).

Once the child has decided to accept the injunction, he or she then personalizes it by making decisions about what specific form that injunction will take as indicated by Allen and Allen (2005) with the Don't Be injunction. Erskine and Zalzman (1979) also described this process when they articulated how script beliefs are formed: "They begin developing when a child is under pressure either from parental programming (injunctions, counterinjunctions, attributions) or environmental trauma and his/her expression of feelings does not result in needs being met" (p. 53).

I agree with various authors such as Woollams and Brown (1978), Goulding (1972), Allen and Allen (1978), Joines (2014), and Woollams et al. (1977) that the Don't Exist injunction or a don't exist script belief is seen as the basis of suicidality in the personality. In addition, Goulding and Goulding (1979) referred to the Don't Be injunction as part of a child's "suicidal script" (p. 217), and more recently this was supported by Drye (2006) when he wrote that the Don't Be injunction is linked to suicide attempts in later life.

If a person makes such a decision in early life, what does that mean in practical terms? In essence, he or she adds one extra behavior to his or her behavioral repertoire. When the child decides to accept the injunction, the person decides that suicide is a viable solution to a problem (Little, 2009), a viable way to solve difficult life circumstances. The person who does not make such a decision does not see suicide as a possible solution to difficult times and does not add this behavior to the list of behaviors he or she sees as options.

Consequently, when these individuals are under stress, suicide does not even occur to them. They do not have to resist the temptation of suicide as a solution; it is just not contemplated, at least in any significant way. Almost everyone at some point has wondered what would it be like to commit suicide, but for those who have not accepted the Don't Exist injunction, this only remains a fleeting thought and is never seriously considered (Steele & McLennan, 1995). As mentioned earlier, 50% of depressed people have no suicidal ideation. For those who have accepted the Don't Exist injunction, the option of suicidal behavior is very real, and hence, suicidal ideation can become quite influential in the person's decision making.

Conclusion

This article seeks to delineate two distinct types of suicide risk assessment. I (White, 2011) explained a qualitative type of assessment in some detail and presented four methods one can use to diagnose the presence of the Don't Exist injunction. These include the stopper analysis questionnaire, the Don't Exist interview, the "Bad day at black rock" exercise, and reactions to the nosuicide statement.

In this article, I have presented an updated statement about the Don't Exist injunction and its application to suicide risk assessment. I have also sought to elevate the importance of such a diagnosis in risk assessment systems because few contemporary systems use a qualitative method of risk assessment. I believe that in this way transactional analysis can make a significant contribution to the field of suicidology. Future research could examine the various types of decisions that can be made under the umbrella of the Don't Exist injunction. Articulating these may bring further clarity to risk assessment as one can then begin to specify those particular circumstances in which individuals may begin feeling suicidal.

References

- Akechi, T., Okamura, H., Kugaya, A., Nakano, T., Nakanishi, T., Akizuki, N., ...Uchitomi, Y. (2000). Suicidal ideation in cancer patients with major depression. *Japanese Journal of Clinical Oncology*, 30, 221–224.
- Allen, J. R. (2010). Redecision therapy: Underappreciated developmental, relational, and neuroconstructive processes. *Transactional Analysis Journal*, 40, 149–158.
- Allen, J. R., & Allen, B. A. (1978). *Guide to psychiatry: A handbook on psychiatry for health professionals*. New York, NY: Medical Examination Publishing.
- Allen, J. R., & Allen, B. A. (2005). *Therapeutic journey: Practice and life*. Oakland, CA: TA Press.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*.
- Berne, E. (1957). *A layman's guide to psychiatry and psychoanalysis*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Berne, E. (1972). *What do you say after you say hello? The psychology of human destiny*. New York, NY: Bantam Books.
- Erskine, R. G., & Zalcman, M. J. (1979). The racket system: A model of racket analysis. *Transactional Analysis Journal*, 9, 51–59.
- Goulding, M. M., & Goulding, R. L. (1979). *Changing lives through redecision therapy*. New York, NY: Brunner/Mazel.
- Mellor, K. (1979). Suicide: Being killed, killing and dying. *Australasian Journal of Transactional Analysis*, 1, 3–16.
- White, T. (2011). *Working with suicidal individuals: A guide to providing understanding, assessment and support*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.
- White, T. (2016). Evolving theory and practice with the self-destructive individual. In R. G. Erskine (Ed.), *Transactional analysis in contemporary psychotherapy* (pp. 161–183). London, England: Karnac Books.

СЕКЦИЯ 4. НЕПРЕРЫВНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕНАПРАВЛЕННОГО ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫМЕН ТАРИХИ ДАМУЫ

Асылханова М.А.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

Аннотация. Этнопсихологиялық ерекшеліктерді зерттеу мәселелері адамдардың тәжірибелік қажеттеліктерінің және олардың саяси-экономикалық, мәдени байланыс жасайтын мемлекет халқының дәстүрлері мен мінез-құлық ерекшеліктерін білуге талпынудың нәтижесі ретінде пайда болды. Рухани психологиялық салада этностық айырмашылықтарды зерттеп-білу, оның халықтардың тұрмыс-салтына, мәдениетіне әсер етуі және жалпы осы халықтардың іс-әрекеттерін білу ғалым-ойшылдарды алдеқашаннан-ақ қызықтырды.

Түйін сөздер: қазақ, этнос, тарих, зерттеу, рухани тәрбие.

Еуропалық өркениет дамуында көне Рим және Грек тарихшылары, философтары, саясатшылары адамдар арасында айырмашылықтың бар екенін, сонымен қатар «Ойкуменді» мекендеген әр түрлі халықтардың өкілдері арасында алшақтықтар болатынын анықтаған.

Көне зерттеушілер этностық айырмашылықтың себебін белгілі географиялық-аймақтық, климаттық жағдайларынан болады деген.

Гиппократ өзінің «Ауа, су, жер» атты еңбегінде әр халықтың бойындағы ерекшеліктері олардың географиялық орналасуы мен климаттың әсерінен деп көрсетті[1].

Геродот әр түрлі халықтардың мінез-құлық және өмір сүру ерекшеліктері олардың қоршаған табиғи ортасына байланысты деп түсіндірді. Осыған сәйкес, Геродот басқа жердегіден гөрі, Египеттегі аспан ерекше, сол сияқты Ніл өзені де басқа өзендерге қарағанда өзінің табиғи өзгешіліктерімен ерекшеленеді дей келе, египеттіктердің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарында басқа халықтардікінен айырмашылығы бар деп көрсеткен[2].

XIV-XVI ғасырларда алтын кендерін іздеуге деген қызығушылықтың пайда болуы еуропалықтарды ұлы географиялық ашылуларға әкелді. Тек халықтар арасында ғана емес, сонымен қатар нәсілдер арасындағы этностық айырмашылықтарды жаңаша меңгеру мен жаңаша ойлау заманы туды. Сөйтіп, этностық айырмашылықтың түсіндірмелі принципі ретінде географиялық немесе аймақтық детерминизм принципі халық жаны тұрғылықты мекен-жайға климаттың, топырақтың, рельефтің әсер ету нәтижесіне байланыстылығын көрсетті. Табиғат жағдайларына тәуелділігіне байланысты халықтарда әлеуметтік қарым-қатынастың ерекше нысандары өз өмірі мен тарихына әсер ететін әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге үйлесімді қалыптасатындығы байқалды.

Адам баласының әлеуметтік дамуы ғалымдардың зерттеулерінде және оның даму заңдылықтары жан-жақты қарастырылған. Ал халық тарихы жөніндегі, біз ендігі жерде оны шатастырмас үшін “этнос” деп алып қараймыз, зерттеулер түсініксіз, шатастырулық

көп. Шын мәнісінде, этностан тысқары бірде-бір адам өмір сүрмейді. Кімге де болса, “сен кімсің?” деген сұрақ қойса, ойланбастан “орыспын”, “французбын”, “ағылшынмын”, “неміспін”, “парсылықпын” немесе “түрікпін” деп жауап береді. Олай болса, адамның санасындағы этнос жайындағы түсінік көпке ортақ.

“Этнос” гректің – *ethnos* — тайпа, халық деген сөзінен шыққан. Ғылымда “халық” терминінің орнына “этнос” термині орынды қолданыла бастады. Бұл термин этностың негізгі тарихи түрі – “тайпа”, “ұлыс”, “ұлт” ұғымын түгел қамтиды. Сондықтан “этнос” терминін қолдану қолайлы. Адам ұжым болып тіршілік етеді. Оған әлеуметтік бірлестік деп те, этностық бірлестік деп те қарауға болады. Шындығында, әрбір адам, бір жағынан, белгілі бір қоғамның мүшесі бола отырып, сонымен бірге ұлттың, этностың да мүшесі болып саналады.

Этнопсихология дербес ғылым ретінде этникалық тәрбие және этнос субъектісі деген маңызды ұғымдарды қарастырады. Этнос субъектісін қалыптастыру мақсатты процесс болып қаралатындықтан, этникалық тәрбие контексіндегі мазмұнындағы, беріліп отырған ұғымдардың мәнін мүмкіндігінше толығымен айқындауға болады. Осы процестің мақсаттылығына назар аударылу тұтас екі процестің қатысуымен топшыланады, нақтылап айтатын болсақ, олар: мақсатты қою іс-әрекеті және мақсатты жүзеге асыру іс-әрекеті. Бұндай жағдайда этникалық тәрбиенің мақсаты - этнос субъектісін қалыптастыру деп түсінеміз. Егер іс-әрекеттің мақсатын оның болжалынған нәтижесі деп түсінетін болсақ, онда этнос субъектісі этникалық тәрбие үрдісінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Мақсатты жүзеге асыру процесі мүмкіндігінше толық және тиімді болу үшін, мақсатты іске асыру процесіндегі іс-әрекетке бағытталуынан алынған нәтижелер кескінін нақты көрсету қажет. Яғни, этнос субъектісі ұғымының нақты анықтамасы этникалық тәрбие мазмұнын дұрыс және адекватты саралау мүмкіндігін, сонымен қатар сарапталған мазмұнды көрсету әдістерін, түрлері мен құралдарын қамтамасыз етеді.

Сонымен, этникалық тәрбие контексіндегі этнос субъектісі берілген процестің мақсаты және нәтижесі болып табылады. Көптеген әлеуметтік зерттеулерде осы түсініктердің дамуы мен тарихын қайта жаңғырту біздің негізгі міндетіміз болмағандықтан, этносты тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі факторы ретінде анықтау мәселесіне тоқталып өтеміз.

Гумилев Л.Н. бойынша «этнос дегеніміз - жер бетіндегі белгілі бір тіршілік аймағы мен әлеуметтік аймақтың бірлігінде жатқан салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық кәсібі, мінез-құлқы, тілі мен мәдени мұрасы бір халықтар тобы». «Био және әлеуметтік сфера аймағында жатқан және жердің биосфера қабатында арнайы белгісі бар құбылыс» [3].

Ю.В. Бромлей бұл концепцияның тұрақсыздығын дәлелдей отырып, этнографтар арасында этнос пен халықты әлеуметтік феномен ретінде қараған түсініктері басым екенін және «этнос» тар мағынасында жалпы тұрақты мәдени және психикалық ерекшеліктері бар, сонымен қатар өздерінің бірлігі мен білімінің айырмашылығын, басқа да өзі сияқты құрылымнан өзгешелігін сезінген адамдардың тұрақты қалыптасқан жиынтығы деп түсіндіреді [4]. Субъект – адам тұлғасы дамуының ең жоғарғы сатысы болғандықтан, оған мыналар тән:

- адам тұлғасының дамуы барысындағы оның әлеуметтік және биологиялық табиғатының бірлігі; қайталанбас этноәлеуметтендірілген және психологиялық даралықтар жиынтығы;

- оның азаматтық позициясын анықтайтын дүниетанымының қалыптасқандығы;

- мақсатты қою іс-әрекеті мен мақсатты жүзеге асыру процесінің қалыптасқандығы;

- тұлға позициясын мәдениет пен тарих дамуының қайнар көзі ретінде қамтамасыз ететін ойлаудың шығармашылығы;

Берілген субъект маңыздылығы туралы түсінік тұлға «этноәлеуметтендірілген және психологиялық даралықтар жиынтығы» ретінде деген түсінігімен байланысып, бұл терминнің мазмұнын анықтайды, яғни, этнос субъектісі – жоғары деңгейдегі іс-әрекеті

қалыптасқан басқа мәдениетті сыйлайтын, этноәлеуметтік рөлді меңгерген өз халқының дамушысы салт-дәстүрлерін өмірге белсенді жеткізуші, өз елінің мәдениеті мен тарихын құрметтейтін адам.

Этнос субъектісі бұл - *өзінің табиғатын және ата-баба тарихын жақсы таныған, ұлттық мәдениетті белсенді қайта құрып, өз этносының әлеуметтік тәжірибесін ана тілін сақтау мен байыту арқылы жас жеткіншекке жеткізуші адам.*

Этнос ұғымына ғылыми көзқарас,- «этнос» гректің ру, тайпа, халық деген сөзінен шыққан, «тайпа», «ұлыс», «ұлт», «халық» деген синоним сөздер қатарының мәні- тарихи түрде қалыптасқан адамдар бірлестігі. «Этнос» осы ұғымдардың барлығын қамтитын термин. Ғылымда «халық» терминінің орнына «этнос» термині орынды қолданылады. Кез келген ересек адам белгілі бір этникосқа жатады. Осы адамның күш-жігері этникостың жиынтығын құрайды.

Этнос - тілдің бірлігіне негізделген мәдениеттің тууы, бір-біріне ұқсас адамдар тобы және сана-сезімдері бір –біріне ұқсас адамдар және шығу тегі бір халықтар.

Этнос - белгілі бір қоғамдық формациядағы адамдардың шартты түрде топтасқан тобы, әрі табиғаттың сыйы, әлеуметтік категория.

Сонымен, өзіне ғана тән тілі, мәдениеті, тарихы және географиялық аймағы арқылы ерекшеленетін адам топтары «этнос» болып табылады.

«Халық», «ұлт», «этнос» ұғымдарының арақатынасы, ру, тайпа, халық, ұлт, этнос – адамдар бірлестігінің формасы және қазіргі кездегі анықтамаларына тоқталып өтетін болсақ, ұлт тіл мен территориясының, экономикалық өмірдің, ұлт мәдениеті мен психикалық қалыптың ортақ бірлігіне негізделген адамдардың үлкен тобы.

Халық – территориясы мен тіл бірлігі, ортақ мәдениеті мен экономикалық қатынастары бар үлкен этностық топ. Бір этнонимнің адамдарын екіншісінен айыру үшін, тұрғылықты этносқа жаңасы келіп қосылғанда «ұлттылық» термині қолданады, ертеректе «рулас», «аталас», «жамағайын» ұғымдарымен алмасқан; Ру – белгілі бір атадан тараған белгілі бір туыстық байланыстары бар адамдар бірлестігі;

Тайпа – қандас, туыстас, тіл мен территория бірлігін сақтаған топтар, этнос – белгілі бір территорияда тарихи қалыптасқан, тұрақты ұрпақ жалғасы бар адамдар бірлестігі (Ю.В. Бромлей) [4].

Жалпы бітістері ғана бар емес, сондай-ақ тұрақты мәдениеті және психикалық ерекшеліктері бар саналары біртұтас және басқалардан өзіндік сана, өзіндік атаулары жағынан өзгешеліктері бар, осы анықтамалардан этностың басты мінездемесі – оның мәдениеті болып табылып отыр.

Этнопсихология, этнос теорияларынан, мәдениет теориясы, жалпы психологиядан қабылдаған, өзіне тән ұғымдық-терминологиялық жүйесі.

Мәдениет ұғымы,- мәдениеттің ішкі құрылымы, оның анықтамасының белгілері;

Мәдениет-бұл өзгеше құбылыс, ол өте күрделі, көп жақты және қоғамдық өмірдің барлық сфераларына қатысады. Мәдениет «әлеуметтік организмнің бүкіл денесіне таралған сияқты». Мәдениет феноменінің көп аспектілілігіне қарай оны зерттеуде көп концептуалдық әдістер бар. Бірақ, зерттеп отырған мәселенің ерекшелігіне қарай біз Ю. В. Бромлейдің концепцияға жасаған талдауына жүгінеміз.

Бүгінгі күнде мәдениет іс-әрекеттік түсіндірмесі, мәдениет жайлы әдебиеттерде көпшілікке мәлім. Бұл концепцияның авторы Э. С. Маркорян. Ол мәдениет феноменіне сипаттама бере отырып, «Іс-әрекет әдісі» негізгі категория болып табылады дейді. «Іс-әрекет әдісі» деген ұғым адамзаттың іс-әрекетті қандай да бір процесс «қалай», «қандай жолмен», «қандай әдістер жүйесінің» арқасында жүзеге асады деген сұрақтарға жауап іздейді. Осыған байланысты тікелей сана сферасына жататын мәдениет элементтері өте маңызды, олар қандай да бір функцияларды атқаратын адамзат іс-әрекетінің спецификалық әдістерді білдіреді. Мәдениет сферасының басқа функцияларына – техника, физикалық өмірді қамтамасыз ететін әдістер т. б. жатады. Осыладың арқасында

адамдар қоршаған ортаға әсер етеді, қоғамда өмір-сүруге қажетті өніммен қамтамасыз ету үшін оларды өзгертеді.

Э.С. Маркарян мәдениеттің жүйеге байланысты үш түрін ашып көрсетеді. Біріншісі – қоғамның биофизикалық ортаға бейімделу әдісін көрсететін *табиғи-экологиялық мәдениет*. Оның фундаменти болып материалдық өндірістің мәдениеті болып табылады. Мәдениеттің тағы бір экологиялық сипаттағы екінші түрі *қоғамдық-экологиялық* деп аталады. Бұл түрі қарастырып отырған қоғамның бейбіт және әскери жолмен байланысқа түсу әдісімен сипатталады. Мәдениеттің үшінші түрі әлеуметтік жүйенің өзін қолдауға бағытталған *әлеуметтік реттеуші мәдениет* деп аталады. Бұл түрінде мәдениет өзінің көп түрлі функцияларын жүзеге асырады. Мәдениеттің осы түрінің арқасында адамзат әрекеті әр деңгейде ынталандырылады және дәлелденеді.

Осылайша жоғарыда айтылып кеткендей, жүйеге байланысты мәдениеттің табиғи-экологиялық, қоғамдық-экологиялық және әлеуметтік реттеуші түрлері - бұл автономды пайда болғандар емес, бұл «бір-бірімен байланысты және бірін-бірі толықтырып тұратын адамның іс-әрекетінің комплексті әдістері. Сонымен, мәдениет – адамды адам ететін біртұтас орта, жай халықтан – халықты, ұлттан ұлт тудыратын орта.

Мәдениеттің ұлттық (этникалық) қызметі, кез-келген адамның іс-әрекеті соған сәйкес мәдениет пен ұйымдастырылып іске асырылады. Бұл адамдардың біріккен тобына да қатысты. Егер ол топты реттейтін нормативтік құндылықтары болмаса, олар іс-әрекетін іске асыра алмайды.

Автордың барлық этносқа тән бір ортақ мәдениет идеясы этностың өзіндік территориялық қайталанбайтындығымен (мәдениеттің) ерекшеленеді. Осыған байланысты «этникалық мәдениет» деген ұғым туады. Яғни кез-келген этностың басқа этностардан айырмашылығы оның орналасқан территориясына қалыптасқан мәдениет ерекшелігімен байланысты.

Ұлттық мәдениет-ол қоғам мүшелерінің тарихи-әлеуметтік қалыптасуының артықшылығы мен ерекшелігін өзіне жинаған. Ұлттық мәдениетте адамдар өз қоғамының территориясын, халқын, жалпы ұлттық әдеби тілін, ұлттық дәстүрлер мен символдарды таниды. Ұлттық мәдениет автономиялық бөліну мен не этномәдени сипатпен ерекшеленеді. Мысалы: тіл - әр тіл тек бір ұлтқа ғана тән, яғни ол әр ұлтқа ғана тән ерекшелігі.

Этникалық мәдениет – халық мәдениетінің өзіндік ерекше элементтерінің құрылымы, ол олардың өмір сүру іс-әрекетімен тығыз байланыста болады.

Бабаковтың айтуынша этникалық мәдениеттің ядросы болып: кәсіби мәдениет, дәстүрлі тұрмыстық мәдениет табылады. Этникалық мәдениет мазмұны оның халықтық психологиядағы тәрбиелік потенциалдық деңгейі.

Этнопсихология – этностың психикалық ерекшеліктерін, адамның мінезі мен этностық таптаурындарын, өзіндік санасының қалыптасуы мен қызметтерін зерттейтін ғылым саласы. Этнопсихологияның негізгі мәселелерінің бір жағы мәдениет сипаты мен іс-әрекет түрлеріде, екінші жағы зерттелетін этникалық бірліктің мүшелерінің психикасы және мінез-құлқы, ұлттық өзіндік сана. Бұл мәселелер пән аралық, оларды зерттеу психологиялық, әлеуметтік, этнографиялық ортақтастықты талап етеді. Осы тұрғыда этнопсихология мен этнопедагогиканың тығыз байланыста екенін көруге болады. Екеуінің де бірігіп зерттейтін объектілері: ұлттық өзіндік сана, ұлттық мінез, ұлттық сезім және т.б. Осыған орай этнопедагогикамен қатар этнопсихологиялық мәселелерді мұқият оқып білу қажет.

Ұлттық психологияда басты, әрі күрделі компоненттің бірі - ұлттық мінез. Ұлттық мінездің белгілері: еңбек сүйгіштік, еркіндік, қайырымдылық, қонақжайлылық, ерлік, қаталдық. Бұл мінез бітістері барлық ұлттарға тән, бірақ әр ұлттың ерекшелігіне қарай әртүрлі формада байқалады. Ұлттық сезім. Бұл адамдардың өз ұлтына деген ұлттың қажеттілік, сол арқылы басқа ұлттарға деген ықылас. Ұлттық өзіндік сана - өз ұлтының

әлеуметтік-этникалық мәнін, оның ұлт аралық қарым-қатынасын, адамзаттың дамуына қосқан үлесін және т.б түсіну.

Ұлттық сана-сезім индивидтің өз ұлтына қарым-қатынасын анықтайтын форма. Ол келесі элементтерден тұрады:

- индивидтің белгілі біл ұлтқа жататындығын жете түсінуі;
- ұлтының жетістіктерін және өзі сол ұлтқа жататындығын мақтан тұту.

Этностардың бір-бірінен этногенездік айырмашылығы олардың нәсіліне, тіліне, дініне, біліміне байланысты емес, тек мінез-құлқы мен жер бедерінің табиғатына үйреніп, бейімделуіне байланысты деп қарауды география ғылымы қуаттайды (қолдайды). Мысалы: мұхит жағалауындағы ұлттар мен ұлыстардың салқын қанды болуы, олардың балық аулап, бұғы өсіріп, ет жеп тіршілік етуі, ал оның керісінше, Оңтүстік Африка халықтарының ыстық қанды болып келуі және тропикалық өсімдіктермен қоректенуі географиялық - климаттық жағдайға бейімделуіне байланысты ерекшелік.

Әр ұлттың өзіне тән мінез-құлық құрылысы ұрпақтан-ұрпаққа көшкен сайын өзгеріп отырады. Мысалы XVIII-XIX ғ.ғ. қазақтар мен бүгінгі қазақтардың мінез-құлқы бірдей емес, тіпті Қазақстандық жергілікті қазақтар мен Иран, Түркия, Моңғол қазақтарының мінез-құлқындағы айырмашылық бірден сезіледі. Ол – этникалық топтардың жергілікті халықтың психологиясы мен кәсіби ерекшелігіне қарай бейімделуіне байланысты.

Этнос мүшелерінің мінез-құлық құрылымының бірізділігі қарым-қатынас нормасына негізделген. Олар: жеке адам мен ұжымның арақатынасына, этникалық топтардың арақатынасына, этностар мен этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастан байқалады. Этнопсихологиялық зерттеулердің мақсаты Лебон бойынша, тарихи көпшіліктің рухани құрылымын сипаттау және тарих өркениетінің оған тәуелділігін анықтау болып табылады.

Осындай қарама-қарсы пікірлерге қарамастан, XIX ғасыр жаңа этнопсихология ғылымының пайда болуы мен аяқталу кезеңі болып саналады. Бірақ, орыс ғылымында этно ұлттық мәселелерге деген қызығушылық бәсеңдемеді. Бұл Ресейдің көпұлттылығымен, яғни Оңтүстік Азия, Кавказ және тағы басқа елдермен қарым-қатынаста болатындығымен анықталады. Ресейдің қоғамдық ойының әртүрлі бағыттарынан этностық психология мәселесін ерекше сипаттауды В.Г. Белинскийдің, Н.А. Добролюбовтың, Н.Г. Чернышевскийдің т.б. жұмыстарынан табуға болады [4, 5,6,7].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі. Алматы, 2004. 22-34 б.
2. Жарикбаева К.Б. История казахской этнопсихологии (на казахском языке). – Алматы: Изд-во «Казахстан», 1996.
3. Жарықбаев Қ.Б., Нүкежанов Ж. Қазақ этнопсихологиясының әдіснамалық негіздерін жасау көкейкесті мәселе. Алматы, ҚазМУ. 1996, 182-190б
4. Хамзин Б. Ғ. //Этнопсихологиялық мәселелер.-А., 1997.
5. Қасабеков А. Алтаев Ж. Қазақ философиясының тарихына кіріспе. Алматы: 1994. 17.18.-б
6. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі. Алматы, 2004. 34-53 б
7. Әбілова.З. Этнопсихология. Алматы, 1997. 12-20 б.

МАТЕМАТИКА ПӘНІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІКТІ ДАМУҒА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС СТИЛДЕРІНІҢ ӘСЕРІ

Қошалиева А.А.

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов орта мектебі
Математика пәнінің мұғалімі

***Аннотация.** Білім беру жүйесін ізгілендіру қазіргі кезеңдегі даму жағдайында педагог кадрлардың жалпы және кәсіби даярлығына, олардың жеке шығармашылығына жоғары талаптар қоюда. Қандай да бір қызметте іс-әрекеттің жеке стилі – кәсіби еңбектің жеке даралану үдерісінің негізгі сипаты болып табылады. Кәсіби маманның өз стилінің болуы, бір жағынан - оның кәсіби әрекеттің объективті нақтыланған құрылымына бейімділігін көрсетсе, екінші жағынан - өз жеке даралығының толық ашылу мүмкіндігін сипаттайды.*

***Түйін сөздер:** математика, оқыту, тәрбиелеу, қарым-қатынас.*

Педагогикалық әрекет – күрделі, әрі көпжақты. Оның көптеген компоненттерінің ішінен үш негізгісін бөліп көрсетуге болады: мағынасы, әдістемесі және әлеуметтік-психологиялық компоненттері. Осы үш компоненттің біртұтастығы мен өзара байланысы педагогикалық жүйенің міндеттерінің толық жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Бұл бірліктегі негізгі компонент - әлеуметтік-психологиялық, яғни педагогикалық қарым-қатынас, соның негізінде қалған екеуі жүзеге асады. Негізгі тәрбиелік өзара қатынастардың жүйесі қарым-қатынас үдерісінде қалыптасады, тәрбие және оқыту үрдісінің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Қарым-қатынас педагогикалық әрекеттің негізгі әсер етуші құралы болып саналады.

Оқу-тәрбие үдерісіндегі педагогикалық қарым-қатынастың ролі мен мағынасы туралы көптеген белгілі ғалымдар ой-пікірлер айтқан. Мысалы, А.С.Макаренконың мұғалімге педагогикалық шеберлік пен педагогикалық қарым-қатынас техникасын меңгеру қажеттілігін көрсете отырып: «...адам, бала келбетін (бет-әлпетін) оқи білу қажет... Жан дүние қозғалыстарының белгілері туралы келбеттен оқи білудің еш құпиясы, таң қаларлығы жоқ. Педагогикалық шеберлік тәрбиешінің дауыс ырғағы мен өзінің бет-әлпетін басқара алуында... Ролге кіре алмайтын адам мұғалім бола алмайды. Бірақ ол шынайы болуы тиіс...» деген пікірлерін ескермеуге болмайды /1/. Ал ғалым В.А.Сухомлинский: «Абай болыңыздар, сөздеріңіз нәзік тәнді осып өтетін қамшы ретінде болмасын, оның нәтижесінде бала жанында мәңгілік жара қалуы мүмкін...» дей отырып, педагогикалық қарым-қатынас үрдісінде кездесетін «адаспа» мұғалімдердің «ащы дауысын» бәсеңдетуді сұранады /2/.

Математика пәнінде педагогикалық қарым-қатынасты оқу-тәрбие үдерісінде оқушы тұлғасына әсер етуші құрал ретінде қызмет етеді. Педагогикалық қарым-қатынас - өзіндік ақпарат алмасуы бар, коммуникативтік құралдардың көмегі арқылы өзара қатынастар мен тәрбие құралдарын жүзеге асырушы біртұтас жүйе болып табылады. Мұндағы күрделі міндеттердің бірі – нәтижелі қарым-қатынасты жүзеге асыру, ол үшін педагог бойында коммуникативтік біліктерді дамытудың маңызы зор.

Математика пәніндегі қарым-қатынас басқа біреудің жан дүниесіне, «мен» ұғымына ену. Бұл оңай емес, өйткені өзіне ұқсамайтын басқаның жан дүниесіне ену үшін психологиялық дайындық қажет. Сондықтан қарым-қатынасты ұйымдастыруда субъектінің психологиялық жағдайын ескеру өте маңызды болып табылады. Өйткені, субъектілердің кез келген қарым-қатынасы психологиялық кеңістікте өзгеріс туғызады. Кез келген ересек адам баламен қарым-қатынаста оның психологиялық ерекшелігін ескеріп, оған уақыт беруі керек. Қарым-қатынас көлденең жазықтықта (мұғалім мен оқушы бірдей) және тік жазықтықта (мұғалім оқушыдан биік) болады. Көлденең қарым-қатынас жемісті, ал тік қарым-қатынас үнемі оқушыны қарама-қарсылыққа итермелейді. Көлденең қарым-қатынасқа жету үшін біріншіден, оқушыны ойша қатар қою, екіншіден, оқушыға жоғарыдан төмен қарамауға дағдылану қажет. Біріншіні іске асыру жеңіл, ал екіншісі ыңғайсыз, өйткені мұғалімдер оқушыларды бақылау үшін орындарынан тұрып қарым-қатынас жасайды. Бірақ, ересектер көлденең қарым-қатынастың аса қажет екенін

іштей сезеді, олар баламен еңкейіп сөйлеседі, олармен қатарласып отырады, алдына отырғызады.

Сырттай қарағанда қарым-қатынас деңгейіне ешкім көңіл аударма қоймағандай болып көрінуі мүмкін. Сөйтсе де, екінші адамның өзіне деген қарым-қатынасын бірден сезесің және қабылдайсың, ал егер оны тануда қателессең, қарым-қатынас күрделене түседі немесе оның бұзылуына әкеп соғады. Қарым-қатынаста арақашықтықты сезу қиын емес. Бұл үшін сөйлесіп отырған адамдарды бақылап отырып, олардың бір-біріне деген көзқарасын аңғаруға болады. Арақашықтық - өзгермелі құбылыс, ол оқушылардың жасының өзгеруіне қарай жылжымалы болады.

Соңғы кездерде психологиялық зерттеулерде қарым-қатынас жасаушылардың аралығындағы қашықтықтың, серіктестің отырысының коммуникативтік мәніне көңіл аударуда. Америкалық қарым-қатынас психологиясында бұл бағыттағы зерттеулерге проксемика – деп ат қойылды. Проксемика бойынша қарым-қатынасты төрт түрге бөлуге болады, олар: көңіл-күйлік, жеке бастық, әлеуметтік, көпшілік. Алғашқы екі ара-қатынас жақын достық байланысты аңғартады, ресми қатынастағы адамдар әлеуметтік тұрғыны ұстанады, ал көпшілік ара-қатынас бөтен адамдармен араласу болып табылады. Әрбір адамның өзіне ғана тән қалыптасқан қарым-қатынас стилі болады /3/.

Қарым-қатынас стилі дегеніміз не? Ол қалай қалыптасады?

Осы тақырыптағы ең алғашқы тәжірибелік зерттеулерді 1938 жылы неміс психологы Курт Левин жүргізген. Ал қазіргі кезде педагогикалық қарым-қатынас стилінің көптеген түрі анықталған, солардың негізгілеріне тоқталып өтейік.

Авторитарлық стиль – қатаң басқару тенденциясы және бақылау формасымен сипатталады. Басқа әріптестеріне қарағанда бұйрық беру жолын көп қолданады. Мұндай стилді педагог жұмыс мақсатын тек өзі анықтап қана қоймай, сонымен қатар тапсырманың орындалу жолдарын, кім кіммен және қай топта жұмыс жасау керектігін нақты анықтап береді. аталмыш стиль ынталану әрекетін бәсеңсіндетеді, себебі оқушы орындап отырған жұмысының мақсатын, жұмыс кезеңдерінің функцияларын және алда не күтіп тұрғанын ұғына алмайды. Бұл стиль жалпы алғанда тиімсіз болып табылады. Педагог ұжымы және оқушылар айтқанды жасауға үйреніп; белсенділік, инициатива көрсетуге дағдыланбайды: көбіне жалтақ болып, жағымпаздық жолға түседі. Оқушының позитивті мүмкіндіктеріне мұғалімнің сенімсіздік танытуы жұмысқа деген қызығушылығын күрт төмендетеді. Оқушы тарапынан көрсетілген әрбір ынталану үрдісін авторитарлық педагог «өз бетімен кету» деп қабылдайды. Зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей мұндай мінез-құлық өз беделін жоғалтып аламын деген қорқыныштан туындайды.

Немқұрайлық стилі – оқу-тәрбие үдерісінде болып жатқан құбылыстардан, жауапкершіліктерден өз басын алып қашу. Зерттеу нәтижелері бұл стиль барысында жұмыстың ауқымының төмен орындалуы мен сапасының болмауын көрсетеді. Бұл жағдайда педагог оқушының әрекетіне араласпауға тырысады, тапсырмаларды тек формалды тұрғыда бере отырып, басқару жауапкершілігінен бас тартады. Мұғалімнің сөзі бір жақта, ісі екінші жақта, қойған талаптары тұрлаусыз болып, ұжым мүшелері мен оқушыларды ашу мен ызаға толтырады.

Демократиялық стилде ең бірінші орында фактілер бағаланады. Бұл стилдің ерекшелігі жұмыс және оны ұйымдастыру барысында топ талдауға немесе тағы басқа да тапсырмаларға белсенді қатыса алады. Нәтижесінде субъектілердің өздеріне деген сенімділіктері артып, өзін-өзі басқаруға деген сенімділіктері артады. Егер авторитарлық стилде топ мүшелері арасында бір-біріне деген қарама-қарсы қатынастар болса, демократиялық стиль керісінше ұжым мүшелерін жақындатып, өзара түсініспеншілікке шақырады. Педагог жұмыс барысында ұжымға арқа сүйеп, оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау қабілеттерін ынталандырады, оқушы тарапынан айтылған сын-пікірлерді дұрыс қабылдап, шыдамдылық танытады. Демократиялық стильдегі педагогикалық

қарым-қатынас пайдалы келеді. Оқушылар өзбетімен инициатива, белсенділік көрсетіп, мұғалімнен үрікпей, жасқанбай, еркін ұстап, онымен бірігіп жұмыс жасауға әдеттенеді.

Бірлескен шығармашылық әрекетке қызығушылық негізіндегі қарым-қатынас стилі. Аталмыш стиль педагогтың жоғары кәсіби шеберлігі және оның этикалық ұстанымдарының бірлігі негізінде жүзеге асады. Бірлескен шығармашылық әрекетке қызығушылық тек мұғалімнің коммуникативтік әрекетінің нәтижесін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар оның тұтас педагогикалық әрекетке деген қатынасының деңгейін байқауға болады. Бұл стилдің артықшылығын М.О.Кнебель, В.А.Сухомлинский, В.Ф.Шаталов, Ш.Амонашвили және т.б. педагогтар атап көрсетеді. Аталмыш стиль бірлескен оқу-тәрбие әрекетінің алғышарты болып табылады.

Қашықтықтағы қарым-қатынас стилі. Бұл стилді қолданылатындар әрі тәжірибелі, әрі жаңадан жұмысқа орналасқан мұғалімдердің ішінен де кездесе береді. Бұл стилдің басқалардан ерекшелігі – субъектілер арасындағы қарым-қатынас қашықтығы. Бірақ мұнда да өлшем қажет. Қашықтықты аса алыс ұстау субъектілердің өзара тұтас әлеуметтік-психологиялық жүйесін формалды жағдайға ұшыратады, шынайы шығармашылық ахуалдың туындауына септігін тигізбейді. Білім беру жүйесі субъектілері арасында қашықтық болуы тиіс, ол қажетті болып табылады. Ол өзара қатынастар негізі ретінде бұйыру емес, бір субъектінің екінші субъектіге жалпы қатынас логикасынан туындауы қажет. Қашықтық педагогтың басқы ролінің көрсеткіші ретінде, оның беделі арқылы қалыптасады.

Қорқыту стилі – бұл қашықтықтан қарым-қатынасқа түсу стилінің ең тығырыққа тірелген формасы. Стилді көбіне жас мамандар бірлескен шығармашылық әрекетке екінші субъекті тарапынан нәтиже, тіпті қызығушылық тудыра алмаған жағдайда қолданады. Шығармашылық қатынаста бұл қарым-қатынас стилі мүлде өміршең емес. Себебі, педагог жағымды коммуникативтік ахуал жасаудың орнына, керісінше оларды тыып тастап, педагогикалық қарым-қатынасты достық сипаттан айырып отыруға бейім болады.

Ойнақы қалжыңға бағытталған қарым-қатынас стилі – педагогикалық қарым-қатынасты нәтижелі ұйымдастыра алмайтын тәжірибесіз педагогтарға тән. Педагогикалық әдеп ережелеріне қарама-қайшы келетін стиль. Мұндай стилді педагогтар балалардың арасында арзан, жалған беделге ие. Көбіне тәжірибесіз жас мамандар сынып ұжымына тез ұнау үшін және балалармен жедел түйісу нүктесін орнату мақсатында, ал екінші жағынан педагогикалық қарым-қатынас этикасының жетіспеуінен пайдаланады. Бұл стиль тәрбиеші мен тәрбие үдерісіне үлкен зиянын тигізеді. Пайда болу себептері:

а/ өз алдында тұрған жауапты педагогикалық мәселелерді дұрыс түсінбеу;

б/ қарым-қатынас біліктілігінің жетіспеуі;

в/ сынып ұжымымен қатынастан қорқу мен оқушылармен тез тіл табысу үшін.

Педагог қауымы өз қызметінде көбіне қай стилді пайдаланады, әркім өзі біледі. Математика пәнінде басты мақсат осы қарым-қатынас стилдерінің тиімдісін пайдалана отырып, оқушының бағдарламаны меңгеруі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Макаренко А.С. Шығ. 7 томдық., М., 1958, Ү-т.
2. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. Киев, 1975.
3. Леонтьев А.А. Психология общения. -3-басыл. М.,1999.

ШЕТЕЛ ТІЛІН - ОҚИТУДЫҢ БАСТЫ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Касеналиева Айгул Аскербековна

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов орта мектебі
Ағылшын тілі пәнінің мұғалімі

***Аннотация.** Ағылшын тілі — әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен дамыған тілдердің бірі. Ауызша сөйлеу адам арасындағы қарым- қатынасты атқарады. Ағылшын тілінде сөйлеуді үйрету үшін қолданылатын оқыту әдісінің мазмұны оқушының тілдік қарым-қатынаста жинаған білімінің, қалыптасқан дағдысының, игерген шеберлігінің жиынтығына байланысты. Сөйлеуге үйрету монолог және диалог түрінде жүзеге асырылады. Монолог және диалог түрінде сөйлеу іскерлігі, біліктілігі қарым-қатынас әрекетінің, ақпараттық, регулятивтік, әдептік және сезімдік-бақылау сияқты атқаратын қызметіне байланысты анықталады.*

***Түйін сөздер:** шет тілі, мақсат, қарым-қатынас, оқыту, тәрбие, әдіс.*

Негізгі орта білім деңгейіне арналған шетел тілі курсы жалпы орта білім деңгейінде оқыту дайындығына бағытталған, яғни ол шетел тілін меңгерудің жалпы еуропалық А1 деңгейіне сәйкестірілген.

Шетел тілі сабағында ойын, сұрақ-жауап, өлең сөздерін толықтыру, суретке қарап мәтін құру, карточкаларды қолдану арқылы ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болады.

Кейінгі кезде мультимедиалық, гипермәтіндік, желілік және коммуникациялық ақпараттық технологиялардың пайда болуы шетел тілін тиімді оқыту үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашты. Мультимедиялық технологиялар мәтіндік құжаттарға, графикалық суреттер, дыбыс және бейне- көріністерін пайдалануға мүмкіндік береді

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

Ауызша әдіс — теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

Көрнекі әдіс — бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

Практикалық әдіс — практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

Ойын әдісі — оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып, түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды оқушыға меңгерту тиімді болып табылады.

Ауызша сөйлеуге үйретудің, біріншіден, белгілі бір көлемде диалогты түрде және монологты түрде сөйлеудің арасында айтарлықтай формасы жағынан да, мазмұны жағынан да қандай да бір байланыстың болуы; екіншіден, оқушының өзіне тиісті пәнді жетік меңгеруімен; үшіншіден, қандай да бір мәтін материалдары мен ауызша сөйлеуде едәуір байланысты болуы. Оқудың бірінші кезеңінде іштей оқуға көңіл бөлу керек [4]. Сонымен қатар оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шетел тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. Келесі жаттығу түрі сөйлеуге үйрету. Диалогты сөйлеуде оқушылар сұрақ-жауап, өтініш айту, нұсқау беру және тағы басқа жұмыстары ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс. Балалар бөлік элементтерден жаңа, тұтас жағдай құрай алуы керек. Оқушылар жалпы арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтіндігін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру қажет және әр оқушы сөйлегенде екі репликадан айтуы тиіс. Қазіргі кезеңде пән мұғалімдерінің кеңінен қолданып жүрген тілдік жаттығуларының біріне «Warming up» жаттығуы жатады [7–9].

«Warming up» жаттығуы. «Do you know?»

What's near the Capitol? What's near the Houses of Parliament? What would you like to see in Washington D.C.? What would you like to see in London?

Тілдік жаттығудың мақсаты — сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды жасауға көмектеседі. Оқушылардың ағылшынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады. Ал бұл оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беру және сурет бойынша әңгіме құрастыру, әр түрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білу мен схема бойынша сөйлемдер құрастырып айту жұмыстары басты рөл атқарады [10–12].

Оқу біліктілігін меңгеру мақсатында ортадан жоғары деңгейде жұмысты күрделендіріп, көптеген жұмыстарды іске асыруға мүмкіндік туады. Сондықтан ауызша сөйлеуді меңгеруде мәтінмен жұмыстың да маңызы зор. Мәтінді ауызша мазмұндау үшін тіл үйренушілерді жазбаша сұрақтарға жауап беруге дағдыландыру, жоспар құруға, сондай-ақ белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін әңгімелеуге үйрету, жаңа технологиялар және тәсілдерді қолдана отырып, ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту әдістері қолданылады.

Көлемді мәтінді оқып қана қоймай, көру арқылы мазмұнын түсініп мәтіннің мазмұны бойынша түсінгенін айта білу. Сондай-ақ өз бетімен әңгіме құрап, мәтінге

байланысты қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөйлеуге дағдыландыру. Бұқаралық, ақпараттық хабарларды оқып түсіну (газет, журнал материалдары, теледидар хабары) мен талқылауда белсенділік танытып, біліктілікті жоғарылату жұмыстары басшылыққа алынады

My friend Bill is a geologist. He does not stay in town in spring and summer. He goes on expeditions. There he lives in a tent and cooks his own meals. He thinks he is a very good cook and when he comes back to town he tries to teach his wife and mother in law the art of cooking. He tells everybody that canned meat and porridge are the best dishes. His wife in his opinion spends too much time on cooking. So he does not let her stay in the kitchen. Neither his wife nor his mother in law contradicts him, for he never stays long at home. When he lives his children are sorry to part with him but they are glad that grandmother will cook their meals again.

Соңғы кезде көп қолданылып келе жатқан жұмыс түрінің бірі — «Brainstorming» әдісі, яғни суреттеліп берілген белгілерді қолдану арқылы біртұтас әңгіме құрастыру, оны әңгімелеп айту болып табылады (2-кесте).

Кесте № 2. «Brainstorming» 2 әдісі.

Бұл әдісті ағылшын тілі сабағында қолдануға болады:

- *Describe the way something is said: whisper, cry, shout, yell, mumble,*
- *Think of as many things as you can that are*
- *How many methods of travel can you think of?*
- *What if you were caught in an avalanche?*

• *What if tobacco wasn't brought to Europe?*

Сабақта Интернеттен алынған әндермен қоса, ән туралы қызғылықты қысқаша деректер, әннің нотасын және фразаларды қолдануға болады. Әннің мәтінін қағазға шығарып оқушыларға таратып беру керек. Мысалы: «Twinkle, twinkle little star», «If you're happy», «Spring is green» т.б. (3-кесте) [8; 43].

Кесте № 3. «Spring is green» әнін толықтыру: [http://lingualeo.com/]

_____ is green, spring is _____
_____ is bright. Summer is _____
_____ is yellow autumn, is _____
_____ is white. Winter is _____

Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор. Тыңдауға үйренуді сөйлеумен бетпе-бет отырып тыңдаудан бастаған жөн. Аудиториялық сабақтарда оқытушының сөйлеуі, бейнефильмді көрсете отырып, оқытушының оқуы оқушы үшін үлкен өнеге, үлгі болады. Ауызша сөйлеуге үйрету шетел тілім оқытудың ең қиын аспектісі болып саналатындықтан, ең негізгі мақсат — естігенін түсіне білуге үйрету. Түсінуді тексерудің ең басты бөліктерін — сурет арқылы, екіншіден — жазбаша жауап беру арқылы жүргізуге болады. Сурет арқылы үйрету кезінде қажетті суретті таңдау — алдымен айтылған фразаға, диалогқа, мәтінге, әңгімеге, одан соң тыңдалған материал мен суреттегі айырмашылықты табуға байланысты болады

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана: ҚР БЖҒМ, — 5-б.
2. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — Қызылорда: Санат, 2012. — 20–24-б.
3. Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 44, 45-б.
4. Брекеева А.С. Жаңа білім беру әдісі // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 10–13-б.
5. Бақытов А., Жұманова Р. Шетел тілін үйренуде тілдескіш оқу құралдарының тиімділігі // Мектептегі шет тілі. — 2011. — № 4. — 23–25-б.
6. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі–Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4. — 7, 8-б.
7. Альмухамбетова Г.К. Влияние стратегий технологии критического мышления на раскрытие творческих способностей учащихся // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2011. — № 5. — С. 3–6.
8. Кенжеева Г.К. Оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі заманауи технологияларын оқыту үрдісіне енгізу негізінде педагогикалық ұжымының кәсіби құзыреттіліктерін арттыру // Мектептегі шет тілі = Иностранный язык в школе. — — № 4.
9. Сматуллаева Б. Ағылшын тілінде ән үйренудің маңыздылығы // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — №— 25, 26-б.

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ
НАҚТЫЛЫҒЫМЕН ТИІМДІЛІГІН РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ СЫН
ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ**

Бижанова Гулзия Алмахановна

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов орта мектебінің
ағылшын тілі пәні мұғалімі

Әлемдік прогресс күн сайын алға озып бара жатыр. Бәсекеге қабілетті қоғамның негізі сапалы білім, саналы тәрбие. Бүгінгі таңда оқыту технологиясын жетілдіруге ерекше мән берілуде, бұл өмір талабынан туындап отырған мәселе. Өз кезінде Ж.Аймауытов «Сабақ беру- үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан- жаңаны табатын өнер»- деп, оқыту үнемі ізденіспен жаңадан- жаңаны жасайтын іс-әрекет екенін айтқан еді.Бұл пікір қазіргі білім беру тұжырымдамалары мен ел Президенті атап өткен білім беру жүйесін ұлттық және әлемдік рухани құндылықтан негізінде, инновациялық тұрғыда қайта құру талаптарымен үндесіп жатқанын байқау қиын емес. Бүгінгі таңда еліміздің білім жүйесінде қолданып жүрген көптеген технологиялар бар. Қазақтың кеменгер ұстазы А.Байтұрсынұлы «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» деген болатын.Оқушы психологиясын білу жан-жақты зерттеп тілімен ойын дамытуға еркін сөйлей алуға бағыт беруде.Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып олардың шығармашылық қабілетін дамыту басты мақсатым. Бүгінгі дүниенің күн санап өзгеруі білім беруге де талапты күшейте түсуде .Жаңа идеялар, білім беруге жаңаша көз-қарас , кәсіби біліктілік біздің бұрынғыдан да жаңа жоғарғы сатыға көтерілгеніміздің белгісі. Кез-келген технологияны нәтижесі –оқушының сапалы білім алуы, шығармашылық деңгейінің жоғарғы сатыға жетуі арқылы өлшенеді . Осы жолда мен «Сын тұрғысынан ойлау » жобасының маңыздылығын айтқым келеді. «Сыни ойлау» -бұл американдық көптеген ғалымдардың алдыңғы қатарлы идеялары негізінде құрылған жоба. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының қазіргі таңдағы талаптарға сай оқушы тәрбиелеу мақсатында алатын орны ерекше.Осы орайда сабақ беру барысында , оқушыны белсендіру, ой түйіндеріне өздігінен келтіру яғни , ережені үстірт оқып жаттап алу емес, қарастырылатын құбылыстардың ерекшеліктерін практикалық іс-әрекет үстінде ұғынып, тұжырымға келтіру – аса маңызды. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз, мұғалімнің бағытауы мен оқушының өз бетінше білімді игеруі. Сын тұрғысынан ойлау стратегиясын ұсынушылардың анықтамасы бойынша: сын тұрғысынан ойлау –даму (дамыту). Сын тұрғысынан ойлау қабілеттері дамыған сайын, оларда төрт параметрдің көрсеткіші өседі: Жекеден-жалпыға, дифференциалдыдан-сенімділікке, интуициядан –логикалыққа, бір перспективадан – көптеген перспективаға . Бұл көрсеткіштерді өсіру үшін :

1. Өз бетінше тұжырым, қорытындыға келу қабілетін;
2. Ұқсас құбылыстар арасынан тиімділерін таңдай білуін;
3. Проблеманы шеше білуі ;
4. Пікірталасты жүргізе білу қабілеттерін қалыптастыру қажет

«Сыни ойлаудың баланың ынтасын жетелеу, қызығушылығын ояту арқылы оқытуда маңызы зор »

Шығыс даналығы «Маған айтсаң, ұмытып қаламын, көрсетсең есімде қалар. Ал өзім істесем үйреніп аламын» деген сөзі осы бағдарлама маңызын ашқандай.

Ағылшын тілінде ойлау да, оқу, жазу, сөйлеу және тындау сияқты іс-әрекет. Оқыту аса күрделі. Сондықтан оған үнемі дайындық , мол еңбек қажет. «Сыни тұрғыдан ойлау » бағдарламасының оқыту әдістері көп проблеманың түйінін шешуге көмектесетінін айқын білдік.Осы жобамен жұмыс істей бастағаннан пәнді оқытуға деген көзқарас өзімде де, оқушыларымда да түбегейлі өзгерді.Сабақ барысында бірлесіп топтарда жұмыс жасау , өзі білгісі келетін мәселеге нар тәуекел ету , жазбаша және ауызша ой алмасу бүгінгі күні оқушылардың әдеттегі дағдысына айналды. Бастауыш сынып оқушыларына білім беруде сыни тұрғыдан ойлау жобасы оқушыдан ой талқысына салу, елестету әдеті қалыптасады, нәтижесінде енжар оқушыдан, ізденушілер, зерттеушілер және мәнді іс-әрекет жасай алатын қоғам мүшесін дайындауға болады.Осының бәрін қазіргі білім жүйесінде беретін бірден-бір бағдарлама сыни ойлау жобасы. Ал жеке тұлғаның даму – бұл жеке адамның

уақытқа қарай психологиялық және физикалық өзгеруі, үздіксіз жетілу, кішіден үлкенге, төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге көшу. Әр тұлғаның өзіндік рухани әлемі, өмір тәжірибесі мен әдеттерімен көз-қарастары болады.

Осы ағылшын тілінде оқушыға қатысты барлық басты жағдайларды осы жобамен жұмыс істегенде ескерген жөн. Біріншіден, оқушының рухани денесі мен табиғатына қамқорлықпен қарау. Екіншіден, ағылшын тілінде шығармашылыққа деген ұмтылысына зиян келтірмеу. Үшіншіден, ағылшын тілінде оқушының дүниені тұтастай қабылдауына көмектесу. Төртіншіден, ағылшын тілінде оқушының екі ұдай жағдайға тап болғанында дұрыс таңдау жасауына көмектесу. Осының бәрін ескере келіп, сабақ барысында сыни ойлау жобасының түрлі стратегияларын қажетті жерінде қолданамын. «Ой қозғау» стратегиясының өзі оқушылардың өмірге деген көз-қарасын қалыптастыруда өз ойын еркін айта білуге үйрететіне көзім жетті. Егер оқушы бастауыш сыныпта өз пікірін, ойын ашық айтып жеткізсе, сөз жоқ, ол жоғары сыныпта қиналмай өз бетімен еркін жұмыс істей алады. Шығарма, мазмұндама секілді жазба жұмыстарын орындағанда еш қиналмайды. Ағылшын тілінде сыни ойлау жобасы мазмұнындағы бүгінгі күн талабына сай бағыттардың бірі – білім берудің негізгі мақсатына сай өзгерістер енгізілуі. Егер бұрын білім беруде білім, білік пен дағдыға қол жеткізу басты орында болса, бүгінгі мақсат «оқушыға дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілік арқылы ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алуына жағдай жасау» болып табылады деп көрсетілген.

Сонымен қатар бұл бағдарламамен оқытуда оқушылардың кестелер, суреттер, оқулық, дәптермен жұмыс істеу іскерліктері де артады. Қазіргі білім беру саласында оқытудың жаңа технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болуы мүмкін емес.

Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы

Осы мақсатта жаңа технологиялардың үйретері көп. Сыни ойлау бойынша бала салыстырып, сынап үйренсе, алдағы өмірімде дұрыс пен терісті, ізгі мен жауызды, ақ пен қараны дұрыс жеңіл айтатын болады. Бала өз бетімен бір нәрсені тілеп, ол тілектің алдын, артын тексеріп, сонан соң я болдыруға, я болдырмауға өзі әбден есін, сол уақытта қайраты өркендемек.

Бала ешуақытта іссіз отыра алмайтын болғандықтан, балаға ылғи пайдалы іс беріп отыруы керек. Сол уақытта бала өмір бойы пайдалы іске әдеттеніп кетеді. Болмаса, балаға пайдалы іс берілмесе, ол уақытта бала өз бетімен қайдағы нашар, - зиянды істерге әдеттеніп кетеді.

Бұрынғы сабақтарым	
Мұғалімнің әдістері	Оқушының іс-әрекеті
Тақырыпты түсіндіреді	Мазмұнын айтып береді
Кейіпкерлер туралы айтып береді	Кейіпкерге мінездеме береді
Шығарманың идеясын анықтайды	Оқулық бойынша мұғалімнің түсіндіргенімен байланыстырып айтады
Шығарманың көркемдік ерекшелігін мысалдар арқылы түсіндіреді	Шығармадан айшықты сөздерді тауып айтып береді, дәптерлеріне жазады
Тақырыпқа шығарма жазу тапсырылады	Шығарма жазады
Қорыту сұрақтары жалпы қойылады	Жауап береді

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабақтарым	
Мұғалім әдістері	Оқушының іс-әрекеті
Топқа бөлініп ой-қозғайды	Ұжыммен жұмыс жасайды
Тақырыпқа қызықтырып бағыттайды	Мәтінмен өздері таныстырады
Шығармадан ең құнды нәрсені анықтауды ұсынады	Әр түрлі әдістер арқылы шығарманы зерттейді
Образдық ерекшеліктерін тануға бағыттайды	Жеке кейіпкерлерді талдайды, олардың орнына өздерін қойып қарайды
Шығарманың тілдік ерекшелігі туралы сұрақ тастайды	Әр түрлі әрекеттер арқылы арқылы шығарманың көркемдік ерекшелігін айқындайды
Ойларын жазуды ұсынады	Ой қорытып, оны қағаз бетіне түсіреді
Қорытындылауға бағыттайды	Тұжырымдама жасайды

Баланы тәрбие қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күрес білетін адам шығару деген сөз.

Инновациялық жұмыстың нақтылығымен тиімділігі, мақсаттылығы инновациялық үрдістің ғылымдылық деңгейі мұғалім мен оқушының даму мен шығармашылық қабілетіне тікелей байланысты. Сыни ойлау технологиясын пайдаланы отырып өткен әр тарау күрделі тақырыптар арқылы, оның нәтижесін қорытындылау нәтижесінде оқушының білімінің ол қылық тұстарын білеміз. Сабақ беру барысында бірлесіп топтарда жұмыс жасау, өзі білгісі, өзі зерттегісі келетін мәселеге нар тәуекел ету, жазбаша және ауызша ой алмасуды оқушылардың дағдысына айналдыруды мақсат ете отырып жұмыс жүргізуге тырыстым. Ол өз нәтижесін беруде.

Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов: «Халықты халықпен, адаммен теңестіретін- білім» деген екен.

Олай болса, заман ағымына сай біліммен қаруланған ой – өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман болу уақыт талабы екенін ұмытпайық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. -117 с.
2. Копец Л.В. Влияние обратной связи на самоконтроль личности в общении: автореф. ... канд. психол. наук. – М., 1987. - 19 с.

ТАРИХ ПӘНІНЕН ҰБТ –ҒА ОҚУШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН КӨТЕРУ ЖОЛДАРЫ

Джумагулова Гульнар Акетаевна

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов орта мектебі,
тарих пәнінің мұғалімі

***Аннотация.** Еліміздің болашағы болып саналатын ұрпақ тәрбиесінде, оқу процесінде өркениетті қоғам мен құқықтық мемлекеттің, нарықтық экономика кезеңінің қалыптасуы өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілетін, шығармашылық, кәсіби біліктілігі мен білімділігінің керек ететіні белгілі. Ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлырақ болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімге ғана тән. Қазіргі білім беру жүйесін дамытудың негізгі факторларына білім беру парадигмасын өзгерту; оқыту, тәрбиелеу және білім беру сапасын арттыру; білім беру ұйымдарының материалдық базасын нығайту жұмыстарымен қатар, оқушылардың мамандық таңдау бойынша кәсіби бағдар беру, әлеуметтенуі және олардың денсаулығын сақтау міндеттері де кіреді.*

***Түйін сөздер:** тарих, оқушылар, білім деңгейі, ҰБТ, рухани байлық, мәдениет.*

Тарих пәнінен оқушылардың білім деңгейін көтерілуі - тынымсыз білім алуы, еңбегі мен талпынысы, педагогтың оқушымен бірлескен шығармашылық ізденісі, бірлескен жүйелі жұмысының нәтижесі болып табылады. Осы білім сапасының көрсеткіші ҰБТ қорытындысымен өлшенеді.

Жыл сайын мектепті бітіруші түлектер Ұлттық бірыңғай тестілеуге (ҰБТ) қатысады. Әрбір осындай тестілеу барысында барлық ата-ана мен ұстаз бұл айрықша емтиханның нәтижесі қалай болар екен деп қобалжиды. ҰБТ - мектептің, пән мұғалімдерінің, сынып жетекшілерінің, оқушылар мен ата-аналардың оқу кезеңінде атқарған жұмысының қорытынды бағалауы болып табылады. Бұл баға мектеп үшін де, ата-ана үшін де, оқушылар үшін де оңды болуы үшін белгілі бір дәрежеде күш-қуат жұмсау қажет болады.

Қандай да бір жұмыстың нәтижелі болуы – ең алдымен дұрыс жоспарлаудан басталатыны белгілі. Сондықтан, ҰБТ тапсыруға сапалы дайындықты қамтамасыз ету үшін, ең алдымен нақты және тиімді іс-шаралардың жоспарының жобасы жасалады. Жоспар жобасын жан-жақты талдап, әдістемелік бірлестік жетекшілері, сынып жетекшілері, негізгі және таңдау пәні мұғалімдері өз пікірлерін білдіріп, жеке ұсыныстарын қосады. Сонымен қатар, жоспарда міндетті түрде келесі бағыттар жүзеге асырылады:

- ұйымдастырушылық іс-шаралар;
- психологиялық қолдау бағытындағы жұмыстар;

- әдістемелік жұмыстар;
- апараттық жұмыстардың жүргізілу мерзімі мен жоспары нақты көрсетіліп, жауапты тұлғалар белгіленеді.

Бала мектепке келгеннен кейін оқу оның негізгі іс-әрекетіне айналады. Мектепте бала белгілі бір мерзім ішінде қабелеттілік пен икемділіктің белгілі мөлшерін меңгеріп және оларды талдауды үйренеді. Қазіргі сәтте бала өзіне қызық емес, бірақ болашаққа маңызды материалдармен оқып танысады. Жалпы білім беретін мектептердің қабылданған балалардың оқу жүйесінде айтарлықтай қиындықтарды басынан өткереді.

Қиындықтардың ең алғашқы себебі – мектептік оқуға деген қызығушылығының төмендігі немесе психологиялық дайын еместігі болса, мектепті бітірер кезеңінде қорытынды емтиханды сәтті тапсыру.

Осыған қоса мектепте оқудың аяқтауы тек өмірдің жаңа шарттары ғана емес, сонымен қатар жаңа байланыстар, қарым-қатынас және жаңа міндеттер. Осыған орай баланың білімге деген қатынасы өзгереді: бәрі тынымсыз оқуға, ҰБТ бойынша мектептің іс-шараларына бағынышты болады. Бұл өте маңызды кезең. Бұл ҰБТ-ға даярлықтың алғашқы күнінен бастап оларға интеллектуалдық және физикалық күшті қажет ететін тапсырмалар береді.

Тарих пәнінен ҰБТ-ға дайындыққа кеткен уақыты мен күшке қарамастан, осы кезеңде барлық оқушыларда белгілі бірнеше қиындықтарды басынан кешіреді.

Жалпы, тәжірибеге сүйенетін болсақ, ҰБТ-ға дайындық кезеңіндегі қиындық мына жағдайларға байланысты болады:

1. ҰБТ алдындағы қорқыныш. Бұл баланы бағындыру, әрекеттерді орындату мақсатымен қорқынышты үйде қалыптастырады;
2. Оқу үрдісінде және қарым-қатынаста қиындыққа кезігуі;
3. уақытты дұрыс басқара алмауы;
4. ҰБТ-ға дайындықта есте сақтау қиындығымен кезіккенде, баланың көңілінде ҰБТ-ға деген жағымсыз қатынастың пайда болуы;
5. Мұғалімнің шамадан тыс тапсырмасын игере алмауы.

ҰБТ-ға дайындық баладан эмоциялық тұрақтылықты талап етеді. Оқушылар арасында келіспеушіліктер, реніштер және конфликттік жағдайлар жиі кездеседі. Әсіресе ерке балалар мұғалімнің ескертулерін ауыр қабылдайды және т.б. әрекеттер арқылы көрінеді. Баланың өз бетімен шешім қабылдай алатындай және еріктілікті дамытуға жағдайлар жасап және бір жұмысты аяқтамай келесі жұмысқа кірісуіне рұқсат етпей, кез-келген істі аяғына дейін жеткізуге үйрету керек.

Сонымен, балада ҰБТ-ға шын мәніндегі дайындықты бастаған күннен бастап психологиялық қайта өрлеу басталады. Баланың қарапайым міндеттер өрісі пайда болады. Баланың қоршаған ортамен байланысы жаңа формаға ие болады, бірлескен іс-әрекет ересек адамның нұсқауларын дербес орындаумен алмасады.

Кездесетін қиындық түрлерінің психологиялық ерекшеліктерін анықтау маңызды болып табылады. Олар:

- ЖОО оқуға мотивациялық қызығушылығының деңгейін анықтау;
- Оқу әрекеті барысында қиындыққа кедескен оқушылар тобын саралау, олардың себептері мен мінез-құлқын анықтау;
- Оқу барысында қиындық туғызған жағдайларды шешуге, психологиялық көмек көрсетуге арналған жолдарын анықтау.

Мектеп бітіруші оқушылармен психологиялық жұмыстың басты мақсаты – оқушыға тиімді танымдық қызмет стилін қалыптастыру мен әлеуметтік-психологиялық мүмкіндіктер құру. Сонымен қоса қызметті дамытатуға керек қосымша субъект

қасиеттерін құру. Біздің көзқарасымыз бойынша балалардың өзіні қойған мақсаттарына жету үшін әлеуметтік-психологиялық мүмкіндіктер құру маңызды. Олар:

1. Балаларға керек ынтаны қалыптастыру (Бұл маған не үшін керек, әрі не береді?)

2. Осы деңгейде балалар өзін-өзі тексеруге және өздік рефлексияға дағдылануы керек. («Мен қандаймын?»)

3. Оқушыларға өзі-өзінің танымдық субъект ретіндегі мықты жақтырын тексеруге мүмкіндік беру. Оларға сабақ барысында сүйенуге үйрету. (Мен нені жақсы істей аламын және осыны сабақта қалай қолданамын?)

4. Балаларға олардың әлсіз жақтарын түсінуге мүмкіндік беру және осы жақтарды қалай дамытуға болатының көрсету, оларға бейімделуді үйрету (Не маған қиындықпен беріледі және өзімнің әлсіз жақтарыма қалай қарауым керек?)

Бұл мүмкіндіктерге жету үшін ұзақ мақсатты ұйымдасқан жұмыс керек. Алайда белгіленген мәселе тек жалаң сабақтармен шектелмейді. Оны шешу үшін психологтардың, педагогтардың, ата-аналардың толық жүйеленген қадамдары жасалуы керек. Бұл жүйеде келесі жұмыстың негізгі бағыттары байқалады:

1. Жоғарыда көрсетілген талаптар орындалатын, дамытатын жұмыстар болуы керек.

2. Педагогтарды әрбір баланың жетістігімен, жұмыстың нәтижелерімен таныстыру. Осы ақпаратпен таныс педагогтардың мақсаты – балалар игерген қасиеттерді үйдегі жүйеде қолдануды үйрету.

3. Ата-аналарды көрсетілген нәтижелермен таныстыру. Олардың мақсаты – жаңа дағдылар мен икемділікті үйдік қарым-қатынас жүйесіне көшіру. Осыларды ҰБТ-ға дайындалу кезінде, басқа іс-әрекеттерде қолдану.

Қорытындылай келе, әр оқушыға жеке тұлға ретінде қарап, өзіне тән санасы, еркі, өзіндік әрекет жасай алатын ортасы бар екенін ескере отырып, оқушының білімге, ғылымға деген ынтасын арттыру, олардың ақыл-ой қабілетін, дүниетанымын, өмірлік мақсат-мүддесін айқындауға, жеке басының қасиеттерін дамытып, оны қоғам талабына сай іске асыруға көмектесу дұрыс ұйымдастырылған оқу-тәрбие процесі мен үлкендердің қолдауының ғана жемісі болып табылатындығында.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Үтегулова С.К. ҰБТ-ға сапалы дайындық – нәтиже кепілі // <http://www.zkoipk.kz/kz/2016smart1/2695-conf.html>

2 Битянова М.Р. Адаптация ребенка в школе: диагностика, коррекция, педагогическая поддержка. – М.: Педагогический поиск, 1987.

3. Тоқсанбаева Н.Қ. Танымдық іс-әрекетке кіріспе. .- А.: Қазақ университеті, 2007

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЛАРЫН ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕРІ ӘСЕРЛЕРІН ТАЛДАУ

Нұрманова Гаухар Талгатовна

Жамбыл облысы. Т. Рысқұлов ауданы А. Байтұрсынов атындағы орта мектебі,
бастауыш сынып мұғалімі

Аннотация. Басқа адамдармен қарым - қатынас жасау арқылы жалпы адамзат тәжірибесі, әлеуметтік нормалар, құндылықтар, білім мен қызмет тәсілдері игеріледі және тұлға қалыптасады. Бастауыш мектепте ақпараттық технологияларды қолдану жағдайларын талдау барысында қарым - қатынас жасаудағы дисфункционалды процесстермен қатар, тұлға аралық перцепцияның идентификация, эмпатия, рефлексия сияқты маңызды механизмдері бұзылады, өзгертіледі және құндылығын жоғалтады. Сондықтан да, өзін әріптесінің орнына қойып, бірге уайымдап, сені айналаңдағылар қалай қабылдайды деп ойлау қабілетін жоғалтады.

Түйін сөздер: бастауыш мектеп, білім беру, тәрбиелеу, ақпараттық технологиялар, интернет тәуелділік.

Интернет - тәуелділік осы кезге дейін белгілі және зерттелген аддикциялардың кейбір сипаттамаларын иемденген: өмірдегі маңызды заттарға аддиктивті тәртіпке байланысты мән бермеу; маңызды адамдармен аддиктің қатынастарын күйретуі, шамдану немесе аддикт үшін маңызды адамдардың көңілінің қалуы, адамдар бұл іс - әрекетін сынағандағы жасырынғыштық немесе шамданғыштық, осы іс - әрекеті үшін өзін кінәлі есептеуі немесе онысы үшін уайымдауы, мұндай іс-әрекетін қысқартуға тырысуының сәтсіз болуы [1]. Бірақ, бастауыш мектепте ақпараттық технологияларды қолдану жағдайларында интернетке - тәуелділіктің пайда болуы, американдық клиникалық психолог Кимберли Янг аддиктерге сұраунама жүргізіп, олардың 25 %-ның Интернетте жұмыс істеуді бастағаннан кейін жарты жыл ішінде, 58 % екінші жарты жыл ішінде, ал 17% бір жылдан кейін тәуелді болғанын анықтады [2].

“Интернет - тәуелділік” терминін 1995 жылы доктор И. Голдберг Интернетті қолдануға деген патологиялық, жеңе алмайтын құмарлықты сипаттау үшін ұсынған. Бұзылыстардың диагностикалық критерийлері негізінен химиялық емес тәуелділіктер үшін DSM-IV критерийлеріне бүтіндей сәйкес келеді.

- Компьютерді қолдану дистресс тудырады.
- Компьютерді қолдану физикалық, психологиялық, тұлға аралық, жанұялық, экономикалық немесе әлеуметтік мәртебесіне зиян келтіреді.

И. Голдберг Интернет - тәуелділікті “үй шаруасына, оқуға, әлеуметтік, жұмыс, жанұялық, қаржылық немесе қызметтің психологиялық салаларына зиянды әсер ететіндігі” тұрғысынан сипаттайды. Бірақ “Интернет - тәуелділік” терминінің орнына И. Голдберг “компьютерді патологиялық қолдану” (PCU – pathological computer use) терминін қолдануды жөн көретін. Қазіргі кезде PCU әлдекім әлеуметтікке жатпайтын қолдану түрлерін қоса алғанда жалпы компьютерді патологиялық қолданатын кең ауқымды категориялар үшін қолданылады, ал “Интернет - тәуелділік термині” әлеуметтік өзара әрекеттесуге тарту үшін компьютерді патологиялық қолдануды білдіру үшін қолданылады.

Доктор М. Орзак [3] PCU ге тән келесі психологиялық және физикалық симптомдарды бөліп көрсетті:

Психологиялық симптомдар:

- Компьютердің алдында өзін жақсы сезіну немесе эйфория
- Тоқтай алмайтын жағдайға келу
- Компьютердің алдында өткізетін уақыттың көбеюі
- Жанұясы мен достарын ұмыту
- Компьютердің алдында болмаса бостықты, депрессия, шамданудың пайда болуы
- өз қызметі жайлы жұмыс берушілерге немесе өзінің жанұя мүшелеріне өтірік айтуы

Жұмыста немесе оқуда проблемалардың болуы

Физикалық симптомдар:

- Карпалдық каналдың синдромы (бұлшық еттерге ұзақ уақыт артық күш түсуіне байланысты қолдың нервтік салаларының туннельді зақымдануы)
- Көздегі құрғақтық
- Запран байланғандағы сияқты бастың ауыруы
- Арқадағы аурулар
- Уақытында тамақтанбау, тамақ ішпей қалу
- Жеке бас гигиенасын сақтамау
- Ұйқының бұзылуы, ұйқы режимінің өзгеруі

Интернет - тәуелділіктің кең ауқымды түсінігінде тәуелділіктің көрінулеріне желілердің әлеуметтік қолдануларынан, қарым - қатынас қана емес, сондай-ақ,

Интернеттегі құмар ойындарға, электрондық сауда мен аукциондарға құштарлық; WWW бойынша аралауға құштарлық тәуелділігінде жатқызады.

Кимберли Янг Интернет-тәуелділіктің негізгі төрт симптомын келтіреді:

1. e-mail-ді тексеруге құштар болып тұру;
2. интернетке келесі шығуды асыға күту;
3. айналасындағылардың, Интернетте өте көп уақыт өткізетіндігіне шағымдануы;
4. айналасындағылардың, Интернетке өте көп ақша жұмсайтындығына шағым айтуы.

К. Янг Интернетке тәуелділікті төмендегілерден тұратын – көпөлшемді құбылыс ретінде береді:

- эскейпизмнің көрініс беруі (өзін-өзі бағалауы төмен, қорқатын, депрессияға бейім, өзінің қорғанышсыздығын сезінетін, жалғыз басты немесе жақындары түсінбеген, өз жұмысына, оқуына немесе әлеуметтік ортаға басымен беріліп кеткен адамдардың виртуалды шындыққа қашуы);

- жаңашылдықты іздеу;
- сезімдерін тұрақты ынталандыруға ұмтылу;
- эмоционалдық құштарлық (айтып тастау мүмкіндігі, эмпатинді түсініліп және қабылдануы осының арқасында шынайы өмірдегі жағымсыз уайымдардан босануы, қолдау мен мақұлдау алу);

жүргізілген зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, кешегі өткен технофобияда, әсіресе оның бір түрі – компьютерофобияда аддиктердің көпшілігіне тән компьютерлерден және басқада ақпараттық технология түрлерінен қорқуды жеңу нәтижесінде компьютерді және WWW арнайы іздеу немесе коммуникативтік программаларын қолдануда өзін “виртуоз” сезіну лязаты [2].

К. Янг сондай-ақ, ақпараттық технологияларды қолдану жағдайларында көрініс беретін жағымсыз феномендерді сипаттады:

1. компьютерден тәуелділік, немесе компьютермен жұмыс істеуге (ойындарға, программалауға немесе басқа да қызмет түрлеріне) обсессивті құштар болу;

2. “ақпараттық зорығу”, немесе WWW бойынша компульсивті навигация, қашықтағы мәліметтер базаларында іздеу жүргізу;

3. Интернетті компульсивті қолдану, немесе Интернетпен тікелей байланысты құмар ойындарына, онлайндық аукциондарға немесе электрондық сатып алуларға патологиялық құштар болу;

4. “киберқатынастардан” тәуелділік, немесе Интернеттің әлеуметтік қолданылуларынан: чаттардағы, топтық ойындар мен телеконференциялардағы қарым - қатынастардан, осындай қарым-қатынастар барысында шынайы өмірде бар жанұясы мен достарын виртуалдымен ауыстыруға алып келуі мүмкін, жолдастық қатынастар немесе “флирт” орнату;

Бұдан басқа, К. Янг Интернетке тәуелділіктің стадияларын бөліп көрсетті:

1. бірінші стадияда Интернетке және жаңа мүмкіндіктермен танысу болады;
2. екінші стадияда Интернет адам өмірінің мәнді салаларын ауыстыра бастайды;
3. үшінші стадияда шынайы өмірден қашу туралы айтуға болады

Компьютер басында үнемі отыра беру– адамның жүйкесін бұзып, бас, тері аурулары, қан көтерілуі, асқазан жарасы, тағы да басқа кеселдерге апарып соғады. **Сондықтан, ата-аналарға айтар кеңесім**, егер баласының интернетке немесе компьютерге тәуелді болып бара жатқанын көрсе, төмендегідей жолмен емдеген тиімді:

– Ең алдымен, бала компьютерге тым әуес болса, оның бұл әдетін жаман әдет қатарына жатқызбаудан аулақ болу керек. Өйткені көптеген ата-ана «балам ішімдік ішпейді, шылым шекпейді, есірткіге жоламайды, ал компьютерге құмарлығы кейін есейгенде қалады» деп ойлайды.

– Баланың компьютерден өзге досы жоқ болса, оның неге осылай оқшауланып бара жатқанын зерттеуге тырысу керек.

– Бозбала бір жағынан тәуелсіздікке ұмтылатынын, екінші жағынан ата-анасының қолдауына мұқтаж екенін, осы сәтте олардың ата-ана қоятын шектеуден шығып кеткісі келіп тұратынын, алайда онсыз өмір сүре де алмайтыны түсініп, бірде жіберіп, бірде тартып дегендей тәрбиелеп отыру қажет.

– Балаңызбен әңгімелесу әдебіңізді өзгертіңіз. Зекіменіз. Жандүниесін түсініп, отбасында бала мен ата-ана арасындағы татулық, сенім орнатыңыз. Көңіл бөлу деген сөз оның күндіз не істеп, не ішіп, не жегенін сұрау ғана емес, баланы асықпай тыңдап, оның реніші мен қуанышын да бөлісе білу.

Гигиеналық талаптарға сәйкес 7-10 жастағы бала компьютердің алдында күніне 45 минуттан, 11-13 жастағы бала күніне 45 минуттан екі рет, ал одан ересек бала күніне үш реттен артық отырмауы тиіс.

Олай дейтініміз, компьютерге байланып ұзақ отыру көптеген адамдардың өмірінің ерте үзілуіне әкеліп соққанының дәлелі бар. Мәселен, үзіліссіз 50 сағат компьютерлік ойын ойнаған ұлты кәріс азамат сол өзін арбап алған көк жәшіктің алдында жан тапсырған. Бұдан мынадай түйін түюге болады: Балта тұрмыста керек нәрсе. Алайда балтаны баланың қолына берсеңіз, ол өзінің денесін жарақаттап алуы мүмкін. Сол тәрізді компьютер де тұрмыста керек зат. Бірақ оны қалыптан тыс пайдалану – бала өміріне пайдадан гөрі көбірек зиян әкеледі. Сондай-ақ, балаларыңыздың психологиясы бұзылмас үшін аса қаталдық дәріптелетін ойындарды көп ойнауына жол бермеңіз.

Сондай-ақ, баланың виртуалды әлемге еніп кетуі оның ғана проблемасы емес, ол үлкендердің де проблемасы екенін айта кету керекпіз. Осы бөлімде келтірілген мысалдар мен нұсқаулар осындай жағдайлары барларға оны жеңуге, ал оған бейімділерерде тәуелділіктің пайда болуын болдырмауға көмектеседі деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. – М., “Можайск-Терра”, 2000, с. 11-40

2. Войскунский А.Е. *Психологические исследования феномена Интернет-аддикции* // Тезисы докладов 2-й Российской конференции по экологической психологии. М.: Экопсицентр РОСС. 2000 С. 251-253.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Омарова Райхан Турсынбаевна

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынұв орта мектебі,
директордың ғылыми –әдістемелік жұмыстар жөніндегі орынбасары

Аннотация. Бүгінгі таңда жастарға әлемдік деңгейге сәйкес білім мен тәрбие беру, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлауын, іскерлігін, төзімділігін, сонымен қатар кәсіби біліктілігін арттыру өркениетті қоғамның міндеті болып табылады. Өз ісіне берілген, жаңалықты жатсынбай қабылдайтын, шәкіртінің бойына білім нұрын құятын жаңа тұрпатты педагог дайындау бүгінгі күннің негізгі өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені ұстаз алдына егеменді еліміздің болашағы – жас ұрпақты оқыту, тәрбиелеу және толыққанды тұлға ретінде қалыптастыру міндеті тапсырылған. Ұстаздың қызметі тек баланы оқытып қана қоймай, оның күнделікті іс-әрекетінде көп еңбекті қажет ететін үйлесімді қарым-қатынас тәжірибесі болып табылады.

Түйін сөздер: педагогикалық қарым-қатынас, оқу процесі, жастар тәрбиесі, қоғам, жас ұрпақ, тұлға қалыптастыру.

Қандайда болмасын қарым-қатынас екі жақтық әрекет. Ал қарым-қатынастағы негізгі рөл – атқарушы да, екіншісі – серіктесі. Осыдан қарым-қатынастың сәтті болуы екі субъектіге байланыстылығы анықталады. Қарым-қатынастың түрлері адамның дүниеге келген күнінен бастап жас ерекшелік деңгейінде қоршаған ортаның ықпалына байланысты дамиды. Оқу процесіндегі тәуелділік және оның орындаудағы қарым-қатынас себептері, қоғамдық ортадағы өзгерістер және т.б. пікірлесушілердің өзара қатынасы барысында қарым-қатынас стилдерінің пайда болуына әсер етеді.

Мұғалім мен оқушы арасындағы өзара түсіністікті орнату кезеңдерінің бірі – баланы зерттеу, оның ішкі дүниесіне ену болып табылады. С.Л.Рубинштейн: «Оқушының мінез-құлқындағы ішкі мазмұнды ашпай, сыртқы формальды сипатын есепке алып жұмыс жасайтын педагог, өз жұмысының нәтижесін көре алмайды» - деген. Оқушыларды тану арқылы мұғалім, олардың мінез-құлқындағы мотивтері мен мақсаттарын, көңіл-күйлерін, сезімдерін түсініп, қорқыныштарын анықтау қажет. Бірақ, ол тек бір жақты әрекет емес. Мұғалім шәкірттерді ұйымдастыра отырып, оқу – тәрбие процесінде әр уақытта да олармен өзара қарым-қатынаста болады.

Педагогикалық қарым-қатынастағы білім беру процесінде субъектілерінің өзара әрекеттесуі туралы профессор С.М.Жақыпов былай деген: «Оқыту процесіндегі субъектілердің қарым-қатынасындағы мағыналардың өзгеруі біріккен іс-әрекеттің мотивтері мен мақсатының заңды құрылуына мүмкіндік береді және оларды оқыту процесінде ескеру, біріккен танымдық іс-әрекетті қалыптастыру үшін қажетті шартты жасайды» [10]. Сондықтан қарым-қатынастың нақтылы бірізділігі болашақ тұлғаның дамуына орасан зор ықпал етеді.

Мұғалімнің шәкірттермен қарым-қатынасында әлеуметтік қызметті атқарушы және нақты жеке тұлға ретінде педагогикалық іс-әрекеттің құрамды бөлігі. Қарым-қатынас арқылы мұғалім оқушылар туралы ерекше қажетті ақпаратты алып отырады. Тікелей қарым-қатынас жеке тұлға әр түрлі жағдайларда және іс-әрекетте диагностикалық және коррекциялық жұмыстар жүргізуге мүмкіндік береді.

Өмірдің түрлі жағдайларына байланысты біздің іс-әрекетімізбен қатар мінез-құлқымыз да өзгермелі. Соған сәйкес қарым-қатынас стильдері де өзгермелі болады. Қарым-қатынас стилі адамның басқа адаммен өзара әсерлесуі барысындағы мінез-құлқын көрсетеді. Сонымен адамның қарым-қатынас стилі, оның анықталған нақты бір қарым-қатынасқа орнықталынуы, бағытталуы, соған дайындығы мен адамның сол жағдайдағы өзін көрсетуі. А.А.Брудныйдың тұжырымдауы бойынша, қарым-қатынас негізгі қызметі арқылы жүзеге асады. Олар: активациялық - әрекетке түрткі беру; интердиктивті – тыйым салу, тежеу; дестабилизациялаушы – қоқан-лоққы, қорлау. Осыдан қарым-қатынастың инструментальды (іс-әрекетті қарым-қатынас жолымен үйлестіру), синдикативті (қауымдастықты, топты жасау) және трансляциялық қызметтері анықталды. Соңғысы педагогикалық қарым-қатынас үшін ерекше маңызды, себебі «бұл қызмет оқыту негізінде қарым-қатынас арқылы тұлға оқытылуы жүзеге асады ...». Адамзаттың барлық өмірі үнемі басқа адаммен қарым-қатынас негізінде өтеді. Қарым-қатынас процесінің барлық жақтары (коммуникативті, интерактивті, перцептивті) басқа құрылымдық тәсілдерді қолдануды қажет етеді. Олар кез келген іс-әрекетте бір-бірін қабылдау, түсіну, бірлескен әрекет ұйымдастыру мақсатынды іс-әрекеттің мазмұнына байланысты орындалатын процестің негізінде туындайтын қарым-қатынастың түрлері мен арақашықтықтары/11/.

Педагогикалық қарым-қатынас стилінен біз педагогпен оқушы арасындағы біріккен іс-әрекеттегі өзара әсерлесудің әлеуметтік психологиялық ерекшеліктерін көреміз. Педагогикалық қарым-қатынас педагог және оқушылардың өзара әрекеттесу, ынтымақтастық формасы:

- педагогтың коммуникативті мүмкіндігінің ерекшеліктері;
- педагогпен оқушының өзара қатынасынан туындаған мінез-құлық;
- педагогтың шығармашылық индивидуальдылығы;

- оқушылар ұжымының ерекшелігі.

Педагогтың оқушылармен қарым-қатынас стилі - әлеуметтік және адамгершілік жағынан байытылған сатысы. Педагог өзінің педагогикалық іс-әрекеті және үйренушілердің оқу іс-әрекеті негізінде қарым-қатынас қиындықтары пайда болады. Педагогикалық іс-әрекетте қиындықтар пәндік мазмұнның өзімен, педагогтың меңгерілуі оның іс-әрекетінің негізі болып табылатын білімдерге ие болу деңгейі және сипатынан да туындауы мүмкін, сондай-ақ кәсіби-педагогикалық іскерліктерден, дидактикалық құзырлылықтан да, үйренушілерге педагогикалық әсер ету тәсілдері және құралдарынан да туындауы мүмкін. Осыдан, педагогикалық қиындықтардың негізгі бағыттары білім беру процесінің дамуы, мазмұны және формаларымен, мұнда оқыту мен тәрбиелеу іс-әрекетінің субъекті ретіндегі оқытушының ерекшеліктері және қарым-қатынас процесімен байланысты.

Педагогикалық іс-әрекет үрдісіндегі қарым-қатынасты төмендегідей жіктеуге болады:

- мұғалім мен оқушы қарым-қатынасының жалпы жинақталған / жүйесі;
- педагогикалық іс-әрекеттің нақты кезеңіне тәуелді қарым-қатынас жүйесі;
- нақты педагогикалық және коммуникативті тапсырманы шешуден туындаған ситуативті қарым-қатынас жүйесі.

Білім беру ортасындағы өзара әрекеттесуші тұлғаларды дамытудың, түрлі жағдайларда оқушылардың жетістікке жетуіне итермелейтін, сыныптық тапсырмаларды орындауда іскерлік пен тәсілдерді меңгеруде ықпал ететін мұғалім мен оқушы арасындағы бірлескен іс-әрекет неізінде болатын қарым-қатынас мәселесі. Мектеп қабырғасындағы жасөспірімдердің негізгі іс-әрекеті қарым-қатынас. Бірақ осы жастағы оқушылардың жас ерекшелік деңгейінде болатын психологиялық өзгерістерге байланысты қарым-қатынаста да бірнеше қиындықтар кездеседі. Осы мәселені шешудегі маңызды фактор бірлескен педагогикалық іс-әрекетке қатысушылардың субъект-субъекттік өзара үйлесімді психологиялық жағдаймен қаруландыру нәтижесінде оқытудың нәтижелілігін арттыру. Оқытудың нәтижелілігі педагогикалық әдістерге ғана негізделмейді, оқушылардың танымдық әрекеттерін ұйымдастырудың маңыздылығына да байланысты. Білім беруде оқыту үрдісінің тиімділігі немесе жекеленген оқушыларға психологиялық-педагогикалық ықпалдың тиімділігі мәселесіне артық мәселені табу қиын [12]. Осыдан, кез-келген педагогикалық іс-әрекет, ол сабақ немесе тәрбиелік-дамытушылық іс-шаралар мұғалім мен оқушы әрекетінің түрлі формалары мен өзара әрекеттестігінде көрінеді.

Педагогикалық қарым-қатынастың өзгешелігі ең алдымен, оның көп объектілі бағыттылығынан көрінеді. Ол тек үйренушілердің өзара әрекеттесуінің өзінде олардың тұлғалық дамуы мақсатына бағытталмаған, сондай-ақ, педагогикалық жүйенің өзіне негіз болып табылатын, оқу білімдерін игеруді ұйымдастыруға және осы негізде шығармашылық іскерліктерді қалыптастыруымен сипатталады. Педагогикалық қарым-қатынас кем дегенде үш бағыттылықпен ерекшеленеді: оқудағы өзара әрекеттесудің өзіне, үйренушілерге (қазіргі жағдайлары және болашақтағы бағыттары) және игеру пәніне (меңгеру).

Педагогтың шәкірттерімен қарым-қатынасы оқу-тәрбие үрдісін басқарудың өзіндік каналы ретінде іске асады. Бірақ қарым-қатынас каналдарында «ақпараттық тасқын» өте көп. Әрбір оқушыға әр түрлі ақпарат тасқыны әсер етеді. Оқушының дамуы мен жеке ерекшеліктеріне байланысты олар бір-біріне қарама-қайшы келуі де мүмкін. Осындай жағдайда педагогтың оқушылармен қарым-қатынасы белгілі дәрежеде бүкіл ықпал ететін ақпараты біріктіріліп, ықпал етуші элементтерді нақтылайды.

Мұғалім мен оқушылардың өзара қарым-қатынас тәжірибесінде әр уақытта да ойдағыдай қалыптаса бермейді. Көп жағдайда бұл мұғалімнің басқару стиліне, оның оқушылармен қарым-қатынас шеберлігіне байланысты. Психология ғылымындағы зерттеулерден мұғалімдердің оқушыларды басқарудың жиі кездесетін 5 түрлі стилі анықталынған: авторитарлық (өзіндік әміршілдік), авторитарлық, демократиялық,

бұрмалаушылық, бірізділік емес. Өзіндік әміршілдік автократиялық басқаруда мұғалім активке сүйенбей, ұжымды өзі басқарады, оқушылардың өз көқарасы ескерілмей, тек талап қойылып оны орындау қатаң бақыланады. Авторитарлық басқаруда автократиялық басқару стилінің негізгі белгілері тән, бірақ ұжым өмірінің мәселелері бойынша талқылауға қатысуға рұқсат берілгенімен әр уақытта шешімді мұғалім өзі қабылдайды. Басқарудың демократиялық стилінде мұғалім ұжымды қолдап, өз бетінше белсенділіктерін ынталандырады. Бұрмалаушылық басқаруда мұғалім оқушылардың өмірі мен іс-әрекетіне аз араласады, оларды басқару ісінен шеттетіледі, басқару тек формальды жүреді. Бірізділік емес басқару стиліне тән ерекшелік мұғалім сыртқы жағдайлар мен өзінің эмоционалдық стильдерінің кез келгенін іске асырады, ол көп жағдайда мұғалім мен оқытушылардың өзара қарым-қатынас жүйесін түсініспестікке және әр түрлі жағдайға алып келеді. Басқару стилі мұғаліммен оқушылардың өзара қарым-қатынасының барлық жүйесіне із қалдырады, мұғалім өз оқушыларымен қалай қарым-қатынас жасайды, оқушылармен оның жиі болып тұратын келіспеушіліктері, ұжымдағы психологиялық ахуал және т.б.

Психологиялық зерттеулер негізінде оқушылармен қарым-қатынас жасау белсенділігіне байланысты шарытты түрде мұғалімдерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топта қарым-қатынас мұғалімдердің күнделікті тәлімгерлік міндеттерінен шығып, ерекше белсенділігімен, сенімділігімен және тиімділігімен ерекшеленеді. Олар оқушылармен жиі кездеседі.

Екінші топтағы педагогтар оқушыларға құрметпен қарап, олардың сенімі мен симпатиясына ие болғандар. Бірақ қарым-қатынас әр түрлі жағдайға байланысты және мұғалімдердің басқару стиліне байланысты бір ізді емес.

Үшінші топта педагогтар оқушылармен жақын қарым-қатынас жасауға ұмтылатындар, бірақ жақын қарым-қатынас қалыптаспаған. Оқушылар тарапынан сенім орнату, ұнату жағы аз қалыптасқан.

Педагогикалық қарым-қатынас жас ерекшелік, әсіресе жас жеткіншектер мен жоғары сынып оқушыларына тән үлкендердей болуға ұмтылуын есекеруіне байланысты. Орта және жоғары сынып оқушыларында ата-аналарымен, үлкендермен қарым-қатынасында қиындықтың деңгейі артып отырады. Осыдан «мұғалім-оқушы» жұбының өзара қарым-қатынасының қалай құрылатынын ескеру маңызды/13/.

Сонымен педагогтың оқушылармен біріккен іс-әрекетте болатын қарым-қатынасы жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды факторы ретінде жас ерекшелік деңгейінде жетілуін оқу-тәрбие әрекетінде ұйымдастыруда педагогтардың ықпалын талдау барысында мынадай нәтижелерге көңіл аудару маңызды:

- Қарым-қатынастың тәсілдері мен формаларына мән беріп, оның нақты стратегиясы мен тактикасын өңдеу:

- Тұлға аралық қатынастарды ұйымдастыру:

- Жаңа қатынас, дағды мен қажеттігін тәрбиеші мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетін жүйелі жоспарлау.

Педагогикалық қарым-қатынастың оқу процесін ұйымдастыру барысында анықталған тұжырымдар:

- Педагогикалық қарым-қатынас жеке бас дамуында жас ерекшелік деңгейінде жетілдірудің құралдарына бағытталады.

- Түрлі жағдайлар кезінде қатынас техникалары әлеуметтік-психологиялық дайындықты қажет етеді.

- Қарым-қатынастың қалыптасуы үлкендерге еліктеуден, топ ішіне ену және бейімделуден бастау алады.

Сонымен қорыта келгенде, мұғалім қарым-қатынасының кәсіби мәдениеті

– бұл оқыту процесінде субъектілердің біріккен іс-әрекетін үйлесімді ұйымдастыру, психологиялық ықпал ету мүмкіндіктерін біріктіретін жағдайдың құру, өзара әрекеттің жаңа жолдарын іздеуді талап ететін шығармашылық қасиет.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Слостенин В. А. Педагогическая деятельность и проблема формирования личности учителя // Психология труда и личности учителя/ Под ред. А. И. Щербакова.- Л., 1976.
2. Абульханова-Славская К.А. Личностный аспект проблемы общения.- В кн.: Проблемы общения в психологии. М., 1981. с. 218-241.
3. Калмыкова З.И. Психологические принципы развивающегося обучения – М: Знание (1979 – 48 с)
4. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения.- А.: Казак университеті, 2004.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАБІЛЕТІ МЕН
ДАРЫНДЫЛЫҒЫН МҰҒАЛІМ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ**

Узенбаева Нуржамал Жапсарбаевна

Жамбыл облысы, Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов орта мектебі,
бастауыш сынып мұғалімі

***Аннотация.** Соңғы жылдары бастауыш оқушыларының ерекшеліктері жоқ болуы немесе маңызы төмендеуі мүмкін. Мұғалімнің қарастырылған ерекшеліктері баланың танымдық мүмкіндіктері мен жалпы дамуына әсер етеді. Бұл жағдайда дарындылығы байқалған балалардың жас ерекшеліктерін ескеру керек. Бұл ерекшеліктер әрі қарай жалпы дамудың бағытын көрсетеді.*

***Түйін сөздер:** бастауыш сынып, оқушылар, қарым-қатынас, дарындылық, даму, қоршаған орта.*

Мектептік кездегі білімді толықтыруды жүзеге асыруға әсер ететін оқушының мінез ерекшелігі болып табылады. Оқушылардың қабілеті көбінесе жақсы жағымен көрінеді. Көптеген белгілі ғалымдар бала кезінен өздерінің ерекше қабілеттерімен көзге түсе бастаған. Кибернетиканың қалаушысы Н.Винер өз автобиографиясын «Бұрынғы вундеркинд» деп атаған. Ол 15 жасында француз академиясының пікір алған Виктор Гюгода вундеркинд болған. Ал А.Грибоедов пен И.Мечниковты да вундеркинд емес деуге болмайды. А.Грибоедов 11 жасында университетке түсіп, 15 жасында философия факультетінің 2 бөлімін бітірді. И.Мечниковтың табиғатқа деген сүйіспеншілігі бала кезінен ояна бастаған. Сауатын ашар ашпастан ботаникаға арнап шығармалар жазып және құрбыластарымен дәріс оқитын, гимназияда оқып-жүріп ғылыми журналдарда, соның ішінде шетелдік журналдарда көрініп жүрді. Сонымен қатар, бала кезінде вундеркинд болғандар Дубна қаласындағы ғылыми орталықтың жетекшісі Н.Боголюбов 12 жасында орта мектепті бітірген. Қазіргі замандағы белгілі математиктердің бірі Н.Виноградовтың айтуы бойынша, ол 3 жасында өз бетімен оқып, есептеп үйренген. Ал екінші жағынан алып қарасақ баланың аса ақылдылығы мен зеректігі уақытша болуы мүмкін. Жасы үлкейе келе бала ақыл-ойын дамытып, оны жаңа деңгейге көтерумен бірге, кейде оны шектеп, қабілетін жоғалтуы да мүмкін [1].

Мектеп кезеңіндегі дарындылық дегеніміз не? Оның болашақтағы дарын екенін, әлде мектепке жәй жақсы дайындық екенін қалай анықтауға болады? Мектеп жасындағы балалар ақпаратты әсерлі қабылдап, өзін қоршаған айналаға таңданып, түрлі сұрақтар қойып, қызығушылық танытады. Олар сенгіш, ашық мінезді, тәртіпті және айтқанды екі етпейтін орындаушылар. Дамудың осы кезеңінде мұғалімнің қарым-қатынас жасауы жалпы қабылданған ережелер мен нормалар негізін меңгеру арқылы жүргізіледі. Алғашқы

түсініктердің басым көпшілігі эмоция негізінде қалыптаса бастайды. Эмоция психологиялық және физиологиялық процестерді жылдам дамытады [2].

Қоршаған орта әсерлерін ұғыну ақыл-ойдың маңызды бөлігі болып табылады. Бала кезден байқалған қабілеттердің шындыққа сәйкестігін және оның әрі қарай қалай дамидынын байқау өте қиын. Баладағы қабілеттер тек бастауыш кезде ғана сәтті болып, қоғамдық маңызы бар мәселелерге шын жөн сілтеуші болмайтын жағдайлар да аз емес, дегенмен де ерте жаста байқалған қабілеттер ата-ана мен ұстаздарды бей-жай қалдырмауы керек. Олар шын дарындыны тануы мүмкін. Мұндай балаларды жақсы түсіну үшін алдымен бала психикасының жас ерекшеліктерін білуі тиіс. Өсе келе ақыл-ой деңгейі әр түрлі болады және тез алға ұмтылады. Аз жылда жаңа туған балада үлкендердің көмегімен және солардың қарамағында өзіне тән ақыл-ойы, әдеттері қалыптасады. Психиканың дамуы өскен кезінде қайталанбайтын жылдамдықпен жүреді. Балалық шақтағы ақыл-ойдың тез дамуы қайталанбайтын шақ. Осы жас ерекшелігіне сай дамиды қабілетіне, әсеріне, жүйке жүйесіне басты назар аудару керек. Балаларды бір-бірінен әлсіздігі, төзімділігі, жүйке жүйесі ғана емес, рухани әлемі де үлкендерден де өзгеше болып табылады. Бұл өте маңызды!

Н.Лейтестің еңбектерінде жас ерекшелік механизмін байқауға болады. Жас ерекшелік сезімталдығы бірдей болмауы балалықтың әр кезеңінде психикалық дамудың өзіне қажетті бағыт таңдауына мүмкіндік береді. Бұл жайлы К.Чуковский өзінің белгілі «Екіден беске дейін» шығармасын атап көрсеткен. Бір қызығы тілден шығармашылыққа ұмтылу бала психикасының ерекше жағдайы, тілдің ойлауы түрлі формаларын игеруге мүмкіндік береді де, күрт төмендей бастайды. Сөйлеу формасының қалыптасуы уақытында басталмаса, сөйлеудің дамуы қиындайды. Бұл кезінде сөйлеуді дамыту мүмкіндіктерін жіберіп алу кесірінен болады.

Балалықтың әр кезеңінде ақыл-ой дамуының өз деңгейі болады. Бастауыш мектеп кезінде алдыңғы орында есте сақтау, дайын болу, түсіну қабілеті шығады. Бастауыш мектеп оқушылары ұстазының айтқанымен жүріп, соған ұқсауға тырысады және бұл да баланың түсінігіне байланысты болады. Осы жастағы балаларды көп сөйлегіштік байқалады. Өз ойымен бөлісу, басынан өткенді айту баланың әсерлілігін байқатады. Осы кезеңдегі оқу мүмкіншіліктерінің ерекшеліктері туралы арнайы фактілер бар. Психологтар 2-ші және 5-ші сынып оқушыларының шет тілін үйренуге қабілеттілігін салыстырғанда бұдан төменгі сынып оқушыларының қабілеті жоғары екенін байқады. Шет тілі сабағында олар жаңа лексика мен фонетиканы пайдалануға ынталы болып келеді екен. Жастың бір кезеңінен екінші бір кезеңіне өтуі психикалық қасиеттерінің көбейюінде болып келеді.

Жасына сай емес ақыл-ойдың өсуі балалықтың әр кезеңіне тән. Балалар ересектерге қарағанда қабілетті, бірақ бұл жерде уақытша көрінетін даму шартын жіберіп алмау керек. Жас ерекшеліктерінің дарындылықты дамытуға қосқан үлесі қандай екенін түсіну үшін оларды бірін-бірі алмастырып қана қоймай, тұрақтап қалатынын есте ұстаған жөн. Бұл әр балада әр жаста болуы мүмкін. Өсіп келе жатқан баланың қабілеті оның әр кезеңінде пайда болған қабілетінің қайсысы сақталатынына және олардың ақыл-ойына қалай әсер ететініне тәуелді болып келеді.

Даму қарқындылығы біркелкі болмайды. Бірқатар психологтар Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, Клименко, Н.Лейтес және т.б. бірнеше жылдар бойы оқушылардың ақыл-ой дамуын бақылап, ақыл-ойдың түрлі жаста әр түрлі дамуын, тоқтап қалуы, төмендеуі сияқты мәселелерге кезікті. Бұл жағдай оқу мен тәрбие беру бірдей жағдайда жүргізілгенде байқалған. Осыны негізге алып Н.Лейтес ерекше дарындылықтың келесі гипотезаларын шығарды. Олардың ақыл-ойының ерте жастан жылдам гүлденуінің мәні олардың тез дамып әр кезеңде пайда болатын сезімталдылық қабілеттерінің бір-біріне жақындауы. Ал бұл ақыл-ойдың бірнеше есе дамуына әкеледі.

Осы тұрғыдан балалардың психологиялық ерекшеліктерін қарастырсақ: олардың ақыл белсенділігі ой еңбегіне қызығуында екен. Осының нәтижесінде олардың әрекеті ерекше күшке ие. Әлі жыныстық көзқарасы қалыптаспаған үлкендерге еліктеумен өмір

сүретін кезеңде олардың күш жігері ой еңбегіне қызығуынан көрініс береді. Ой еңбегіне қызығушылық балаларда кейбіреуіне сақталынып қалады, ал басқа балаларда төмендеуі мүмкін. Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп оқушыларының есеп шығаруға қызығушылығы көбінесе үмітті ақтамайды.

Белгілі математик, академик А.Колмогоровтың ойы бойынша баладағы қабілеттер үлкендер бақылап жүргенде де оның жоғалуы мүмкін, есеп шығаруға шын қабілеттілік үлкейе келе ғана пайда болады [3].

Бастауыш сынып оқушыларында ойлау қабілетінің жоғарлылығы байқалғанымен өсе келе ол қабілет төмендей береді. Бірақта сондай қабілет байқалғанда көңіл бөлмеуге болмайды, көпшілігі өз құрдастарының алдына шығып жүрген бала оқуда көп қиындыққа кезікпейді деп ойлайды. Ал шындығына келгенде мүлде олай емес. Ең алдымен қабілет баланың ата-анасы өздерін қалай ұстайтыны маңызды, кейбір жағдайда осындай бала ортақ уайым әкелуде мүмкін. Кейбір ата-аналар баланың ой еңбегіне ынтазарлығы ауыру ма деп күдіктенсе, басқалары оны мақтан тұтады. Осындай бала құрдастарынан өзін жоғары ұстайтын болады және оның өзіне көп кесірін тигізеді. Ерте жастан қабілетті балалар ересектердің өзіне көзқарасына көп көңіл бөледі. Олар оны мақтаса да, оған назар аудармаса да бала соның бірде-бірін қалыс жібермейді. Қабілетті баласы бар отбасындағы жағдай басқаларға қарағанда қиынырақ болуы мүмкін.

Бала қызығушылығы мен бейімдерін анықтау психодиагностикалық жұмыстар сияқты күрделі жұмыс болып табылады. Ұсынылып отырған әдістемені пайдалана отырып, мұғалім бастауыш сынып оқушылар қызығушылығының бағыты туралы бастапқы ақпараттарды ала алады. Бұл өз кезегінде бала дарындылығының сипаты мен оның қабілеттері туралы шынайы пікір қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушылардың қызығушылық бағыттарын зерттегенде, оқыту мен тәрбиелеу тұжырымдары мен тәжірибелері осы жастағы балалардың көпшілігінде қызығушылықтарының үйлестіріліп, тұрақтала қоймағанын растайды. Бірақ бұл себеп осы мәселені зерттеуден бас тартқызыбауы қажет. Бала қызығушылығы мен бейімділігі туралы мағлұматсыз біздің педагогикалық іс-әрекетіміз шындыққа тура келмеуі мүмкін [4].

Бір жағынан қызығушылық пен бейімділіктер абсолютті сәйкес келмей, екінші жағынан қабілеттер мен дарындылық сәйкес келмеген жағдайдың өзінде, бастысы олардың арасында тығыз байланыс бар. Бұл байланыс тұлға жетілуінің бастапқы кезеңдерінің өзінде жеткілікті түрде қалыптасып үлгереді, яғни бала өзі жақсы игерген ғылым немесе қызмет аясына қызығып, осы жетістіктері үшін үлкендер мен құрбылары тарапынан қолдау көрсетілетіндігіне көз жеткізіп үлгереді. Осылайша, бейімділіктер бір жағынан қабілет пен дарын индикаторы болса, екіншісінен, бағыттаушы нүкте қызмет атқарады.

Енді осы әдістеме бойынша балалар мен олардың ата-аналарынан сауалнама алған жөн. Ол үшін қатысушылар санына қарай жауап парақтарын дайындау қажет. Тексеруді ұжымдық түрде жүргізуге болады. Мұғалімнің нұсқаулары қарапайым әрі зерттеуде аса күш жұмсауды қажетсізбейді. Сонымен қатар нәтижелерді аз уақыттың ішінде өңдеуге болады.

Балаларға нұсқау

Жауап парағының жоғарыдағы оң жақ бұрышына өз аты-жөндеріңізді жазыңдар. Жауаптарыңды ұяшықтарға, мысалы 1 – сұрақтың жауабын 1 – ретті ұяшыққа, екіншісін екіншіге және т.б. түсіріңдер. Барлығы 15 сұрақ. Егер сұрақ мазмұны сізге ұнамаса «-», ұнаса «+», егер өте ұнаса «+ +» белгілерін қойыңдар.

Ата-аналарға нұсқау.

Сізге баланың қабілеттерін дамытуда нақты кеңестер мен ұсыныстар айту үшін біз алдымен баланың бейімділігі туралы мағлұматтардан хабардар болуымыз керек. Сізге 35 сұрақ беріліп отыр, ойлана отырып, балаңыздың мүмкіндігін асырып немесе кемітпей жауап беруге тырысыңыз. Жауабыңыз шындыққа жанасуы үшін балаңызды өз

құрбыларымен салыстыра отырып жауап беріңіз. Егер қандай да бір себептермен жауап беруге қиналсаңыз, сол жауап ұяшығын бос қалдырыңыз.

Сұрақ парағы

Әрбір сұрақ «сізге ұнайды ма?» сөздерімен аяқталады.

1) логикалық

Нәтижелерді өңдеу.

Сұрақтар баланың икемділігі бойынша жеті салаға сәйкес құрылған:

- математика және техника;
- гуманитарлық сала;
- көркем-әдеби;
- физкультура және спорт;
- коммуникативті қызығушылықтар;
- жаратылыстану және табиғат;
- үйдегі міндеттер, өзіне қызмет көрсету еңбегі.

Бұл әдістеме, диагностикалық функциялар мен қатар, педагогикалық түзету міндеттерін шешуіне көмегін тигізеді. Алынған нәтижелер баланы одан әрі бақылауда нақты жүйе ретінде өте пайдалы. Осы жұмыстар бала дамуын жан-жақты және үйлесімді болуына себебін тигізеді.

Нәтижелерді өңдеу.

Қосу мен алу амалдарының сандарын тігінен санаңыз. (қосу мен алу өзара қысқартылады). Қай жерде қосу амалы көп болса, сол салада баланың икемділігі басымырақ болып келеді. Қорытындылау барысында зерттелінушінің объективті түрде болғанына түзетулер ендіру керек. Сонымен қатар, дарынды балаларда барлық сала бойынша икемділіктері нақты көрінуі мүмкін, кейбір балаларда қандай да бір сала бойынша икемділіктерінің болмауы да мүмкін екенін ескере кеткен жөн. Бұл жағдайда баланың қызығушылықтарының бағытына сәйкес қандай да бір нақты типі жайлы әңгімелесу керек.

Қорыта келгенде, осы әдістемелер ата-аналармен де жұмысты белсендіруге мүмкіндік береді. Өз баласының қабілеттері мен қызығушылықтарын зерттеуге ұмтылдыру, оларға осы күрделі мәселе бойынша ойлануға мүмкіндік беру болып табылады. Сонымен бірге, балалардың жауаптарын, ата-аналардың жауаптарымен салыстыру да өте қызық. Бұл бала қызығушылығының бағытында объективті суретін көруге мүмкіндік береді және балаға, сонымен бірге олардың ата-аналарымен де түзету жұмыстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Лейтес Н. Судьба вундеркиндов.//Семья и школа. 1990. №12 - С.27-28.
- 2.Эфроимсон В.П. Загадка гениальности. - М.:Знание, 1991. - 83с.
- 3.Клименко В.В. Психологические тесты таланта.- Харьков: Фолио, 1996. -34с.
- 4.Жексенбаева Ү.Б. Балалардың дарындылығын диагностикалау. - Алматы. Радиал, 2005.- 39 б.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІ ЖӘНЕ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ЕПТІЛІГІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Садықбекова Толқын Рахымовна

Жамбыл облысы.Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов атындағы орта мектебі,
бастауыш сынып мұғалімі

Білім беру жүйесін ізгілендіру қазіргі кезеңдегі даму жағдайында педагог кадрлардың жалпы және кәсіби даярлығына, олардың жеке шығармашылығына жоғары талаптар қоюда.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт – 2020» идеясын ұсына отырып «... Заманауи прогрестің мәнін білуіміз керек. Қазіргі шындық: бүгінгі мемлекет өзінің интеллектуалды ресурстарымен бәсекеге түседі. «Интеллектуалды ұлт-2020» идеясының мақсаты – жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеу. Елді адам капиталы арқылы бәсекеге қабілетті ету. Бәсекенің бастысы - білімнің бәсекесі. Бұл үшін біріншіден, білім жүйесінің инновациялық дамуына жол ашу, екіншіден, электронды қызмет көрсетуді жаңа заманға сәйкестендіру керек» - деп көрсеткен құнды пікірлері және ел басының сара жолын нақты қолдап отырған өте жаңашыл, ректор Ғ.М.Мұтанов мырзаның басшылығымен, республикадағы жоғарғы білім беру жүйесін реформалаудың негізгі сатыларын аяқтауға мүмкіндік беретін Болондық келісім аясында бүгінгі таңда университет ғалымдары үшін де тың бастамалар туындап отыр.

Әлемдік стандарттарға сай оқытудың жаңа оқыту жүйесі нақты сипат беріп отыр, рационалды логикалық бірізділікпен енгізіліп оны сәтті басқару механизмі қолға алынып, творчестволық ізденістермен жүзеге асуда. Кредиттік технология ол білім беру технологиясы ол өзіндік білім алу деңгейін индивидуализациялау негізінде білімдерді творчестволық меңгеруді жоғарылатады. Білім субъектілерін, оқытушыны да, студентті де позитивтілікке әкеледі. Сенім (кредит) принципі мінез-құлықтың этикалық кодексін, профессионализмді, маманның креативтілігін, біліктілігін қалыптастырады, ал оны ертеңгі нарықтағы жұмыс беруші қатты бағалайды.

Педагогикалық әрекет – күрделі, әрі көпжақты. Оның көптеген компоненттерінің ішінен үш негізгісін бөліп көрсетуге болады: мағынасы, әдістемесі және әлеуметтік-психологиялық компоненттері. Осы үш компоненттің біртұтастығы мен өзара байланысы педагогикалық жүйенің міндеттерінің толық жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Интеллект таным арқылы дамиды. Таным дегеніміз:

«білім алу, объективті әлем заңдылығын түсіну, қандай да болмасын бір саладағы білім жиынтығы»;

«шынайы өмірді білдірудің ең жоғарғы формасы. Жеке тұлға сезімдік, эмпирикалық және ойлау сияқты танымның әртүрлі деңгейлері, сондай-ақ қабылдау, елестету, ғылыми мәтіндер, заттар сияқты таным формалары арқылы ұжыммен жасалған білімнің объективтік жүйелерін меңгере отырып таниды»;

Адамның шынайы өмірді білдіруші процесі, танымның, яғни заттар мен тұтастай құбылыстарды білдіретін қабылдаудың құрамына кіретін түйсінудің алғашқы сатысы. Осыған орай, таным объектілерінің негізгі, тікелей қабылдай алмайтын қабілеттерін білуге ойлау жолымен қол жеткізуге болады. Ойлау сатысындағы таным табиғат заңы деген негізгі, нақты факторлардан негізгі құбылыстарға және абстрактыға деген нақтылықтан қоғамға қарай жылжиды .

Ал, Дж. Рензулли өзінің еңбегінде «интеллект» түсінігін әртүрлі салаларда кездесетін орта деңгейден жоғары қабілеттер ретінде қарастырады. Оларға:

Негізгі интеллектуалдық қабілеттер;

Арнайы академиялық қабілеттер;

өнімді және шығармашылық ойлау қабілеттері;

психологиялық оқып-үйрену;

визуалдық қабілеттер;

өнерге деген қабілеттер жатады.

интеллектуалдық қабілет – жеке өмірді құруға және тұлғаның өз бетінше дамуына өз кезегінде әсер ететін, жалпы оның өмірлік іс-әрекетінің өзіндік сипатын ойлаудың жеке тұлғалық қабілетін құрайтын жеке тұлғаның ерекшелігі.

Оқушылардың интеллектуалдық дамуының 5 деңгейін анықтайды:

Оқушылық деңгей, яғни дайын күйінде көрсеткенде оқылған материалды санамен танып білу және осы негіздегі типтік тапсырмаларды шешу;

Алгоритімдік деңгей, яғни типтік жағдайларда жиналған дағдыларды өзбетінше қолдану; осы екі деңгей репродуктивтік ойлау іс-әрекетін білдіреді, ең қолайлы ортақ нәтижелерді таңдай отырып өзбетінше кескіндерді, кестелерді, алгоритм диаграммаларын, блоктарды құрастыру.

Қайта жасаушы деңгей күрделі тапсырмаларды шешуде бірнеше алгоритмдерді, алдын-ала зерттелген материалдары қолдану, пән аралық байланыс. Оқушылардың пайдалы интеллектуалдық әрекеттерінің ең жоғарғы осы деңгейі аталған ғылым мәселелерін толық көру материалдарының алдын-ала зерттеуін талдауды талап ететін тапсырманың күрделік деңгейі байланысты дифференциялау сияқты әдістер көмегімен құрылады;

Эврикалық деңгей - ақылдық жұмыстар нәтижесімен стандарттық емес тапсырмаларды шешу, яғни тұлғалық-маңызды жаңалықтар; зерттелген материалдардың бірнеше тақырыптарын бойға сіңіруді талап ететін проблемалық-логикалық тапсырмаларды шешу; қосымша тізім бойынша ақпараттық жинақ жасау, ұйқас ойлауды талап ететін жұмыс, себеп-салдарлық байланыстар орнату, ғылыми әдістерді біртіндеп қолдану.

Шығармашылық деңгей - мәселелер қою және оны шеше білу, ғылыми жұмыс деңгейі, нәтижесінде қоғамдық маңызға ие болатындай жаңалық ашу.

Біз, Железовскидің пікірін бөлісеміз, интеллектуалдық қабілеттер деп сапалы түрде қабылдау, есте сақтау, назарға алу, қиял және ойлау сияқты қабілеттерді айта аламыз; және жалпы білім беруші мекемелер оқушыларының алғашқы интеллектуалдық мәліметтерін топтастыра отырып біз «интеллектуалдық қабілет» түсінігінің келесі дефинициясын береміз: интеллектуалдық қабілет дегеніміз - оқушылардың алған білімдері мен дағдыларын өзбетімен үйрену және тереңдету мақсатында сапалы түрде қабылдау, есте сақтау, назарға алу, қиял мен ойлау қабілеттеріне әсер ететін рационалдық таным қызметтерінің жиынтығы.

Біліммен тексерілген қоғамдық-тарихи тәжірибе және логикамен дәлелденген нақтылықта таным процесінің нәтижесінен тұрады, сондай-ақ елестету, сын түсініктері, теориялар түрінде адамның санасындағы оның адекватты бейнесі. Білім, тұлға қызметінің танымдық нәтижесі бола отырып (8,108) атап көрсетілген және оқушылардың осы қызметтерін ұйымдастыру барысында негіздеуді қажет ететін параметрлер қатарынан тұрады.

Адамның ойы білімсіздіктен білімге, үстірттіктен адамның қызметін қалыптастыратын жағдай қызметіне қажет білімнің тереңдігі мен жан-жақтылығына тұрақты түрде қозғалыста болады. Сондықтан, оқытушы нақты байланыс бейнелерінің психикалық үдерісі және объективті әлемнің заттары және құбылыстарының қатынастары деп түсінетін ойлауды дамытумен белсенді айналысуы керек.

Ойлау қабілеті төмендегідей мазмұндардан тұрады:

1) ойлау операциялары (талдау, синтездеу, салыстыру, жалпылау абстрактылау, нақтылау);

2) формалар (түсінік, сынау, ой қорытындысы);

3) түрлері (көрнекі-құралдық-әрекеттік, бейнелік, алаңғасарлы ойлау);

4) әдіс-тәсілдер (индукция, дедукция).

Шығармашылық ойлауды табысты дамыту шарттарының бірі педагогтың сөйлеу мәнері жалпы интеллектуалдық ептілікпен қамтамасыз ету болып келеді. Интеллектуалдық қабілеттер мен ептіліктер ойлауын дамыту мәселелері әрқашанда дидактикалық басты назарында. Жетістіктер негізінде философ-психологтар төмендегідей ойлау операцияларынан тұратын интеллектуалдық ептіліктерді қалыптастырудың әдіс-тәсілдерін ұсына отырып осы мәселенің педагогикалық аспектісін қарастырады:

- **талдау**, яғни зерттеу объектісінің тұтас құрылымын құрастырушы бөлшектерге ойша бөлу;
- **жинақтау**, яғни бөлшектерді біріктіре отырып тұтас құрылым жасау;
- **салыстыру**, яғни ұқсастық пен айырмашылық байланыстарын анықтау;
- **жалпылау**, яғни мәнді қасиетер мен ұқсастықтарды біріктіру негізінде жалпы белгілерді ерекшелеу;
- **абстрактылау**, яғни іс жүзінде өзбетінше өмір сүре алмайтын құбылыстардың кейбір жақтары мен аспектілерін ерекшелеу;
- **нақтылау**, яғни жалпы белгілерден ерекшелену және жеке, дара белгілерді ерекшелеу;
- **жүйелеу немесе жіктеу**, яғни заттар мен құбылыстарды ойша топтар мен топтамаларға бөлу.

И.И. Левиннің еңбегінде біз педагогтың зияттық ептілігін қалыптастыру мәселесіне жүйелілік тұрғыдан қарағандығын байқады. Оның ұсынып отырған теориялық мәліметтерін, практикалық нұсқауларын біз оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда қолданамыз.

I. талдау мен синтездеуге үйрету үшін, ең алдымен:

- 1) объектілерді құрамдас бөліктерге бөлу керек;
- 2) объектінің кейбір мәнді жақтарын ерекшелеу;
- 3) әрбір бөлікті (жақтарды) бір тұтас элемент ретінде зерттеу;
- 4) объекті бөліктерін бір тұтас етіп біріктіру .

Оқушылардағы талдау мен синтездеу дағдыларын дамытуды, ең алдымен оқу, ғылыми-көпшілік және ғылыми әдебиетерді оқу процесінде жүзеге асыруға болады. Мазмұны мектептік оқулықтардан тыс кітаптар мен қосымша әдебиеттерді оқу оқушылардың білімге деген қажеттілігінің пайда болуымен байланысты және танымдық қызығушылықтарды қанағаттандандыру, қабілеттілік пен бейімділік құралдары ретінде қызмет етеді. Әдебиетпен жұмыс істеу ғылыми-зерттеу жұмысының бір әдісі. Өзбетінше білім алуда кітап білімнің негізгі көзі болып саналады.

Оқушылар үшін кітаппен жұмыс істеудің ең кең тараған, яғни мәнді, ойлы топтарды айқындау, жоспар, конспект, тезис, кескін, кесте, диаграмма, қорытындылар жасау секілді тәсілдерден тұратын танымдық деңгей қолайлы.

Сөйлеу мәнері – бұл ауызша мәлімет беруде дауыс пен денені қолдану, яғни біз көретін және еститін. Біз мәнерді көрсететін «терезе» деп қарастыруға болады. Егер ол сынық, тұманданған, таза емес болса, онда мазмұнды түсінуге кедергі келтіреді, ал ол таза болса, «сөздің» барлық аспектілерін жан – жақты қабылдауға мүмкіндік береді.

Жаңа оқыту технологиясы білімдер саласында жаңашыл білім беруге өтуді, «білім», «ептілік», «дағды» атты педагогикалық тәжірибені, оқытушылардың жоғарғы мектептегі студент–оқушы центризміне бағдарланған санаға, мәдени-тарихи педагогикаға өтуге мүмкіндік береді. Білім берудің бихевиористік сипатынан дамытушы мотивациялы-мағыналық білім беруге өтуге білім сферасын жаңа арнаға бұрды. Ең негізгісі біздің университетте оқытудың кредиттік жүйесі білім беру саласын индивидуалдылықты социализациялау институтына айналдыруда, білімдер саласын адамды индивидуалды даму траекториясын іздейтін элеуметтік институт ретінде қалыптасуына жол салуда.

Әдебиеттер:

1. Джакупов С.М. Методологические пробелы изучения совместной деятельности // Методологические проблемы общей психологии: Учебное пособие- Алматы: Изд-во “Қазақ университеті”, 2003. - С. 114-149.
2. Мұқанов М.М. Ақыл-ой өрісі. - Алматы, 1975. – 181 с.

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ӨЗІНДІК САНА – СЕЗІМІН ДАМУ

Толепбаева Куралай Айтмурзаевна

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы А.Байтұрсынов орта мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Аннотация. Ғылым мен техника дамып, адамзат қоғамы жаңа ғасырдың табалдырығынан қадам басып отырған кезеңде дарынды оқушыларға белгілі көлемде білім, білік, дағдыларды меңгертумен бірге әдеби шығармалар, қоршаған дүние туралы түсініктерін кеңейте отырып, оларды творчествалық бағытта жан-жақты дамыту – бүгінгі күннің басты талабы.

Түйін сөздер: дарынды балалар, дарындылық, әдеби шығармалар, өзіндік сана-сезім, әдеби шығармалар.

Баланың белгілі бір іс-әрекетке бейімділігі жас кезеңнен–ақ белгілі болады. Әдеби шығармалар қабілет дегеніміз – бұл адамның белгілі бір іс-әрекетпен айналысуға бет бұрысы, оған көңілінің аууы, яғни оянып келе жатқан қабілетінің алғашқы белгісі. Сондықтан бала кезде байқалған бейімділіктердің келешекте олардың қабілеттерінің көрсеткіштері екенін ұмытпай, дер кезінде көре білу, дамыту әрбір ұстаздың міндеті. Ең жоғарғы қабілеттілік – таланттылық. Талант дегеніміз не? Бұл әдеби сөздің түп төркіні грек, латын тілдерінде өлшемнің ең жоғарғы белгісі делінген. Асылдан да, алтыннан да артық тұратын өлшем. Тарихта әр салада әдеби шығармалардан жаңалықтар ашып, керемет істер жасаған дарынды адамдарды қабілеттері үшін аса жоғары бағалаған.

Қабілетті, дарынды балалар көбінесе әдеби шығармаларда шапшаң, тез ойлайтын, көп көлемде білім меңгеретін, оны ұзақ уақыт ұмытпайтын ерекшеліктерімен анықталынады. Әдеби шығармаларда кейіпкерлердің түсінігі өте жоғары, сезімтал, ойға алған нәрсесін, алдына қойған мақсатын қалайда орындауға тырысатын, адамгершілік сезімі ерте дамып, моральдық қасиеттерге өте бай, қиял-күші басым болады /1/.

Әдеби шығармалар арқылы дарынды оқушылардың ішкі сезімі жағынан өзгешеліктерін былай анықтау:

- айналасындағыларға өте сезімталдықпен қарау;
- айтылатын ойды тез ұғыну;
- жасынан байқалатын идеализм;
- әдеби шығармалардағы терең сезімталдық;
- кейбір пәндер бойынша өте ерекше үздік үлгерім таныту;
- ықылас қойған бір тақырыпты әр жерден негізгі мәселе етіп қою.

Дарынды балалардың физикалық және одан тыс сезімдері тұрғысынан өзгешеліктері:

- сезім мүшелерінің қабылдауының ерекше болуы (түс, дыбыс);
- физикалық, интеллектуалды дамуда ерекше бір ілгерілеу шапшандығы;
- кейіпкердің жан дүниесінің тереңдігі;
- әдеби шығармаларлардың теориялық және көркемдік құндылықтарға ерекше мән беруі;

- кейіпкерлердің талап және ішкі күш жігерінің жоғары деңгейде болуы;
- жиі-жиі ойға берілу, қиял күшінің басымдығы.

Дарынды балалардың әлеуметтік тұрғыдан ерекшеліктері:

- өз талап тілектерінің орындауы;
- адамгершілік мәселесінде ерте дамуы;
- әлеуметтік мәселелерде тиімді және нақты шешімдер ұсынуы;
- әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсіне білуі, қоғамның әділет, әсемдік, турашылдық сияқты жоғары талаптармен шұғылдануы;
- жоғары моральдық қасиеттерге ие болуы;
- өзіне-өзі сенімділік /2/.

Қабілетті және дарынды оқушыларды ерте айқындау, оларды тәрбиелеу білім беру жүйесін жетілдірудегі негізгі міндет болып табылатынына бүгінгі таңда ешкім шүбә келтірмейді.

Оқушыларды тәрбиелеу және оларға ғылым негіздерін үйретудегі маңызды қарым-қатынас құралы – сөз. Адамның парасаты, ақыл-ойы сөйлеу мәдениетінен көрінеді. Дарынды балалардың қалыптасуында оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынастың орны ерекше. Мұғалім мен оқушы - әр түрлі екі субъект. Мәселенің негізгісі – осы әр түрлі рухани дүниені бірлестіру. Педагогикалық қарым-қатынас – мұғалімді де, оқушыны да рухани байытады. Өйткені қарым-қатынас басқа біреудің жан дүниесіне, "Мен" ұғымына бойлауды білдіреді. Өзіне ұқсамайтын басқаның жан дүниесіне бойлау оңай емес, ол үшін психологиялық дайындық қажет. Сондықтан, қарым-қатынасты ұйымдастырғанда дарынды балалардың психологиялық жағдайын ескеру, соған сәйкес белгілі бір «арақашықтықты» ұстану өте маңызды.

Психологиялық тұрғыдан қарағанда, қарым-қатынасқа түсуші екінші адамды субъект ретінде қабылдау керек. Балалардың өмірлік дағдысының аздығын, білім дәрежелерінің әлі жоғары еместігін, адамды тануда тәжірибесіздігін ескерген жөн. Субъектіге немесе дарынды балаларға арналған хабардың құндылығы да психологиялық тұрғыдан бағаланады. Қарым-қатынаста белсенділік көрсету субъект үшін қызық әрі пайдалы /3/.

Мұғалім балалармен қандай жұмыс істесе де, олардың мінез-құлқының, тәртібінің, сана-сезімінің, қарым-қатынасының, этникалық ерекшеліктерінің қалыптасуына ықпал етеді. Сол себепті де мұғалім мен балалардың бүкіл мектеп өміріндегі: сабақ үстіндегі, сыныптан тыс сабақтардағы, қоғамдық еңбектегі қарым-қатынасының бәрі маңызды.

Әдеби шығармаларда адамның қасиеттері – бір адамды екінші адамнан ажыратуға негіз болатын ең маңызды, ең тұрлаулы ерекшеліктер. Бұған әрбір адамның мінезі мен темпераменті, қабілеті мен дүниетанымы, сенімі мен талғамы, қызығуы жатады. Мектепте оқушыларға түрлі жұмыстар жүктелгенде олардың кейбіреулерінің ұйымдастырғыштық, екіншісінің музыкалық, үшіншісінің суретшілік қабілеті еске алынып, бұған ерекше мән беріліп отырады. Бұл мысалдар әр адамның әрекеттің бір түріне жарамдылығын көрсететін дара ерекшелігі болатынын байқатады. Ерекшеліктер іс-әрекетті орындау үстінде, әсіресе оның нәтижесінен жақсы көрінеді. Қандай да болсын бір нәрсеге қабілеті жоқ адам болмайды. Ол біреуде күшті, біреуде әлсіз болып келуі мүмкін.

Адамның өзгеше қасиеттері ана құрсағында пайда болады. Анатомиялық нышан – баланың ата-анасына ұқсап тууы. Физиологиялық нышан – жүйке жүйесінің кейбір анализаторларының ерекшеленуі. Анализаторлардың ерекшелігі қабілеттің көрінуіне себепін тигізеді. Егер адамның туысында нышаны болып, ол тәрбиеленбесе, оның қабілеті дамымайды. Нышанның ықпалымен қалыптасқан қабілеттің түрін дарындылық деп атайды. Дарынды балалар мектеп бағдарламаларын жылдам меңгереді. Зеректік, байқағыштық қасиеттері жоғары болады. Олардың көпшілігі өз уақыттарын творчестволық жұмыстарға арнайды. Сурет салады, өлең жазады. Дарын өкілдерінің қуат-қабілетінің шарықтайтын шегі болады. Мұндайда олардың санасы барынша өткірленіп, мейлінше айқындалады, бақылампаздығы онан сайын арта түседі.

Неғұрлым баланың қабілеті мен талантын дамытуға ертерек көңіл бөлінсе, соғұрлым оны толық ашуға мүмкіндік туады. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді оған жақын жасы үлкендер дұрыс, жеткілікті бағаламаса, оның өзгелер сияқты болып қалып қоюы мүмкін. Дарынды балаларды анықтағанда және олармен жұмыс істегенде сол бала жанындағы ортаның педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік жағдайын баса назар аударуымыз керек.

Сонымен қатар, дарынды балалардың дамуына этникалық сана-сезімінің тигізетін ықпалы орасан зор.

Өзіндік сана бар болса, «мен» бейнесі ешқашан өшпейді. Дарынды балалардың өзіндік сана-сезімінің төмен болуы мүмкін емес.

Осы ұғым жалпы әлеуметтік факторлардың, сол сияқты мәдени факторлардың да әсерінен қалыптасады. Өзіндік сананы бекіту ұлттық топтың өз мемлекеттелігі құруға деген ұмтылысымен, яғни «ұлттық құрылымымен үйлеседі». Осы кезеңде өзіндік сана ұлттыққа ауысуы ықтимал.

«Ұлттық өзіндік сана» түсінігімен бір кезеңдегі және халықтардағы немесе ұлттардағы адамдардың бірлігін және түйсінуде, олардың қызығуының, психологиялық тұрпатының бірлік мағынасында қолдануға болады /4/.

«Өзіндік сана - адамдардың белгілі қауымға өзінің тиістілігін жете түйсінуді, қоғамдық қатынас жүйесіндегі өзінің жағдайын мойындау, қызығуын, өз ұлтының басқа қауымдармен өзара қатынасын ұғыну.

Дарынды балалардың өзіндік санасы ретіндегі өз ұлтына тиістілігін, қауымдағы олардың орнын, байланыстар жүйесіндегі сезімді, түрткілерді, қызығуларды, әрекеттерді жете түйсінуді және олармен байланысты қатынасы деп қарауға болады.

Өзіндік сана сананың кез келген формасы түріндегі, объективті факторлардан пайда болған екінші туынды құбылыс. Сана... ешқашан басқа болуы мүмкін емес, мойындалған болмыс ретінде, ... ал дарынды балалардың болмысы олардың өмірінің іске асатын үрдісі.

Қандай да болмасын «бөтен» этностық тілін білудің өзі, дарынды балаларға сол этностық мүддесі болып жариялануына жеткілікті. Біздің ойымызша, осы пікірді қолдау қажет емес. Себебі, дарынды балалар басқа этностық тілмен қатар сол этностық, тарихи салт дәстүрін, мәдениетін, әдет-ғұрпы, әдебиетін және т.б. терең білуі қажет.

Этникалық өзіндік сана тек тілді немесе әрі мәдени функцияларды білуге толық кепілдік бермейтін феномен екенін тәжірибе көрсетті. Адамның көпшілік сөйлейтін тілді білуі мүмкін болғанымен, өзін сөз топқа жатқыза алады. Басқа халықтың ұлттық дәстүрін, мәдениеті мен тілін білгендіктен, дарынды балалардың ішкі дүние байлығы артады. Бүгінгі психологиядағы бағыт өзіндік сана түсінігін алу, тұлғаның өзіндік санасын ұғынудан шығады.

Өзіндік сананың қалыптасуы әртүрлі даму сатысында пайда болған толғандудың не қобалжудың негізінде өзіндік сана қатынасының бар екенін көрсетеді. Ол өзіндік сана қалыптасуының және әлеуметтік адамгершілік қатынастың даму деңгейін бейнелейді. Осы сананың қалыптасу деңгейінде «өзінің этносы» туралы пікір өз ұлтына және басқа қауымға қатынасы қалыптасса, ол өзіндік идентификация» деңгейінде өзіндік сананың жеке бағасы анықталады /5/.

Өзіндік сананың идентификациясы – дарынды балалардың өзін сол немесе басқа этносқа жатқызып қоюы ғана емес, сондай-ақ өз халқы туралы оның өзгеше қасиеттеріне, мәдениетіне тіліне тарихи өткен өміріне тән.

Әдеби шығармаларда этникалық өзіндік сана категориясы топтардың қоғамдық психологиясының күрделі құрылымдық білімдердің бірі ретінде түсіндіруге болады. Ол дарынды балалардың өзіндік сана мен ортаның өзіндік санасы ұғымдарының бір-бірімен сапалық айырмашылығы бар дегенмен тұлғаның ортада әртүрлі формалармен типтерде пайда болу мүмкіндігі дейді. Сол себепті: дарынды баланың қалыптасуы мен құрылуы саналы тұлға ретінде ортада қарым-қатынасыз болуы мүмкін емес.

Этникалық өзіндік сананың қалыпты бағыттарының пікірінше, басқа халықтарға деген ашықтықты, қарым-қатынасқа әділеттікті, өзіндік этникалық ерекшеліктерді дамытуын көрсетеді.

Қарым-қатынас қызметінің жинағын А.В.Мудрик атаған. Ол қарым-қатынасты дарынды балаларды тәрбиелеу фактірі ретінде зерттеген. Ол қарым-қатынастың танымдық және мақсат қоюшы қызметі мен қатар, жеткіншек және жастық шақта жақсы көрінетін басқа да қызметтерін көрсетеді. Бұл рефлексивті, бейімделуші, компенсаторлы және продуктивті-репродуктивті қызметтері. Л.П.Буева қарым-қатынастың маңызды аспектілері мен қызметтерін былай дейді: "Ол тұлғалық сана мен өзіндік санаың қалыптасуындағы маңызды шарттардың бірі болып табылады, тұлғаның дамуының стимуляторы, мотивациялы-оятушы процеске кіреді. Қарым-қатынаста дарынды балаларды әр жақты өзара әсері мен өзара түсінушіліктері іске асады" /6/.

Б.Ф. Ломовтың қортындысы бойынша қарым-қатынасты ерекше категория ретінде қарастыру керек. Ғалымның айтуынша: "қарым-қатынас дарынды балалардың белсенділігінің өзбетінше және арнайы формасы болып табылады. Оның нәтижесі – бұл басқа адамдармен қатынасы. Қарым-қатынас бұл параллельді дамушы іс-әрекеттерді бір-бірінің үстіне қою емес, бұл оған серіктестер ретінде кіретін субъектілердің өзара әрекеттері. Қарым-қатынас болмыстың индивидуалды дегейінде, іс-әрекеттерімен, олардың тәсілдерімен, нәтижелерімен, түсініктерімен, идеяларымен, бағдарларымен, қызғушылықтарымен, сезімдерімен өзара алмасуларынан тұрады" /7/.

Сонымен, қорытындылай келе, дарынды балаларды әдеби шығармаларды оқу мен өзіндік сана сезімдеріне ерекше көңіл бөлуіміз керек. Сонымен қатар, дарынды балалардың одан әрі дамуына әдеби шығармалардағы жағымды кейіпкерлердің маңызы зор екенін ескеруіміз жөн.

Егеменді елімізді дүниежүзі елдерімен терезесі тең болатын дәрежеде өркендететін, негізгі тұтқасын ұстайтын, дүние әлемін шарлайтын біздің дарынды балалар екені сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лейтес Н.С. Ранние проявления одаренности. 2000 г.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. 1991 г.
3. Бодолев А.А. Личность в общении. М., 1983 г.
4. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. М., 1978 г.
5. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии. М., 1981 г.

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ҰЛТТЫҚ БІРІҢҒАЙ ТЕСТТЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Түлебаев Т.Д.

Қ.А.Яссауи атындағы №123 мектеп-гимназияның математика пәнінің мұғалімі,
Алматы

Ұлттық бірыңғай тестілеу кезінде математикалық сауаттылыққа берілген кейбір есептерді шешуде, оқушылардың аздап тосырқап қалатыны белгілі. Бұндай есептерді шығаруда оқушылар уақыттан ұтылып жатады. Осы негізде, оқушыларға көмек ретінде кейбір есептерді шешудің жолдарын қарастырып отырмыз.

1- есеп. *Кітап беттерін нөмірлеу үшін 1392 цифр қажет болды. Бұл кітаптың қанша беті бар?*

Бұл есепті шығаруда төмендегі берілген формуланы қолданып шығарсақ болғаны.

Кітапты нөмірлеуге кеткен цифрлар саны $9 < a \leq 189$ болса немесе кітаптың бетсаны болса:

$$10 \leq x \leq 99$$

$$9 + 2(x - 9) = a$$

Кітапты нөмірлеуге кеткен цифрлар саны $189 < a \leq 2889$ болса немесе кітаптың бет саны болса:

$$100 \leq x \leq 999$$

Кітапты нөмірлеуге кеткен цифрлар саны $2889 < a \leq 38889$ болса

$$9 + 180 + 3(x - 99) = a$$

немесе кітаптың бет саны $1000 \leq x \leq 9999$ болса:

$$9 + 180 + 2700 + 4(x - 999) = a$$

.....

$$9 + 180 + 2700 + \dots + n \left(x - \underbrace{99 \dots 9}_{n-1} \right) = a$$

Мұндағы x – кітаптың бет саны, a – нөмірлеуге кеткен цифрлардың саны.

Шешуі: есептің шартында $a = 1392$, x -тің мәнін табу керек. Формула бойынша

$$3x - 297 = 1392 - 189$$

$$9 + 180 + 3(x - 99) = 1392$$

$$3x = 1500$$

$$x = 500.$$

Жауабы: кітаптың 500 беті бар.

2- есеп. Кітаптың 2110 беті бар болса, оны нөмірлеуге қанша цифр қажет?

Шешуі: есептің шартынан $x = 2110$ екенін білеміз. Онда

$$9 + 180 + 2700 + 4(x - 999) = a \text{ формуласы бойынша}$$

$$9 + 180 + 2700 + 4(2110 - 999) = a$$

$$a = 7333$$

Жауабы: кітапты нөмірлеуге 7333 цифр қажет.

3- есеп. Кітап беттерін нөмірлеу үшін 35 цифр қажет болды. Бұл кітаптың қанша беті бар?

Шешуі: есептің шартынан $a = 35$ екенін білеміз. Онда

$$9 + 2(x - 9) = 35$$

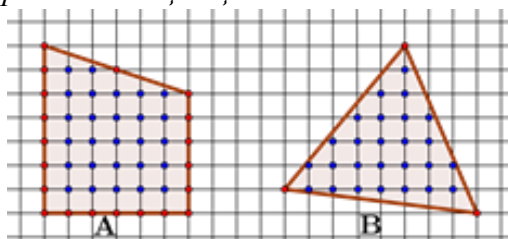
$$2x - 9 = 35$$

$$2x = 44$$

$$x = 22$$

Жауабы: кітаптың 22 беті бар.

4- есеп. А және В фигураларының аудандарын салыстыра отырып, дұрыс тұжырымды анықтаңыз.

Бұл есепте А фигура трапецияның ауданын тез таба аламыз. Ал В фигура үшбұрыштың ауданын табуда біраз тосырқап қаламыз. Енді осы есепті шығару үшін төмендегі формуланы қолданған ыңғайлы деп ойлаймын.

Пик формуласы

Бұл 1×1 торкөз дәптер бетіне салынған, жазық фигураның ауданын табу формуласы:

M – Жазық фигура шекарасындағы түйіндер саны (қызылмен боялған); N – Жазық фигура ішіндегі түйіндер саны (көкпен боялған).

«Түйін» деп сызықтардың қиылысын айтады. Шешуі: А фигураның ауданы:

$$S = \frac{20}{2} + 27 - 1 = 36;$$

В фигураның ауданы: $S = \frac{3}{2} + 26 - 1 = 26,5$.

Жауабы: А фигураның ауданы В фигураның ауданынан үлкен.

5- есеп. Мына қосынды $2005^6 + 2006^6 + 2007^6$ қандай цифрмен аяқталады?

Шешуі:

$$2005^6 + 2006^6 + 2007^6 = \dots 5 + \dots 6 + 2007^4 \cdot 2007^2 = \dots 5 + \dots 6 + \dots 1 \cdot \dots 9 = \dots 5 + \dots 6 + \dots 9 = \dots 0$$

Жауабы: 0

Берілген санның дәрежесінің соңғы цифры, оның соңғы цифрының дәрежесінің соңғы цифрына тең.

Берілген санның соңғы цифрын табуға берілген есептерді шешу үшін, мына қағиданы есте сақтау керек:

- Кез-келген санның 0 дәрежесі «1» болады.
- 1-дің кез-келген дәрежесі «1» болады.
- 2-нің: 1-ші дәрежесі «2» мен, 2-ші дәрежесі «4» пен, 3-ші дәрежесі «8» мен, 4-ші дәрежесі «6» мен аяқталады. 2-нің кез-келген 4-ке еселік дәрежесі «6» мен аяқталады.

Мысалы: $2^{25} = 2^{24} \cdot 2 = (2^4)^6 \cdot 2 = \dots 6 \cdot 2 = \dots 2$

- 3-тің: 1-ші дәрежесі «3» пен, 2-ші дәрежесі «9» бен, 3-ші дәрежесі «7» мен, 4-ші дәрежесі «1» мен аяқталады. 3-тің кез-келген 4-ке еселік дәрежесі «1» мен аяқталады.

Мысалы: $2003^{2020} = (2003^4)^{505} = \dots 1$

- 4-тің: кез-келген жұп дәрежесі «6» мен, кез келген тақ дәрежесі «4» пен аяқталады.

Мысалы: $1982^{1982} = (1982^2)^{991} = (\dots 4)^{991} = \dots 4$

- 5-тің нөлге тең емес кез-келген оң бүтін дәрежесі «5» пен аяқталады.

Мысалы: $2015^{2016} = \dots 5$

- 6-ның нөлге тең емес кез-келген оң бүтін дәрежесі «6» мен аяқталады.

Мысалы: $2016^{2017} = \dots 6$

- 7-нің: 1-ші дәрежесі «7» мен, 2-ші дәрежесі «9» бен, 3-ші дәрежесі «3» пен, 4-ші дәрежесі «1» мен аяқталады. 7-нің кез-келген 4-ке еселік дәрежесі «1» мен аяқталады.

Мысалы: $17^{2016} = (17^4)^{504} = \dots 1$

- 8-дің: 1-ші дәрежесі «1» мен, 2-ші дәрежесі «4» пен, 3-ші дәрежесі «2» мен, 4-ші дәрежесі «6» мен аяқталады. 8-дің кез-келген 4-ке еселік дәрежесі «6» мен

аяқталады.

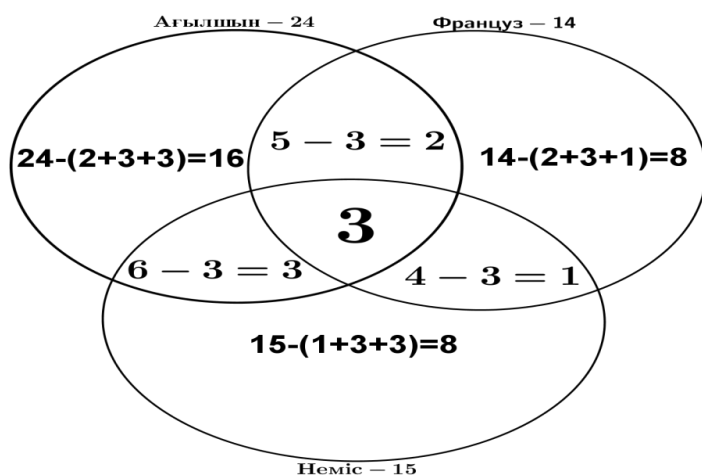
Мысалы: $8^{2003} = 8^{2000} \cdot 8^3 = (8^4)^{500} \cdot \dots 2 = \dots 6 \cdot \dots 2 = \dots 2$

➤ 9-дың кез-келген жұп дәрежесі «1» мен, кез-келген тақ дәрежесі «9» бенайқталады.

Мысалы: $9^{1994} = \dots 1$

6- есеп. Мекеме қызметкерлерінің 24-і ағылшын тілін, 15-і неміс тілін және 14-і француз тілін біледі. Олардың алтауы ағылшын және неміс тілдерін, бесеуі ағылшын және француз тілдерін, төртеуі неміс және француз тілдерін, ал үшеуі үш тілді де біледі. Мекемедегі кез келген қызметкер қандай да бір шетел тілін біледі. Мекемеде бір ғана ағылшын тілін білетін неше қызметкер екенін анықтаңыз.

Шешуі: Бұл есепті шығаруда Эйлер-Венн диаграммасын қолдану өте тиімді. Есептің шарты бойынша төмендегідей диаграмманы аламыз:

Үш тілдіде білетіндер: 3

Тек ағылшын мен француз тілін білетіндер: 5-3=2
Тек ағылшын мен неміс тілін білетіндер: 6-3=3
Тек француз бен неміс тілін білетіндер: 4-3=1

Тек ағылшын тілін білетіндер: 24-(3+3+2)=16
Тек неміс тілін білетіндер: 15-(3+3+1)=8

Тек француз тілін білетіндер: 14-(2+3+1)=8

Жауабы: Мекемеде бір ғана ағылшын тілін білетін 16 қызметкер екен.

7- есеп. Біріншілікке қатысқан әрбір команда басқа командалардың әрқайсысымен бір реттен кездесті. Барлық кездесулер саны 78 болса, біріншілікке неше команда қатысқан?

Шешуі: біріншілікке қатысқандар санын x десек, онда 1-команда $x-1$ кездесу;

2- команда 1-ші командадан басқа $x-2$ кездесу;

3- команда 1-ші, 2-ші командадан басқа $x-3$ кездесу;

.....

$x-2$ –команда 1-ші, 2-ші, ..., $x-3$ –ші командадан басқа 2 кездесу;

$x-1$ –команда 1-ші, 2-ші, ..., $x-2$ –ші командадан басқа x -ші командамен 1 кездесу

жасайды. Осы заңдылықтан арифметикалық прогрессияның алғашқы n -ші мүшесінің қосындысының формуласы негізінде мына теңдеуді аламыз:

$$\frac{x^2-x}{2} = 78.$$

Бұл теңдеудің шешімінен біріншілікке 13 команда қатысқанын білеміз.

Осындай мазмұндағы есептерді шешуде төмендегі формуланы қолдану өте тиімді:

$$\frac{x^2-x}{2} = N. \text{ Мұндағы, } N - \text{оқиғалар саны, } x - \text{командалар саны (қатысушылар саны т.б.).}$$

8-есеп. Сыныпта 12 оқушы бар. Олар өзара бір-бірімен қол алысып шықса, неше рет қол алысу болады?

Шешуі: Бұл есепті терулер арқылы да шығаруға болады. Алайда $\frac{x^2-x}{2} = N$ формуланы қолданып шығару тиімді болар деймін.

$$\frac{12^2 - 12}{2} = \frac{144 - 12}{2} = 66$$

Жауабы: 66 қол алысу болады.

Теңдеулер ұғымымен оқушылар төменгі сыныптардан таныс. Бүгін коэффициенті алгебралық, бөлшек рационал, қарапайым тригонометриялық және иррационал теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу көп қиындық тудырмайды. Ал теңдеулер түбірлерінің рационал не иррационал болатындығын, олардың коэффициенттеріне байланысты теңдеудің түбірлері бар не жоғын анықтау, теңдеу шешімін табу үшін оның анықталу облысын ескере отырып түрлендіру оқушылар үшін біршама қиындықтар тудыратындығы белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 «Самұрық» математикалық зияткерлік сайысына берілген есептерді шығаруға арналған әдістемелік құрал (5-7 сынып)
- 2 Прилепко А.И. «Сборник задач по математике» Москва, 1983
- 3 Айназарова З.К. «Справочник школьника по математике», «Арман-ПВ», 2007ж.

ФИЗИКА ПӘНІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕМЕНІ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Кургасбекова Э.Д.

Қ.А.Яссауи атындағы №123 мектеп-гимназияның физика пәнінің мұғалімі, Алматы

Аннотация. Бүгінгі күннің басты ерекшеліктерінің бірі «Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістіктің бәсекеге қабілеттігін 2005-2010 жылдарда дамыту тұжырымдамасында» келтірілгендей, ақпараттың «ақылға симайтын шамадан тыс, оны игеруде адамның биологиялық мүмкіншіліктерінен артық» мөлшерде дамуы. Сол себепті де оқу/оқыту қысқа мерзімде ақпараттың көлемді бөлігін тиімді түрде ұсынатын, сол ақпаратты жоғары деңгейде игеретін және практикада бекіте алатын әдістерді қолдануды талап етеді.

Түйін сөздер: физика пәні, интерактивті әдіс, оқыту процесі, мотив, өзара әрекеттесу, үйрену.

Оқыту процесі – педагогикалық күрделі құбылыс, оның көптеген айырмашылықтары мен ерекше белгілері бар.

Қазақтың көрнекі психологы, профессор С.М. Жақыпов оқу- тәрбие процесінің тиімділігі мәселесін нақтылау үшін негізгі деңгейге бөліп қарастыра отырып, психологиялық мазмұнын талдап көрсетті. Оның біріншісі оқыту процесін талдаудың жоғарғы деңгейі, бұл жерде біз оқушы туралы айтамыз; оқытудың субъективті мазмұны, оқыту әдістері, оқытудың құралдары. Ал, екінші ортаңғы деңгейге оқытушының жеке бас ерекшелігі; оған мотивтік –қажеттілік жүйесі, өзін бағалау және талаптану деңгейі, ғылыми (гносеологиялық) дүние тану негізінің қалыптасуы және құнды хабардар ету; төменгі деңгейде оқытушы жүйесі коммуникативтік қалыптастыру, ұйымдастырушылық іс-әрекетін жүргізеді. Білімберудің нақты мазмұны, әдістер мен құралдары осы төменгі деңгейде вербалдық және коммуникациялық, танымдық процестермен өзін бағалау, бірін-бірі бақылау және көңіл бөлуден тұрады /1/.

Мұнда педагогикалық қарым-қатынас біріккен диалогтық іс-әрекет арқылы жүзеге асырыла отырып, оқушылардың жаңа білімді меңгеруі мен оның жетістікке жетуі оқыту процесінде толығымен қаралады.

Физика пәнінде интерактивті әдістеме - өзара әрекеттесу, әрекет арқылы үйрену немесе үйрету.

Бұл талап білім саласында инновациялық өзгерістерге әкеліп, оқудың және оқытудың негізі ретінде тұлғалық дамуды қарастырады, өйткені динамика мен өзгерістерге толы ақпараттық дәуір экономикасы адамның білімді әрі білікті тұлғасына тәуелді, өйткені бұл дәуірдің идеологиялық, әлеуметтік, саяси сұраныстары адамнанкелесідей құзырлықтарды талап етеді:

- ақпараттың ішінен өзіне қажеттісін тандап, оны пайдалану;
- мәселелерді шешу және шешім қабылдау;
- өзіндік пікір, идеялар, тұжырым, түсінік келтіру, оларды дәлелдей және қорғай білу;
- социумда ауызша және жазбаша түрде қарым-қатынас құра білу, бірлесе жұмыс жасай білу, жанжалдарды болдырмау;
- өмірге деген көзқарасын, ұстанатын сенімдерін, қажеттіліктерін, құндылықтарын жалпы адами құндылықтармен байланыстыру;
- өздігімен үйрен білу, өз білімін әрқашан да дамытып отыру.

Сол себепті де Физика пәнінде тұлғалық даму ұстанымы білім игеру процесінде қатысушылардың (үйренуші мен үйретуші) бұрнағы авторитарлы-коммуникативтік қарым-қатынасын гуманитарлы-коммуникативтік қарым-қатынасқа өзгертуді талап етеді. Бұл ұстаным таным процесінің «білім беру», «оқыту», «үйрету» деген кешегі күнгі түсініктерін енді екі жақты процесс ретінде қарастырып, оларды «білім алу/игеру», «оқу», «үйрену» деп өзгертеді, бұл процесте үйренуші негізгі рөл атқарып, білімді өздігімен құрастырады деп түсінеді.

Егерде дәстүрлі «білім беру» өз мақсаты мен мағынасын нақты белгіленген (мемлекеттік стандарттарда көрсетілген пәндер, тақырыптар мен сабақтардың аумағында) білім жиынтығын игерумен шектесе, тұлғалық даму мен өздігімен білім құрастыруды негізгі идея деп ұстанған инновациялық көзқарас оқу/үйренудің негізін тек пәндер емес, ойлау мен рефлексияға негізделген интерактивті әдістер құрауы керек деп түсінеді. Ал интерактивті әдістер мен тәсілдер үйренушілердің тұлғалық тұрғыдан өзіндік және дербес түрде дамуына әкеледі, оларды өз мүмкіншіліктері мен ұстанған құндылықтарын түсінуге және бағалауға жетелейді.

Физика пәнінде таным әрекеттерін ұйымдастырудың арнаулы әдістемесі ретінде интерактивті оқу/оқыту білім игеру процесінде қатысушылардың (үйренуші мен үйренушілердің) тиімді қарым-қатынасына негізделеді. Ағылшыннан келген «interaktiv» сөзі де осы ұғымды білдіреді: «inter» дегеніміз «өзара» мағынасында, ал «akt»- «әрекет жасау» дегенді білдіреді, яғни интерактивті әдістер – үйренуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқу/оқытудың негізі деп танытын және психологиялық жағдай жасайтын әдістер.

Басқаша айтқанда, «интерактивті» дегеніміз біреумен қоян-қолтық қарым-қатынаста болу, онымен бірлесе әрекет жасау, диалог құру. Ал «интерактивті оқу» дегеніміз өзара қарым-қатынасқа негізделген оқу/оқыту, диалог арқылы үйрену/үйрету, яғни «үйретуші – үйренуші», «үйренуші – үйренуші», «үйренуші - өзімен өзі» форматтарында жасаған қарым-қатынас («әңгіме», «сұхбат», «пікірлесу», «бірлескен әрекеттер»).

Интерактивті оқу/оқыту білім игеру процесін келесідей ұйымдастыруға ынталы:

- 1) Барлық үйренушілерге бірлескен таным процесіне белсенді араласуға мүмкіндік жасау.
- 2) Әрбір үйренушінің өзінің үйренгені мен өз білімі туралы түсініктерін ортаға салып, бірлесе талқылап, олар ой толғауына мүмкіндік жасау.

3) Үйренушілер білімді өздігімен құрастыратын орта құру (кесте)

Интерактивті оқу/оқыту - әрекетпен және әрекет арқылы оқу/оқыту, алмұндай ұстаным қомақты нәтижелерге жеткізетін ең тиімді жүйе деп есептелінеді, өйткені адамның жадында бірінші мезетте тек өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасағаны ғана қалады. Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций (Кун-цзы) былай деген екен: « Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң – үйренемін!»

Физика пәнінде сол себепті де интерактивті оқу/оқыту үйренушілердің оқу процесіндегі белсенді әрекеттерін үйренудің негізгі құралдары мен тәсілдері ретінде таниды. Сондықтан да интерактивті оқу/оқыту оқу процесінің тиімділігі мен нәтижелігін үйренушілердің есте сақтау дәрежесімен өлшемей, олардың әрекеттерімен бағалайды, тек әрекет арқылы ғана үйрену ықтимал деген қағида ұстанады.

Интерактивті оқу/оқыту оқушылардың өз тәжірибесі және өзге де оқушылардың тәжірибесі тұрғысынан жасаған белсенді қарым-қатынасқа негізделеді. Ал үйренушілердің тәжірибесі дегеніміз олардың өзіндік пікірлері мен көзқарастары, ойлары мен идеялары, тұжырымдары мен қорытындылары, дәлелдері мен уәждері деп айтуға тұрарлық. Студенттер таным процесінде бір-бірімен осы тәжірибесімен бөліседі, міне осындай байланыста, қарым-қатынаста жаңа білім құрастырылып, саналы түрде игеріледі.

Интерактивті оқуда/үйренуде білім алушылар келесідей білім, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, өлшеп, оның ішінен керектісін таңдап алу;
- ақпаратты жан-жақты талдау;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;

Дәстүрлі оқытуда білім беру процесі көп жағдайда оқушының сабаққа «таза парак» (tabula rasa) күйінде келіп (немесе іші қуыс ыдыс секілді), мұғалімнің оны сабақта біліммен «толтырумен» айналысатын құбылыс деп түсініледі. Шәкірт сабақта ғана жаңа білім алып, сабақтан кейін оны бекіту жұмысымен ғана айналысты/2/.

Ал интерактивті оқу/оқыту басты назарды «процеске», яғни үйрену процесінің өзіне, оқушылардың «қалай» және «қандай әдіс-тәсілдер арқылы үйренетіндігіне» аударады. Мұндағы мақсат – оқушылардың өзара белсенді әрекеттер арқылы өздігімен білім игеруінде, оны ізденуінде, құрастыруында. Мұндай сабақтарға шәкірттер «таза парак» күйінде келмей, алдын ала дайындалып келеді, олар сабақ басында тақырып бойынша өз түсініктері мен пікірлерін келтіріп, әрі қарай оларды дәлелдеу жүйесін құрады, пікірталас жүргізеді, өзге пікірлерді тыңдап, балама көзқарастарды ескереді. Басқаша сөзбен айтқанда, шәкірт өмірде әр адамға қажетті білік-дағдыларды қалыптастырады. Ал сабақтан кейін сол білімдерін өздігімен дамыта түседі.

Сол себепті де интерактивті оқу/оқытуда үйренушілер келесідей әрекеттерді атқаруға дайын болуы керек:

- бірлескен жұмыс;
- танымдық, коммуникативтік, әлеуметтік тұрғыдан белсенділік таныту;
- бастамашылдық;
- кері байланыс жасау;
- проблема шешу, шешім қабылдау.

Интерактивті оқу/оқыту барысында үйренушілер әрқашанда белсенді болып, өзіндік пікір қалыптастырып, өз ойларын дұрыс жеткізе білуге, өз көзқарасын дәлелдеуге, пікірталас жүргізуге, басқаларды тыңдауға, өзге пікірді сыйлауға және онымен санасуға үйренеді. Мұндай сабақтарда бір ғана дұрыс жауап болмайды, өйткені басты мәселе дұрыс жауапты табуда емес, керісінше үйренушінің жеке тәжірибесіне негізделген іздену процесінің өзі болып табылады.

Интерактивті оқу/оқыту жоғары оқу орындарында келесі жұмыс түрлері мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, бүкіл аудиторияның);
- жеке және бірлескен зерттеу жұмыстары;
- рөлдік және іскерлік ойындар;
- пікірталастар;
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, Интернет, құжаттар, мұражай, т.б.);
- шығармашылық жұмыстар; презентациялар;
- компьютерлік оқыту бағдарламалары;
- тренингтер; интервью; сауалнама, т.б.

Сонымен қорыта айтқанда, физика пәнінде интерактивті оқу/оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бұл жерде әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызын баса айту керек: олар өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы болып табылады, дүниетаным қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқалардың іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды. Топтық жұмыстар барлық үйренушілердің жұмысқа белсене қатысуын қамтамасыз етеді. Мұндай жұмыста шәкірттер өздерінің коммуникативтік дағдыларын (тындай білу, ортақ шешім қабылдау, жанжалдарды болдырмау) іс жүзінде қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. –Алматы.: «Қазақ университеті», 2004. -312 с.

2. Брудный А.А. Понимание как философско-психологическая проблема// Вопросы философии, 1975- 10.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМІНІҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ЕПТІЛІГІН ДАМУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ӘСЕРІ

Мырзатаева Рыс Даулеткелдиевна

Жамбыл облысы Т.Рысқұлов ауданы

А.Байтұрсынов атындағы орта мектебі, бастауыш сынып мұғалімі

***Аннотация.** Қазіргі бастауыш мектептерде оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға көмек көрсету әрқашан ең өзекті мәселе. Осы міндеттердің шешімі барлық елдердің болашағын қамтамасыз ететінін ел басымыз халыққа жолдауында: «өзіміздің назарымызды өскелен жас ұрпаққа аударуымыз» қажет екендігін баса айтқан.*

***Түйін сөздер:** бастауыш мектеп, оқушылар, мұғалім, сөйлеу мәнері, интеллектуалдылық ептілік, қарым-қатынас.*

Тіл – құрал ретінде қарым-қатынас пен іс-әрекетте сөйлеу арқылы жүзеге асырылады. Сөйлеу түсінігі сөйлеу әрекетімен қатар, өнім немесе нәтиже сияқты сөйлеу әрекетінің (сөйлесу және жазу) өнімді процестерінің нәтижесінде пайда болатын нақты материалды болжайды, яғни жиынтығы мәтін немесе контекст деп аталатын, қабылдау мен түсіну объектісі ретінде қызмет ететін, сөйлеу әрекетінің рецептивті процесстері жасалатын белгілі сөйлеу мен пікірлер. Осы сипаттаманы Б.В.Беляев «Ойлау, тіл және сөйлеудің өзара қатынасы туралы» еңбегінде қарастырып, қабылдау мен сөйлеуді түсіну процестерін немесе сөйлеудің мазмұндылығы, түсініктілігі, айқындылығы және әсерсіздігін зерттеу барысында, сөйлеу мен ойлау арасындағы өзара қарым-қатынасты

анықтау жағдайларында сөйлеу әрекетінің өнімді болып табылатындығын талдайды [1, 12-б].

А.Н.Леонтьев адам санасының қоғамдық қатынаста қалыптасатынын айтып өткен. Оның пікірінше, қазіргі таңда субъект қоғамдық субъект ретінде қарастырылады, субъекті мен табиғаттың қатынасы қатынас ретінде, бірақ, ал оның табиғатқа деген қатынасы тікелей қатынас емес, жанама түрдегі материалдық және қоғамдық қатынас болып табылады. Адамның психикасының тарихы мен адам санасының басталуына адамның еңбек әрекетінің пайда болуы немесе адамның қоғамдық еңбегін жатқызуға болады. Еңбектің даму процесімен тілдің даму сәті де мәнді орын алады. Тек қана тіл, сананың адами формасының пайда болуы мен дамуын анықтауға мүмкіндік туғызады [2, 141-б].

Қарым–қатынастың ойлауға әсер етуіне себепшінің негізгі детерминанты ретінде ақпараттардың жалпы қоры, индивидуалды танымдық процестердің динамикасын реттеудің өзіне тән ерекше механизмі, міндеттерді шешудің бірлескен стратегиялары мен іс–әрекеттің топ үшін ортақ стилі қарастырылады. Ойлау мен қарым–қатынастың өзара күрделі байланысы субъектінің жалпы қорытындыдағы ақпараттардың жинақталу процесі. Ойлау мен қарым–қатынастың өзара байланыс мәселесі бірлескен ойлау әрекетіндегі мақсаттық құрылым мен мағыналардың жалпы қорының өзара байланыс мәселесінде нақтылануын С.М.Жақыпов айтып өткен.

К.К.Байчинскаяның теориялық талдауы бойынша ойлау психологиясы туралы жинақталған тұжырымдар, ойлау процесінің шығуына қатысты, онда жаңа психологиялық детерминанттардың пайда болуы, бізді келесі қорытындыға әкелді: бұл екі мәселе ойлау психологиясында өз бетінше дербес қарастырылады. Оның көзқарасынша бұл ойлаудың іс–әрекеттік, бірізді таралуына кедергі болады [3, 6-б].

Адамның ойлау әрекетінің болмысы мен шынайылығы дыбысты анық сөз арқылы жеткізеді. Сөйлеу күрделі психикалық құбылыс ретінде адамның ойының шындығын, болмысын білдіреді. Біз басқа адамзатпен тіл арқылы өзара қарым–қатынас жасаймыз.

Естіртіп сөйлеу өзгелермен қатынас жасаудың /коммуникацияның/ құралы болып есептелінсе, үнсіз сөйлеу ойланып-толғанудың құралы болып саналады. Ниеттің үнсіз алабына бұрылып, оралуы шет тілін үйрену кезінде, не есеп шығаруда т.б. жиі кездеседі. Себебі мәселені шешерде ойлану үнсіз сөйлеуді қажет етіп, кейін осының өзі соның шешілуіне түрткі бола алады. Ал, мәселе өзінен-өзі жеңіл келіп, ойланбаған жағдайда ниет, яғни ішкі жоспар бірден тіл сөздеріне айналып, коммуникацияға жіберіледі. Соңғы жағдайда ниеттің сөз «қабығына» енуін текст деп атайды. Ой мен тіл тығыз байланысты дегенде бұлардың бір бірінсіз қызмет ете алмайтынын ғана айтпай, ой сөйлеу арқылы түзеліп, жөнделіп тұратынын да айтады.

Тілдің жалпы мағынасының өзінде белгі жүйесі, адамның қарым–қатынасы, ойлауы және сөйлеуіне қызмет ететін құралы ретінде анықталады. Тіл арқылы дүниені тану жүзеге асырылады, тілде тұлғаның өзіндік санасы ақиқатталынады. Тіл ақпаратты сақтау және жеткізу, сонымен қатар адам мінез-құлқын басқарудың өзіндік әлеуметтік құралы болып табылады.

Бастауыш мектеп оқушысының психикасы алғашынан ересектермен қарым–қатынас процесінде қалыптаса бастайды. Ересектер балаға мың жылдар бойы жинақталған жалпы адамзаттық тәжірибені сіңіреді және осы тәжірибені игеру процесінде балада тек жаңа білімдер ғана емес, сонымен қатар мінез-құлықтың жаңа тәсілдері негізгі бола бастайды. Заттық іс–әрекет және қарым–қатынаста қалыптасатын психикалық процесстер, өз дамуы барысында біртіндеп қысқартылады, «жинақталады» және әлеуметтік жаратылыс белгілері жасырындылығы соншалық, арнайы талдауды қажет ете бастайтын белсенді көңіл немесе ырықты есте сақтау ерекшелігін игереді. Сондықтан да, кейбіреулер бала қарым–қатынасының шынайы сыртқы формаларында емес, тамыры психика түбінде жатады деп тұжырымдайтын бұл психикалық процесстер жиі психикалық өмірдің негізгі «қасиеттері» ретінде баяндалады.

А.Р. Лурия жоғары психикалық функциялардың табиғатын тек дұрыс бағалау қажеттігі емес, сонымен қатар әр қадам сайын тіл арқылы жүзеге асатын, психикалық іс-әрекеттердің күрделі түрлерінің қалыптасуына жетелейтін күрделі процессті бақылау қажет [4, 14-б].

Сөйлеу түсінігі сөйлеу әрекетімен қатар, өнім немесе нәтиже сияқты сөйлеу әрекетінің (сөйлесу және жазу) өнімді процесстері нәтижесінде пайда болатын нақты материалды болжайды, яғни жиынтығы мәтін немесе контекст деп аталатын және қабылдау мен түсіну объектісі ретінде қызмет ететін, сөйлеу әрекетінің рецептивті процесстері жасалатын белгілі бір сөйлеу мен пікірлер.

Қабылдау мен сөйлеуді түсіну процесстерін немесе сөйлеудің мазмұндылығы, түсініктілігі, айқындылығы және әсерсіздігін зерттеу барысында, сонымен қатар сөйлеу мен ойлау арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау жағдайларында психологтар нақты пікірлерді, яғни сөйлеу әрекетінің өнімі болып табылатындарды жиі талдайды [5, 12-б].

Тұлғааралық қарым-қатынастың детерминанттары болып саналатын жекелік қасиеттер, мінездемелер, қасиеттерді қанғаттанарлық деп айту қиын, тұлғааралық баға белгісі қарым-қатынас мазмұны, жанама өзара әрекетпен анықталатыны, ал басқаның тұлғалық қасиеттері тек бағалаудың абсолютті өлшемі күшейтетінін әлеуметтік перцепция бағытындағы еңбектер жанама дәлел ретінде қызмет етуі мүмкін.

Ұлттардың тілінің қай-қасысының да негізгі функциясы біреудің ойын өзгелерге тасу болып табылады. Ойды этно және лингвопсихологиясы тұрғысынан дәлелдеудің өзін алып қарасақ, әр түрлі тақырыптарға жатпайды, бір мәселе болып саналады. Бұл жерге айта кететін мәселе қазіргі кезде этнопсихология қоғам психологиясының бір бөлшегіне, ал лингвопсихология тіл мен психологияның шекарасы болып есептелсе де, осылардың арасында бірлік бар. Осы бірлік әр ұлт тілі ойды өзінше өзінің ерекшелігіне қарай біреуі басқаларына белгілі мөлшермен жеткізетінінде. Сондықтан тілдің ойды тиісті мөлшермен бөлуі ұлттардың әрқайсысына тән, олардың негізгі қасиеті болып саналады және бұл «бірлік» этно және лингвопсихологияларының өзіндік меншіктері болып есептеледі.

Танымдық тапсырманы шешу С.М.Жақыповтың бұл серіктер арасындағы бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекет концепциясы бойынша субъектілердің бірлескен танымдық іс-әрекеті қарым-қатынас процесінде жүзеге асырылады. Басқа адамды қабылдау, оның сыртқы белгілерінің көрінуі, индивидтің қабылдайтын олардың жеке қасиеттерімен қатынасы және оның ішкі әлемі мен мінез-құлқын сол негізде түсінуін жүзеге асырылуы қарым-қатынас процесі негізінде болады.

Интеллект таным арқылы дамиды. Таным дегеніміз:

«білім алу, объективті әлем заңдылығын түсіну, қандай да болмасын бір саладағы білім жиынтығы»;

«шынайы өмірді білдірудің ең жоғарғы формасы. Жеке тұлға сезімдік, эмпирикалық және ойлау сияқты танымның әртүрлі деңгейлері, сондай-ақ қабылдау, елестету, ғылыми мәтіндер, заттар сияқты таным формалары арқылы ұжыммен жасалған білімнің объективтік жүйелерін меңгере отырып таниды»;

Адамның шынайы өмірді білдіруші процесі, танымның, яғни заттар мен тұтастай құбылыстарды білдіретін қабылдаудың құрамына кіретін түйсінудің алғашқы сатысы. Осыған орай, таным объектілерінің негізгі, тікелей қабылдай алмайтын қабілеттерін білуге ойлау жолымен қол жеткізуге болады. Ойлау сатысындағы таным табиғат заңы деген негізгі, нақты факторлардан негізгі құбылыстарға және абстрактыға деген нақтылықтан қоғамға қарай жылжиды.

Ал, Дж. Рензулли өзінің еңбегінде «интеллект» түсінігін әртүрлі салаларда кездесетін орта деңгейден жоғары қабілеттер ретінде қарастырады. Оларға:

Негізгі интеллектуалдық қабілеттер;

Арнайы академиялық қабілеттер;

өнімді және шығармашылық ойлау қабілеттері;

психологиялық оқып-үйрену;
визуалдық қабілеттер;
өнерге деген қабілеттер жатады.

интеллектуалдық қабілет – жеке өмірді құруға және тұлғаның өз бетінше дамуына өз кезегінде әсер ететін, жалпы оның өмірлік іс-әрекетінің өзіндік сипатын ойлаудың жеке тұлғалық қабілетін құрайтын жеке тұлғаның ерекшелігі.

Адамның ойы білімсіздіктен білімге, үстірттіктен адамның қызметін қалыптастыратын жағдай қызметіне қажет білімнің тереңдігі мен жан-жақтылығына тұрақты түрде қозғалыста болады. Сондықтан, оқытушы нақты байланыс бейнелерінің психикалық үдерісі және объективті әлемнің заттары және құбылыстарының қатынастары деп түсінетін ойлауды дамытумен белсенді айналысуы керек.

Ойлау қабілеті төмендегідей мазмұндардан тұрады:

- 1) ойлау операциялары (талдау, синтездеу, салыстыру, жалпылау абстрактылау, нақтылау);
- 2) формалар (түсінік, пікір, ой қорытындысы);
- 3) түрлері (көрнекі-құралдық-әрекеттік, бейнелік, алаңғасарлы ойлау);
- 4) әдіс-тәсілдер (индукция, дедукция).

Білім беру технологияларының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағдарланған оқыту, проблемалық бағытқа және шығармашылық сипатқа ие, оның басты бағдары-білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану; баланың жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді.

Қазіргі кездегі баланың интеллектісіне, дербес ойлауын дамытуға бағытталған, өз бетімен ізденуге даярлайтын жеке жұмыстар көптеп беруге болады. Балаларды мектепке дайындау, мектепке бейімделуін және оқытудың жетістігін қамтамасыз ететін маңызды құрамы психологиялық дайындық компоненттері болып табылады. Баланың жеке тұлғасының даму мәселесін шешу, оқытудың тиімділігін арттыру, балалардың мектепте оқуының дайындық деңгейін дұрыс ескере отырып, жұмыс жасау керек.

Интеллектуалдық дайындық – баланың мектепке интеллектуалды дайындық компоненті оның ой - өрісін, нақты білім қорын қарастырады. Жалпы айтқанда, мектепте оқытуға интеллектуалды дайындықтың дамуы былай болады:

- Дифференциалдық қабылдау;
- Аналитикалық ойлау;
- Болымсызға рационалды жақындау (фантазия рөлі);
- Есте сақтау;
- Білімге қызығушылық;
- Ести отырып сөйлеу және түсіну, әр түрлі символдарды қолдана білуі;
- Қол қимылдарының, көру, қимыл координацияларының дамуы.

Атақты психологтардың айтуы бойынша «Бала ойын үстінде қандай болса, өскенде еңбек үстінде сондай болады» дейді. Сондықтан ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы.

Оқу процесінде ойын технологиясы ерекше орын алады. Ойын технологиясын қолдану – оқушының оқудағы танымдық іс - әрекетін және қалыпсыз жағдайларда өз білімін қолдануға мүмкіндік береді.

Дамыта оқыту технологиясы – шығармашылық ойлауға, сапалы дамуға, қиялдауға, есте сақтау, тіл дамытуға бағытталған. Бұл технологияның ерекшелігі: оқығанын пікір сайысқа салу, сабақ құрылымының тиімділігі, дидактикалық ойындар, өзіндік іс - әрекет қарқындылығы, сабақта әр оқушыға өзін - өзі көрсетуге мүмкіндік беретін педагогикалық жағдай құру. Бұл технологияның бір ерекшелігі «жақсы», «жаман» оқушылар деп бөлмей, барлық баланың ой - өрісін дамыту үшін қолайлы жағдай туғызуды мақсат тұтуы.

Коммуникативті оқыту технологиясы – сабақта диалогтық және монологтық оқытудағы жағдайды жасайды. Коммуникативтік әдіс оқушылардың танымдық оқу іс - әрекетін ұйымдастырудың негізгі құралы болып табылады. Коммуникативтік әдісті қолдану кезінде қарым – қатынас дағдысы, тұлғаның адамгершілік қасиеті, өзінің ортақ мақсаты тілегіне бағына білуін қалыптастырады.

Жоғарыда көрсетілген барлық технологияларды орынды, шеберлікпен қолдана білсе, үлкен нәтижеге жетуге болатынын және жоғары дидактикалық жетістіктерді байқауға болатындығы анық. Осыған орай жеке тұлғаны жан – жақты дамытуда жеке тұлғаға бағытталған сабақ құрылымының технологиясы да, мұғалімге қойылатын талап та өзге болуы тиіс.

Жеке тұлғаға бағытталған сабақ дегеніміз – оқушыға деген құрмет, ізгі қатынас, оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері ашылатын, қасиеттері қалыптасатын, мүмкіндіктері жүзеге асырылатын оқыту жағдаяты, «сахналық алаң». Осындай сабақты жобалау және өткізу технологиясы мұғалімді жаңа, бұрын таныс емес кәсіби позицияға қояды: әр баланың жеке даму процесіне, оның тұлғалық қалыптасуына кешенді педагогикалық бақылау жүргізетін, ол бір мезгілде пән мұғалімі де, психолог та болуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Беляев Б.В. О взаимоотношении мышления, языка и речи. Вопросы психологии, 1958 №3
2. Леонтьев А.Н. Генезис человеческой речи и мышления. Психологический журнал Том 9. №4, 1988
3. Байчинский К.К. Формирование познавательной цели в практических задачах. Автореф. Дис. На канд. психол. н. – М: 1985- 27 с.
4. Мұқанов М.М. Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан дәлелдеу. - Алматы, 1971
5. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие: Алматы Қазақ университеті, 2002-117 с
6. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: искусство управлять людьми на основе эмоционального интеллекта. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. - 302 с.
7. Журавлев А.Л. Влияние коммуникативных качеств личности руководителя на эффективность руководства коллективом // Психология личности и образ жизни. - М: Наука, 1987. – 219 с.

БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сатибаев Айбек Қожабекұлы

Ә.Қастеев атындағы орта мектеп директоры

Аннотация. Әлемдік прогресс күн сайын алға озып бара жатыр. Бәсекеге қабілетті қоғамның негізі сапалы білім, саналы тәрбие. Бүгінгі таңда оқыту технологиясын жетілдіруге ерекше мән берілуде, бұл өмір талабынан туындап отырған мәселе. Инновациялық жұмыстың нақтылығымен тиімділігі, мақсаттылығы инновациялық үрдістің ғылымдылық деңгейі мұғалім мен оқушының даму мен шығармашылық қабілетіне тікелей байланысты.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, ұрпақ тәрбиесі, рухани құндылық, сын тұрғысынан ойлау.

Өз кезінде Ж.Аймауытов «Сабақ беру - үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан- жаңаны табатын өнер» - деп, оқыту үнемі ізденіспен жаңадан-жаңаны жасайтын іс-әрекет екенін айтқан еді. Бұл пікір қазіргі білім беру тұжырымдамалары мен Елбасы атап өткен білім беру жүйесін ұлттық және әлемдік рухани құндылықтан негізінде, инновациялық тұрғыда қайта құру талаптарымен үндесіп жатқанын байқау қиын емес. Бүгінгі таңда еліміздің білім жүйесінде қолданып жүрген көптеген технологиялар бар. Қазақтың кеменгер ұстазы А.Байтұрсынұлы «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» деген болатын. Оқушы психологиясын білу жан-жақты зерттеп тілімен ойын дамытуға еркін сөйлей алуға бағыт беруде. Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып олардың шығармашылық қабілетін дамыту басты мақсатым. Бүгінгі дүниенің күн санап өзгеруі білім беруге де талапты күшейте түсуде. Жаңа идеялар, білім беруге жаңаша көз-қарас, кәсіби біліктілік біздің бұрынғыдан жаңа жоғарғы сатыға көтерілгеніміздің белгісі. Кез-келген технологияны нәтижесі – оқушының сапалы білім алуы, шығармашылық деңгейінің жоғарғы сатыға жетуі арқылы өлшенеді. Осы жолда мен «Сын тұрғысынан ойлау» жобасының маңыздылығын айтқым келеді. «Сыни ойлау» - бұл американдық көптеген ғалымдардың алдыңғы қатарлы идеялары негізінде құрылған жоба. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының қазіргі таңдағы талаптарға сай оқушы тәрбиелеу мақсатында алатын орны ерекше. Осы орайда сабақ беру барысында, оқушыны белсендіру, ой түйіндеріне өздігінен келтіру яғни, ережені үстірт оқып жаттап алу емес, қарастырылатын құбылыстардың ерекшеліктерін практикалық іс-әрекет үстінде ұғынып, тұжырымға келтіру – аса маңызды. *Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз, мұғалімнің бағытауы мен оқушының өз бетінше білімді игеруі.* Сын тұрғысынан ойлау стратегиясын ұсынушылардың анықтамасы бойынша: сын тұрғысынан ойлау – даму (дамыту). Сын тұрғысынан ойлау қабілеттері дамыған сайын, оларда төрт параметрдің көрсеткіші өседі: Жекеден-жалпыға, дифференциалдыдан- сенімділікке, интуициядан – логикалыққа, бір перспективадан – көптеген перспективаға. Бұл көрсеткіштерді өсіру үшін :

5. Өз бетінше тұжырым, қорытындыға келу қабілетін;
6. Ұқсас құбылыстар арасынан тиімділерін таңдай білуін;
7. Проблеманы шеше білуі;
8. Пікірталасты жүргізе білу қабілеттерін қалыптастыру қажет

«Сыни ойлаудың баланың ынтасын жетелеу, қызығушылығын ояту арқылы оқытуда маңызы зор».

Шығыс даналығы «Маған айтсаң, ұмытып қаламын, көрсетсең есімде қалар. Ал өзім істесем үйреніп аламын» деген сөзі осы бағдарлама маңызын ашқандай.

Ойлау да, оқу, жазу, сөйлеу және тыңдау сияқты іс-әрекет. Оқыту аса күрделі. Сондықтан оған үнемі дайындық, мол еңбек қажет. «Сыни тұрғыдан ойлау» бағдарламасының оқыту әдістері көп проблеманың түйінін шешуге көмектесетінін айқын білдік. Осы жобамен жұмыс істей бастағаннан пәнді оқытуға деген көзқарас өзімде де, оқушыларымда да түбегейлі өзгерді. Сабақ барысында бірлесіп топтарда жұмыс жасау, өзі білгісі келетін мәселеге нар тәуекел ету, жазбаша және ауызша ой алмасу бүгінгі күні оқушылардың әдеттегі дағдысына айналды. Бастауыш сынып оқушыларына білім беруде сыни тұрғыдан ойлау жобасы оқушыдан ой талқысына салу, елестету әдеті қалыптасады, нәтижесінде енжар оқушыдан, ізденушілер, зерттеушілер және мәнді іс-әрекет жасай алатын қоғам мүшесін дайындауға болады. Осының бәрін қазіргі білім жүйесінде беретін бірден-бір бағдарлама сыни ойлау жобасы. Ал жеке тұлғаның даму – бұл жеке адамның уақытқа қарай психологиялық және физикалық өзгеруі, үздіксіз жетілу, кішіден үлкенге, төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге көшу. Әр тұлғаның өзіндік рухани әлемі, өмір тәжірибесі мен әдеттерімен көз-қарастары болады.

Осы секілді оқушыға қатысты барлық басты жағдайларды осы жобамен жұмыс істегенде ескерген жөн. Біріншіден, оқушының рухани денесі мен табиғатына қамқорлықпен қарау. Екіншіден, шығармашылыққа деген ұмтылысына зиян келтірмеу. Үшіншіден, оқушының дүниені тұтастай қабылдауына көмектесу. Төртіншіден, оқушының екі ұдай жағдайға тап болғанында дұрыс тандау жасауына көмектесу. Осының бәрін ескере келіп, сабақ барысында сыни ойлау жобасының түрлі стратегияларын қажетті жерінде қолданамын. «Ой қозғау» стратегиясының өзі оқушылардың өмірге деген көз-қарасын қалыптастыруда өз ойын еркін айта білуге үйрететіне көзім жетті. Егер оқушы бастауыш сыныпта өз пікірін, ойын ашық айтып жеткізсе, сөз жоқ, ол жоғары сыныпта қиналмай өз бетімен еркін жұмыс істей алады. Шығарма, мазмұндама секілді жазба жұмыстарын орындағанда еш қиналмайды. Сыни ойлау жобасы мазмұнындағы бүгінгі күн талабына сай бағыттардың бірі – білім берудің негізгі мақсатына сай өзгерістер енгізілуі. Егер бұрын білім беруде білім, білік пен дағдыға қол жеткізу басты орында болса, бүгінгі мақсат «оқушыға дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілік арқылы ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алуына жағдай жасау» болып табылады деп көрсетілген.

Сонымен қатар бұл бағдарламамен оқытуда оқушылардың кестелер, суреттер, оқулық, дәптермен жұмыс істеу іскерліктері де артады. Қазіргі білім беру саласында оқытудың жаңа технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болуы мүмкін емес.

Осы мақсатта жаңа технологиялардың үйретері көп. Сыни ойлау бойынша бала салыстырып, сынап үйренсе, алдағы өмірімде дұрыс пен терісті, ізгі мен жауызды, ақ пен қараны дұрыс жеңіл айтатын болады. Бала өз бетімен бір нәрсені тілеп, ол тілектің алдын, артын тексеріп, сонан соң я болдыруға, я болдырмауға өзі әбден есін, сол уақытта қайраты өркендемек.

Бала ешуақытта іссіз отыра алмайтын болғандықтан, балаға ылғи пайдалы іс беріп отыруы керек. Сол уақытта бала өмір бойы пайдалы іске әдеттеніп кетеді. Болмаса, балаға пайдалы іс берілмесе, ол уақытта бала өз бетімен қайдағы нашар, - зиянды істерге әдеттеніп кетеді.

Бұрынғы сабақтарым		
Мұғалімнің әдістері		Оқушының іс-әрекеті
Тақырыпты түсіндіреді		Мазмұнын айтып береді
Кейіпкерлер туралы айтып береді		Кейіпкерге мінездеме береді
Шығарманың идеясын анықтайды		Оқулық бойынша мұғалімнің түсіндіргенімен байланыстырып айтады
Шығарманың көркемдік ерекшелігін мысалдар арқылы		Шығармадан айшықты сөздерді тауып айтып береді, дәптерлеріне жазады

Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция жинағы

түсіндіреді	
Тақырыпқа шығарма жазу тапсырылады	Шығарма жазады
Қорыту сұрақтары жалпы қойылады	Жауап береді

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабақтарым	
Мұғалім әдістері	Оқушының іс-әрекеті
Топқа бөлініп ой-қозғайды	Ұжыммен жұмыс жасайды
Тақырыпқа қызықтырып бағыттайды	Мәтінмен өздері таныстырады
Шығармадан ең құнды нәрсені анықтауды ұсынады	Әр түрлі әдістер арқылы шығарманы зерттейді
Образдық ерекшеліктерін тануға бағыттайды	Жеке кейіпкерлерді талдайды, олардың орнына өздерін қойып қарайды
Шығарманың тілдік ерекшелігі туралы сұрақ тастайды	Әр түрлі әрекеттер арқылы арқылы шығарманың көркемдік ерекшелігін айқындайды
Ойларын жазуды ұсынады	Ой қорытып , оны қағаз бетіне түсіреді
Қорытындылауға бағыттайды	Тұжырымдама жасайды

Баланы тәрбие қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күрес білетін адам шығару деген сөз.

Инновациялық жұмыстың нақтылығымен тиімділігі, мақсаттылығы инновациялық үрдістің ғылымдылық деңгейі мұғалім мен оқушының даму мен шығармашылық қабілетіне тікелей байланысты. Сыни ойлау технологиясын пайдаланы отырып өткен әр тарау күрделі тақырыптар арқылы, оның нәтижесін қорытындылау нәтижесінде оқушының білімінің ол қылық тұстарын білеміз. Сабақ беру барысында бірлесіп топтарда жұмыс жасау, өзі білгісі, өзі зерттегісі келетін мәселеге нар тәуекел ету, жазбаша және ауызша ой алмасуды оқушылардың дағдысына айналдыруды мақсат ете отырып жұмыс жүргізуге тырыстым. Ол өз нәтижесін беруде.

Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов: «Халықты халықпен, адаммен теңестіретін- білім» деген екен.

Олай болса, заман ағымына сай біліммен қаруланған ой – өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман болу уақыт талабы екенін ұмытпайық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. -117 с.
2. Копец Л.В. Влияние обратной связи на самоконтроль личности в общении: автореф. ... канд. психол. наук. – М., 1987. - 19 с.

ӘДЕБИЕТ ПӘНІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АРҚЫЛЫ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Сайтбаева Мейрамгүл Айтақынқызы

Ә.Қастеев атындағы орта мектептің қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі
(Алматы облысы)

***Аннотация.** Қазіргі мектептерде оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға көмек көрсету әрқашан ең өзекті мәселе. Осы міндеттердің шешімі барлық елдердің болашағын қамтамасыз ететінін ел басымыз халыққа жолдауында: «өзіміздің назарымызды өскелен жас ұрпаққа аударуымыз» қажет екендігін баса айтқан.*

***Түйін сөздер:** әдебиет пәні, оқушылардың сөйлеу мәнері, қабілеттілік, дамыту, қарым-қатынас.*

Тіл – құрал ретінде қарым-қатынас пен іс-әрекетте сөйлеу арқылы жүзеге асырылады. Сөйлеу түсінігі сөйлеу әрекетімен қатар, өнім немесе нәтиже сияқты сөйлеу әрекетінің (сөйлесу және жазу) өнімді процестерінің нәтижесінде пайда болатын нақты материалды болжайды, яғни жиынтығы мәтін немесе контекст деп аталатын, қабылдау мен түсіну объектісі ретінде қызмет ететін, сөйлеу әрекетінің рецептивті процесстері жасалатын белгілі сөйлеу мен пікірлер. Осы сипаттаманы Б.В.Беляев «Ойлау, тіл және сөйлеудің өзара қатынасы туралы» еңбегінде қарастырып, қабылдау мен сөйлеуді түсіну процестерін немесе сөйлеудің мазмұндылығы, түсініктілігі, айқындылығы және әсерсіздігін зерттеу барысында, сөйлеу мен ойлау арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау жағдайларында сөйлеу әрекетінің өнімді болып табылатындығын талдайды [1, 12-б].

А.Н.Леонтьев адам санасының қоғамдық қатынаста қалыптасатынын айтып өткен. Оның пікірінше, қазіргі таңда субъект қоғамдық субъект ретінде қарастырылады, субъекті мен табиғаттың қатынасы қатынас ретінде, бірақ, ал оның табиғатқа деген қатынасы тікелей қатынас емес, жанама түрдегі материалдық және қоғамдық қатынас болып табылады. Адамның психикасының тарихы мен адам санасының басталуына адамның еңбек әрекетінің пайда болуы немесе адамның қоғамдық еңбегін жатқызуға болады. Еңбектің даму процесімен тілдің даму сәті де мәнді орын алады. Тек қана тіл, сананың адами формасының пайда болуы мен дамуын анықтауға мүмкіндік туғызады [2, 141-б].

Қарым-қатынастың ойлауға әсер етуіне себепшінің негізгі детерминанты ретінде ақпараттардың жалпы қоры, индивидуалды танымдық процестердің динамикасын реттеудің өзіне тән ерекше механизмі, міндеттерді шешудің бірлескен стратегиялары мен іс-әрекеттің топ үшін ортақ стилі қарастырылады. Ойлау мен қарым-қатынастың өзара күрделі байланысы субъектінің жалпы қорытындыдағы ақпараттардың жинақталу процесі. Ойлау мен қарым-қатынастың өзара байланыс мәселесі бірлескен ойлау әрекетіндегі мақсаттық құрылым мен мағыналардың жалпы қорының өзара байланыс мәселесінде нақтылануын С.М.Жақыпов айтып өткен.

К.К.Байчинскаяның теориялық талдауы бойынша ойлау психологиясы туралы жинақталған тұжырымдар, ойлау процесінің шығуына қатысты, онда жаңа психологиялық детерминанттардың пайда болуы, бізді келесі қорытындыға әкелді: бұл екі мәселе ойлау психологиясында өз бетінше дербес қарастырылады. Оның көзқарасынша бұл ойлаудың іс-әрекеттік, бірізді таралуына кедергі болады [3, 6-б].

Адамның ойлау әрекетінің болмысы мен шынайылығы дыбысты анық сөз арқылы жеткізеді. Сөйлеу күрделі психикалық құбылыс ретінде адамның ойының шындығын, болмысын білдіреді. Біз басқа адамзатпен тіл арқылы өзара қарым-қатынас жасаймыз.

Естіртіп сөйлеу өзгелермен қатынас жасаудың /коммуникацияның/ құралы болып есептелінсе, үнсіз сөйлеу ойланып-толғанудың құралы болып саналады. Ниеттің үнсіз алабына бұрылып, оралуы шет тілін үйрену кезінде, не есеп шығаруда т.б. жиі кездеседі.

Себебі мәселені шешерде ойлану үнсіз сөйлеуді қажет етіп, кейін осының өзі соның шешілуіне түрткі бола алады. Ал, мәселе өзінен-өзі жеңіл келіп, ойланбаған жағдайда ниет, яғни ішкі жоспар бірден тіл сөздеріне айналып, коммуникацияға жіберіледі. Соңғы жағдайда ниеттің сөз «қабығына» енуін текст деп атайды. Ой мен тіл тығыз байланысты дегенде бұлардың бір бірінсіз қызмет ете алмайтынын ғана айтпай, ой сөйлеу арқылы түзеліп, жөнделіп тұратынын да айтады.

Тілдің жалпы мағынасының өзінде белгі жүйесі, адамның қарым-қатынасы, ойлауы және сөйлеуіне қызмет ететін құралы ретінде анықталады. Тіл арқылы дүниені тану жүзеге асырылады, тілде тұлғаның өзіндік санасы ақиқатталынады. Тіл ақпаратты сақтау және жеткізу, сонымен қатар адам мінез-құлқын басқарудың өзіндік әлеуметтік құралы болып табылады.

Бала психикасы алғашынан ересектермен қарым-қатынас процесінде қалыптаса бастайды. Ересектер балаға мың жылдар бойы жинақталған жалпы адамзаттық тәжірибені сіңіреді және осы тәжірибені игеру процесінде балада тек жаңа білімдер ғана емес, сонымен қатар мінез-құлықтың жаңа тәсілдері негізгі бола бастайды. Заттық іс-әрекет және қарым-қатынаста қалыптасатын психикалық процесстер, өз дамуы барысында біртіндеп қысқартылады, «жинақталады» және әлеуметтік жаратылыс белгілері жасырындылығы соншалық, арнайы талдауды қажет ете бастайтын белсенді көңіл немесе ырықты есте сақтау ерекшелігін игереді. Сондықтан да, кейбіреулер бала қарым-қатынасының шынайы сыртқы формаларында емес, тамыры психика түбінде жатады деп тұжырымдайтын бұл психикалық процесстер жиі психикалық өмірдің негізгі «қасиеттері» ретінде баяндалады.

А.Р. Лурия жоғары психикалық функциялардың табиғатын тек дұрыс бағалау қажеттігі емес, сонымен қатар әр қадам сайын тіл арқылы жүзеге асатын, психикалық іс-әрекеттердің күрделі түрлерінің қалыптасуына жетелейтін күрделі процессті бақылау қажет [4, 14-б].

Сөйлеу түсінігі сөйлеу әрекетімен қатар, өнім немесе нәтиже сияқты сөйлеу әрекетінің (сөйлесу және жазу) өнімді процесстері нәтижесінде пайда болатын нақты материалды болжайды, яғни жиынтығы мәтін немесе контекст деп аталатын және қабылдау мен түсіну объектісі ретінде қызмет ететін, сөйлеу әрекетінің рецептивті процесстері жасалатын белгілі бір сөйлеу мен пікірлер.

Қабылдау мен сөйлеуді түсіну процесстерін немесе сөйлеудің мазмұндылығы, түсініктілігі, айқындылығы және әсерсіздігін зерттеу барысында, сонымен қатар сөйлеу мен ойлау арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау жағдайларында психологтар нақты пікірлерді, яғни сөйлеу әрекетінің өнімі болып табылатындарды жиі талдайды [5, 12-б].

Тұлғааралық қарым-қатынастың детерминанттары болып саналатын жекелік қасиеттер, мінездемелер, қасиеттерді қаңғаттанарлық деп айту қиын, тұлғааралық баға белгісі қарым-қатынас мазмұны, жанама өзара әрекетпен анықталатыны, ал басқаның тұлғалық қасиеттері тек бағалаудың абсолютті өлшемі күшейтетінін әлеуметтік перцепция бағытындағы еңбектер жанама дәлел ретінде қызмет етуі мүмкін.

Ұлттардың тілінің қай-қасысының да негізгі функциясы біреудің ойын өзгелерге тасу болып табылады. Ойды этно және лингвопсихологиясы тұрғысынан дәлелдеудің өзін алып қарасақ, әр түрлі тақырыптарға жатпайды, бір мәселе болып саналады. Бұл жерге айта кететін мәселе қазіргі кезде этнопсихология қоғам психологиясының бір бөлшегіне, ал лингвопсихология тіл мен психологияның шекарасы болып есептелсе де, осылардың арасында бірлік бар. Осы бірлік әр ұлт тілі ойды өзінше өзінің ерекшелігіне қарай біреуі басқаларына белгілі мөлшермен жеткізетінінде. Сондықтан тілдің ойды тиісті мөлшермен бөлуі ұлттардың әрқайсысына тән, олардың негізгі қасиеті болып саналады және бұл «бірлік» этно және лингвопсихологияларының өзіндік меншіктері болып есептелінеді.

Танымдық тапсырманы шешу С.М.Жақыповтың бұл серіктер арасындағы бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекет концепциясы бойынша субъектілердің бірлескен

танымдық іс-әрекеті қарым-қатынас процесінде жүзеге асырылады. Басқа адамды қабылдау, оның сыртқы белгілерінің көрінуі, индивидтің қабылдайтын олардың жеке қасиеттерімен қатынасы және оның ішкі әлемі мен мінез-құлқын сол негізде түсінуін жүзеге асырылуы қарым-қатынас процесі негізінде болады.

Интеллект таным арқылы дамиды. Таным дегеніміз:

«білім алу, объективті әлем заңдылығын түсіну, қандай да болмасын бір саладағы білім жиынтығы»;

«шынайы өмірді білдірудің ең жоғарғы формасы. Жеке тұлға сезімдік, эмпирикалық және ойлау сияқты танымның әртүрлі деңгейлері, сондай-ақ қабылдау, елестету, ғылыми мәтіндер, заттар сияқты таным формалары арқылы ұжыммен жасалған білімнің объективтік жүйелерін меңгере отырып таниды»;

Адамның шынайы өмірді білдіруші процесі, танымның, яғни заттар мен тұтастай құбылыстарды білдіретін қабылдаудың құрамына кіретін түйсінудің алғашқы сатысы. Осыған орай, таным объектілерінің негізгі, тікелей қабылдай алмайтын қабілеттерін білуге ойлау жолымен қол жеткізуге болады. Ойлау сатысындағы таным табиғат заңы деген негізгі, нақты факторлардан негізгі құбылыстарға және абстрактыға деген нақтылықтан қоғамға қарай жылжиды.

Ал, Дж. Рензулли өзінің еңбегінде «интеллект» түсінігін әртүрлі салаларда кездесетін орта деңгейден жоғары қабілеттер ретінде қарастырады. Оларға:

Негізгі интеллектуалдық қабілеттер;

Арнайы академиялық қабілеттер;

өнімді және шығармашылық ойлау қабілеттері;

психологиялық оқып-үйрену;

визуалдық қабілеттер;

өнерге деген қабілеттер жатады.

интеллектуалдық қабілет – жеке өмірді құруға және тұлғаның өз бетінше дамуына өз кезегінде әсер ететін, жалпы оның өмірлік іс-әрекетінің өзіндік сипатын ойлаудың жеке тұлғалық қабілетін құрайтын жеке тұлғаның ерекшелігі.

Адамның ойы білімсіздіктен білімге, үстірттіктен адамның қызметін қалыптастыратын жағдай қызметіне қажет білімнің тереңдігі мен жан-жақтылығына тұрақты түрде қозғалыста болады. Сондықтан, оқытушы нақты байланыс бейнелерінің психикалық үдерісі және объективті әлемнің заттары және құбылыстарының қатынастары деп түсінетін ойлауды дамытумен белсенді айналысуы керек.

Ойлау қабілеті төмендегідей мазмұндардан тұрады:

1) ойлау операциялары (талдау, синтездеу, салыстыру, жалпылау абстрактылау, нақтылау);

2) формалар (түсінік, пікір, ой қорытындысы);

3) түрлері (көрнекі-құралдық-әрекеттік, бейнелік, алаңғасарлы ойлау);

4) әдіс-тәсілдер (индукция, дедукция).

Білім беру технологияларының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағдарланған оқыту, проблемалық бағытқа және шығармашылық сипатқа ие, оның басты бағдары-білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану; баланың жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді.

Жоғарыда көрсетілген барлық технологияларды орынды, шеберлікпен қолдана білсе, үлкен нәтижеге жетуге болатынын және жоғары дидактикалық жетістіктерді байқауға болатындығы анық. Осыған орай жеке тұлғаны жан – жақты дамытуда жеке тұлғаға бағытталған сабақ құрылымының технологиясы да, мұғалімге қойылатын талап та өзге болуы тиіс.

Интеллектуалдық қабілеттерге бағытталған сабақ дегеніміз – оқушыға деген құрмет, ізгі қатынас, оқушылардың тұлғалық ерекшеліктері ашылатын, қасиеттері қалыптасатын, мүмкіндіктері жүзеге асырылатын оқыту жағдаяты, «сахналық алаң».

Осындай сабақты жобалау және өткізу технологиясы мұғалімді жаңа, бұрын таныс емес кәсіби позицияға қояды: әр баланың жеке даму процесіне, оның тұлғалық қалыптасуына кешенді педагогикалық бақылау жүргізетін, ол бір мезгілде пән мұғалімі де, психолог та болуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Беляев Б.В. О взаимоотношении мышления, языка и речи. Вопросы психологии, 1958 №3
2. Леонтьев А.Н. Генезис человеческой речи и мышления. Психологический журнал Том 9. №4, 1988
3. Байчинский К.К. Формирование познавательной цели в практических задачах Автореф. Дис. На канд.психол.н. – М: 1985- 27 с.
4. Мұқанов М.М. Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан дәлелдеу. - Алматы, 1971
5. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие: Алматы Қазақ университеті, 2002-117 с
6. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: искусство управлять людьми на основе эмоционального интеллекта. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. - 302 с.
7. Журавлев А.Л. Влияние коммуникативных качеств личности руководителя на эффективность руководства коллективом // Психология личности и образ жизни. - М: Наука, 1987. – 219 с.